

अर्पणपात्रिका

भाषातराच्या, रूपातरांच्या, भाषाश्रीच्या, टीकाभिस्ताराच्या, इ.
स्वरूपात, श्रीज्ञानेश्वरापासून आजपर्यंत, ज्यानीं ज्यानीं, सस्कृत ज्ञान-
गगेच्या कावडीं आणून, मराठी वाचकाचीं तहांन भागविली, त्याच्या
त्याच्या, मराठी भाषेच्या प्रेमानें जेलेल्या या सर्व प्रयत्नाबद्दल,

आदराजलि म्हणून

त्यांना

हा सस्कृत मराठी-सुभाषित-कोश अर्पण करीत आहे.

—ल. गो. विंसे.

संस्कृत-मराठी-सुभाषितकोश.

अनुक्रमणिका—

प्रकरण	विषय	श्लोकसंख्या	पृष्ठ
पहिलें दुसरें.	मंगलाचरण नमन, प्रार्थना (वैदिक व अर्वाचीन) चार्देवता, चाल्मीक वास वदन, सुभाषित, सूक्ति वाणी, शब्द, अर्थ, उपमा, प्रसाद, रूत, वक्रोक्ति, सूचकता, कवि, कविश्रुव, रसज्ञ, भाषातर, कविविशेष-कालिदास, भवभूति, चोर, मयूर, हर्ष, वाण, भास, मुरारि, जगन्नाथ	४४	१ त १०
तिसरें चौथें	गुण, गुणी, गुणज्ञ, निर्गुण, दोषी, गुणग्राहक, गुणच दोष मनीषी, उत्तम सज्जन, महानुभाव, सत, परोपकारी, कुलज, कुलदीप, महाशय	८९ ३०	११ ते ३० ३० ते ३६
पाचवें सहावें सातवें आठवें नववें दहावें	खल, दुर्जन, दुष्ट, नीच पिशुन, दुष्ट, निंदक, कलकित धी, बुद्धि, प्रज्ञा, प्रज्ञाहृत, अज्ञ, विद्या, ज्ञान, शिक्षण, विद्यार्षी, गुरु, शिष्य बुध, पंडित, बुद्धिमान्, सुज्ञ, विद्वान्, शास्त्रज्ञ, प्राज्ञ, शाहणा मूर्ख, हेकट, अशुध, विवेकहीन वित्त, कांचन, धन धा, रुक्मी, भिन्न, ऐश्वर्य दारिद्र्य, निर्धनता	५८ ३४ २१ १६ ३६ २४	३७ ते ५३ ५४ ते ६७ ६६ ते ७७ ७३ ते ७६ ७७ ते ८१ ८१ ते ८८ ८९ ते ९३
अकरावें चारावें तेरावें चौदावें पंधरावें सोळावें सतरावें अठरावें	याचक, हात पसरणारे, ओशाळें अन्न खाणारे, भिक्षुक, दान घेणारे कृपण वीर, धीर, दूर, विक्रमशाली, सत्त्वशाली, पराक्रमी, आर्य, तेजस्वी मान, अपमान, मानहीन, मानी, नि स्पृह, निर्लज्ज लाचारी मिथ्याभिमान दाता, दान, दातृत्व उपकार, प्रत्युपकार जग, जीवन, जन्म, ससार, आधुप्य, गृहस्थाश्रम काल, सम, मरण, परलोकममन	२७ ६ ३१ १३ २० ११ ३० २६	९४ ते ९९ १०० ते १०१ १०२ ते १०७ १०८ ते ११० १११ ते ११४ ११५ ते ११७ ११७ ते १२३ १२४ ते १२९
एकोणिसावें विसावें	सुष्टौतलें वैषम्य, विधिदिल्लित, सुदैव दुदैव, बरे व वाईट योगयोग, नियति, प्राक्तन, कर्म, कलिप्रभाव कयम, पौष्ट्य, आत्मशक्ति, पुण्यकार, यत्न, उत्साह, अभ्यास आळस, निद्रा	४३	१२९ ते १३९
एकविसावें बाविसावें तेविसावें चोविसावें पचविसावें	मित्र, मैत्री, समति, (चांगली व वाईट) प्रेम, परिचय, संघटन X X X पातु व सृष्टिवर्णन (प्रथम १३ श्लोक हिमालयवर्णन) पुढ सकीर्ण वर्णनात्मक राजा, राजनीति, अराजक, लोकहित, राजसेवक, मंत्री, शत्रु राजसूति-(शौर्य, सच्छील, विद्या, रुक्मी, कीर्ति, प्रजापालन, औदार्य, दातृत्व, गुणग्राहकता इत्यादि गुणावद्)	४० २० ४१ ५५	१३९ ते १४४ १४५ ते १५२ १५३ ते १५९ १६० ते १८०
सव्विसावें सत्ताविसावें अठ्ठाविसावें एकोणतिसावें तिसावें	आशा, इच्छा, वाछा, तृष्णा, लोभ, हाव, विषयतृष्णा जगन्मोहिनी स्त्री जगन्मोहिनीचीं अंगप्रत्यंगें म्हणजेच मोहनाळें रति, मदन व त्यांच्या लीला रतिरंगमूलीवरील संगीत मानायमान	४३ २३ ३९ ६० ६०	१८१ ते १९२ १९३ ते १९७ १९८ ते २०८ २०९ ते २२३ २२३ ते २३९
परेशिष्ट एक परिशिष्ट दोन परिशिष्ट तीन परिशिष्ट चार परिशिष्ट पाच	संस्कृत श्लोकांच्या आद्याक्षरांनी सूचि व श्लोक ज्यासुल उद्धृत केला त्या प्रथाचें नांव संक्षिप्त प्रथनामाचे सुल्लेख व प्रथक्याचें नांव व अदाचें काल २१ व्या प्रवरणापर्यंतच्या संस्कृत श्लोकांची वृत्तानामें सुद्धिपत्रक विद्वानांचे अभिप्राय	५२	२४० ते २५६ २५७ ते २७२ २७३ ते २८४ २८४ ते २९८ २९८ ते ३०८

प्रस्तावना

संस्कृत वाङ्मयांत, निरनिराळ्या ज्ञात अज्ञात कवींच्या सुभाषितांचे संग्रह, अनेक प्रयकारांनीं करून ठेविले आहेत त्या— पैकीं हरिहराची सूक्तिमुक्तावली, लक्ष्मणकवीची पद्यरचना, हरिभास्कराची पद्यामृततरङ्गिणी, वेणींदत्ताची पद्यवेणी, गदाधरभट्टाचें रसिक जीवन, श्रीधरदासाचें सूक्तिवर्णामृत, गोविंदाचें सभ्यालक्षण, जह्मणाची सूक्तिमुक्तावली, शार्ङ्गधराची शार्ङ्गधरपद्धति, विद्याकराचा सुभाषितरत्नकोश, अमृतगतीचा सुभाषितरत्नसंदोह, सुन्दरदेवाचें सूचितसुन्दर, वल्मदेवाची सुभाषितावली वगैरे संग्रह आतापर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत तसेच सुभाषितरत्नभाण्डागार, सुभाषितसुधारणभाण्डागार, सुभाषितमुक्तावली वगैरे अज्ञातचर्क संग्रहहि प्रसिद्ध झाले आहेत भर्तृहरिचें शतकनय, अमरसतक, जगन्नाथपंडिताचा भामिनीविलास गोवर्धनाचें आर्यासतशती वगैरे प्रथ हे एका अर्थानें सुभाषितांचे संग्रहच आहेत प्राकृत भाषेंतहि हालीची गाथासतशती, जयवल्मभाच वल्मालम्भ, आणि नुकतीच प्रसिद्ध झालेली छप्पग्नयगाथा (पद्मप्रज्ञागाथा) हेहि सुभाषितसंग्रहच आहेत अशाप्रकारचे संग्रह कर्ण्याची प्रवृत्ति संस्कृत—प्राकृत भाषेंतील विद्वानांची आहे एवढच नव्हे, तर असे संग्रह हें त्या भाषांचे वैशिष्ट्य आहे अशा संग्रहप्रयोगांमुळे निरनिराळ्या युगांत होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध—अप्रसिद्ध प्रयकारांच्या सूक्तिरत्नांचा ठेवा सामा य वाचकांच्या हातीं येतो आणि त्यामुळे त्यांच्या बहुधुतवेंत भरच पडते अशा संग्रहांचा आपली एक उपयोग असा की — ज्या कवींची प्रथसंपत्ति मोजकी किंवा नष्ट झालेली, असेल त्यांचीं नांविं, त्यांच्या प्रयांचीं नांवि वगैरे माहिती इतिहासकारांला उपलब्ध होते सुभाषित संग्रह हा संस्कृत—प्राकृत वाङ्मयांतील एक विशिष्ट विभाग आहे असें सुद्धां म्हणण्यास हरकत नाही

श्रीयुग लक्ष्मण गोविंद विंसे यांचा संस्कृत मराठी सुभाषितकोश हाहि बरील प्रकारच्या सुभाषितसंग्रहाचाच एक प्रकार आहे प्रभुन प्रयाचा विशेष हा, कीं, यांत मूळ सुभाषित संस्कृतांत दिलें असून त्याचें मराठी भाषांतर पद्यांत आणि गद्यांत प्रयकारांनीं दिलें आहे ही दोन्ही भाषांतरें श्री विंसे यांनीं स्व तच तयार केलीं आहेत गद्यभाषांतर लोकांच्या तोंडीं बसणें कठिणच, पण पद्यमय भाषांतराची तशी स्थिति नाही पाठांतराची सवय असलेल्या वाचकांना ती सहज तोंडपाठ करणें शक्य आहे श्री विंसे यांची निरनिराळ्या कृतांतील पद्यरचना प्रसादगुणानें परिपूर्ण अपून शिवाय हा पद्यमय अनुवाद मुळांतील रस उतमप्रकारे कठिणगारा आहे, ही गोष्ट या प्रयाचें कोणतेंहि पान उपपन्न पाहिल्यास स्पष्ट होण्यासारखी आहे श्री विंसे यांनीं संस्कृत पद्यांची मराठी भाषांतरे कर्ण्याचा परिपाठ ठेवला होता आणि, या त्यांच्या दीर्घकालीन व्यासंगाचा परिपाक प्रस्तुत प्रयांत पदोपदीं दिसून येतो

संस्कृत सुभाषितसंग्रहांमध्ये पद्यांचा संग्रह नियमवार निरनिराळ्या प्रकरणांनीं केलेला असतो त्या त्या कवींचीं सुभाषित नियमवारीनें निरवून त्यांचा एकेक प्रकरणांत संग्रह केलेला दिसतो अशा प्रकरणाना संग्रहकारांनीं संस्कृतांत पद्धति आणि प्राकृतांत चव्वा म्हणजे पद्या किंवा पद्धति असें नांव दिल्याचें आढळतें सर्वसाधारणपणें पुढील प्रकारच्या प्रकरणांचा संग्रह असतो — प्रथम ईशानुति, आणि नंतर क्रमानें लक्ष्मीची स्तुति व निंदा, सज्जन दुर्जन स्वभाव, वृषणाचा स्वभाव, दात्याचें गुण वर्णन, निर्जनस्वभाव, कर्मांचा मनुष्यावर होणारा परिणाम, विद्याप्रशंसा, लक्ष्मीचें चचलत्व, प्रेम, विरह प्रियजनांचें मिलन, श्रीपुरुषगुणगन, कामजीवावर्णन, नृपतिस्ववर्णन, नानाप्रकारचे वृक्ष, पशु, पक्षी वगैरेंचे स्वभाव विशेष, अन्वोक्तिप्रकरण, मित्रवैर, राजनीति, धर्म, अधर्म, परत्री, वैद्या, रागद्वेषादि मनोविकार, बलिपाल इत्यादि प्रकरणें असतातच त्याप्रमाणें तीं याहि संस्कृत मराठी सुभाषितकोशांत आहेतच पण संस्कृतांतील प्रसिद्ध प्रयकार भर्तृहरि, जगन्नाथपंडित, अमरकवि, शंकराचार्य, काण्दिदास वगैरे विल्यात प्रयकारांच्या सुभाषितांचा किंवा सूक्तांचा संग्रहहि यांत आहे

भाषांतर किंवा अनुवाद—विशेषतः पद्यरूपांतील अनुवाद—हें अत्यंत जिथिरीच काम आहे पद्याचीं बंधन सभाळून मुळांतील आशय संपूर्णपणें व स्पष्टपणें पद्यांत प्रतिबिंबित व्हावयास पाहिजे समजोकी, समरूप, आणि एका पद्यास एक पद्य, अशीं राने बंधन घाटून घेतयास अनुवादार्थ काम जास्त कठिण होत जातें श्री विंसे यांनीं बरील सर्व बंधन कटाक्षानें गाठलीं नाहीत, आणि म्हणूनच त्यांच्या अनुवादित मुळांतील संपूर्ण अर्थ उतरला आहे, आणि त्यांत मोजकपणा आला नाही याची जाणीव वाचकांत झाल्याशिवाय राहणार नाही, असें माझे प्रांजल मत आहे श्री विंसे यांनीं एक मोठ आणि अवघड काम अत्यंत यशस्वीपणें करून दाखवून मराठी वाङ्मयांत मोजकी मर टाकली आहे, असें माझे प्रामाणिक मत आहे

ग्रंथकर्त्याची प्रस्तावना—

माझा व्यवसाय व अभ्यास दोन्ही रसायनशास्त्रसंबद्ध परंतु इ. स. १९५० च्या शेवटी मला हृदयविकार जडला त्या पुर्वे रोगाची जाणीव मनातून बाजूपासारण्यासाठी, निरनिराळ्या भाषांतील सुक्ति-सुभाषितांचें मराठीत श्लोकबद्ध भाषांतर करण्याचा सहज छंद म्हणून लावून घेतला त्यांत उतरोतर अधिकाधिक आनंद मिळू लागला, व पुस्तकरुपांत प्रसिद्ध होण्याइतकें हें साहित्य जमलें आतांपर्यंत ऋग्वेदी सध्या पुरस्फुट, व गणालहरी यांचें समग्रतः समजोती भाषांतर व इंग्रजी वाक्यसूचीची पाणपोई या पुस्तकाचे दोन खंड इतकें पुस्तकरुपांत प्रसिद्ध झालें व त्याचें मराठी वाचकांकडून अत्यंत उत्साहानें स्वागत झालें सस्कृतवाक्यांतील सुमारे २१०० सुभाषितांचें मी केटेलें मराठी श्लोकबद्ध व गद्य भाषांतर मूळ सस्कृत लोकांसह या सस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशाच्या स्वरूपांत प्रसिद्ध करून आज मराठी वाचकांस देण्यास मला आनंद होत आहे

संस्कृत—

प्रस्तुत सुभाषितकोशातील मूळ श्लोक ज्या सस्कृत भाषेतील आहेत, ती सस्कृत भाषा ही जगातील सर्वांत प्राचीन भाषाच असेल, हें निश्चित नसलें, तरी ती प्राचीनतम भाषापैकी एक—निदान मानवातल्या आर्यांच्या प्राचीनतम भाषापैकी सस्कृत ही एक आहे, यांत शका नाही ऋग्वेदातील ज्योतिषशास्त्रीय उद्देश्यावरून कै लोकमान्य टिळकांनी, आर्यांचें मूळ वसतिस्थान उत्तरपुत्राजळ होतें हा काढलेला निष्कर्ष जगातल्या सर्वच पुरातत्त्वविदांनी मान्य केला नसला तरी सस्कृततातील प्राचीनतम वाक्य जो ऋग्वेद (निदान त्याचा पहिला भाग) त्याचा रचनाकाल इ. स. पूर्व १०००० वर्षांपेक्षा जुना असावा या भाषेला लिपीसुद्धा लावेलीं प्राप्त झालेली नव्हती, तर तिचें लेखन तरी कुठून असणार ? वेदानां श्रुति म्हणतात. म्हणजे, त्यातील सूक्त, मंत्र, इत्यादि, ऋषींना देवी वाणीनें उच्चारलेले ऐकू आले, म्हणून त्या 'श्रुति' आणि त्या ऋषींच्या अंतर्बुद्ध्या ते मन दिसले, म्हणून वेदरचनाकर्त्या ऋषींना 'मंत्रद्वारे' म्हणण्याचा प्रपात आहे.

लिपिनिविष्ट झाल्यानें लेखन व त्याचें वाचन या माध्यमांनीच ज्या सारस्वताचा प्रसार हल्लीं होतो—केवळ वाणीच्या माध्यमापेक्षा कितीतरी मोठ्या प्रमाणावर होतो—त्या सारस्वताला 'वाक्य' हें नांव लावजे ५० टक्क्यांहून कमीच सार्थ आहे त्यांतलें 'मय' हें पद (वाणीनें व सपूर्ण व्यापलेलें अशा अर्थी) वेदकालीन परिस्थितीचें स्मारक म्हणूनच भाषेत उरलें असावें कारण वेदकालीन, मंत्र इत्यादि हे केवळ वाणीनें उच्चारल्याचे व श्रुतीनें ग्रहण करावयाचे, व पाठ करून ते पुन्हा वाणीनच दुसऱ्यांना—गुरुनें शिष्यांना—पिलांनें पुत्रांना—एव पिढीनें दुसऱ्या पिढीला—यावयाचे, अशा प्रक्रियेनें व सरक्षिते गेले असल्यानें, खऱ्याखऱ्या अर्थानें 'वाक्य' हें नांव वेदानांच अस्मरश लागू पडत होतें आणि, ह सर्व 'अक्षर-वाक्य' लिपिनिविष्ट होईपर्यंतच्या सहस्रावधि वर्षांच्या काळात, आर्यांच्या शेंखडों पिढ्यांनी त्यातील काटेकोर उच्चार-वैशिष्ट्या सह हें वाक्य जतन केलें, ही जगाच्या इतिहासातील अत्यंत विस्मयकारक घटना होय

स्थलकाला न जुमानता, कोणत्याहि भाषेचें मूळ स्वरूप, न बदलता, जसेच्या तसें राहणें अशक्य असतें वेदवाक्य काय किंवा उत्तरकालीन आरण्यकें उपनिषदे किंवा महाभारतादि काव्य, यांची रचना शतकानुशतके चालू असल्यानें मूळ भाषेंत फरक होत राहिले त्या सर्वांची स्थिति ध्यानी घेऊन इ. स. पूर्व ७००-८०० वर्षांच्या सुमारास भगवान् पाणिनीने आपलें व्याकरण तयार केलें,—इतकें काटेकोर, इतकें संपूर्ण, इतकें कमीत कमी शब्दांच्या सूत्रात (८ अध्याय व ४०० सूत्रें) ग्रथित केटेलें व्याकरण जगांतल्या कोणत्याहि भाषेत नाही भाषाशास्त्राची उत्पत्ति केवळ या व्याकरणासुल्लेख शक्य झाली वेदवेदांगें, रामायण, महाभारत, व नंतरची महाकाव्ये इत्यादींच्या बरोबरीनें पाणिनिव्याकरण हें सस्कृतभाषेचें अत्यंत दैर्घ्यमान रत्न आहे

सस्कृत भाषेच्या परिणतीचे अनेक टप्पे, ऋग्वेदापासून तों अगदीं अलीकडील सस्कृत वाक्यांपर्यंतच्या म्हणजे सुमारे १२००० वर्षांच्या इतिहासाचा भव्य चित्रपट लांतील वाक्याच्या समुद्रतेसुल्लेख, व आज सुद्धा सस्कृतमध्ये ज्ञान भाषा होत आहे या घटनेसुल्लेख, पाहणाऱ्याचे डोळे अस्मरश दिपवून टाकणो यासुल्लेख कीं काय, सस्कृत भाषेला 'मृतभाषा', म्हणता (पाणिनीन काटेकोर व्याकरणानें तिला बद्ध केल्यानें ती प्रसरणशील राहिली नाही, यासाठी) केवळ 'बद्धभाषा' म्हणजे, असे विख्यात जर्मन सस्कृतज्ञ पंडित बुर्हट्स्निड्स् यानें म्हटलें आहे आज स्वतंत्र भारताच्या घटनेनें मान्य केलेल्य जीवत भाषात एक, म्हणून सस्कृतला स्थान प्राप्त झालेले आहे

आद्यकवि वाल्मीकीचे रामायण, व इ. स. पूर्व ३००० वर्षांचे सुमारास व्यासानीं सुरू वरून दिलेलें व पुढें शतकांनुशतके भर पडून प्रचंड झालेलें महाभारत, या दोन प्रणीतके अधिकांत अधिक कालपर्यंत अधिकांत अधिक मानवां

परिणामकारक सत्ता गाजविलेले दुसरे बौणतेहि प्रथ जगांत नाहीत जगांतल्या घटनांची, मानवव्यभाषांची, त्या त्या प्रसंगी उपयोगी पडणाऱ्या बोधतत्त्वांची, महाभारतातील प्रचंड विविधता लक्षात घेऊनच “व्यासोच्छिष्ट जगत् सर्वम्” म्हणण्याचा प्रघात पडला. इलियड व ओडिसी मिळून होईल त्याच्या आठपट निस्तार अन्वयेच्या व १ लक्षावर श्लोकसंख्येच्या महाभारताची सदाशित आवृत्ति करण्यास सैकडों विद्वानांचे कष्ट, ४० लक्षांवर शब्द, व ४० वर्षे, पुणे गाडार्कर इन्स्टिट्यूटला लागली यावद्दन या प्रघाती अपूर्व खोरीची ध्यानी येईल १९४२ पासून सुरू झालेल्या व १९८२ पर्यंत म्हणजे ४० वर्षे चालणाऱ्या, इतिहासक्रमान ससृष्ट शब्दकोश रचण्याच्या, हों कसे यांच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या, १ कोटी ६ खर्चाच्या योजनेची प्रचंडता गाहिली म्हणजे संस्कृत शब्दवृष्टीची श्रीमती लक्षात येते

आधुनिक संस्कृत काव्य-नाटकादींची परंपरा मालिदामापूर्वी सुमारे तीनशे वर्षे, त्यानंच उल्लेखिलेल्या भास, सीमिन्ध्र इत्यादींच्या वेळेपासून सुरू होते. कालिदासाची रघुपथ व कुमारसंभव, भारवीचे किरातार्जुनीय, माघाचे शिपुलखंभ, व श्रीहर्षाचे नैषधीयचरित ही पंचमहाकाव्ये व दण्डीचे दशकुमार व बाणाची कादंबरी ही गद्यकाव्ये यांनी सृष्ट नवाझ्याच्या सौंदर्याचा परमोच्च रिंदु गांठला व यांच्यापुढे (जिसेपत कालिदासापुढे) इतर बहुतेकांच्या काव्यांचे महत्त्व लुप्त झाले व पुढील बहुतेकांवर यांनी आपली छाप टांकली

ध्वनिशास्त्राला संपूर्ण घट्टन यथोच्चार लेखन व यथालेखन उच्चार व एकेका अक्षराला एक ठराविकच उच्चार असणे हे संस्कृताचे महान वैशिष्ट्य आहे तसेच विराट् शब्दसंपत्तीमुळे व सवि समास यांच्यामुळे शोडक्यात पुष्कळ अर्थ, सुंदरपणे व लालित्यान आणणे हे संस्कृताचे अनन्यसाधारण स्वरूप आहे. यामुळेच बाणाला आपल्या गद्यात, व जयदेवाला जगन्नाथाला त्यांच्या काव्यांत ललित मधुर अनुप्रासांच्या मार्गाने सुंदर संगीत निर्माण करता आले. एका शब्दाला अनेक अर्थ असणे, व त्यामुळे श्लेष कोटि इत्यादि करण्याची शक्यता व त्यामुळे उत्पन्न होणारी मर्मस्पर्धी रसोत्पत्ति होणे हा प्रकार संस्कृतातका दुसऱ्या कोणत्याही भाषेत शक्य नाही या श्लेषादींच्या आध्यान एकाच काव्यांत एकाच वेळी दोन नवा सांगणारी द्विसंधान काव्ये संस्कृतामध्ये आहेत. एकाच वेळी दोनच काय वण सात अर्थ निघणारे हेमचंद्राच सप्तसंधान काव्य, व एकेका श्लोकाचे १०० अर्थ काढून दाखविणारी सोमप्रभव सोमसुंदर याची विलक्षण रचना, जगातील अन्य कोणत्याही भाषेत केवळ अशक्य आहे. गतागत विलोमकाव्ये म्हणजे मुळतः वाचले असता एक अर्थ व उलट वाचता दुसराच अर्थ निघणारी काव्ये ही संस्कृतामध्ये ५-७ आहेत. शब्दाला समानार्थी शब्द सांगणारे (सुमारे १६०० श्लोक व १०००० शब्द) अमरकोशासारखे पद्यमय कोश, व व्याकरणाची रूपे काव्यांत सांगणारी ब्रह्माश्रय काव्ये (यांना भट्टीकाव्ये म्हणतात) व श्लोकांची अधरें सप्त, चक्र, कमल, अशा आख्यात वसवून दाखविणारे हे हि विलक्षण प्रकार संस्कृत कवींनी करून दाखविले आहेत

संस्कृतच आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे नवीन नवीन अर्थ व्यक्त करणारे शब्द नवीनच उत्पन्न करण्याची संस्कृत ही एर टांग्याळ आहे. संस्कृताने मुळ ज्ञात नसलेल्या निज्ञान रसायन, श्रीशशास्त्र इत्यादि नवनवा शास्त्रांसाठी पारिभाषिक शब्द, हों रघुवीर, किंवा राज्य व्यवहाराचे शब्द, पदनामशोधक, संस्कृताचा आश्रय केल्याशिवाय कसे बऱ् शकले असते ?

व्यक्तीच, समाजाच, गुण व दोष, दर्शविणारा अभिनव प्रकार १७ व्या शतकातील वैदंड्याचीच्या विश्वगुणादर्श चतुष्ट आडळतो यांत दोन गवर्ध पृथ्वीवर्ण वस्तूंचे गुण सांगतो, व दुसरा दोष सांगतो इतर भाषांत नसलेला “लेखी बोले घने रागे” असा अन्वयोक्ति किंवा अ यापदेश हा प्रकार ९ व्या शतकातील वादमीरी कवि वाट्ट, दक्षिणी कवि नीलकण्ठ व जगन्नाथ यांनी पुष्ट करून द्याजोचीनं व्यंग्योचीनं अचूक मर्ममैद करणाऱ्या सहस्रों अन्वयोक्ति केवळ संस्कृतातच सांपडतील. एका श्लोकात, समया पुढचा सदर्भ पाहण्याची आवश्यकता न ठेवता, एक लहानसा विचार किंवा सिद्धांत, ठासून व कौश त्यांना मागणारी सुमापित हे हि संस्कृताचे अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य असून अशा सुभाषितांची शतके-भरुहरीची तीन, घटस्पर् राचं नीतिगार, अमरकाचे एर, ७०० आय्याची गोवर्धनाची आर्योपसहस्री, सुंदर पांड्याची नीतिद्विपणि (व याशिवाय हों प. ३३ वैद्य यांनी आपल्या प्रस्तावनात उल्लेखिलेले अनेक संग्रह) हे हि प्रकार संस्कृतव्यतिरिक्त फारसे आढळत नाहीत

या प्रघाती ३ महागजरातीत यांनी वैदिक श्लोक सोडले व योगवासिष्ठ, रामायण, महाभारतातील (सुमारे १००) सुभाषित मोठ्ठी तर इ स पूर्व ३०० ते २० व्या शतकापर्यंतच्या सुमारे २३०० वर्षांतल्या काळावर्षातील ही सुभाषिते आहेत

मराठी—

प्रत्येक भाषेचे स्वरूप, स्थान, काळ, व परिस्थिति यांना अनुसरून सतत बदलून असते. इ स पूर्व १ शतक ते इ स ५०० पर्यंतच्या कालखंडाने वेदांतरी झालेल्या, रुद्र काविराजाच्या नाटकांतून, सुष्य तेवढे शुद्ध प्राथमिक संस्कृत बोलतात,

व क्षिया, मुलें व खालच्या दर्जाचे पुष्पसुद्धा, प्राकृत भाषा बोलतात, असें आढळतें. म्हणजे इतक्या जुन्या काळी सुद्धा प्रायिक सङ्कृतापासून साधारण भाषावाची बोलीभाषा दूरदूर जाऊ लागली होती व याच प्राकृत स्वरूपाच्या भाषेनून प्रातमेरां ज्या अनेक अपभ्रष्ट भाषा निघाल्या, याची, अर्धमायची, शौरसेनी इत्यादि, त्यात महााराष्ट्री ही विशेष महत्त्वाची होती हें वररूचीने लिहिलेल्या व्याकरणात इतर भाषांना महाराष्ट्रीच्या तुलनेनें, गौण स्थान दिलें, यावरून दिसतें.

ज्यातील भाषेला साधारणत निश्चित मराठी म्हणतां येईल, असे शिल्लेख स्थूलमानानें आठव्या शतकापासूनचे सांपडलेले आढळतात इ. स. १८३ चा म्हैसूरराज्यातील श्रवणबेलगोळच्या गोमतेश्वराच्या पायाशी असलेल्या शिलालेखांत "चावुंडरायें कवियेलें" हें शुद्ध मराठी चाक्य आढळतें साधारण ५ व्या ७ व्या शतकापर्यंत शिष्टाची भाषा संस्कृत असल्यानें समाजात बोलीभाषा जरी मराठी असली तरी लेखांत तिला स्थान मिळालें नाहीं. म्हणजे असें म्हणावयास हरकत नाहीं, की, ५-६ व्या शतकापासून, समाजात बोलण्यात ह्द शालेच्या मूळ मराठीला, मुकुंदराज (१२ वें शतक) व ज्ञानेश्वर (१३ वें शतक) यांच्यापर्यंतच्या मध्यंतराचा सुमारे ५००-६०० वर्षांचा काळ, ग्रंथनिविष्ट होण्याइतकी प्रौढावस्था येण्यास लागला. या मध्यंतरात महानुभावांनीं मोठ्या प्रेमानें व अभिमानानें मराठीची जोपासना केली. या पंधाचा सस्थापक मूळचा गुजराती असला तरी 'महाराष्ट्री बसावें' 'मराठींतच लिहावें' असा आपल्या अनुयायानां ल्यानें दंडक घालून दिल्यानें, त्या पंधाचे प्रचारक परंपरात गेले तरी तेथेंहि ल्यानीं मराठी नेली पंजाब, सरहद्द प्रात, कादमीर, काबूल, अफगाणिस्तान, येथपर्यंत ल्यानीं, मराठीचे लेंडे, मराठी धीराच्या चार शतके आधींच अटकेपार नेले होते. पयांबरोबर ल्यानीं सोप्या मराठी गद्यातहि रचना केल्यानें गद्याचे आय प्रवर्तक महानुभावांच असावेत.

अशा रीतीनें, अगदीं चीजरूपाच्या मराठीच्या उदयापासून, आजपर्यंतचा कालावधि, फारतर दीड सहस्र वर्षे म्हणजे संस्कृताच्या तुलनेनें मराठीचे वय अवघे ३ इतकेच आहे, व प्रत्यक्ष वाङ्मयाचा काल केवळ ८०० वर्षांचाच आहे असें म्हणतां येईल. एकूण आजपर्यंतच्या मराठी वाङ्मयाचा विचार करतां, असें दिसतें, की, मुकुंदराजापासून अव्वल ईश्रीपर्यंतच्या सुमारे ७०० वर्षांत बहुतेक सर्व रचना (महानुभावांचें गय सोडून) पद्यांत झाली, व बहुतेकांचा विषय रामायण, महाभारत, पुराणे, त्यातील आख्याने, या माध्यमानें, तत्वज्ञान, वेदांत, भक्ति यांचा प्रचार व प्रसार हाच असून त्यावरच बहुतेक सतकवि व पंतकवि यांनीं परिश्रम केलेले आहेत. तुकारामादिकांचे आतें भक्तीचे अर्भग व रामदासांचे खरे तेजस्वी तारिखक व्यवहारावादी बोल इतकेच याला अपवाद म्हणतां येतील परंतु शिवकालीन वामनपंडितांनीं केलेली रूपांतरापेक्षां जवळचीं सङ्कृताचीं मराठी भाषातरे शतकत्रयी, गंगालहरी यथार्थदीपिका इत्यादि ही खऱ्या भाषांतराचीं सुवात म्हणण्यास हरकत नाहीं.

ज्ञानेश्वरानंतरच्या ३०० वर्षांत मुसलमान, पोर्तुगीज इत्यादींच्या स्वाग्या व जुलूम व मोठे मोठे दुष्काळ यामुळे महा-राष्ट्राला अवच्छा व दैन्य आले मराठीवर फारशी, उर्दू शब्दांचा भयंकर पगडा बसला, तो इतका कीं, शिवाजीनें भाषा-शुद्धीच्या केलेल्या प्रयत्नांना दाद न देतां आज सुद्धा न्यायालयातून 'कियाद दरखास्त' यांचेंच प्राबल्य आहे याचें कारण शाहूराजा हा मोगलांच्या वृष्टीनें सुटला व त्याच्या सङ्कृतीत वाढला यामुळे या भाषाशुद्धीला पायबंद बसला परंतु पेशवे-कालीन मोरोपंत, धीरधर या कवींनीं या भ्रष्ट भाषेला वट्टिभूत केव्हायामुळे व्यवहारभाषा फारशीमय होऊनसुद्धा, प्रायिक भाषेचें स्वरूप शुद्ध राहिलें.

शिवाजी व नंतर पेशवे यांच्या पराक्रमाच्या स्फूर्तीमुळे शाहीरांचे पोवाडे व सावण्या यांची पुष्कळच रचना झाली त्यामुळे सरासरी श्राकृष्णत पुढा नव्या झाल्याची भर पडली.

पेशवाई गेली व ईश्रीजी राजवट आली. पुरुर्के, प्रथम शिळा, नंतर ठठे, नंतर छापखाने यांच्या द्वारा भराभर प्रसिद्ध होऊ लागली (परंतु, फादर स्टीफन या मिशनर्यानें, रोमन लिपीत परंतु मराठी भाषेत, ख्रिस्त पुराण नांवाचें (इ. स. १६१५) जें पुस्तक छापलें, तें आय मराठी छापील पुस्तक होय) १८१० मयें पहिला मराठी ईश्रीजी कोश झाला या काळातल्या शास्त्रीपंडितांनीं मराठीस सङ्कृतप्रचुर वळण लाडून, मराठीवरची फारसीची पक्क तर काढलीच पण त्याचबरोबर फारसी ऐवजी, नव्यानेंच ईश्रीजी वळण मराठीला लागू पहात होते तेंहि माहन काढले.

ईश्रीजी बापिणीचें दूध प्यालेल्या या नव्या पिढीच्या उसाहामुळे, १२ व्या ते १८ व्या शतकापर्यंतच्या काळांत कवी आला नव्हता, एवढा मराठी वाङ्मयाचा महासूर आला. चारव, निंबंण, इतिहास, व्याकरण, गणित, ज्योतिष, अशा विविध विषयांच्या व ईश्रीजीतून अनुवाद केलेल्या अनेक पुस्तकांची मराठी वाङ्मयांत भर पडली. या काळातील परशुरामपंत मोडबोले, जामेकर, कोकहितवादी, नंतर विष्णुदासजी चिपळूणकर, टिळक, आगरकर, नंतर ह्रीभाऊ आपटे, वेशवसुत, परांभे, केळकर यांनी व केसरी विविधज्ञानविस्तार इत्यादि नियतकालिकांनीं आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा पन्ना पाया घेतला.

प्रस्तुत ग्रंथास अनुलक्ष्य महत्त्वाचा विषय म्हणजे, सरस्वतमधुन मुसतें रूपांतर नव्हे तर प्रत्यक्ष भाषांतर करण्याचा उपक्रम वामनपंडितानंतर जो बंद पडला होता तो पुन्हा दसपट वेगान व उत्साहाने सुरू झाला. परशुरामपण गोडबोले वृष्णशास्त्री राखबडे, वृष्णशास्त्री चिपळूणकर, नंतर लेलेशास्त्री, के. वि. गोडबोले, इ. यांच्यापासून, तो नुकतेच दिवंगत झालेले डॉ. श्रीखंडे यांचे पर्यंत अनेकाने रसिकांनी अनेक सरस्वत नाटकांची, काव्याची, अन्योक्तींची मराठीत भाषांतरे केली. परंतु सुख्या सुख्या सुभाषिताच्या खोडकड भाषांतराचा प्रयत्न एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर, पूर्वी हाग नव्हता, तो या प्रथाचे रुपानं जनतेस सादर करण्यात येत आहे. त्याचा महाराष्ट्रजनता प्रेमाने स्वीकार करील अशी अपेक्षा आहे

भाषांतर—

येथेच भाषांतर या विषयासंबंधी, थोडेसे लिहिणें आवश्यक वाटतें कोणत्याहि वाक्याचें-विशेषत वाक्याचें-ततोतंत १०० टक्के भाषांतर होणें केवळ अशक्य आहे, हें कटिबोर तात्त्विक दृष्टीन पाहिल्यास नाइलाजान मान्य केलेंच पाहिजे. पण ही निष्पत्ती तात्त्विक दृष्टि सोडली तर, खरें भाषांतर म्हणजे एका वाटलीतलें अन्तर दुसऱ्या वाटलीत ओतण्यासारखें असलें पाहिजे, असें म्हटलें तरी, हें असें ओतताना, थोडेंतरी अन्तर पहिल्या वाटलीत धात चिकटून राहणारच, व त्यामुळें मूळातलें गुणघी द्रव्य थोडेंतरी कमी होऊनच नव्या वाटलीत येणार, हेंहि गृहीत घरावेंच लागतें, (अर्थात अन्तराएवजीं पारा वापरला तर? पण मग त्यान अन्तराचें काव्य कोटून येणार?) दुसरें एक उदाहरण—उत्तम भाषांतर म्हणजे वस्तु तीच, पण पोषाख काय तो निराळ्या भाषेचा असें म्हणण्यांत येतें पण निम्रो झाला जपानी किमोनो, किंवा हिंदु झाला इंग्रजी प्रॉक नेसवून तें सोंग कसें काय दिसतें तें रसिकांनीच सांगावें। भाषांतर म्हणजे विवाच भारतातील प्रतिविंब अर्थाहि म्हणण्यात येतें पण त्यांतहि 'डॉलें उमवें' होऊन, महाराष्ट्रीय स्त्री, पदर उलटा घेऊन्यासारखी गुजराती स्त्री दिसू लागते। व उजव्या हातांत तलवार घेतलेला वीर डावखोरा बुध्दडा दिवें लागतो तेव्हा—सैल रूपांतर, शब्दास प्रतिशब्द, खैर भाषांतर, ओळीन ओळ, अन्तरा भाषांतर, नकल, इत्यादींच्या काव्याजुटात न पडतां, मूळातील आशय, (उदाहरण गोळावेरजेन न सांगतां) शक्य तितक्या सपूर्णपणें, त्याच्या मूळ सौंदर्यासह (तें सौंदर्य, लालित्याचें, अलंकाराचें, सूचकतेचें, भाषानैक्यतेचें, रचनेचें, अर्थपनतेचें, अशा अनेक प्रकारचें असेल) भाषांतरात आणला गेला पाहिजे हें करताना केवळ शब्दाला शब्द ठेवल्यानं येणारी दृष्टता व विसंगति टाळून, शब्दश नव्हे तर अर्थस भाषांतर झालें पाहिजे. "I love you Three Divine Words!" याच भाषांतर 'शब्दश वाक्यानें' "मी तुझ्यावर प्रेम करतो। तीन स्वर्गाय शब्द" असें केल्याचें सांगतात !!! ज्या भाषेत भाषांतर करावयाचें त्या भाषेस शोभिलक्षी समर्पक रचना झाली पाहिजे, नाहीतर, भिदान-यार्ती केलेल्या बायबलच्या हेंगाड्या भाषांतराचा प्रकार 'हावयाचा भाषांतर प्रसादयुक्त म्हणजे (कवितेच्या वाचनीत) अन्यार्थ लाडून दुसऱ्यानीं समजावून सांगवें न लावणारें,—सहज समजणारें, सोपें झालें पाहिजे तसेंच त्यांत भाषांतरकर्त्यानें स्वतःची भर शक्यतो घालूं नये. अगदीं माथच पडलें, तर, ती मूळ आशयाला पोषक झाली पाहिजे तरच ती क्षम्य । भाषांतरकर्त्याला दोन्ही भाषांचें उत्तम ज्ञान म्हणजे 'शब्दकोशकर्त्याच' पांडित्यच फेवळ न हे तर त्या त्या भाषेची समस्त रसिका असावयात पाहिजे त्याला मूळ काव्याच्या व कवीच्या अन्तरगांत शिक्कें त्यांच्याशीं तद्रूप होतां झालें पाहिजे—त्याच्या भावना भावना आल्या पाहिजेत, मूळ काव्याची जी भाषा असेल ती भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या चालीरीती व आवडीनिवडी इत्यादींची छद्मां माहिती त्याला असणें आवश्यक असतें.

"Nothing in my hand I bring, Only to Thy cross I cling" नाचें भाषांतर—आलें तुझ्या जवळ मी प्रभु। रिकव्हस्तें!, चालीन केवळ मिठी तुझिया पदातें ॥ असेच व्हावयास पाहिजे 'शब्दश' चें येथें काम नाही. 'भावविक साध्ययुक्त' अशा भाषांतरासाठीं, जीत भाषांतर करावयाचें त्या भाषेच्या मोडणीकडे व ती बोलणाऱ्याच्या सामाजिक चालीरीतीकडे लक्ष देऊन, मूळ उपमा छद्मां भाषांतरात योग्य तऱ्हेन बदलली पाहिजे कारण भाषांतर हे पांडित्य नवून ती गुण्यत्वं करण आहे हें ध्यानीं घेणें आवश्यक आहे

अशा रीतीन भाषांतर रसें असतें या विषयाची पुष्कळ अधिक विविचिता करणें शक्य आहे पण मूळ काव्य हें त्याच्यातील रवाच्या माध्यमानं रसिकाला प्राप्त होतें म्हणून या विषयाची ह्मण चिकित्सा करण्यापेक्षा या बोधातील भाषांतराच्या सरस भावुरीचें वर्णन करणाऱ्या एका सुभाषिताकडे (प्र १८९) अप्रुलिनर्देश करतो त्यांत कवि म्हणतो—आपल्या प्रियेचें तांबूल-सेवन चालले आहे व तांबूल तिच्या मुखात अतिशय रंगलेला आहे, हें पाहून, प्रियकरारें, तिचें पुंनन घेऊन, तो तांबूल आपल्या मुखात घावा, व आपल्याहि रमलेला प्रियेच्या रसनेच्या रंगाच्या तोडीस तोड रंग आणावा, याला म्हणतात भाषांतर! रसिकांना यांतीच स्लेप समजेतच माहून स-रम असें भाषांतराचें वर्णन माझ्या पाठुण्यान नाही.

स्वतंत्र कविता ररण्यापेक्षा, (यापूर्वीच्या निवेचनांतील बंधने स्वीकारून) भाषांतरित कविता करणे हे काम शतपट अवघड आहे हे तर परमेश्वर बोलून चुकला आहे. याचप्रमाणे इतर भाषांतून मराठीत भाषांतर करण्यापेक्षा संस्कृतांतून मराठीत भाषांतर करणे हे काही विशेष प्रकारचे अवघड आहे, पण त्यात काही सोबी सुकरताहि आहे, अवघडपणा पुढे दर्शविला आहे, पण सुकरता अशासाठी की मराठी ही संस्कृतची कन्याच (पण प्रौढ गुणाव्य मातेची अड्ड कन्या) असल्याने, ईश्रजी वगैरे भाषातून मराठीत भाषांतर करतांना, मूलभूत कल्पनांचा पराक्रम भासतो, तसा येथे नाही. पुष्कळ शब्द दोन्ही भाषात तेच आहेत, केव्हा केव्हा ते तसेच ठेवल्यानेहि काम मागते, संस्कृत-मराठी यांतील साम्य इतके आहे की केव्हा केव्हा तेच शब्दाच जागेत अगदी तंतोतंत तोच अर्थ अगदी त्याच क्रमाने आणता येतो—हे उदाहरण पहा—(प्र. ७ श्लो. ११)

मानर्क्षिम् । तव प्रसादवशतो दोषा अमी स्फुर्युणाः ॥ याचें मराठी—
माते लक्षिम् । तुझा प्रसाद वशता, हे दोष होती गुण ॥

पण असे आदर्श भाषांतर सर्वत्र जमत नाही (याचप्रमाणे ज्ञानेश्वरांच्या 'आतां विधात्मकें देवें' या ओव्या किती अल्प बदल करून घृतीत बसतात हे दाखविले आहे. (पान १०) दोन्ही भाषांची एकात्मता हेच त्याचें कारण होय.)

पण एकंदरीत संस्कृत वाक्यांचे, मराठीत भाषांतर करण्यांत, अनेक कारणांनी अवघडपणा येतो. मूळांतला (अगदी सधे नव्हे तरी) बहुतेक अर्थ स्वारया वैशिष्ट्यासह भाषांतरात आणता येऊन समग्रतः समर्थोक्त य तेंहि सयमक जसले तर तें अर्थातच सर्वोत्तम, पण संस्कृतामर्थ्ये नसलेले यमराचें बंधन मराठी कवितेस आहे हा एक अवघडपणा, कर्ता कर्म यांना विभक्ति, संस्कृतांत सारांस लागते, त्यामुळे शब्द मागे पुढे झाले तरी अन्वय जुडत नाही. 'राम रावण मारतो' म्हणजे कोण कुणास मारतो? 'मी चोरी करताना लाला पाहिले' म्हणजे चोरी करणारा मी की तो? अशा झिजपणा, मराठीत संस्कृतापेक्षा अधिक आहे. छाया सधिनियमांमुळे संस्कृतामर्थ्ये शब्दांची लांबी कमी होते—'कस्य अपि क अपि' ही सात अक्षरे 'कस्यापि कोऽपि' या पांच अक्षरात बसली; तेंच मराठीत 'कोणाचें तरी काही तरी' अशी नऊ अक्षरे होतात. पाहि पलीकडे संस्कृतामर्थ्ये समासांमुळे जुसता, पुष्कळ अर्थ घोडक्या जागेत दाखून बसविता येतो, एवढेच नव्हे, तर त्यांतूनच सधिनियमांच्यामुळे पदालिखति उत्पन्न करता येते याचें उदाहरण पहा—(जगन्नाथ गंगालहरी)—

महौलालेललहलिललिताम्मोजपठली—
रखलपुत्रातच्छुरणविसरत्कीर्तुमहवि ।

हा एवढा दोन ओळींचा एकच शब्द (वाक्याचें विशेषण) "आन्याय्या हालचालीमुळे लाटा उसटून, त्यांच्यामुळे पद्ममध्याय बोलल्याने, त्यांतून गळणारा रेणुसुन्दर्य तर्जनासारखा वृक्षभागवर पसरल्याने, ज्याला पुं कन्याचा रंग आला आहे असे" (पाणी) इतका सोडा अर्थ घोडक्यात तर बसलाच पण सधिनियमांचा रान घेऊन मरुतच्या पुढे व लोल्ह च्या पुढे अशा दोन 'ल' की मर बाकीच्या सात 'ल' मध्ये घालून अनुप्रासांचा नऊ मशळी मनोरा उभा करता आला ! अशा मोठ्या सामानाच्या भाषांतराबाबत, पुष्कळ प्रयोगां अशीं मी एक तंत्र तयार केले आहे, की, तेवढ्याच जागेत अर्थ आणायचाच, तर भाषांतरात शक्य तितक्या कमी (शक्यतोपर्यंत लेखन, फार तर छीन) अक्षरांचे शब्द योजनावयाचे, व, समासांमुळे जोडलेल्या निया तोडून त्यांच्या केवळ क्रमांमुळे व अर्थविरामान त्यांचा दुवा सांभाळायचा बरील दोन ओळींचे माझ्या तंत्रांमुळे भाषांतर असे—

घुटे वारा, हाले जल, डुलनि जो पंजरसरी । गळे रेणू, भासे जणुं जळि तरे कुंडुम बरी ।

यांत अधिकांत अधिक अर्थ आणल्या बरा, कमग्रत समजोकी सापली बरी, परंतु, तें ल ल या ललित पदांचे लुमटुसरीत बोंबलेपण मराठीत बोटून आणणार ?

पदालिखत्यांच्या, व सधिसमासांच्या प्रक्रियेमुळे येणाऱ्या अर्थपतटेच्या बाबतीत संस्कृताचे वैभव व मराठीचें दैन्य पाहिले म्हणजे एक ईश्याचा ऐरावत व दुसरी घाममटाची सटाणी म्हटल्याशिवाय राहवत नाही.

('मासा मन्हाटाचि बोल बवनिर्के, परि अश्रुतातेंहि वैरा जिंके '

असे ज्ञानेश्वरांनी म्हटले तरी एवढा सरकून ओघाचा अर्थ दहा ओळींत घुलून घुलून मागणें हे निराळे (तें विवरण रोवें—भाषांतर नव्हे) व समग्र अर्थ मूळ संस्कृताद्वारा या अर्थोक्त बसवून वर म्हटलेंले न्यायिच साधणें निराळे)

संस्कृताश्रयिणी शैलींनी समृद्ध भाषाच दुमरी नाही. त्यामुळे द्विसंघान, अनेकसंघान काव्ये, व एका श्लोकाचे १०० अर्थ लावण्याचे विक्रम, संस्कृत कवींनी केल्याचें वर्णन, या प्रस्तावनेच्या प्रथम भागांत आले आहेत. सर्वसाधारणपणे कोणत्याहि भाषेतल्या कोटियुक्त शब्दांचें भाषांतर दुसऱ्या भाषेत तज्ज्ञाच कोटियुक्त शब्दांत करणें बहुधा शक्य होत नाही. पण ही अडचण इतर भाषांच्या वावर्तीत एकपट असेल तर संस्कृतच्या वावर्तीत शतपट आहे असे म्हणावें लागतें. याहि वावर्तीत संस्कृता ही 'कोट्यधीश' आहे तर मराठी जवळ जवळ अर्धचन आहे याची खेदकारक जाणीव पदोपदी होत राहते. (प्र. १२ श्लो. १) यांतील—'दृढतरनिवदमुष्टे' याचें भाषांतर (घट मुष्टीचा) केल्यानें व (प्र. २९ श्लो. ५३) यांतील 'पथादग्निनि' याचें (माणें जे पळेलें) असें शुद्ध मराठी केल्यानें हि मूळ शब्दांतले दोन अर्थ मराठीत तंतोतंत आणता आले, तरी अशी उदाहरणे थोडी. (प्र. २ श्लोक २५) यांतील—'सरसा, सालकारा, सुपदन्यामा सुवर्णमयमूर्ति' हीं सर्व अर्थेला व भार्येला एकाचवेळीं लागू होणारी विशेषणें, कोणत्या स्वतंत्र मराठी अनुशास्युक्त शब्दांनीं भाषांतर करून लावता येतील !

प्रस्तुत कोशात मी केलेल्या पद्यांपैकी ३० ते ४० टक्के श्लोक समस्त समष्टीची केले आहेत. पण (अखेर समग्र किंवा अधिकांत अधिक मूळार्थ सहजमुलम शैलीनें मराठीत आणणें हेच ध्येय अमन्यानें) बाकीच्या वावर्तीत तो आपट्टे सहन मूळपेक्षा थोडें मोठें वृत्त, उदाहरणार्थ—अनुष्टुभाला किंवा उपजानीला वसंतविलाका, शिखरिणी हरिणी इ. यांना शार्दूल-विकीटित, शार्दूलविकीटिताला आर्येच्या चार ओटी किंवा सुगंदारमाला किंवा छगंधरा योजून अर्थ शक्य तितका सुगम करण्याचा कनोभीनें प्रयत्न केला आहे. चित्रश्लोक, उदाहरणार्थ—'कूटश्लोक, समस्यापूर्तीचे श्लोक व संभाषणी किंवा प्रश्नोत्तरी श्लोक हे संस्कृतमधील प्रकार मराठीत भाषांतर करण्यास अतिशय ग्रामदायक व इतर सर्व श्लोकांपेक्षा अवघड जातात. अशांचाहि अनुवाद शक्य झाले तेथें मूळ वृत्तांत (प्र. ५ श्लो. ५३; प्र. २२ श्लो. २-७-८-१५ व १७; प्र. ३० श्लो. ४०) व ते न जमले तेथें वर सांगितल्याप्रमाणें मूळपेक्षा मोठ्या वृत्तांच्या आधारांनें (प्र. २ श्लो ७५, प्र. ९ श्लो २३ प्र. १० श्लो. १७ व १९; प्र. २२ श्लो. १९; प्र. ३० श्लो.) केला तो चांगला सुगम झाल्याचें दिसून येईल.

माझ्या भाषांतरामध्ये, संस्कृताला दुसरा संस्कृत शब्द देण्याऐवजीं त्याचें अधिकांत अधिक मराठीकरण करण्याच्या माझ्या प्रयत्नाचें एक उदाहरण देण्यास हरकत नाही. जगन्नाथाच्या सिंहान्योत्तीर्षी एक श्लोक पुढीलप्रमाणें आहे—

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्येक्षण सखे । गजध्रेणीनाथ । त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।

अथौ बुद्धिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा—, गुरुमावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपति ॥

यांचे कै. बापुवेवगाळी खरे यांनी केलेलें भाषांतर, ५० चे वर वेंचें, केसरी पत्राच्या शिरोभागी असल्यानें अत्यंत प्रसिद्ध आहे तें असे—

खरंरुत

माझे भाषांतर

गजालिध्रेः । या निविडतरकान्तरजठरी
मदान्वाता मिता । क्षणमरिदि वास्तव्य न करी ।
नदाप्रानीं येथें गुरुतरशिला भेदुनि करि—
भ्रमानें आहे रे गिरिगुहर्गि हा निदित हरी ॥

मदाच्या धुंदीनें भ्रमुनि गजराजा । क्षणहि या—
नको राहूं येथें अति गहन रानात सखया । ।
नखांनीं फोडी जो वज्रचि समजोनी खडक हा
गुहेमध्ये ऐमा प्रबल निजला सिंह बघ हा । ॥

मूळ संस्कृत शब्दांना वरील दोघांनीं कोणते मराठी शब्द दिले हे तुला करून पाहवें—

संस्कृत

खरे

विशे

स्थितिं नो दध्याः

वास्तव्य न करी.

नको राहूं

मदान्येक्षण

मदान्वाता

मदाच्या धुंदीनें भ्रमुनि

जटिलायां वनभुवि

निविडतरकान्तरजठरीं

अति गहन रानात

बुद्धिभ्रान्त्या

करिभ्रमानें

गजचि समजोनी

विद्रावित

भेदुनि

फोडी

महागुरुमावग्रामः

गुरुतरशिला

खडक

स्वपिति

निदित

निजला

गिरिगर्भे

गिरिगुहर्गि

गुहेमध्ये

हरिपति

हरि

सिंह

याप्रमाणे सर्वेस्त्री मराठीकरण होऊन, समष्टत, समष्टोक, व सपूर्ण अर्थ यात आला आहे 'मदान्धेक्षण' ऐवजी 'मदान्धधामा', 'जटिलादी वनमुषि' ऐवजी 'निविडतरकान्तात्तरठरी' म्हणणे हे संस्कृतचें संस्कृतच Paraphrase झाले ! पण कै. नव्यांचे वेळी किती संस्कृतप्रचुर मराठी खपत असे किंवा समजत असे हें यावरून दिसतें आज या भाषांतराला संस्कृत कविताच म्हटलें जाईल त्यांत मराठी असें जवळ जवळ काहींच नाही (हा श्लोक दुसऱ्या खंडात आहे)

सुभाषित—

सुभाषित म्हणजे "बांगले बोललेले" इतका साधा सरळ अर्थ घेतला तर या शब्दाची व्याप्ति जवळ जवळ सर्व चांगल्या वाड्याचा गवसणी पाळू शकेल परंतु संस्कृत किंवा मराठीमध्ये एक विशिष्ट मर्यादित अर्थ या शब्दाला आहे वास्तविक सुभाषित व सूक्ति शब्दच एकच, सुभाषित काय किंवा सूक्ति काय, पद्याप्रमाणेंच गद्यांतहि आहेंत व असावयास हरकत नाही परंतु मराठीत, मग किंवा पद्यांतली काहीं एक सिद्धांतप्रतिपादक एखादा दुपरी ओळ यांना मोघमपणें सूक्ति म्हणण्यांत येते व एक सपूर्ण श्लोक, की ज्याला मागला पुढचा सुदर्भ सांगण्याची जरूरी नाही, जो स्वयंपूर्ण आहे, म्हणजे ज्यांत दर्शिलेला एक विचार, मुद्दा मनप्रतिपादन, सिद्धांत वगैरे तेवढ्या श्लोकांतच संपतो, पुढच्या श्लोकांत त्याचा अर्थ किंवा याचा चालू राहान नाही किंवा मागच्या श्लोकांतून तो घेऊन येन नाही—त्यांना मोघमपणें सुभाषित असें म्हणतात अर्थात् सूक्ति किंवा सुभाषित यात त्याच्या कार्यक्षेत्राची सीमारक्षक अशी लक्ष्मणरेषा काढण्यांत आलेली नाही. परंतु रूढीन बहुतेक सुभाषितसंग्रह पाहिल्याम त्यांत बहुतेक सपूर्ण श्लोकांचाच संग्रह केलेला आढळून येतो पण क्वचित् अशा संग्रहांच्या मोनोन सूक्ति हा शब्द घालण्यांत येत नाहीच असेहि नाही रेखीव, आटोपशीर, ठाडीव, स्पष्ट असे काहीं वचक्य, व शक्य तर त्यांना उपमा ह्मणतात पाहिंशा देऊन जोरदारपणा आणलेला हे सुभाषितांचे मुख्य लक्षण असतें

उदाहरण—नायन्त सरलेभांय्य गवा पश्य वनव्यालीम् । छिन्दन्ते सरला वृक्षा वक्रास्त्रिगन्ति पारया ॥

अर्थ—अविचल होऊ नये—रानान जाऊन पहा—सरळ झाडे तोडिली जातात वाकडी तेवडी बांधतात केव्हां केव्हां चमकूनि निर्माण करून बांधकाला धावा दिला आतो—जगात सरळ बाणागाराना कमीपणा येतो, व बांधके बाणागाराना मोठेपण येतो, या उपरात्या सीरींग रथात कोठ सांपडेल माहीन आहे ? अगदी वाकड्यांच्या कल्पनेबाहेर छंद शास्त्रांत ! !

'मन्त्रार्थे हि लघुता, महिमान वक्तव्यं तनुते चेत् । छन्दःशास्त्र इवाम्बिन् लोक सरल सखे किमपि ? ' ॥

'जेथे सरलपणा लघुता येतो, व वक्रपणाच शुरुच येतो, त्या छंद शास्त्राबाबतच्या या जगोन मिना ! सरल की होतोन ?' (पूर्वी छंदनमध्ने सरलरेषेनें लघुपत्र व वक्ररेषेनें ग्रहण दर्शविला जाई अन्तीकडे मराठीत हीं चिह्ने उभरी झाली आहेत) असेंच एका त्रियहरणा पाणिनीन (!) कवतिलें ! 'मन ई नपुसकस्मि' हा पाणिनीच्या मांगशावर विस्तृत, विवाच्यानें मनाग आल्या त्रियेकडे पाडविलें ! पण (तें बांगले पुष्पि होऊन) त्रियरीं लघट करीन तेथेच राहिले व हा मात्र ते मनातून बरला !

सुभाषितांमध्ये ठोसून रागितलेले निम्न रीती अनेक शक्य समजून घ्यातीत पहा नव ! एक सुभाषित म्हणतें—(संस्कृतप्र २१ ओ २८) 'मज्जन्या सुगतीं गत साधु होना व पण साधूना सुलक्षणानें सत्त्व येत नाही फुलांचा वास भावीना लागतो—मातीचा पुष्पाग लागत नाही ' आता, हें गांणारागा, जमैं समर्पक उदाहरण सांपडले, तसें त्याच्या उलट गांणारागाहि नितकेच समर्पक उदाहरण तपासच आहे तो म्हणतो (अगाधु गाधुओ प्र २१ ओ ३२) 'अथापु किंवा गाधु हे जात्याच अवयव समशीन कोणागहि दुर्जनच किंवा मुज्जन येन नाही अगदी जन्मारातून एकमेकीना विकटून आलेले सर्व आणि सणि पहा—सारांता नव्याचे गुा लागत नाहीत—मज्जाला सर्पांचे दोष म्परी वरीत नाहीत' दोही सुभाषितें मुंदर आहेत त्या त्या ह्मणांमन पाहिले, तर त्या त्या येरी त निम्नत सरचेच वाटतान पण मग या दोषपेकीं सरा कोण ? याचें उत्तर देच, की, सारी असत मग आहेत यावरून सुभाषितांचे एक महत्त्वाचे स्थान दृष्टक होतें—की, सुभाषनकार हा दुसरा वक्त्यामनांनीं आनी यात्र सुलभता, मज्जून, नटून ह्मणांची पुढी टकन, जोरदारपणें प्रत्ययोपादी रीतीनें मांडून हादगिओ एका निगराह वक्त्याची गेप मंगनाच की, त्यान न्यासालयांन, आपऱ्या पहिल्या अप्या भाषणेंत, आपऱ्या कातराची यात्र मांडून, नंतर उत्तरायांन त्यानच विरुद्ध पक्षाचा यात्र इतकी मंदर मांडली की, कालाल आरपाईं टाकावें अशी न्यायाधीशताया धनं परल' व बावर नो मात्र, त्या न्यायाधीशप्राप्तीनें धनं न होना सुभाषित ही, त्या त्या वेष्टुरीनी त्या त्या पक्षाची बहिरी दे जालून, बहूवचरयेन जने एक यात्र मिद वग्यायेना, ती कडी सारविली आहे देच पारवयाचें, आतें, समें समजून सुभाषितांना रस बागला

वर सांगितल्याप्रमाण सुभाषितांचे मुख्य स्वरूप म्हणजे, तरी मोठगोठ्या संप्रदायाने सृष्टीत करलेले श्रेश्ठ मंत्रच काही या स्वरूपाचे नसतात, कारण त्यांचे विषय पाहिले (उदाहरणार्थ, नमन, सृष्टिवर्णन, शोररम, शृंगार इत्यादि) म्हणजे या मुख्य स्वरूपासून दूर दूर जात जात-अगदी व्यापक अर्थ जो "बांगल कोल्लेलें" "मुक्कल विचार" तो या संप्रदायातील मान्य वेत्याभारम दिसतें. एवढी इतके विषय विषय सुभाषितांखालीं येऊन शरून गमने या प्रघातास अनुगमन-मर्च बाही 'मुक्कल' तें तें ज्यांत येतें ते सुभाषित म्हणायचा ही व्याख्या या मोठायादी मीहि म्नीकारली आहे

कोश—

संस्कृत भाषेत (व्यापक व्याख्येप्रमाण) सुमारीं वीस सदस्य सुभाषित अमारीत खोली या प्रधान अवधी २१०० म्हणजे केवळ १०% च असल्यानं याखा 'रोश' न म्हणता, कोणी 'लघुकोश' म्हणत तरी माती हरकत नाही पण याने संस्कृत २१०० तशीच मराठी २१०० मिळून ४२०० च्या वर सुभाषित असल्यानं ही सख्या काही अगदीच लहान उणे क्षणीय नाही, आणि आजपर्यंत इतक्या मोठ्या सख्याच्या सरकून समाप्तितांचे मराठीत श्रेश्ठ भाषांतर झालेलें नाही म्हणून थोडें कौतुकानं या प्रयाला कोश म्हणत तर त अगदीं अस्यानी नव्हे असे वाटतें मूळ कल्पना, एसा मंडातच हा प्रथ छापावा, अशी होती परंतु संपूर्ण प्रयाला खर्च फार लागणार व छापमान्याना कामें फार म्हणून कालावधीहि लागणार या गोष्टीचा विचार करून पुन्हा दोन खडांत प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय ध्याना लागला या प्रयात, इतर सुभाषितसंप्रदायाप्रमाणच विषयाप्रमाणें प्रकरणें ठेली तीं ४९ झालीं असून, दोन्ही खडांत श्रेश्ठसख्या मागणार समान ठेवून, पहिल्या खंडांत ३० प्रकरणें येतात व थाकीची दुसऱ्यांत येतील

बोली खंडांमिळून होणाऱ्या या प्रयात, मर्तुहरीचं सृष्टी नीतिशातक, अर्धे शृंगारशातक, अर्धे वैराग्यशातक, जवळतक सत्रं अनुरातक, जगन्नाथाच्या भासिनीविलासापैकी वराचडा भाग, 'गालिदासापैकी दुमारासमवांतील रतिविलाप व हिमालय वर्णन, रघुवशातील अत्रविलाप, अयोध्या नगरीचा विलाप, त्यामानंतरचा सीतेचा तळतळडा श्रीशंकराचार्यांच परापूर्णा हें स्तोत्र, बर्तनपत्री-तमंच विषयातुरोगान योगशास्त्र, रामायण, महाभारत, यातीच सुभाषितें, धर्मतरंगानप्रकरणान लोकमान्यांच्या त्रयीयोगार गीतागाराला पोषक श्लोक इतके प्रसिद्ध राज्यखंड अपुन तीनशेच्या वर अयोचीचें एक मोठ प्रकरण घातलेलें आहे तें दुसऱ्या खंडांत समाविष्ट आहे

हा प्रथ मुख्यत्वे मराठी वाचकांसाठीच असल्यान, संस्कृत श्लोकांची रूतनामं न दिली तरी चालतील असे वाटून पहिल्या २१ प्रकरणांतील संस्कृत श्लोकांवर रूतनामं दिलीं म्हणून पण अनेकांच्या आग्रहावरून ती पुढ २० व्या प्रकरणापासून जागच्या जागीच श्लोकांवर दिलीं आहेत व २१ व्या प्रकरणापर्यंतच्या संस्कृत श्लोकांची रूतनामं दर्शविणारे एक परिशिष्ट शेवटी जोडलें आहे प्रत्येक संस्कृत श्लोकाची आशाधरें, अ ते ह या क्रमांनं, येऊन तो श्लोक कोठून उद्धृत केला, हे जेथें शक्य झालें तेथ दाखवून प्रत्येक श्लोक या प्रयात कोठ सांगवेल तें दर्शविणारी सूचि शेवटी जोडली आहे

प्रत्येक श्लोक मूळ रीणत्या कवीचा व कोणत्या प्रयात आहे ही माहिती मिळण्याबाबत मात्र परिस्थिति अगदी निरादा जनक आहे कोणचाहि संप्रदायान मन दुसऱ्याशीं जमत नाही महाराष्ट्रांत सरोमुक्ती अमलले कालिदास व मर्तुहरी हे कवि पण 'भयगित नम्रास्तव' व 'अनाघात पुण्य' हे कालिदासाचे श्लोक मर्तुहरीच्या शातकत्रयीन आढळतात मर्तुहरीनंतर अवध्या ५-६ शतकांनीं झालेल्या वामदेवाच्या सुभाषितावलींत तेलगाच्या नीतिगणकाच्या ११० श्लोकांपैकी फक्त ४३ च आभूत आहेत या ४३ पैकी फक्त ८ च श्लोक तो मर्तुहरीचे अर्ध सय म्हणतो, २० श्लोक निमांकी (कस्यपि, वेदापि) म्हणून दर्शविता, व बाकीचे १३ सय नामनिर्देशपूर्वक पुढ दिल्याप्रमाणें दुसऱ्याचे अर्ध म्हणतो—प्रिया-याच्या रति (जयादिल) धुस्मासोऽपि (रतिसेन), सिंह सिधुरपि (वज्रायुध) गणि दानोनीट व धात्री दिवस (भट्टादि), दुर्जन पतिहर्तृयो (धुस्मासोऽपि) न कश्चिच्छकोपाना (पचतन) विपदि धैर्य (मैठक), इत खपिति (कवण), कि तेन हेमगिरिणा (प्रशमक) पानिनोऽपि कदा (क्षेमेन्द्र), शनिदिवास्त्रयो (पालगुवहस्त्रिनी), नैवावृत्ति फलति (अथपेप) एवढी अनिष्टवाची स्थिति बागव्या शातकांत होती तर आज आणखी ८ शतकानंतर कोणताहि श्लोक कोणाचा म्हणून दर्शवावा? त्याला जावार तरी काय? तर्हां या वाचकांत फार मोठ संशोधन व्यावसाय पाडिले व तोंवर ही सर्व माहिती, मिळते तेवढी वाचकापुढ देवावयाची इतकच करता येण्याजोगें आहे, व तें मी शक्य तबडे केलें आहे

सुभाषितांच्या मूळ कथाविषयी अशी आधारमंत्र स्थिति असल्यान, प्रत्येक श्लोक बागव्या प्रयात, कोणत्या सभानं जाला आहे तें शोधून त्याला अनुसरून त्याचा अर्थ लावणें हें काम केवळ विकट आहे याची कल्पना येदलच माया स्वन या व्यासग काहीच नाही व निरनिराळीं प्रयाल्यं घुडाळून हा शोध घेणें, मला माझ्या प्रवृत्तीच्या अस्मासनामुळे शक्य झाले

नाही तसेच २१०० श्लोकांत सहस्रा पाठभेद अष्टम्याची शक्यता आहे पाठभेद कसे उत्पन्न होतात याविषयी एक गमतीची गोष्ट आहे दोन मागासांच्या सहादांतील काही शब्द जोडलेले ५-६ जणांनी एकत्रे ल्याबद्दल किती प्रयोग उत्पन्न झाले पहा. एकजण म्हणतो ते Reindeer (उत्तरध्रुवाकडील एक जनावर) विषयी बोलत होते दुसरा म्हणतो, छे ते It rained here येथे पाऊस पडला असे म्हणत होते तिसरा म्हणतो, तसे नव्हे ते संगीताविषयी Trained ear सरावलेला कान असे म्हणत होते चौथा म्हणतो पुढची गाडी केव्हा आहे याविषयी when is the next train dear ? असा प्रश्न तो असावा पाचवा म्हणतो ते Trained deer शिकविलेल्या हरिणविषयी बोलत होते पण, शेवटी खरे निघाले, ते असे, की, ते एजीनिअर होते, व, तेथे होणाऱ्या घटनांत किती क्षेत्रफळाच पाणी वाहून येईल, त्याचा अंदाज about 50 Sq. miles Drained here” असा एकजण दुसऱ्यास सांगत होता ! ! ! ध्वनि सामान्य, एका क्षणात, इतके पाठभेद झाले तर, संस्कृतमध्ये, तद्ग्रंथे वर्षाच्या कालात, एका हस्तलिखितावरून दुसरे करताना एकाचे उच्चार ऐकून दुसऱ्याने चोक्रताना, किती अनंत पाठभेद निर्माण झाले अप्रतीक्ष याची कल्पना करवत नाही असे पाठभेद घडणूत, चिकित्सा वृत्त, निवड न करता, हातीं येईल त्या श्लोकांचा माझ्या बुद्धीच्या बाबीप्रमाणे मी अर्थ लावीत गेलों व त्यामुळे अनेक श्लोकांचा मी भलतच अर्थ लावलेला असण्याचा संभव आहे अशी एक चूक नागपूरचे म म मीराची यांनी कृपाळू होऊन दाखविली (प्र २ श्लो ६४) तो श्लोक या प्रयोगात नाही असे दाखवांनी समजावें पण, पाठभेद तर राहोतच परंतु मूळ संहिता एकच पेटूनहि, निरनिराच्या टीकाकारांनी एकमेकांपासून दोन धुवांइतके अंतर असलेले, किती निरनिराके अर्थ लावले, हे पहावयाचे असल्यास, हाल सातवाहनाच्या गाथासप्तशतीतील श्लोकांवरील टीका माचाऱ्या (सधर्माभिहित श्लोकांचा वृत्तान्त अर्थ लावण्याचेबाबतीत त्या टीकाकारांपेक्षा मी अधिक दोषी असेन असे वाटत नाही) असे आगष्टी किंवेक प्रवाद असतील, ते, आगाऊच मी पदरात घेतों, व, त्याबद्दल मी बाबकांची क्षमा याचितीं बाबकांनी माग अवश्य, असे दोष दाखवावे मी खांबा साभार स्वीकार करून पुढच्या आक्षेपी वा योग आल्यास, ते सुधारीन असे आश्वासन देतो

या प्रथाची छत्राई चाळू असतानाच यांतल्या ५०-५० पानांचे सब करून ते अनेक संस्कृत व मराठी भाषांच्या तज्ज्ञांकडे मी अभिप्रायास पाठविले होते त्या त्या सज्जनांनी आपला अत्युच्च वेळ खर्चून ते वाचून अभिप्राय पाठविल्याबद्दल त्या सर्वांचा, तसेच मिथिला इन्स्टिट्यूट (दरभंगा) या संस्थेचे भूतपूर्व संचालक व सध्या पुण्याच्या भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये हरिवर्माचें संपादन करीत असलेले विद्वत्सर्व डॉ प ल वैद्य एम ए सी लिट (पॅरिस) यांनी माझ्या विनंतीस मान देऊन, कार्यबाहुल्याने त्यांना वेळ नसताहि, लहानशीच का होईना पण प्रस्तावना लिहिल्याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे या प्रथाची छत्राई बगैरे कामामध्ये निर्णयसागर प्रेसच्या मंडळींनी वेळोवेळी असे सहाय्य केले त्याबद्दल याचेहि आभार माननें अवश्य आहे छत्राई ब-याच अशांतें शुबक व शुद्ध झाली आहे तरी पण शुद्धपत्रक जोडावेच लागले त्याचें कारण पुढें तपासण्याचा सराज प्रयत्नकार्याला नाही हेच होय

मराठीत सुभाषितांचा प्रथ अवश्य झाला पाहिजे म्हणून याच्या छत्राईत अत्यंत दृष्टावस्थेंतहि, प्रोत्साहन देणारे, वसई हायस्कुलचे संस्थापक कै राजारामबापू सामंत हे, याची छत्राई पुरी होऊन, प्रथ प्रसिद्ध होण्याचे आंतक दिवसगत झाले याबद्दल अत्यंत दुःख होतें त्यांच्या स्मृतीस अभिवादन

असो महाराष्ट्रजनता, या भाषातस्मिन्मराठी सुभाषितांचें कसे स्वागत करिते यावरच या प्रथाच यश अवलंबून आहे—

मदानान्ता —

जे जें काहीं सुरुचिर असे पुस्तकीं या, त्याचें । आहे श्रेय प्रकट अवघें मूळ त्या त्या कवींचें ॥

जें जें काहीं अनुचित गमे याचकां, दोष तेव । त्याने भाषांतर रचविल्या अज्ञ या लक्ष्मणा ॥ १ ॥

पाणी नाही अनुनि फुटली नीट त्या, त्या शिष्टा । काहीं अर्थाविनाहि वदल्यावाचुनी राहवेना ॥

तन्मातेवा मधुर गमती बोलवे बोल तेदी । मासे हेदी, बसिकनते । गोड मानून येई ॥ २ ॥

नीर्वाणाची जरिहि तुला या मराठीस नाही । कृष्ण-गोदा-साईं जर रते पोतले अवर काहीं, ॥-

अव्यासिंदी मम कृति, महाराष्ट्रमाते । तुला ही । वाटे आढा, तरिहि मजला धन्य मानीत मीदी ॥ ३ ॥

संस्कृत मराठी-सुभाषितकोश

प्रकरण पहिलें

विषय—मंगलाचरण—नमन व प्रार्थना

(वैदिक व अर्वाचीन); परापूर्वाः—

ॐ गुणानां त्वां गुणवर्तिं हवामहे
कविं कर्मीनामुपमर्शयस्वामम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पतृ

आननः शृण्वन्नृतिभिः सीदस्तावदन्म ॥ १ ॥

आर्या

हे नायका गणांच्या ! श्रेष्ठ कवे ! सर्वेदूर तय कीर्ति ।
वृद्धश्रेष्ठ गणपते ! मंत्रांची रक्षिका तुझी शक्ति ॥
आम्ही निमंत्रितो तुज;

स्वीकृत आमंत्रणास त्या करुनी ।

ये आमुच्या शुद्धी, वस, ! रक्षकसंभार

(शक्तेहि) सर्वे घेयोनी ॥ १ ॥

गद्य अर्थ—

गणांचा नायक, श्रेष्ठ कवि (ज्ञाता) सर्वत्र कीर्ति पसरलेला,
मर्त्य मंत्रांचा रक्षक, अशा हे गणपते ! आम्ही तुला बोलवीत
आहो, हे आमचे आमंत्रण घेऊन, आमचे संरक्षण करण्याच्या
सर्व साधनांसह, तू, आमच्या निवामध्यानी येऊन रहा !

ॐ राजाधिराजाय प्रसन्नसाहिने नमो वयं
वैश्रवणाय कुर्महे । स मे कामान् कामकामाय
महाम् । कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु । कुत्रेराय
वैश्रवणाय । महाराजाय नमः ॥ २ ॥

नांदुलविक्रीडित

जिंकी आक्रमणा करुनि रिपुला, त्यातें असोही नति ।
सर्वांहूनहि थोर वैश्रवण या राजाधिप्राजाप्रति ॥
तो कामेश पुन्या करोत अवघ्या माझ्या मनःकामना ।
माहाराज, कुवेर, वैश्रवण, यां माही असो बंदना ॥ २ ॥

गद्य अर्थ—

आक्रमण करून शत्रूंना जिंकणाऱ्या सर्वश्रेष्ठ अशा वैश्रवण
नायिकाजाला माझा नमस्कार असो ! माझ्या सर्व मन-
मना तो कामेश्वर पुन्या करो. महाराज कुवेर वैश्रवण बाला
बंदन करतो.

ॐ यो भूतं च भव्यं च सर्वं यश्चाधिपतिष्ठति ।

सर्वस्य केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

मनुश्रु

झालें, होणार, विश्वांत त्या सर्वांत अधिष्ठित ।

देई जें उच्च सौप्त्यातें, घंदितों, ब्रह्म थोर तें ॥ ३ ॥

गद्य अर्थ—

सृष्टीत पूर्वी झालेले व पुढें होणारें, त्या मर्त्यात अधिष्ठित
असलेल्या, व सर्वोच्च इष्ट देणाऱ्या, त्या सर्वश्रेष्ठ ब्रह्माला,
बंदन करितों.

यो नः पिता जनिता यो विधाता

धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव

तं संप्रभं भुवना पन्थन्या ॥ ४ ॥

भुजंगप्रयात

असे जो पिता जन्मदाता विधाता,

असे सर्वे धामांस विश्वास ज्ञाता ।

जरी एक, घे देवतामै अनंत ।

तयातें सदा शोधिते प्राणिजात ॥ ४ ॥

गद्य अर्थ—

जो आमचा पिता जन्मदाता, विधाता, जो सर्वे धाम व
विश्वे जाणतो, जो एकच असून अनेक देवांनीं नामे धारण
करतो, त्याला अखिल जीवजात शोधीत असवे.

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमादुरयो

दिव्यः स सुपर्णो गरुमान् ।

एकं सद्भिप्रा बहुधा वदन्ति

अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ५ ॥

शादूलविक्रीडित

अग्नी, इद्र, नि मित्र वा वरुण हीं

आत्म्यासि नांवि किती,

तेसे याप्रति वेगवानचि गरत्मान् दिव्य सरोधित्ती ॥
झातेही घडती अनेकविध या, आहे जरी एक हा,
यातें अग्नि, नि वायु, वा यम, अर्धां नित्येक
नामें पहा ॥ ५ ॥

गद्य अर्थ—

आत्म्याला अग्नि, इद्र, मित्र, वरुण म्हणतात कोणी
त्यास वेगवान् दिव्य गरत्मान् म्हणतात, वायु यम असेही
म्हणतात हा एकच असला तरी तत्त्ववेत्तहि याला अनेक-
विध नांवानी संबोधतात

ॐ तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥

वसततिलका

हे सूर्यदेव ! तव सुदूर तेज थोर
सर्वत्र विश्वभर जे पसरें अपार ॥
तज्ज्ञान मी कधीन याचितसे तयास
तें प्रेरणाप्रद असो अनुक्या मतीस ॥ ६ ॥

गद्य अर्थ—

सूर्याचें जें श्रेष्ठ तेज, त्याचें आम्ही ध्यान करतो आम्हाच्या
बुद्धीला तें प्रेरणा देत राहो

ॐ आपो हि सा मय्यमुवः ।
ता न ऊर्जे दघातन । भूदे रणाय चक्षसे ॥ ७ ॥

सुनगप्रयात

जलानों ! तुम्हां सेविता मानवाला
सदाचा सुखाचाच हो लाभ झाला ॥
मिळो अन्न, आत्मस्थही ज्ञान माते
म्हणोनी करा माक्षियः रक्षणतें ॥ ७ ॥

गद्य अर्थ—

हे जलानों ! ज्या अर्थी तुम्ही (मानवावादिनां) हृद्यद
आह्वा, त्या अर्थी, अन्न आणि (पवित्र रम्य) आत्मज्ञानाकरितां
आमचें रक्षण करा

यो वः श्रितमो रसः । तस्य भाजयेतेह नः ।

उज्जतीरिव मातरः ॥ ८ ॥

सुनगप्रयात

कराया सुखी वालकातें, सुमाता
जसें दूध पाजी, तसें घाच आतां ।
तुम्ही मादरूपें अहा वालकाते
स्वतातील कल्याणकारी रसातें ॥ ८ ॥

गद्य अर्थ—

आपल्या बालकाचें कल्याण इच्छिताऱ्या माता, ज्याप्रमाणें
बालकास स्नानान करवितात त्याप्रमाणें, तुम्ही आपला
कल्याणकारण रस, आम्हास या

इदमापः प्र बहत् यत्किंच दुरित मयि । यद्वाहर्मभि-
दुद्रोह यद्वा शेष उतार्तम् ॥ ९ ॥

उपनाति

जे पाप माझ्यात असेल काहीं
बुद्ध्या कुणाचाहि असेन द्रोही ॥
कुणा शिष्याशाप दिले मनाने
तें सर्व जावो धुडनी जलाने ॥ ९ ॥

गद्य अर्थ—

माझ्या ठायीं, जें काहीं पाप असेल, मी कोणाचाही बुद्धिपुर-
सर शोध केला असेल, कुणाला व्यर्थ शिष्याशाप दिले असतील,
तें सर्व, जलान धुऊन गावो

यद्रात्र्या पापमकार्यं, मनसा वाचा हस्ताभ्या,
पद्भ्यामुदरेण शिभा, रात्रिस्तदवलुम्पतु ॥ १० ॥

उपनाति

मनें, मुखानें, जठरें, कराने
माझ्या पदानें जननेन्द्रियाने ॥
रात्रीत जे पाप असेल केले
नैशामि तें भस्म करोच सारें ॥ १० ॥

गद्य अर्थ—

रात्रीत, माझ्या मनानें वाणीन, हातानी, पायांनी, जठरान,
जननेन्द्रियानें जे पाप केले असेल त्याचा, रात्रीन (रात्रीची
देवता तो अग्नि, त्यानें, म्हणजेच पर्यायें सूर्यानें) नाश करावा

गंदे मातरम् । मुचला, सुफलां,
मलयवशीतलाम् ॥

सखशामला मातरम् ।

शुभ्रज्योत्सामुलरिनयामिनीम् ।

कुलसुमितद्रुम-दलजोमिनीम् ॥

मुहासिनीं, सुमधुरभाषिणीम् ।

मुजदा । बरदा । मातरम् । ११ ।

आर्द्रलिकीरित

ये हैं धन मातृभूमि ! सुजला, वृ सरफला, शीतला,
जाणों चदन । भगवति वर मे सस्यामुळे द्यामला ॥
चंदेरी फिरणी, शशी उजळुनी, दासी तुझ्या यामिनी
पुष्पांनीं कुलता सुवृक्ष, दिसती अत्यंत वृ शोभनी ॥
हास गोड तुझे, वसे मधुरता मोठी तुझ्या भाषणीं
सौख्याचें घरदान देदि सद्ये साच्या जना
रागुनी ॥ ११ ॥

गद्य अर्थ—

शुभ्रज्योत्सामुल, चंदनापरी शीतल, जिची काति तृणगंध्यानी
द्यामला, अशा मातेला मी वदन करतो शुभ्र स्वादुध्यान
त्रिधा रात्री उजळ अहेत, कुलदेव्या कुलांनीं जी शुशोमित
आहे त्या सुखद, बरद मातेला मी वदन करतो

अरिलगुवननमलेमभङ्गादिलोले

विनवविबिधभूतनातरक्षेवदीडे ॥

शुक्तिशिरसे विदीर्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे

भरतु मम परस्मिन् ज्योमुपी भक्तिरूपा ॥ १२ ॥

आयां

विश्वाची वृष्टि, स्थिति, लय हीं लीलेसमान ज्यास
असे ।

शरणागत-रक्षण हे एकच कर्तव्य ज्यास यादतसे ॥
श्रुति शिर्षि, अति तेजस्वी, ब्रह्म, भीष्मरूप ईशाचे-
चरणाशीं मम शुद्धिस होवो संप्राप्त रूप
भक्तीचें ॥ १२ ॥

गद्य अर्थ—

अतिल यथाची उपपत्ति, स्थिति, लय हा ज्याची जीता
शरणागत अशा विविध जाणांचे रक्षण, ही एकच ज्याची

वीक्षा, वेद उपाय वि, अशा धर्मविधान तेजस्वी जन्मल्या
जशी, माझी वृष्टि, भक्तीचें रूप धारण करो ।

दिकालाद्यनरच्छिजाननचिमात्रमूर्त्ये ।

स्यानुभूत्येवमापय नमः शानाय तेनसे ॥ १३ ॥

उपपत्ति

दिकाल हीं यद्यन ज्या न होत

चिन्मात्ररूपी, न जयासि अत ॥

आत्मानुभूतींनुनि जें प्रतीत

मी त्रिदितो तें प्रमुत्तेज शात ॥ १३ ॥

गद्य अर्थ—

स्थळाला न वद नाही अत अमृत, चिन् हेच ज्याचें
रा आत्मानुभूति हेच ज्याचें सार, त्या इनाच्या आत्मस्वरूप
तेजाला वदन अथो ।

पातु यो निरुपपन्ना मतिदेव सरस्वती ।

प्राज्ञेतरपरिच्छेद वचसं करोति या ॥ १४ ॥

उपपत्ति

परीक्षिण्याला मतिचें सुरण

सरस्वती ही निरुपासमान ।

करतसे मित्र बुधायुपास ।

शब्दचि, ती रक्षक हो तुम्हास ॥ १४ ॥

गद्य अर्थ—

सरस्वती ही, त्या काय बुद्धिस्वरूप परीक्षिण्याला, कला
टीका द्यावेच होय वेदज्ञ वाणीनें जी शहाण व सुसं रक्षक
परक दर्शवित ती बुधचें रक्षा करो

या कुन्देन्दुमुपाहारपरमला या शुभ्रनन्नाद्विता

या वीणापरदण्डमण्डितकला या श्वेतवस्त्रासना ॥

या ब्रह्माच्युतशरप्रसूतिभिर्देवैः सदा वन्दिता

साम्ना पातु सरस्वती मयायती नि ज्योत्स्नायापहा ॥ १५ ॥

आर्द्रलिकीरित

कुन्देन्दुमिमुद्र काति जिस, जी श्वेताश्रितें घरी

वीणा-सुदण्डद शोभित वसे जी शुभ्रपद्माशरी ॥

ब्रह्मा विष्णु मद्देव आदि सुरही जीतें मदा वदितो
रक्षो नित्य सरस्वती मजसि ती नागूनि जात्याप्रति ॥

गद्य अर्थ—

कुंदकुलें, चंद्र, हिम, हार यासम धवलवर्णाची, शुभ्रवर्णें धारण करणारी, वीणा हान सुंदर दंड हातीं धरणारी, खेत कमलांत बसलेली, ब्रह्माविष्णुशंकरादि देवांनीं बंदिलेली, श्रीसरस्वती, माझे जडल नाश्ल, माझे रक्षण करे.

—•—

करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् ।

वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुंदं मनसा

स्मरामि ॥ १६ ॥

भावार्थ

करकमलीं पदकमलां मुखकमलीं चुंविण्यासि जो धरितो ।

निद्रित घट पत्रावर, मुकुंद, तो बाल मी मनो स्मरतो ॥ १६ ॥

गद्य अर्थ—

बडाच्या पानावर निजून, हातांनीं धरून पाय आपल्या तोंडांत घालणाऱ्या, बालमुकुंदाचे मी मनांत स्मरण करतो.

—•—

पाताळं व्रज, याहि वा सुरपुरीमारोह मेरोः शिरः क्षीरान्भोधिपरम्परास्तर तथाप्याशा न शान्तास्त्व ॥
आधिव्याधिरापरहता यदि क्षेमं निजं वाञ्छसि श्रीकृष्णेति रसायनं रसय रे शुन्यैः किमन्यैः श्रमैः ॥ १७ ॥

शादूलविक्रीडित

जा पाताळि नि स्वर्गि वा, चडुनि जा मेरुचिया खोखरीं जा क्षीराधि तरूनही; तरि तुझी आशा न होणें पुढी ॥
आधिव्याधिराहता ! जर तुझें कल्याण तूं इच्छसि— तूं 'श्रीकृष्ण' असें रसायनचि घे ! कां अन्यथा कष्टसी ? ॥ १७ ॥

गद्य अर्थ—

हे आधिव्याधिरापीडित मानवा ! पाताळांत, खगांत, मेरुशिखरी जा किंवा क्षीरसागर जरी तरून गेल्यास तरी तुझ्या

आशा पुऱ्या होणें शक्य नाही. तेव्हां इतर सवें प्रयास सोडून तूं 'श्रीकृष्ण' हे रसायन घे.

—•—

वज्रं पापमहीमृतां भवगदोद्रेकस्य सिद्धौपधं मिथ्याज्ञानविशालतमसस्तिग्मांशुविम्बोदयः ॥
कूरकेशमहीरुहां गुरुभरज्वालाजटालः शिखी द्वारं निर्वृत्तिसन्नतो विजयते कृष्णेति वर्णद्वयम् ॥ १८ ॥

शादूलविक्रीडित

पापाद्रीं प्रति वज्र; औपधि गुणी संसाररोगांवर, मिथ्याज्ञान निरोध नष्ट करण्या हा सूर्यची भास्कर ।
कूर केशतर्कस दाहक असा अग्नीच ज्वालाभरें, मोक्षद्वारची, दोन धन्य जगतीं रे 'कृष्ण' हीं अक्षरें ॥ १८ ॥

गद्य अर्थ—

पापवैराता वज्रासारखी, संसाररोगावर रामबाण औपध, मिथ्याज्ञानाच्या अग्नीचा अंघार नष्ट करणारा सूर्य, कूर दुःखाचें अरण्य जाळणारा वणवा, व प्रत्यक्ष मोक्षाचें द्वारच अशी 'कृष्ण' हीं दोन अक्षरें धन्य आहेत.

—•—

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं, वृन्दावने चारयन् वृंदं कोऽपि गवां, नवाम्बुदनिभो बंधुर्न कार्यस्त्वय ॥
सौंदर्यामृतमुद्रिरश्मिभितः संमोह मन्दस्मित- रेव स्वां, तव बह्मभ्रात्र विपयानाशु क्षयं नेष्यति ॥ १९ ॥

शादूलविक्रीडित

रे चित्ता ! कथितो तुला हितचि कीं, वृन्दावनीं चारितो-
गाईबा, घननील जो, करुं नको तूं आपुला मित्र तो ॥
सौंदर्यामृतशिंपुनी चहुंकडे, मंदस्मितें भादनी हावूतें, नि तुझ्या प्रियांहि विपयां नेई क्षयाला क्षणीं ॥

गद्य अर्थ—

हे चित्ता, तुझ्या हिताचें रागांतो, की, वावारे, वृन्दावनांत गाई चारणारा तो नव-मेघदयाम (कृष्ण) तुला आढळला तर तूं त्याला आपला मित्र करूं नको ! कारण तो आपऱ्या सौंदर्याचें अमृत चहुंकडे शिंपून, आपल्या नुसत्या, मंदसितानेंच तुला

मोह पाहून, तुला, आणि, तुझ्या प्रिय विधवांनाही, एकदमच क्षणभरांत क्षयाला नेईल

—•—

पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलानी अशीच मोहिनी प्रवाशांवर पडते !
प्रवाशांनो ! समाळा !

मा यात पांथाः पथि मीमरण्याः ।

दिगंबरः कोऽपि तमालनीलः ॥

विन्यस्तहस्तोऽपि नितम्यविन्ये ।

धूर्तः समाकर्षति चित्तचित्तम् ॥ २० ॥

उपजाति

भीमेकडे जाऊं नकोस पांथ ।

तो नम्र तेथें कुणि शामकांत ॥

कडीसही ठेवून हस्त, धूर्त ।

चोरी क्षणीं रे तव चित्तचित्त ॥ २० ॥

गद्य अर्थ—

प्रवाशांनो ! मीमेकडे जाणाऱ्या मार्गाला जाऊं नका ! तेथें एक नम्र श्यामलवर्ण उभा आहे ! तो आपले हात, आपल्या कडीवर ठेवून (तुमच्याकडे ते न आणताही) धूर्त, तुमचें चित्त रूपी विच, पाहतां पाहतां, क्षणभरांत, लांबवील

—•—

चूदोत्तंसितचारुचंद्रकलिकाचञ्चलितभासुरो

लीलादग्धविलोलकामशालभः श्रेयोदशग्रे स्फुरन् ॥

अंतःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भासुच्चाटयन्

चेतःसद्गानि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ २१ ॥

शादूलविक्रीडित

ज्याच्या मस्तकीं चंद्रकोर हलती शुभ्र प्रभासुंदर

मारी खेळत कामरूप शलभा जो 'श्रेय' ज्योतीवर ॥

मोहाचा घन अंधकारगिरि जो, चित्तांतुनी उद्धरी

राहो तेवत ज्ञानदीप शिव तो योगीमनो-

मंदिरीं ॥ २१ ॥

गद्य अर्थ—

ज्याच्या मस्तकीं, चंद्राची सुंदर हलती तेजस्वी कोर आहे, 'श्रेयस्' रूपी ज्योतीवर जो कामरूपी टोळ वीलेजें जाळून टाकतो, मानव हृदयावरून, मोहरूपी अंधारपर्वताचा भार, जो, उचलून फेकून देतो, असा तो, ज्ञानदीप शिव, योगीमनोमंदिरीं वेवत राहो !

—•—

मीतिर्नैव भुजङ्गपुङ्गवविपात् ; प्रीतिर्न चंद्रामृता-
न्नाशौचं नृकपालकण्ठलुलनाच्छौचं न गंगाजलात् ॥
नोद्वेगश्चित्तिभस्मतो न च सुखं गौरीस्तनालिङ्गना-
दात्मापगतया हिवाहितसमः स्वस्यो हरः पातु

वः ॥ २२ ॥

शादूलविक्रीडित

ज्यातें सर्षपिणें न भीति, अथवा चंद्रामृतें प्रीति न
खंडांचा न विटाळ, वा न शुचिता गंगाजळें नाहून ॥
भस्माचें न च दुःख, सौख्य नच वा आलिंगुनी

पारंती

रह्यो तो शिव ! आत्मवृत्त, सम ज्या दुःखें सुखें
सर्वें तीं ॥ २२ ॥

गद्य अर्थ—

ज्याला गळ्यांतील महासर्पाच्या विषाचें मय वाटत नाही, वा मस्तकावरील चंद्राच्या अमृताचें प्रेम वाटत नाही, गळ्यां-
तील खंडमालेचा विटाळ नाही, वा डोक्यावरील गंगाजळाच पावित्र्य वाटत नाही, अगाला चित्ताभस लावण्याचें दुःख नाही वा पारंतीला आलिंगिण्याचें सुख वाटत नाही, असा आत्मवृत्त, सुखीं दुःखीं समवृत्ति ठेवणारा धक्कर तुमचें रक्षण करे

—•—

अहिभूपणोऽप्यभयदः सुकलितहालाहलोऽपि योनित्यः ।

दिग्गसनोऽप्यखिलेशस्तं दशधरशेखरं वन्दे ॥ २३ ॥

वसंततिलका

देई जगा अभय, नाग गळां असून

हालाहला पिउनि, नित्यचि जो अजून ॥

होई दिगंबर, तरी अखिलेश राह

त्या नित्य चंदन असो शशिरोरत्न हें ॥ २३ ॥

गद्य अर्थ—

ज्याच्या गळ्यांत सर्पाचा अहंकार असतां, जो जगाला
अभय देतो, हाहाहल पिऊनही जो नित्य अमर राहतो, दिग्बर
असून जो अखिल सृष्टीचा ईश आहे, त्या वदशेखराना वंदन
करतो

—•—

करचरणकृतं वाक्पाथजं कर्मजं वा

श्रवणनयनजं वा मानसं वापरधम् ।

-विहितनविहितं वा सर्वमेतत्समम्

जय जय कल्याणरे ! श्रीमहादेव ! प्रभो ! ॥२४॥

भावनी

पर, चरण, कृतीने, मापणाने, तपूने
अपण, नयन यांनी, पाप येले, मनाने ॥
हृत्, अहत् हि मारे घाल पोटांत तू तें
जय जय जय शोभो ! शंकरा ! हे दयान्वे ॥२५॥

गद्य अर्थ—

हे दयानगरा, महादेव शंकरा ! मी नष्टा हातांनी
पापानी, चरणांनी, देहाने, कृतीने, वातां, -बोळवणी, मनाने
कंठेडे व न कंठेडे (करुणावा विचार कंठेडे) मारे अपराध,
तू, हे शन पाहून, मला क्षमा कर

—•—

भूमौ स्थलितस्तदात्मा भूमिरेजायलम्पनम् ।

स्वयि ज्ञातापराधानां स्वमेव इरणं प्रभो ! ॥ २५ ॥

समस्तान्तरा

भूमीवरी पद चुकून पडे त्यांचा
आधार भूमि असतो स्वयमेव रास ।
देवा ! तुझ्याच त्रिपदी अंतराध ज्यांच्या
तू एकमात्र अंतर्तोस शरण्या त्यांचा ॥ २५ ॥

गद्य अर्थ—

भूमिवर झाली कदाचिदां पडली त्यांना भूमि हाच आधार
आधार अगदी तद्दूर हे प्रभो ! तुझ्याच त्रिपदी अंतर्तोस
देवा तू एकमात्र अंतर्तोस शरण्या त्यांचा ॥ २५ ॥

—•—

दोषारः क्षिप्रं, तेऽग्निं गते द्विजिहः

पापाणां सदृशी पशुमाराः ॥

दुःखं त्रिदश्यां यो मन दीनवयो ?

तः चेत्त्रिपोषणं निर्मादितपोषणोऽग्नि ॥ २६ ॥

गद्य अर्थ—

हे त्रिदशा ! दुःखा शिरी तो दोषार (चंद्र) बघलेला ।
गळ्याभोवतीं तो सर्प ! तुझी सदृशी पापाणांस्तु (हिम-
वत्पास्त) जन्मलेली, पशुमा मंदी हे तुझे विघातकार
सेवक ! हे दीनवयो ! यंपैकी कोण, माझे दुःख तुला सर्प
सदृशीत ? आणि प्याणारा, हं वर आपले नेत्र मिटून घेतले,
वर, (माझी ह्ये दाद करी लागावयाची !)

—•—

सुखं न कृतं पुरा कदाप्यथ सर्वं कृतमेव दुष्कृतम् ।

अधुना गलितद्विया मया भगवत्त्वां प्रति किं निगद्य-

ताम् ॥ २७ ॥

वैतालीय छंद

कथि आचरिलें न पुण्य मी ।

परि पापें सगळींच नेहमी ॥

कानी मन हें निलाजरी ।

प्रभु ! सांगूं तुज आज पाप दे ? ॥ २७ ॥

गद्य अर्थ—

या पूर्वी पुण्य असे मी काहीच केले नाही-पापें मात्र
गंवेच करीत आले ! आज आतां मन निलाजरी करून, देवा !
तुला मी काय सांगू !

—•—

सन्तु नाम भुवनेषु देवता यास्तनोभिर्गुणैर्दृग्गताः ॥

आनि गर्भेशुतुरक्षणेऽप्यलं चल्त्वा निरलमा, स मे

गतिः ॥ २८ ॥

रघुदेव

राहु या कृतिक देवता महीं ।

इदं ज्या न तप आचरुनदी ॥

दक्ष गर्भेशुतुरक्षणीहि तो ।

सो शरण्या मज एक पाहतो ॥ २८ ॥

वेनाञ्जितानि नयनानि मृगांगतानां
को वा करोति रुचिराद्गृहान्मयूरान् ॥
को वोत्पलेषु दलसंनिचयं करोति
को वा करोति वितन्यं कुलजेषु पुंसु ॥ २९ ॥

वसततिलका

केलें मृगीनयनिं अजन सांग कोणीं ?
मोरां दिलीं त्रिविधरंग पिसेंहि कोणीं ? ॥
पमांस नीलदलभारहि देइ कोण ? ॥
वा देतसे विनय सत्कुलजांस कोण ? ॥ २९ ॥

गद्य अर्थ—

हृत्पिंचे डोळे बाजळ पातल्यासारखे काळे भोर कोणी केले ?
मयूराना सुंदर पंखींरींगी पिसें कोणी दिलीं ? नीलकमलांना
ल्याच्या सुंदर पाकळ्या कोण देतो ? कुवलीन माणसाना
(अलंकारासारखा मनोहर) विनय कोण देतो ?

॥ २९ ॥

आकाशासतितं शोयं यथा गच्छति सागरम् ।
॥ सर्व-देव-नमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥ ३० ॥

भुजगप्रयात

पडे घालतीं जे नभांतून पाणी ।
जसें सागरातेंच जातें मिळोनी ॥
नमस्कार कोणाहि देवास केला ।
तरी अति तो पोंचतो केशनाला ॥ ३० ॥

गद्य अर्थ—

आकाशातून पडलेलें पाणी (मग तें कोठही पडलेलें असे)
जसें शेवटीं समुद्रासच जाऊन मिळतें, तद्वतच, योगाही देवाला
केलेला नमस्कार अखेर केशवालाच पोचतो

प्रार्थना

असतो मा सद्गमय ।
(तमसो मा ज्योतिर्गमय ।
मृत्योर्मा मृतं गमय ॥ ३१ ॥

अनुष्टुभ

जे नाहींच (वाईट) तयांतून सत्तत्वा (चांगल्या)
प्रत ने मला ॥
मृत्युपासून मोक्षाला-अधारांतुनि ज्योतिला ॥ ३१ ॥

गद्य अर्थ—

हे परमेश्वर ! श्रद्धापावून मला अस्तित्वाप्रत ने, (मिवा
वाइटापावून मला चांगल्याकडे ने) मरणापावून, मला अमरता-
प्रत ने अधारापावून मला प्रशाशाकडे ने

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसमनुभिः

व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ ३२ ॥

शांख्यमिश्रीकृत

हे यशप्रिय देव ! नित्य असुच्यार कार्त्तिकी पडो मंगल
नेत्रांनाहि दिसो सदैव अग्रथे जे जे असे निर्मल ॥
हें आम्ही स्तुतितां स्थिरेंद्रिय अशी एकाग्रता साधुनी
जागो जीवित आमुचें प्रभु ! तुझ्या, संपूर्ण,
आराधनी ॥ ३२ ॥

गद्य अर्थ—

हे यशप्रिय देव ! आमच्या कार्त्तिकी नेहमी मंगलच पडो,
कोळयाना नेहमी मंगलच दिसो, आम्ही सर्वांविषयी एकाग्रता
साधून, तुझे स्तवन करून, एवढेंच मागतो आमी, तुझ्या सेवेतच
आमचें जीवन व्यतीत होवो

प्रजापते ! न त्वदेतान्यन्यो

विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामासो जुहुमस्तन्नो अस्तु

चयं स्वाम पतयो रयीणाम् ॥ ३३ ॥

शांख्यमिश्रीकृत

हे देवा परमेश्वर ! सकलची हें विश्व जे जन्मले
नाहीं अन्य कुणी, तुझ्याविण, त्या व्यापामिया
राहिले ॥

ज्या इच्छा घरनीच यज्ञ करितों, त्या पूर्ण व्हाण्या
विस्तारि, जगिंच्या, अनेकविध त्या, आम्ही असावे
धनी ॥ ३३ ॥

गद्य अर्थ—

प्रजापते, या उदय गातेच्या सर्व मित्रांला तुजवोवून अन्य
कोणी व्यापून राहिलेले नाही ज्या इच्छा धरून आम्ही यज्ञ
करतो त्या पूर्ण होवोत विविध ऐहिक संपत्तीचे आम्ही धनी व्हावे

समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥३४॥

अनुष्टुप्

विचारैक्य मिळो चित्ती हृदयीं एकता अशी-
की कार्ये तुमचीं व्हावीं सुसंघटित नीदर्शी ॥ ३४ ॥

तुमचे (आमचे) विचार (वाशाआकांक्षा) समान असोत.
हृदये व मनं यांची अशी एकता होणे की, त्यामुळे सर्व कार्या-
मये सुसंघटितपणा येतो.

काले धर्पतु पर्जन्यः पृथिवी सत्यशालिनी ।

देशोऽयं क्षोभरहितः सज्जनाः सन्तु निर्भयाः ॥ ३५ ॥

अनुष्टुप्

वेळींच वृष्टि होवो; ही । पिकांनींच कुलो मही ॥
या देशीं क्षोभ होवो न । व्हावे निर्भय सज्जन ॥ ३५ ॥

गद्य अर्थ—

योग्यवेळीं पाऊन पडो व पृथ्वी घनधान्यादींनी सज्ज
होवो. या देशांत क्षोभ नसो (वाटि राहो.) सज्जनांना डगा-
पाहूनही भय नसो.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निराभयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु न कश्चित् दुःखमामुयात् ॥३६॥

अनुष्टुप्

सुख सर्वां मिळो; येथें । निरोगीच असोत ते ।
दिसो कल्याणसर्वांना । दुःखही न पडो कुणा ॥ ३६ ॥

गद्य अर्थ—

या जमी सर्वांना सुख मिळो; सर्व रोगमुक्त असोत, सर्वांना
कल्याण दिसो; दुःख कोणासाठी न होवो.

न त्वद् कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्भवम् ।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥ ३७ ॥

अनुष्टुप्

न स्वर्गं न पुनर्जन्म, नको साम्राज्यही मला ।
दुःखितांचें दुःख जावो हाचि हो ध्यास लागला ॥३७॥

गद्य अर्थ—

मला राज्य नको, स्वर्ग नको, (अधिक चांगला) पुनर्जन्म
ही, दुःखसंहारिणें दुःख नष्ट होवो एवढेंच मी इच्छितो !

ॐ मधुवातां श्रुतायते । मधुं क्षरन्तु सिंधवः
माध्वीर्नैः सन्त्वोर्ध्वीः ॥ मधु नक्तमुतोपसि । मधुम
पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ मधुमात्रे
वनस्त्विति । मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गर्वा
भवन्तु नः ॥ ३८ ॥

वसंततिलका

वाहोत हे झुळं झुळं मधु मंद वात
राहो वहात जल गोडचि या नद्यांत ॥
देवोत औपधि अग्हां रस गोड भारी
रात्री प्रभातहि असो मधु सौख्यकारी ॥
यतोंत गोड जन पार्थिव ते अग्हांस
वृष्टीमुळे नभ बरो जगरक्षणास ॥
झाडांतुनी मधुरची रस पाझरोत
आरोग्यदायक असो रवि तो नभस्थ ॥
देवोत दुग्ध मधु गोडचि नित्य गायी
होवो अशी अखिल पृष्टिच सौख्यदायी ॥३८॥

गद्य अर्थ—

बरो मधुर वाहोत, नद्यांत गोड पाणी राहो. औपधि मधुर
असोत. रात्र, दया मधुर असोत. झोळ आमच्याशी मधुर बरीत
नभातून मधुर वृष्टी होऊन जगद्रक्षणा होवो; झाडें मधुर रस
सरोत. सूर्य मधुर (आरोग्य) देवो. गार मधुर दूध देवोत.

धीरोकराण्येवैविरचित पापूजा

पूर्णस्यावादनं कुत्र ? सर्वाधारस्य चासनम् ?

स्वच्छस्य पादमर्प्यं च शुद्धस्याचमनं कुतः ?

निर्मलस्य कुतः स्नानं वस्त्रं विश्वोदरस्य च ?

निरालम्बस्योपवीतं पुष्पं निर्वासनस्य च ?

निर्लेपस्य कुत्रो गंधो रम्यस्याभरणं कुतः ?

नित्यकृतस्य नैवेद्यं ताम्बूलं च कुत्रो विभोः ?

प्रदक्षिणा हानंतस्य हृदयस्य कुत्रो नतिः ?

वेदवाक्यैरेवेद्यस्य कुतः स्तोत्रं विधीयते ?

स्वयं प्रकाशमानस्य कुत्रो नीराजनं विभोः ?

अंतर्बहिश्च पूर्णस्य कयमुद्रसनं भवेत् ? ॥ ३९ ॥

(चाल-चराचरीं तू)

विश्वव्यापी ईशा, करणें आवाहन कैचें ?
 सर्वाधारा आसन घावें, मनुजानें कुठचें ? ॥
 स्वच्छ, स्वच्छतर होई कैसा पाद्यअर्घ्यदानें ?
 शुद्धालागीं, व्यर्थचि न च कां आचमनं करणें ? ॥
 निर्मलची जो, त्यास कशाला स्नानहि घालावें ?
 विध्वं उदरीं, त्यास पुरेसें वस्त्र कुठुनि घावें ? ॥
 अघांतरीं जो, त्यास घालणें कसें जानवें तें ?
 निरिच्छ जो, त्या मोद कोठला हुंगुनि पुण्यातें ? ॥
 निलेंपाच्या पुढें प्रतिष्ठा काय सुगंधांची ?
 जातीच्या सुंदरास शोभा कुठुनि भूषणांची ? ॥
 नित्यव्रत, त्या नैवेद्याचें खाद्य कोल होतें
 भोजन नसतां, तांबूलाचें व्यर्थचि सेवन तें ॥
 प्रदक्षिणा कधिं करूं शकें कां, अनंतास कोणी ?
 दोन न तू मी; नमन करूं कां मी माझ्या घरणीं ? ॥
 श्रान न ज्याचें देऊं शकली वेदांची चाणी
 स्तुति मी पामर, कशी करूं तव, कुठल्या
 स्तोत्रांनीं ! ॥

स्वयंप्रकाशा ! व्यर्थ तुजपुढें नीरांजन घाटे
 सदैवचि जो भरला त्याचें विसर्जनहि कोठें ? ॥ ३९ ॥
 (पार्थिव पूजा-विधि हा व्यर्थचि निराकार !

तुजला

म्हणुनी कैयळ मानसपूजा हाच मार्ग उरला ॥)

गद्य धर्म—

जर परमेश्वर निराकार निर्विकार इत्यादि आहे, तर, त्याची पोद्दोपचारें पूजा करणे कसें अशक्य आहे, तें, आचार्यांनी, या स्मोरांत, धोळीनं सांगितलें आहे.

(१) विश्वव्यापी तू; तुला आवाहन कसें करणार ? (२) सर्वांचा आधार तू; तुला आसन कसें देणार ? (३) मूर्तीनच तू स्वच्छ; तुला पाद्यअर्घ्य वा (४) आचमनं देऊन अधिक स्वच्छ, कसें करणार ? (५) स्वयंनिर्मलाला, स्नान कसलें ? (६) ज्याच्या उदरीं विध्वं, त्यास वस्त्र कुठून देणार ? (७) अघांतरीं तू; तुला उपवीत कसें घालणार ? (८) निरिच्छ तू; तुला कुठलांनीं काय आनंद ? (९) निलेंपा तू; तुला सुगंध कसले ? (१०) जन्मजान सुंदराला भल्लंकार कसले ? (११) नित्य वृत्ताला नैवेद्य कशाला ? (१२) भोजन नसतां, तांबूल कसलें ? (१३) अनंत तू; तुला प्रदक्षिणा कशी घालणार ? (१४) अद्वैतामुलें, तू व मी जर एक, तर मीच मला नमन कसें ? (१५) वेदांना अवैद्य तू व वर स्वयंप्रकाशी, तुला कुठल्या गुमा ० २

स्तोत्रांनीं व कुठल्या नीरांजनानें ओवाळावें ? (१६) सृष्टीत अंतर्गता तूच; तुजें विसर्जन तरी कोठें करणार ?

— ० —

राष्ट्रीय स्वयंमेवक संघ प्रार्थना
 नमस्ते सदा वत्सले मातृभूमे !
 त्वया हिंदुभूमे ! सुखं वर्धितोऽद्भम् ॥
 महामङ्गले पुण्यभूमे ! त्वदर्थं
 पतत्रेण कायो नमस्ते नमस्ते ॥ १ ॥
 धर्मो ! शक्तिमन् ! हिन्दुराष्ट्राङ्गभूता
 इमे सादरं त्यां नमामो वयम् ॥
 त्वदीयाय कार्याय यद्वा कदीयम्
 शुभाभाशिषं देहि तत्पूर्तये ॥ २ ॥
 समुत्कर्षनिःश्रेयसस्वैकमुग्रं
 परं साधनं नाम वीरव्रतम् ॥
 तदन्तः स्फुरत्प्रकाशं ध्येयनिष्ठा
 हृदन्तः प्रजागर्तु तीव्रानिदाम् ॥ ३ ॥
 अजय्यां च विश्वस्य देहीश ! शक्तिं
 सुग्रीलं जगद्येन नम्रं भवेत् ॥
 श्रुतं चेव यत्कण्टकाकीर्णमार्गं
 स्वयं स्वीकृतं नः सुगं कारयेत् ॥ ४ ॥
 विजेत्री च नः संहता कार्यशक्ति-
 र्विधायास्य धर्मस्य संरक्षणम् ॥
 परं वैभवं नेतुमेतत्स्वराष्ट्रं
 समर्थो भवत्तादशिपा ते शृङ्गम् ॥ ५ ॥
 ॥ ४० ॥

शाईलविक्रीडित

नित्याचें तुज मातृभूमि ! करितों हे घत्सले ! चंदन देवोनी सुख, हिंदुभूमि ! मम तूं केलेंस संवर्धनं मोठी मंगल, पुण्यभूमि अससी, माते ! तुझ्या कार्यां माझा देह पडो ! सदा यिनत मी राहो तुझ्या चंदनीं ॥ १ ॥

आम्ही आदरयुक्त नागरिक हे या हिंदुराष्ट्रांतले
मोठी शक्ति तुम्ही म्हणून नमितां देवा। तुम्ही पाडले।
कार्याला तुम्हीचाच बांधुनि कठी आहो। सदा सिद्ध रे
आशीर्वादहि देई कीं "सकलही तें कार्य होवो पुरें" ॥२॥
देण्या ऐहिक धैर्यासह नरा निःश्रेयसप्राप्ति ती
"वीराचें मत उग्र साधन" असें जे सुश ते सांगती ॥
त्याच्यांतूनचि नित्य अक्षय अशी ध्येयैकनिष्ठा स्फुरी ॥
राहो जागृत ती सदैव हृदयी; व्यापून त्या ती
उरी ॥ ३ ॥

जिंकु विश्व शके न जीस, असली वे शक्ति आम्हांप्रत
जेणें विश्व सुशील नम्र वनुनी राहील हें नांदत ॥
आहे कंठकपूर्ण मार्ग अमुचा हें ऐकिले, परी—
केला स्वीकृत जो स्वयें, सुगम त्या, हे ईश्वरा। तू
करी ॥ ४ ॥

एकत्रीकृत कार्यशक्ति अमुची साऱ्या जगा जिंकून
धर्माचें अमुच्या दिव्याचकडुनी होऊन संरक्षण ॥
नेण्याला परचैमयास अमुच्या या हिंदुराष्ट्रा हणीं
होवो पूर्ण समर्थ ती, प्रभु ! तुम्हा आशीर्वाचा
लाभुनी ॥ ५ ॥ ४० ॥

महिमानं यदुत्तीर्णं तव संह्रियते वचः ।

अमेण सदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥४१॥

भावार्थ

घणुनि तव महिमा, जें भाग पडे तेचणें
परत वाणी ।

धकुनी, अशक्तिनें तें; न गुणांच्या अत
तव दिसे म्हणुनी ॥ ४१ ॥

गद्य अर्थ—

परमेष्ठा । तुम्हा महिमा वर्णन करतां वाणी कुंठित होते त्याचें
कारण, तुम्हे गुण येले, हें नसून, मी धक्यामुळे, होय.

असितगिरिसमं स्यात् फलं सिंधुपात्रे
सुरतय्यरशास्वा लेखनी, पत्रमुप्रीं ॥

लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
सदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥ ४२ ॥

माहिती

गिरिसम जर ओठां काजळी सागरांतलीं ।

सुरतय्यरशास्वा लेखनी, पत्र भू ती ॥

धरति जर लिही ती शारदा खर्याबाल ।

गरि न तव गुणांच्या पार जाऊ शक्येळ ॥ ४२ ॥

गद्य अर्थ—

डोंगराएवढी काजळी, समुद्ररूपी दौतांत (घालून शारि
केली), देवदासीची शाखा ही लेखणी, भूषण हाच कागद
कपन, प्रत्यक्ष शारदादेवी, काळाच्या अंतापर्यंत, लिहीत बसली,
तरी, हे देवा । ती तुम्हा युगाच्या शेवटास पोचू शकणार नाही.

अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थ पूजितो यः सुरासुरैः ।

सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ ४३ ॥

अनुष्टुभ्

इच्छिलें तें मिळे देवां-दानवां, ज्यास पूजुन ।

सर्वविघ्नहरा ऐद्या त्या गणेशास वंदन ॥ ४३ ॥

गद्य अर्थ—

देव असोत, दानव असोत, इष्टसिद्धीसाठीं ज्याची पूजा
करितात, अशा त्या सर्व विघ्ननाशक गणेशास वंदन.

मंगलाचरणाचा शोबट ज्ञानेतांच्याच शब्दांत

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें पाय्यदें तोपावें ॥

तोपेनि मज घावें । पसायदान हें ॥—

“जे खळांची व्यंकटी सांडो । तयां सत्कर्म
रति वाढो ।

भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥

दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मस्वर्यें पाहो ।
जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ४४ ॥”

उपजाति

म्हणोनि विश्वात्मक देवदेवें ।

पाय्यद हा पाहुनि तुष्ट व्हावें ॥

संपूर्ण संतुष्ट असें वनून ।

घावें मला हेंच पसायदान ॥—

“दुष्टांतला दुष्टपणाच सांडो ।

सत्कर्म त्यांतें रति मिल वाढो ॥

परस्परोंच्या प्रति भूतमात्र ।

जीव्य कंडू अस्मोत मित्र ॥

पापस्वरूपी तम दूर जावो ।

स्वधर्मस्वर्यें नित विश्व पाहो ॥

इच्छील जें जें मानि जीवजात ।

होवोच तें तें शणि त्यास प्राप्त ॥ ४४ ॥”

प्रकरण दुसरें

विषय—वाग्देवता, सरस्वती, वाल्मीकि यांना बंदना; सुभाषित, सूक्ति, याणी, अन्ध, अर्थ, उपमा, प्रसाद, पद, पदलालित्य, वृत्त, श्लोक, रस, श्लेष, रचना, अलंकार, यमोक्ति, काव्य, कविता, सूचकता, कवि, महाकवि, कविद्वय, अल्यकवि, रसज्ञ, अप्सिक, भाषांतर, कविविशेष — कालिदास, भवभूति, चोर, मयूर, हर्ष, बाण, भास, मुरारि, जगन्नाथ.

अपूर्वः कोऽपि कोपोऽयं विद्यते तद्य मारति ।

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्जयात् ॥ १ ॥

अनुष्टुप्

हे वाग्देवि ! तुझा कोप विचित्रचि किती असे !

देतां घाडे, सांचघोनी, त्याचा क्षयचि होतसे ॥ १ ॥

गद्यायं—

हे शम्भुदेवते ! (मानदेवते) तुम्हें मांडार मोठें विचित्र आहे. दिल्यानें तें वाढतें—सांचविश्यानें क्षय पावतें !

—o—

सदूपणाऽपि निर्दोषा सखराऽपि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥ २ ॥

उपमाति

सदूपणा जी तरि दोषहीन !

सुकोमला जी सखरा असून ॥

नम्र कवी तो, रचिली जयांन ।

रामायणी रम्य कथा प्रयत्ने ॥ २ ॥

गद्यायं—

(दूषण व खर हे रामायणातील दोन राक्षस. त्यांच्यावरून सदूपणा व सखरा या शब्दांत व्यर्थी कोटि.) ज्यानें सदूपणा (दोषपूर्ण, पक्षी, दूषण ज्यांत आहे अशी) असून जी कथा निर्दोष केली, तसेंच सखरा (पर म्हणजे स्व. पक्षी—राक्षस जीत आहे अशी) असून ज्यानें रामायणकथा कोमल व रम्य केली त्या (वाल्मीकि) कवीला नमस्कार असो.

—o—

द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाइमतां गता ।

सुभाषितरसस्यामे सुधा भीता दिव्यं गता ॥ ३ ॥

वसंततिलका

कोणी सुभाषितरसापुढतीं टिके न;

द्राक्षें तयास धनलीं यमुनीच म्लान ॥

झाली शिलाच यिजुनी जणुं शर्करा ती

स्वर्गी पळे अमृत, थोर घरून भीति ॥ ३ ॥

गद्यायं—

सुभाषितरसापुढें द्राक्षें म्लानमुखी (जामळी झाडी निळी) झाली. सखर यिजुन खरीसखर (दगड) झाली आणि अमृत भिळण जें पळालें तें वेड स्वर्गांत.

—o—

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।

मूर्खैः पापाण्यण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ ४ ॥

अनुष्टुप्

रत्नें तीनच भूलोकीं—जल, अन्न, सुभाषितें ।

परि देती शिलाखंडा—रत्न हें नांव मूर्ख ते ॥ ४ ॥

गद्यायं—

खरोखर ज्यांना रत्न म्हणानें अशा तीनच वस्तू या जगां आहेत त्या म्हणजे पाणी, अन्न व सुभाषितें. मूर्ख मात्र काहीं शिलाखंडांना, रत्न हें नांव देत असतात.

—o—

नायं प्रयाति विकृतिं, विरसो न यः स्यात्

न ह्यीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः ॥

चाढ्यं निहन्ति, रुचिमेति, करोति हर्षं

नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ॥ ५ ॥

वसंततिलका

मासे न जो, विरस वा कर्चिं जो यनेना

साच्या जनें पिडनिही मुळिं जो घटेना ॥

नाशून जाड्य, रुचि देउन तोपवीळ

साच्या रसांतहि सुभाषित हाच थोर ॥ ५ ॥

गद्यार्थ —

ओ नास्त नाहीं, नीरस होत नाहीं, कोणी कितीही प्याळे तरी कमी होत नाहीं, जडत्व नष्ट करून रुचि व तृप्ति देतो, असा सुभाषितरस अन्य सर्व रसांना मागे सारतो

योद्धारो मत्सरप्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।

अवोयोपहृताश्चान्ये जीर्णमन्त्रे सुभाषितम् ॥ ६ ॥

अनुदुष्ट

जाणते मत्सरप्रस्त, राजे-धीमंत गर्वित ।

दुजे कांहीं न जाणीत, जिरे अर्गी सुभाषित ॥६॥

गद्यार्थ—

(सुभाषित सांगवें तरी योगापुरवें?) जाणते आहेत त्यांना हेवा घाटतो, राजे, धनिक हे आपल्याच गर्वात आहेत इतर कोणी आहेत त्यांना समजण्याची शक्ती नाही-हाय ! हाय ! सुभाषित हृदयांतून हादयातच जिरण्याची पाळी आली ।

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।

तस्माद्वि फाव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ॥ ७ ॥

भाषा

भाषांत मुख्य मधुर,

देवांची दिव्य संस्कृतचि याणी ।

त्यांतुनि सुकाव्य मधुर,

मधुर सुभाषित परी त्यांहनी ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

सर्व भाषांत प्रमुख, देवांची दिव्य गोड संस्कृत, हीच भाषा होय. त्या भाषेतलें काव्य तिच्याहून गोड. त्याहून, त्यांतलीं सुभाषितें तर सर्वांत गोड.

सुभाषित-मय-द्रव्य-संपदं न करोति यः ।

प्रस्तावयते संप्राप्ते वा प्रदास्यति दक्षिणाम् ? ॥ ८ ॥

भाषा

जो न सुभाषितरूपी, द्रव्य कधी ठेवणार जमघोनी ।

भाषण-यशीं मग तो, देई सौवर्णदक्षिणा कुठुनी? ॥८॥

गद्यार्थ—

ओ कोणी सुभाषितरूपी द्रव्य सांठवणार नाही तो, (सभेन) भाषणरूपी यज्ञ करण्याच्या वेळीं, स-वा दक्षिणा कुठली देणार ?

संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे ।

सुभाषितरसास्वादः; संगतिः सज्जनैः सह ॥ ९ ॥

भाषा

संसारवृक्ष कटुफल !

दोन फलें परी सुखेपरी यार्ची ।

सिळणें रुचि सर्काची

घडणें संगत तशीच सुजनांची ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

संसाररूपी कडू झाडाला, दोन फलें मान, अमृतासारखीं येतात, एक सुभाषितरस चाखणें व दुसरें, सज्जनाची संगति लाभणें

सुभाषितरसास्वादजातरोमाश्चकश्चुकाः ।

विनाऽपि कामिनीसङ्गं कवयः सुखमेधते ॥ १० ॥

भाषा

चाखुनि सरस सुभाषित

यच्चनु रोमाश्चकश्चुका धरिते ।

स्त्रीसंग न घडतांही

त्याहुनि सुख मधुर भोगिती कवि ते ॥१०॥

गद्यार्थ—

सुभाषितरस चाखल्यानं, जणूं काय चोळी अगावा वसावी, इतके दाट रोमांच ज्याच्या अगावर फुलतात, त्या कवींना, कामिनीचा संग न घडताही, त्याहुन मधुर सुख प्राप्त होतें।

सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया ।

यस्य न द्रवते चित्तं स योगी ह्यथवा पशुः ॥ ११ ॥

भाषा

पेफुनि गीत सुभाषित

युवतींच्या ललितमधुर लीलांनीं ॥

तो योगी अथवा पशु-

ज्याचें जाई न हृदय विरघळुनी ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

सुभाषितें किंवा गायन ऐडून, किंवा तरुणींच्या लीला पाहून ज्याचें हृदय विरघडून नाहीं, तो, एकतर योगी तरी असेल, किंवा, पशु तरी असेल (मनुष्य निश्चित नाहीं)

आस्थादितदयिताधसुधारमस्यैव वृत्तयो मधुराः ।
अकलितरसालमुकुटो न कोकिलः कलमुदञ्चति ॥१२॥

वार्था

चाखिति अघरसुधारस,
ठरती त्यांच्याच सुक्ति मधुरतर ।

न पितां आप्रमुकुलरस
कोकिल कृजन कधी न करणार ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

जे, प्रियेचा अरसुधारस चाखतात, त्यांच्याच सुक्तींना
आगन्तीव माधुरी येते. आम्हाच्या मोहरांतला रस न चाखता,
कोकिल, आपला पंचमाला सूर पोडाव लावतो ?

खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्त्रीयं मनः सर्वदा
श्रुत्वा न्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ॥
अज्ञानं ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं ममर्थो भवेत्
फर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः ॥१३॥

बाबूळविहीनित

होई तुष्ट सुभाषितें मन सदा,
आधीं जरी खिन्न तें
अन्यांचीं परिसोनि सुक्ति, मन ती
ऐकूं पुन्हां इच्छितें ॥
अज्ञांच्यासह जाणत्यां, वश करूं
यांनीं शकें कोणिही
ठेयीं सुक्ति अवश्य यास्तव नरा,
तू आपल्या संग्रहीं ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

मन, आधीं खिन्न झालेले अवघडें, तरी, सुभाषित ऐकून,
तें पुन्हां प्रसन्न होतें. दुसऱ्याच्या तोंडून चांगली सुक्ति ऐकदां
ऐकून, (सुति न होतो), ती पुन्हां ऐकण्याची मनाला इच्छा
होते. अज्ञांलाच काय ज्ञांला सुद्धा, सुभाषितांच्या शर्चांनिं
मनुष्य वश करूं शकतो. म्हणून, मनुष्यानिं, सुभाषितें अवश्य
आपला संग्रहीं ठेवली पाहिजेत.

यस्य वक्त्रादहरे सुभाषितं,
नास्ति नाप्यवसरे प्रजल्पति ।
आगतः सदसि धीमतामनी,
लेप्यनिर्मित इयामसास्ते ॥ १४ ॥

त्योदता

ज्याचिया मुतिं नसे सुभाषित,
या न तें सुममयींच योजित ॥
जेथयां वुचसमेंत येई तो,
मृगमयींच जणुं मूर्ति भासतो ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

ज्याच्या तोंडीं सुभाषितें नसतात, किंवा (अवघडीं) जो
त्यांचा योग्यवेळीं उपयोग करीत नाही, तो, बुद्धिमंतांच्या
बैठकीत गेला, म्हणजे, मातीच्या पुतळ्यासारखाच ठरावयाचा.

केयूर न विभूषयन्ति पुरुषं, हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न क्षातं, न विलेपनं, न कुसुमं, नालङ्कृता मूर्धजाः ॥
वाण्वेक्य ममलङ्करोति पुरुषं वा संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥१५॥

बाबूळविहीनित

शोभा देति न हार शुभ्रदि तसे
केयूरही मानवा
न क्षातं, न विलेपनं, न कुसुमं;
द्रागारिले केंस वा ॥
वाणी संस्कृतियुक्त एकच नरा
शोभा खरी देतसे
वाणी हीच जणूच भूषण सदा
नाशा दुजें जातसे ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

केयूरानि अलंकार, शुभ्र हार, क्षात, उडी, कुठे किंवा केस-
भूषा यांपैकी एकांतही माणसाला शोभा येत नाही. संस्कारयुक्त
वाणी ही एकच माणसाचा खरा अलंकार । इतर सर्व भूषणें नष्ट
होतील; पण, भूषणांतले भूषण वाणी (मान दिवून राहोन.)

वाङ्माधुर्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं
वाक्पारुष्याद्योषकारोऽपि नष्टः ।
किं तद्व्यं कोमिलेनोपनीतं ?
को वा लोके गर्दभस्वापराधः ? ॥ १६ ॥

बाबूळविहीनित

गोड्या वाणिजुनी न अन्य करितें,
लोकीं, नराला प्रिय.
वाणी तीच कटोर; नष्ट करते
केलें मलें सक्रिय ॥

देई कोकिल काय वित्त मनुजा
आणोनिया कोठुनी ?
होई गर्दभ कां तिरस्कृत, सदा
भारे हि ते वाहुनी ? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

माणसाला लोकप्रिय करणारें, गेड वाणीहून अधिक
कार्यक्षम साधन दुसरें नाहीं. उलटपक्षां, कठोर कर्कश वाणीमुळें
लोकांवर उपकार केले असतील, त्याचा क्षपरिणाम झुद्धा नष्ट
होतो. कोकिल काय झुणाला द्रव्य आपण देतो ? (म्हणून प्रिय
वाटावा ?) आणि, विचान्या गाढवानें, जगात, काय अपराध
केला ? (म्हणून तो तिरस्कृत व्हावा ?)

सन्ध्यानिष्पन्नः सन् योऽर्थस्त्वरया बहिः स्फुटीक्रियते ।
स व्यग एव भवति प्रथमो विनतावनूज इव ॥ १७ ॥

धार्वा

अर्थं सुपोषित मसतां,
त्वरितचि बाहेर जो पडे फुटून ।
तो व्यग्युक्त राहो,
विनतेचा प्रथम पुत्र जणुं अरुण ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

(मनांत आशय पूर्ण घोळून) अर्थाचा नीट परिशेष
होण्याआधीच, धार्वा, जे शब्द बाहेर निघतात, ते व्यग्युक्त
राहतात—जसे विनतेचा प्रथमपुत्र अरुण (पूर्ण दिवस
भरण्यापूर्वीच विनतेनं अडे फोडल्याने अरुण लगडा पांढळा
जन्मला)

अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चिन्
सौभाग्यमेति मरहद्वयधूकुचाभः ।
नान्नीपयोधर इयातितरां प्रकाशो
नो गुर्जरीस्तन इयातितरां निगूढः ॥ १८ ॥

धसततिलका

शब्दार्थं गुप्त नि खुले समतोल साचे
होतात रम्य, कुच जेव्हा मराठणीचे ॥
आंधीपुचांसम नसोत सुले समस्त
या गुर्जरीस्तनपरी अगदींच गुप्त ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

शब्द घोळतांना, अगदींच फार गुढार्थ, किंवा, अगदी
उपमा नागच्या अर्थाचे ते नागचे हात एक प्रकारचा समजोत !

पणा असावा, ते तसे असले, म्हणजे, महाराष्ट्रीय छीन्दा
खनांसारखे सौंदर्यगोचक होतात. आग्रही प्रमाणे अगदीं उघडे
नसावेत, गुर्जरछी सारखे फार झांकलेले नसावेत

उपमैका शैल्यी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ॥
रंजयति काव्यरंगे, नृत्यन्ती, तद्विदां चेतः ॥ १९ ॥

धार्वा

उपमा जणुं एक नटी,
नटुनी थट्टुनी विचित्र वेपांत ।
जी काव्यरंगभूमी-
वर नाचोनी हरी रसिकचित्त ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

उपमा ही एखाद्या नटीसारखी आहे. जेव्हा, नटून थट्टून
विचित्र वेपांत, जी काव्यरंगभूमीवर नाचते, तेव्हा, रसिकांचें
चित्तरंजन करते

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं मापे सन्ति त्रयो गुणाः ॥ २० ॥

मनुष्टुप्

उपमा कालिदासाची
भारवीची खोलता ।
दण्डीचे पदलालित्य,
माधी वैगुण्यचारता ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

चार प्रकृयात संस्कृत कवींची वैशिष्ट्ये—
उपमा यथावी तर कालिदासाची, खोल अर्थ भारवीचा ।
पदलालित्य दण्डीचें । माघ कवींत तिन्ही गुण एकवटलेले

श्रुतिमात्रेण शब्दास्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणसमप्राणा स प्रसादो गुणो मतः ॥ २१ ॥

मनुष्टुप्

सामान्यबुद्धि सर्वांना अर्थाचा घोघ होतसे ।
ऐकनां शब्दची ज्याचे, प्रसाद गुण तो असे ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

ज्या काव्यातले शब्द, वाचता ऐकता शणींच, सामान्य
बुद्धीच्या सर्व मागसांना, ज्याचा अर्थ समजतो, त्याला प्रसाद
गुणाचें धर्म म्हणवें

श्लोकाः सुवृत्तरचना रमणीकुचामा

अर्थस्तथा सुमधुरस्त्वधरेण तुल्यः ।

श्लेषादयः किमपि मंजुलनूपुरास्ते

तैस्संयुता युवतिवक्त्रविता विभाति ॥ २२ ॥

वसंततिलका

स्त्रीच्या कुचांसम जिची रचना सुवृत्त

शब्दांमधूनि अधरासम गोड अर्थ ॥

श्लेषादि मंजु सुदु नूपुरनाद जीतें

पेशी नटूनि कविताचधु मोहवीते ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

(कविः—कै. डॉ. श्रीखंडे, कोल्हापूर)

श्लोकांची रचना, चांगल्या वृत्तांत यापेलेले दौलदार असावी, रमणीच्या कुचासारखी. अर्थ मधुर असावा, स्त्रीच्या अधरासारखा. श्लेष बगैरे कानासा गोड लागवे—स्त्रीच्या मंजुल नूपुरासारखे. असे सवे जमलें, म्हणजे, कविता ही तशीसारखी मोहक होते.

—•—•—

कविता वनिता चैव स्वयमेयागता वरा ।

बलादाकृप्यमाणा सा सरसा विरसा भवेत् ॥ २३ ॥

अनुष्टुप्

कविता कामिनी दोघी वन्या येती स्वयें जरी ।

बळें ओढून त्या होती सरसा विरसा परी ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

कविता काय, किंवा, स्त्री काय, प्रसन्न चित्तें, आपण होऊन येतील, तरच ठीक. बळानें ओढून ताणून आणल्या तर, गूळच्या सरस असूनही, त्या विरस करतील.

—•—•—

त एव पदविन्यासास्ता एवार्थविभूतयः ।

तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशल्यत् ॥ २४ ॥

अनुष्टुप्

पदांची मांडणी तीच, तेच अर्थ सखोलसे ।

तरी ग्रथन-कौशल्यें काव्य नूतन होतसे ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

तशीच पदें, तसेच खोल अर्थ असून, सुबत्ती, रचनेच्या कौशल्योत्तया मिळणानें, काव्यें नवी दिसतात.

—•—•—

सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवर्णमयमूर्तिः ।

आर्या तथैव भार्या न लभ्यते पुण्यहीनेन ॥ २५ ॥

आर्या

सरसा सालंकारा

सुपदन्यासा सुवर्णमयमूर्ति ।

आर्या तशीच भार्या

न पुण्यहीनासि या कधीं मिळती ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

सरस (रसयुक्त; पक्षी-रसिक), सालंकार (शब्दांचे अलंकार पातळेची, पक्षी घोन्वाचे) सुपदन्यास (पदालिखयुक्त) सुवर्णमयमूर्ति (गोडवर्ण असलेली, पक्षी सुवर्णकांति असलेली) अशी आर्या, तशीच भार्या, पुण्यहीनास मिळत नाही.

—•—•—

निन्द्यन्ते यदि नाम मन्दमतिभिर्वक्त्राः कवीनां गिरः

स्तूयन्ते न च नीरसैर्गृह्यदां वक्त्राः कटाक्षच्छदाः ॥

तद्वैदग्ध्यविदां सतामपि मनः किं नेहते वक्त्रां ?

धत्ते किं न हरः किरीटशिखरे वक्त्रां कलामैव्वीम् ? २६

शार्दूलविटीकित

वक्रोक्ती कविची जरी कुणि जर्गी

निन्देत निर्बुद्ध ते

स्त्रीचे वक्र कटाक्ष नीरसहर्दी

आणोत अप्रीतितें ॥

विडान् सज्जन वक्रतेंतिल मनीं

गोडी न कां पांछिती ?

चंद्राची धरतो न काय मुकुटीं

वक्र कला धूर्जेटी ? ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

(वक्रोक्तीची गोडी कवि वर्णन करतो)

जगांतले निर्बुद्ध स्त्री, वक्रोक्तीची (गोडी न कळल्यानें) सुबाल निन्दा करीत; रूढ अरसिकाना, रमणीच्या वक्र कटाक्षांची स्तुति करावीशी न वाटो. पण वक्रोक्तीला जें कौशल्य लागतें, त्याची पारख असणाऱ्या सज्जनाना, तिची खोड लागण्याशिवाय कशी राहिल ! प्रलक्ष शंकर, आपल्या मुमुदाच्यावर, चंद्राची वक्र कला, धारण करतोच की नाही ?

—•—•—

विष्टुष्वती पुरस्तैक्ष्ण्य पृष्ठतः कुर्वती गुणम् ।

कर्णान् विध्यति लोकस्य सूचीवत् सूचकस्य वाक् ॥ २७ ॥

भाष्यं

दावुनि तीक्ष्णत्व पुढे

मागुनि गुण दीर्घ घेउनी येते ।

टोंची कान जनांचे,

सूचक वाणी सुई परी असते ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

सूचक शब्द हे सुईसारखे असतात प्रथम पुढे तीक्ष्णत्व दाखवून, मागसाचे कान टोंचतात पण, मागोमाग दीर्घ गुण (सुई पशी-सोरा) घेऊन येतात

मन्दं निक्षिपते पदानि परितः शब्दं समुदीक्षते
नानार्थाहरणं च कांक्षति, मुदालङ्कारमाकर्षति ॥

आदत्ते सकलं सुवर्णनिचय, धत्ते रसान्तर्गतं
दोषान्वेषणतत्परो विजयते चोरोपमः सत्कविः ॥ २८ ॥

शाङ्ख्यविश्रीहित

येथी मंद पदांस, घे चट्टकडे

चाहल शब्दांचीही

इच्छी पुष्कळ अर्थ, चोरित असे

मोदे अलंकार ही ॥

घेई सर्व सुवर्ण आणि पुरतो

येया रसान्तर्गत

दोषा शोधित, या कमीस उपमा

तेसाच चोराप्रत ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

(पद, शब्द, अर्थ, अलंकार, सुवर्ण, रसान्तर्गत दोषाचेपण इतके शब्द घर्षा आहेत)

चोर हळू पद टाकतो-कवि नाशूळ पदे पालतो चोर शब्दांची चाहल पेन चट्टकडे पाहतो-योग्य शब्दांसाठी कवि चोहीकडे पाहतो, दोषनाही नाना अर्थ हवे असतात अलंकार हाही लागण, की दोषनाही आनंद दोतो सुवर्ण दोषेरी घेऊन रसान्तर्गत (चोर, रमा म्हणजे जमिनीत) (कवि रसांत गुडवून) ठेवना दोषेही दोषान्वेषण करतात (दोषा रात्र,) कवि आपल्या डेगनातले दोष शोधीन असतो अशा प्रकारे चोरासारख्या चकरीचा विचार असतो

ऊनयः परितुष्यन्ति नेतरे कविस्त्रुक्तिभिः ।

न ह्यकूपारवत् कूपा वर्धन्ते विधुकान्तिभिः ॥ २९ ॥

अनुष्टुप्

उचंबळति काव्यानें कऱ्ही, न इतरेजन ।

भरती ये समुद्राला, न कूपा, चंद्र पाहुन ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

कर्वीच्या काव्यान उचंबळून येण्यास, कविहृदयच हवे ! इतरांना, त्यांचे काहीच वाटत नाही चंद्रदर्शनाने भरती येते, ती समुद्राला, विहिरीला नव्हे ।

कविः करोति काव्यानि, रसं जानाति पंडितः ।

ततः सृजति पुष्पाणि, मरुद्ब्रह्म सौरभम् ॥ ३० ॥

अनुष्टुप्

कवि काव्ये करी, त्यांचा जाणतो रस पंडित ।

तह पुष्पां जन्म देई नेई तो गंध मारत ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

कवि काव्ये रचितो त्याचा रस रसिक घेतात, तह पुले प्रसवतो, पण, त्याचा सुगंध (जगभर देण्यासाठी) वाहून नेण्याच काम, बारा करतो

कर्कश-तर्क-विचारव्यग्रः किं चेत्ति काव्यहृदयानि ?

शम्य इव कृपीनिमग्नश्चलनयनावचोरहस्यानि ॥ ३१ ॥

भाष्यं

तर्कशून्य जनाला

काव्याचे का रहस्य समजेल ? ॥

कार्ये काय नागण्याला

रमणीयचर्म गोड उमजेल ? ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

तर्क विचारांनी रम्य झालेल्यांना, काव्याचे रहस्य, कसे कसे ? शेनीकामाी व्यग्र नागण्याला, रमणीच्या भाषणाच गोड मर्म काय झळणार ?

मरमाऽपि कवेराणी हरितामाह्विता यदि ।

सादरं शृण्वते तज्ज्ञैः शुचिमुक्ताग्विता यथा ॥ ३२ ॥

आर्या

जरि सुमधुर कवियाणी

तीतच हरिनाम गुंफिलें तर ती ।

ग्राह्यचि सादर तज्जां

होई मौक्तिकयुता जयी शुक्ति ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

आधींच कवींची वाणी गोड असजे, व, तीतच हरिनाम गुंफले गेले, तर, (दुषीत सारार !) आंन मोर्ती असलेल्या गिन्याप्रमाणे, तज्ज, निचा अधिक आदराने स्वीकार करतात.

कान्यूच्छामः ? सुपाः स्वंगं, नियमामो ययं भुवि ॥

किं वा काव्यरमः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुपा ? ॥

आर्या

वसती देव स्वर्गी; आम्ही भूवर;

पुच्छं कुणात तर—

“फां मधुर काव्यरस हा

फां त्याहुनि ही सुधाच मधुस्तर ? ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

देव राहिले स्वर्गात; आम्ही हयें पृथ्वीवर । तर मग निचारार्थे तरी कोणाला, की, “काय हो ! काव्यरस अधिक गोड, की, अमृत अधिक गोड ? ” (आम्हाला तर संकाच आहे अमृत अधिक गोड असेल काय याची.)

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यदाःकाये जलमरणजं भयम् ॥ ३४ ॥

अनुष्टुप्

रस ज्यां यदा ते धन्य पुण्य सरकवि लोकिं या ।

जरेची मृत्युची भीति कीर्तिदेहा न ज्यांचिया ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—

रसपूर्ण रचनेची सिद्धि ज्यांना मिळाली, असे जे श्रेष्ठ कवि, त्यांचा निजय अगो. लोकांच्या कीर्तिरूप देहाला, यांचेय आणि मृत्यु, याची भीति नवते !

ते धन्याले महात्मानस्तेषां लोके क्षिरं यमः ।

यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्ये प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥

सुभा० ३

अनुष्टुप्

ते पूज्य, ते महात्मे; या लोकीं तन्कीर्तिं मुस्यित ।

जे काव्य रचिती ते, या जे काव्यांतून वर्णिन ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—

ज्यांनी मृतः काव्यें रचिलीं, किंवा, जे काव्याचे गिन्य झाले, ते पूज्य; ते महात्मे; त्यांची कीर्ति वर्णन अटक राहतें.

कवयति पण्डितराये, कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांसः ।

नृत्यति पिनाकबाणो, नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेतालाः ॥ ३६ ॥

आर्या

पंडित कवि काव्य करी

काव्यचि विद्वान् अन्यही करिती ।

नाचे दांकर म्हणुनी

भूत नि वेताल नाचनीच किती ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—

(पात्रा नवनांना काव्य कणारांना टोमणा.)

जगजाय पंडित काव्य करतो, म्हणून, इतर अनेक विद्वान् काव्य करूं लागले ! दांकर नाचतो, म्हणून, भूत वेताल नाचूं लागले । (कुठे तो—आणि कुठे हे !)

“कवयः कालिदामाद्याः कवयो वयमप्यमी ।”

“पर्वते परमाणो च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् !” ॥ ३७ ॥

अनुष्टुप्

“कालिदासादि ते जैसे आम्हीहि कवि हे तसे” ।

“मिर्गीत परमाणूंत पदार्थत्व जसें वसे” ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—

कविमुच म्हणतात—(आम्ही काय हनी आहोत की काय ?) “जसे कालिदामादि हे कवि, तसे आम्हीहि कवीच.” याला रक्ति उतर देतो—

“होय ! पर्वत व परमाणु यांच्यात ‘पदार्थत्व’ (हा दृढभाजक)

आहे— (तिक्तेंच तुमचें म्हणणें खरें आहे !)

गणवन्ति नापशुन्दं न वृत्तमंगं क्षयं न चार्थस्य ।

रसिकत्वेनाकुलिता वेद्यापतयश्च कुकवयश्च ॥ ३८ ॥

भाषां

रसिकपणासचि भाळुनि,

जसे कविवुव तसेच जार पति ।

अपशब्द वृत्तभंगहि

अर्यांची हानि ही न कथि गणिती ॥ ३८ ॥

गद्य अर्थ—

कविवुव हे, वेद्याच्या यजमानाप्रमाणे, केवळ रसिक-पणास भाळून, अपशब्द (कवीकडे-श्राव्य शब्द जारपतीकडे श्रव्या), वृत्तभंग (कवीकडे-वृत्तरचनेन बूक) (जारपतीकडे-नोकरी धंदा मुटणे), क्रिया, अर्थहानि (कवीकडे-शब्दार्थ भलता होणे) (जारपतीकडे द्रव्यहानि) यांचीही पर्वा करीत नाहीत

—•—

हटादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता

जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना पश्ययचसा ॥

भवेदद्य श्रो या किमिह बहुना पापिनि कलौ

पदानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥३९॥

शिवरिणी

यळें ओडाताणी करनि पद जो चार जुळयी

फरी तो चागीशांसह जर चढाओढ कुकचि ॥

पुढें मागें पापी कलित मग होणार अहह !

कुण्या कुंभाराचा त्रिभुवनविधात्यासि कलह ३९

गद्य अर्थ—

यळें ओडाताण करून, पुढें चारदीन पद जो जुळवू शकत असा कुकचि, जर, 'शब्द स्त्रीचे ईश्वर' अशा घोर कवींशी स्पर्धा करू शकतो, तर, आज उद्यो, या पापी वस्तुव्यात, हारत ! मजरीं यनवेणारा कुंभाराचा त्रिभुवनविधात्याशीं या वडाओढ करणार नाही ?

—•—

लीलालुण्ठनश्रारदापुरमहासंपन्नराणां पुरो

विद्यासम्रविनिर्गन्तव्यमुपो वत्तगन्ति चेत् पामराः ।

अथ शः पमिनां शकुन्तलिशरीरे, दन्तावलानां शशाः

मिहानां च मुखेन मूर्धसु पदं धाम्यन्ति शालाग्रकाः ४०

शादूलविक्रीडित

लीलेनें धन शारदीय लुटिती

त्यांच्यापुढेही जर

विद्येचे कण चोरितो कथि

असा जल्मे कुणी पामर ॥

आतां आज उद्यां शकुंत अहिल्या,

हत्तींचीयाही ससे

सिंहांच्या पद मस्तकीं

हरिणही देतील निःशंकसे ॥ ४० ॥

गद्य अर्थ—

जे महाकवि शारदेच्या राजधानीची मुक्तहस्ते छंद करतात, अशापुढें, विद्यामंदिरातून गळलेले चारदीन कण चोरणारे पामर, जर दिमाक दाखवू लागले, तर आतां सर्पांच्या शिरां शकुंत, हत्तींच्या शिरां ससे, आणि सिंहांच्या मस्तकीं हरिणहि, नि शकणें, पाय देतील असेंच म्हटलें पाहिजे ।

—•—

सत्यं सन्ति गृहे गृहेऽपि कवयो येषां वचश्चातुरी

स्वे हर्ष्ये कुलकन्यकेषु लभते स्वल्पैर्गुणैर्गौरवम् ॥

दुष्प्रापः स तु कोऽपि कौविदमतिर्यद्वासमाहिणी

पण्यस्त्रीषु कलाकलापकुशला चैतासि हर्तुं क्षमा ॥४१॥

शादूलविक्रीडित

होती अल्प कवी घरोघर, घरीं त्यांची वचश्चातुरी

होई गौरवपात्र, अल्प हि गुणें, साध्या कुलस्त्रीपरी ॥

लोकीं दुर्लभ ते रसज्ञ कवि, कीं ज्यांची सुधाघैसरी

पण्यस्त्रीपरि निभ्रमें सुललितें चित्ता जगाच्या हरी ४१

गद्य अर्थ—

घरोघर, अने छिपेक अल्पकवि आहेत, की, उद्यत्य. साध्यां अल्प गुण असला, तरी, त्यांच घरांतल्या घरांत, कुलस्त्रींच्या अत्युत्तीर्षेहि होतें, तसे, कौतुक होतच असतें परंतु, वेद्येप्रमाणें, आपल्या चरण्यानीं साध्या जगाचें चित्त हरणारी, बाणी, जवानी लाभली, असे रसज्ञ कवि विरळाच ।

—•—

धन्याले कवयो यदीयरसनाहृद्राध्वसचारिणी

धाम्नीन मरस्वती इतपदन्यासेन निष्प्रामति ॥

अस्माकं रसपिच्छले पथि गिरां देवी नतीतोदयत्

पीनोत्तुंगपयोधरेव युवतिर्मान्यर्यमालम्बते ॥ ४२ ॥

शार्ङ्गलघ्विनीहित

जिव्हा-शुष्कपथी सरस्वति पदे टाकोनिया सत्वर
ज्यांच्या धांवतसे, कविश्रुव असे ते धन्य सारे नर ॥
देवी ती, अमुच्या पथी चिखल हो झाला रसानें जियें
जाणों डोलत मंद मंद युवती पुष्टतनी चालते ॥४२॥
गद्य अर्थ—

ज्या भिकार कवींच्या, जिव्हारूप शुष्क रक्ष मार्गावरून,
घाईत, पावले टाकीत, सरस्वती देवी, घाबत निघून जाते, ते
पथ्य । आम्हां महाकवींच्या रसानापथी यात्र, रसानें चिखल
झाल्यानें, एखाद्या नवोदितपुष्टमनी तरुणीप्रमाणे, सरस्वती देवी,
मंदगजगतीनें, (सुंदर विश्रम दावीन, डोलत) सावनास जाते.

काव्यार्थास्वादकाले तु शब्दोत्पत्तिविचारकाः ॥
नीवीविनोक्षवेलायां यस्ममूल्यविचिन्तकाः ॥ ४३ ॥

अनुष्टुप्

काव्यार्थास्वाद् घेतां जो शब्दोत्पत्तीच चर्चितो ॥
निर्वासि सोडतांना तो यस्ममूल्य विचारतो ॥४३॥

गद्य अर्थ—

एखाद्या रक्ष अरसिगानें, काव्याचा रसान्नाद घेण्याच्या
वेळी, शब्दांची व्युत्पत्ति चर्चिते, हे, रति-रंगात, निःचा
सोण्याच्या वेळी, वस्त्राच्या मूल्याचा विचार करण्यासारगें आहे.

साहित्यसंगीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छविपाणहीनः ॥

एणं न खादन्नपि जीवमान-

स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ ४४ ॥

उपजाति

साहित्य, संगीत कला जया न

पशूच तो पुच्छ नि शृंगहीन ॥

जगे तृणावांचुनि हेच सार्वे

जर्गी महाभाग्य असे पशूंचें ॥ ४४ ॥

गद्य अर्थ—

ज्या माणवापासी, साहित्य, संगीत, कला, यांपैकी
काहीच नाही, तो पुच्छ व शृंग नसलेला पशूच । मान, गवन
न राता तो जगनो, हे, पशूंचें भाग्यच म्हटले पाहिजे.

इतरतापशतानि निजेच्छया

वितर तानि सहे चतुरानन ॥

अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥४५॥

दुतविलंबित

इतरदुःखशतांसहि साहिन

जरिहि इच्छिसि दे चतुरानन ॥

अरसिकांस कवित्व निवेदणे—

परि कपालि लिहूनि न ठेवणे ॥ ४५ ॥

गद्य अर्थ—

अन्यदेता । इतर शेंडशें दुःखे नेच्छेनें मला दे, मी ती
(शानंदांनं) सहन करीन, परंतु अरसिकांपुढें काव्यवाचन
करणें, हे, माझ्या कपाली लिहून देवूं नको.

विपुलहृदयाभियोग्ये

लिखति काव्ये जडो; न मौख्ये स्वे ॥

निन्दति फल्लुकिकारं

प्रायः शुष्कस्तनी नारी ॥ ४६ ॥

पृथ्वी

विशाल हृदयास योग्य असल्याहि काव्यांतरीं

रमे न जड, हा, विटे न अपुल्याच मौख्यां परी ॥

विशालकुचयोग्य कंचुक जर्धी यथे घालुनी
सदोष तर्पि शिथियासत्ति म्हणेल शुष्कस्तनी ॥४६॥

गद्य अर्थ—

ज्याचा आस्वाद घेण्यास, विशाल हृदय अवश्य, असे
काव्य वाचून, एखाद्या मूर्ख अरसिक नाकें मुरडतो;
पण स्वतःच्या मूर्खपणाची काही लागू त्याला वाटत नाही;
भरदार वस्त्राच्या क्रीच्या मागाची चोरी, एखादी शुष्कस्तनी
घालून बघते, व 'शिथ्याला वेतताच येत नाही' म्हणून त्यालाच
रोप देत बसते.

दुर्जनहृताशद्वयं काव्यसुवर्णं विशुद्धिमुपयाति ॥

दर्शयितव्यं तस्मान्मत्सरमिनसः प्रयत्नेन ॥ ४७ ॥

भाषां

दुर्जन असित जळुनी काव्यसुवर्णहि विशुद्धतर होतें ॥
यास्तत्र मन्सरयुक्तं मुद्गामचि काव्य दाखवावे तें ४७

गद्य अर्थ—

(गाथ्या सान्याप्रमाणेच) काव्यसुवर्णहि दुर्जनरूपी
आर्मीत जळून्यान अधिक शुद्ध होतें यासाठी, करीने, आपल
काव्य मत्सरी माणवात, मुद्गामच दाखवावें

कतिचिदुद्धतमत्सरनिर्भराः

कतिचिदात्मरचःस्तुतिशालिनः ।

अहह ! केऽपि निरक्षरकुक्ष्य-

स्तदिह सप्रति कं प्रति मे श्रमः ? ॥४८॥

दुतयिलपित

जनदि मत्सरपूर्ण जर्गी किती

कुणि दुजे निज काव्यचि घालिती ॥

अहह ! अक्षरशत्रु दुजे किती

तर मम श्रम आज कुणांप्रति ? ॥ ४८ ॥

गद्य अर्थ—

रित्येकलोड उडड व मत्सराने भरलेले निरक्षर कुक्ष्याच
काव्याच्या खातीत मग, अक्षरे, (राहित्ये) अभरशत्रु । मग
मी हे (काव्यरचनेचे) वट बोगसाठी करीन आहे ?

दिगन्ते विलन्ती रसिषडदयानन्दजननी

मया नीता भोजभित्तिवन्नगरीमम्ब कविते !

अपग्मादुन्मीलतलयदमवस्मीकर्मना-

मुजझादधार्मी शिष शिष ममाग्निं गतयती ॥४९॥

भाषां

आनंद देत रसिषा,

विहरत जी राहिली दिगन्तांत ।

माते कविते ! मी तुज

नेले जपि भोजराजनगरींत ॥

रालयदन पावळानुनि

निघुनि अज्ञानवचि जीम नागीण ।

हमना तुजला शिष ! शिष !

रणांत झालीस मूं गतप्राण ॥ ४९ ॥

गद्य अर्थ—

(पूर्वी राजाश्रय मिळण्यासाठी कवि राजाकडे जात पण,
तेथील आधीचे आश्रित कवि, (मत्सरी,) हे नव्या कवीची
कधी वाट लावीत, तें दर्शवीत कवि म्हणतो) — हे माते
कविते ! जी, तू, स्वच्छद दिगन्ती विलस करीत, रसिकाना
रंजवीन होवीस, त्या हला (मला कोटून दुर्बुद्धि झाली
च) मी राजा भोज याच्या नगरीं घेऊन गेलों आणि, राल
यदनरूपी वाळांतून एकाएकी, जीमरूपी नागीण निघून, तुज
हसली, आणि क्षणाभरांत, तू गतप्राण झालीस । हाय ! हाय !

सप्रामे सुभटेन्द्राणा कवीनां कविमण्डले ।

दीप्तिर्ग दीप्तिहारिणीं गृह्णतीदेष जायते ॥ ५० ॥

भाषां

कविमंडळीं कवींचे-

धीराचेही लहून युद्धांत ॥

उज्ज्वल या कळल मुख

होणे, दोन्ही क्षणांत होतात ॥ ५० ॥

गद्य अर्थ—

धीरांचे युद्धांत व कवींचे कविमंडळांत, मुख उज्ज्वल
वयाचे पं, काळे व्दापयाचे हे क्षणभरांत ठरतें (पैकी एका
कवीचा प्रसंग ४९ व्या कवितेंत आलाच आहे)

मद्राणि ! मा हुरु विपादमनादरेण

मात्मर्यमप्रमनसां सहमा खलानाम् ।

हाव्यारविन्दमरन्दमधुप्रताना-

मास्वेषु घास्यसितमो कति नो विल्लासान् ५१

यमर्तनएका

जे काव्यरूप कमळांतिल भुंग, त्यांन

तू जोयरी असति मोदकरीच खास ॥

मात्मर्यमग्न खल तुच्छ तुला फरी तो

मद्राणि ! यास्तत्र तुला न विपाद घाटो ॥ ५१ ॥

गद्य अर्थ—

(हा वट प्रग आगसाठीचा अथवा घाली मगला
काय) — मद्राणि ! तू आनंद काव्यरचनेतून रस
विनाश प्रमदगतीने रसिषजन, त्यांना आनंद देऊ

घास्तेय, तोंपरून, मराठी दुर्णनीं वेळेया तुझ्या अभमानावद्द, वाईट घाटून पेऊ नकोय.

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरमरैः ।

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयाऽपि रमणी

कुमाराणामन्तःस्पर्णहरणं नैव कुरुते ॥ ५० ॥

शिरसिणी

मदुक्ती होयोनोनी अमृत, जर मोही बुधमती

नसे पर्वा, नाके अरसिक जरी ते मुरडती ॥

हरी सौंदर्यानें, तत्पणहृदयां मान रमणी

कुमारांचें अतःकरण कांथि नेई न हरुनी ५०

गद्य अर्थ—

(जयभाष पंडित अरसिकाचा उलट टोला मारतो, कीं “अरे तुम्ही अज्ञ पोरें आहान माझी फजिरा, सुंदर, तरुणी आहे तेव्हा तिची मावुरी दुग्दाला कळगारय कशी ?”)

माझी फकिता अक्षन होऊन, गुवाच्या अन वरणाचा जोवर मोहिनी घालीत आहे, तोंवर अरसिकांनी तिचा कितीही भनादर केला, तरी, तिचें काय वाईट होणार आहे ? रमणी अर्थात सुंदर अवली, तरी, ती केवळ तक्षणांचे हृदय हर्ष घास्ते, -पोरासोरांचे गद्दे

पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नरमित्ययम् ।

मन्तः परीक्षान्यतरद्भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ५३ ॥

वपजानि

जुने म्हणोनीच न सर्वे छान

नये म्हणोनीच न काव्य हीन ॥

परीशुनी सज्जन एक घेती

परांजलींना जल मूर्ख पीती ॥ ५३ ॥

गद्य अर्थ—

(केवळ, हा नवा कवि म्हणूनच, त्याचें काव्य वाईट, असें म्हणणाऱ्या पुराणमनवाचाच, प्रसन्न कान्दिदामालाही, उपद्रव झाला. कान्दिदान त्यांना सरळ मूर्खांत वाटले)

केवळ जुन म्हणूनच सर्वे चांगले ठरण नाहीं - केवळ नवीन म्हणून (माझे) काव्य वाईट ठरण नाहीं. मज्जन दे या दोघांची नीट परीक्षा करून तर तम ठरवितात. मूर्ख मान (सत्ताची स्वतंत्रबुद्धि न वापरतो) दुग्दालाच्या ओढीन पाणी पिताना

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यगतां

जानन्तु ते निमपि तान्प्रति नैव यतः ।

उत्पत्यते मम कदापि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्निपुला च पृथ्वी ॥ ५४ ॥

वपतानिका

कोणीहि जे मदपमान जगीं करीती

हा यत्न त्यांप्रति नसे, उमजोत चिर्ची ॥

जन्मेलची मम कदापि समानधर्मा

कालास अत न, असे निपुलाचि भूमी ॥ ५४ ॥

गद्य अर्थ—

(आपल्या काव्याचा रसक, समानधर्मी कोणीच न दिसल्यानें, व, अरसिक, निंदा करीत राहिल्यानें, भवभूती मारल्या नहान, कवीलाही, विषण होण्याची, पळी आली पण, त्याचा आगावावर, सर्व कवीं दुर्दम्य, म्हणून, तो म्हणतो -)

जे कोणी, माझी अवमानना, जामर पमरकीत आहेत, त्यांना मी सांगतो, कीं, माझे काव्य, तुमच्यामागीं नाहीं (या देशात, किंवा, या काळात, माझे काव्य कोणूच घळत नाहीं, तरी मला पूर्ण आशा आहे कीं,) माघा समानधर्मी केव्हांनती (व कोठेंनती) जन्माला येईलच याई कारण काळात अन नाहीं व पृथ्वी अशब्द आहे

भवभूतेः संबन्धाद्भूतभूतेव भारती भानि ।

एतच्छतक्रूरुण्यात् किमन्यथा रोदिति प्राज्ञा ॥ ५५ ॥

आश्वी

भवभूतिच्यामुळे जणु परेतकन्याच भारती झाली ।

तें नसतें तर तत्कृत कण्णरसानें शिलाकनी रडली ?

गद्य अर्थ—

भवभूतीचा प्रभाव एवढा, कीं, पवेंकन्या पार्वतीच, त्याची वाणी झाली असावी नाहींवर भवभूतीच्या कण्णरसानें (जिवन माणसेव, काय, पण, निर्जाव) शिलाही कसा रडल्या ?

अयं मे वागमुम्भो विशदपदवैदग्ध्यमधुरः

स्फुरद्गन्धो वन्ध्यः पशुहृदि, कृतार्थः कविहृदि ॥

कटाक्षो वामाक्ष्या लयदलित-नेत्रांतकलितः

कुमारे निःसारः स तु किमपि यूयः सुखयति ॥५६॥

अर्था

चतुरप्रसन्नपद मी

सुमधुर काव्यप्रबंध रचियेला ।

वांझ जरी पशुहृदया,

कविहृदयाप्रति कृतार्थ तो झाला ॥

आमीलित नेत्रांतुनि कटाक्ष

जो केकिते मधुर रमणी ।

व्यर्थे कुमारां, तरुणां रोमांचित

तो करीच सुखवोनी ॥ ५६ ॥

गद्य अर्थ—

(५२ व्या श्लोकाप्रमाणेंच जगन्नाथाची दर्पोक्ति) मी हा जो चतुर प्रसन्न शब्द योजून, काव्यप्रबंध सिद्ध केला आहे, तो, (सामान्य मनुष्यहृदी) पशुहृदयापुढें वांझच ठरेल, पण, कविहृदयाचे ठामी मात्र, हृतायें ठरेल अघोर्मीलित नेत्रांनी, कामिनी, जे कटाक्ष केकिते, ते, पोरापुढें व्यर्थ, परंतु तरुणांना मात्र, अपूर्व सुख देतात.

निमग्रेन क्षुब्धैर्मननजलधेरन्तरुद्धं

मयोन्नीतो लोके ललितरसगंगाधरमणिः ॥

हरन्नतध्वानं हृदयमधिरूढो गुणगता-

मलङ्कारान्सर्वानपि गलितगर्वान् रचयतु ॥ ५७ ॥

शिखरिणी

महाकण्ठिनी मी सुमनसमुद्रांत बुडुनी

धरी काढीयेला ललित रसगंगाधर मणि ॥

धरो धर्षी यातें गुणिजन मन फडमलहर

अलंकारां सर्वां मम मणि ठरो हा मदहर ॥५७॥

गद्य अर्थ—

(जगन्नाथाच्या सर्व काव्यांतून दर्पोक्ति आणि सार्थ आत्म विश्वास यांचा मिश्र स्वर ऐह्य वेतो हा श्लोक रसगंगाधराच्या प्रस्तावनेचा आहे.)

मननचितनरूपी समुद्राच्या पोटांत बुडी मारून, मोठ्या कष्टानें, मी हें सुंदर रसगंगाधररूपी रत्न, वर काढलें आहे (इतर रत्ने स्वप्रकाशाने एक काळा अधार नष्ट करतात, पण) माझे हें रत्न अतर्गतगता अधार दूर करणारें आहे गुणी जनांनी हें रत्न, आपल्या हृदयावर धारण केल्यास, इतर सर्व अलंकारांचे गर्वहरण या रत्नानें केल्याचें दिसून येईल.

परिष्कुर्वन्त्यर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये

तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ॥

तिमींद्राः संक्षोभं विदधतु पयोधेः पुनरिमे

किमेतेनायासो भवति विफलो मन्दरगिरेः ॥५८॥

शार्दूलवित्रीकित

अर्था भूपवित्री महारसिक हो कित्येक लोकीं नर,

पाणी काय तयें पडेल मम या सान्या प्रयत्नावर ? ॥

मत्स्यांनीं कितिही जरी उडविल्या लाटा समुद्रावर

तेणे का विफलप्रयास जगतीं तो जाहला मंदर ? ॥५८॥

गद्य अर्थ—

(रसगंगाधराच्या प्रस्तावनेतील श्लोक-जगन्नाथाची हीच दर्पोक्ति पुढें बार्द-)

अर्थ सौंदर्य व्यक्तविणारे मोठे सहृदय पुष्कळच

आहेत, पण, त्यांच्या लिखाणामुळे, माझा हा प्रयत्न, निष्फळ

घोडाच होणार आहे ? छंद मत्स्यांनीं समुद्राच्या (पृष्ठभागी

कारतर) लाटा उडवल्या पण त्यांनी, मंदर पर्वतातें, तळा-

पासून समुद्र मंथिल, त्याची बरोबरी घोडीच होणार ?

निर्माय नूतनमुद्राहरणानुरूपं

काव्यं मयात्र रचितं, न परस्य किंचित् ।

किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः

कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ? ॥ ५९ ॥

वसंतविलका

निर्मूढ नूतन, उदाहरणां धरून,

मी काव्य हें रचिलें, उसनें सुळीं न ॥

हुंगील कां सुमनगंध मनामधेंही

कस्तूरिजन्म व असा मृग तो कधीही ? ५९

गद्य अर्थ—

(रमणगण प्रसाधना, जगन्नाथ, तोच मरु पुढे वाटू-)
या प्रधान, मी जी जगद्गणें दिलीं आहेत, त्यांना अनुसरून
जे काढ्य आहे, ते, माझे मी रचले आहे. लोकांची उत्पत्ती
मरिचिनी नाही. ज्याला कस्तुरीमर्या, मरुश्रेष्ठ सुगंध निर्माण
करण्याचे सामर्थ्य आहे, असा मृग, पुष्पांचा वास घेण्याचे
(सुगंध ती) मनात आणील काय ?

गद्य अर्थ—

(जगन्नाथ आत्मश्रद्धेचे शिखर) ज्याच्या कात्यायना
अमृतमयानापुढे, स्वयं श्रीशारदेला मृत त्या वीणाचा मृग
काटण्याची गोडी घाटेनाही होते, असा त्या जगन्नाथाचे दर्प
मधुर काव्य ऐकून, ज्याचे मन्त्र (ममाधानादाम) दुर्लभ
नाही, तो, एकाच नरपशु तरी असल, रिता पशुपति तरी असेच

मधुद्राक्षाः साक्षादमृतमय वामाधरमुधा
कदाचित्केवांचित खलु विदधीरक्षपि मुदम ।
भुवं ते जीवन्तोऽप्यहं मृतका मन्दमतयो
न वेपामातन्वं जनयति जगन्नाथमणितिः ॥६०॥

शिखरिणी

मधु द्राक्षें, साक्षात् अमृत, तरुणीसुगंध तसें
कदाचित् फोणाला, चुकुरि न गमे मोठकरमें ॥
खरेची मेलले, जगत असुनी मन्दमति ते
जगन्नाथाचें ना कजून मन ज्यांचे रिद्धिर्निर्तं ॥ ६० ॥

गद्य अर्थ—

(जगन्नाथ आत्मश्रद्धा) मधुर द्राक्षें, प्रसन्न अमृत, तरुणीचे
सुगंध, मीनी वृद्धा ज्वाला आनंद होत नाही, असा माणसरी,
कवि, कोणी, अम् धनेत्र वग जगन्नाथाच्या काव्यात
ज्याच्या मनाला आनंद होत नाही, असा मन्दमति, कोठे असे
रुच, तर, तो जिवन् अवून, मरुश्रेष्ठ मेलला, असेच, म्हटलें
पाहिजे

गिरां देवी वीणागुणरगनहीनादकरा
यदीयानां वाचाममृतमयमाचामति रमम् ॥
वचसस्वाकर्ष्य श्रयणसुभां पंडितपते—
रघुन्मूर्धानं नृपशयनाऽयं पशुपतिः ॥ ६१ ॥

शिखरिणी

जियें ग्राह्येची ही खजुनि रुचि वीणारणतिची
स्वयें गोडी चारही, अमृतमय ज्याच्या कजरिची ॥
तयाची वाणी जे परिसुनि न मीपां डुलवितो
गमे ते सारेही जति नरपशु वा पशुपति ॥ ६१ ॥

वाणी मनेच सरमा यदि रंजयित्री
न प्राप्ये रमविदामनधानदानम् ॥
मायंतनीपु मरुंदरतीपु मृगाः

किं महिक्सासु विनिमंत्रणमालभन्ते ? ॥६२॥

वसन्ततिलका

वाणीच गोड जर रंजक मामनीन
'या प्यान' ही न विनती रसिकां करीन ।
संध्येतल्या उमलल्या नव महिनेस
भोगार्थ भुंग रचि वेह निमंत्रणम् ? ॥६२॥

गद्य अर्थ—

(जगन्नाथ आत्मश्रद्धा) माझी वाणीच जर अजून मधुर,
व, रमविणारी आहे, तर "माझ्या नात्याकडे प्यान घा" अर्था,
रसिकांना विनती मी करणार नाही. संध्यासमयी पुल्लेख्या
नवमहिनिकडे येण्याला, भुरग्या आमनग योडेच करावें रगत ?

वसु यच्छतु ना न वा नरेणो
मम कणेंऽपि च भारतीं करोतु ॥

रतिमिच्छतु वा न वा नरोडा
यदि केनीगृहदेहलीमुपेतु ॥ ६३ ॥

वसन्ततिलका

देवो न वा नृपति तो घन अन्य मातें
ऐसेच एक मम नाथ, मला पुरे तें ॥
इच्छो, न, वा, नवपशू रति अनरांत
देवोच पर पद ती रतिमंदिरांत ॥ ६३ ॥

गद्य अर्थ—

(जगन्नाथाचा आत्मश्रद्धा दाढ्या द्याव अर्था रंजित)
मला गुरकार देण्याची, रागाची इच्छा असे, वा, नमो
। एखादा स्वयं मने काव्य ऐकले म्हणजे पुढे (तेवढ्यान तो

पूर्ण संतुष्ट होऊन मला पुरस्कार देईल, यात सशयच नाही.) नववधूला (प्रथम सगर्मा) रतिसुखाची इच्छा, झाली असो, वा, नसो; एकरात्र तिला रंगमहालाच्या उबरठ्यात पाऊल तर टाकू दे. (मग पुढचे सकलिन साध्य होण्याची, मला संपूर्ण खातरी आहे.)

अयं हि रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविसंस्तनः करः ॥ ६४ ॥

वसंततिलका

हा तोच हात ! लिहिले मृदु काव्य ज्याने

उत्तुंगपीन कुच फुस्फुरिले ज्याने ॥

अंगवरी युवतिच्या फिरला सुखांत

सोडी निःश्या सुरतपूर्वेहि हाच हात ॥ ६४ ॥

गद्य अर्थ—

(कवि आपल्या हाताचे कौतुक करतो) ज्याने रसपूर्ण काव्य लिहिले—कुचमर्दन केले, कामिनीचा अंगस्पर्श केला—नीवीबंध सोडले तोच धन्य हा हात !

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती

तेषां कर्कशतर्कवक्त्रचनोद्गारेऽपि किं हीयते ॥

यैः काम्ताकुचमंडले करुहाः सानन्दमारोपिता—

सौः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भसिखरे नारोपणीयाः शराः ? ॥

शाईलविकीरित

घाणी काव्यमयी सुकौशलकलायुक्ता जयां लाभली

स्याना साध्य न काय कर्कश अशी ती वक्तृकावली ॥

कांतिच्या कुचमंडली फिरवितो जे वीर मोदें कर

स्याना शक्य न सोडणें शरहि कांउन्मत्त हर्त्तावर ॥

गद्य अर्थ—

(“तुम्ही कवि हल्लुशीत काव्य लिहिता. तर्कराखाली कठोर भाषा तुम्होला काय साधणार ?” असें विचवता, कवि उत्तर देतो—)

ज्यांना ललित कौशल्ययुक्त काव्यघाणी असते, त्यांना, तत्काची वक्तृ कठोर भाषा वापरणें, अशक्य थोडेंच आहे ? (लडाईवर नसले, म्हणजे) जे वीर, आपल्या वृत्तिच्या कुचकुंभावर, आनंदानें, हात फिरविताना, तेच वीर, त्याच हातांनी, मत्तगजकुंभावर नाही की बाण सोडीत ?

पदविह्वलता कापि स्पृहणीया भवति रसकवीन्द्राणाम् ।

घनजघनस्तनमंडलभारालसकामिनीनां च ॥ ६६ ॥

भार्ग्य

पद चुकणें कोठें तरी, शोभे मोठ्या कवींसही साचें

पुष्टस्तनजघनभरें अलसगमन शोभतें जसें खीचें ॥

गद्य अर्थ—

कवितेत कोठेंतरी एखादें पद घालण्यात चूक होणें हें महाकवींना एक प्रकारें शोभाव देते, जसें भरदार स्तनजघन भारायुद्धें अलसगमन खोला हें (पद चुकणें) शोभतें तसें.

ते वृध्वीपतयो जयन्ति, नतयो येषां द्विषद्भूतौ

ते वंधा यतयो, विशन्ति मतयो येषां परे ब्रह्मणि ।

ते श्रष्टव्याः कवयो, वयोमदभरव्याजुम्भमाणाङ्गना-

द्वक्पाता इव तोषयन्ति हृदयं, येषां गिरां संचयः ६७

शाईलविकीरित

राजे तेच खरे, ज्यांस नमिती ते शत्रुराजे सदा

ब्रह्मीं होई विलीन यन्मति, यती ते वंध हो सर्वेश ॥

तोची स्तुत्य कवी, हरी जनमना, जो पाडण्याभूषणें

जैशी यौवनभारमत्त रमणी आकर्षिते दृष्टिनें ॥ ६७ ॥

गद्य अर्थ—

ज्यांना शत्रुराजे लोटागण घालतात, ते खरे राजे, ब्रह्मांत ज्याची मति विलीन झाली, ते खरे मति आणि, एकाद्या मत्त-यौवन कामिनीच्या बटाक्षाप्रमाणें, जे, आपल्या घाणीनें, जन-हृदयाला रुतुष्ट करतात, ते खरे कवि !

हे राजानस्त्यजत सुकृविप्रेमवन्ध्वे विरोधं

शुद्धा कीर्तिः स्फुरति भवतां नूनमेतत्प्रसादात् ॥

तुष्टैर्बद्धं तदलघु रघुस्वामिनः सचरित्रं

कुद्वैर्नीतस्त्रिभुवनजयी हास्यमार्गं दशास्यः ॥ ६८ ॥

मद्राक्षान्ता

राजा ! मैत्री कविते करण्या तूं विरोधास टाकी

शुद्धा कीर्ती तव पसरते तत्प्रसादेंच लोकीं ॥

श्रीरामाचें चरित रचिलें शौर ज्यांनीं खुर्चीत

नेले कोपें विजयविजयी रावणा हास्यतें ॥ ६८ ॥

गद्य अर्थ—

हे राजा, कवीर्दीर्घ श्रेष्ठ करण्यावावर्तीतला बुद्धा विरोध टाहून दे तुझी विमुक्त कीर्ती, त्यांच्याच रूपेने, जगात पसरते ते पूर्णीत आले म्हणून, त्यांनीं रागाचें एवढे मोठे चरित्र रचिलें, ते रागावले, म्हणून त्रिजगदविजयी रावणाच्या हास्यास्पद खोनीच करून सोडले.

लङ्कापतेः सकुचितं यशो यद्

यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।

स सर्व एवादिक्वेः प्रभावो

न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥६९॥

यसंततिलका

फेलें कमी कितितरी यश रावणाचें

सत्कीर्तिपात्र ठरले यश राघवाचें ॥

तो तो प्रभाव पद्य वाल्मिकिचाच खास

राजा । कधीं कविजनां डिवचूं नकोस ॥६९॥

गद्य अर्थ—

रावणाचें यश, पुष्कळ कमी करून, रागाचें चरित्र कीर्तिपात्र ठरविलें, हा सर्व, आदिकवि वाल्मीकीचा (कर्तुमर्तुम्) असा प्रभाव आदें, म्हणून, हे राजा । कवींचा कोप स्वतःवर ओढवून घेऊं नकोस

रे रे खलाः शृणुत मद्वचनं समस्ताः

स्वर्गे सुधाऽक्षि, सुलभा ननु सां भवद्भिः ॥

कुर्मस्तदत्र भवतामुपकारकारि

काव्यामृतं पिवत तत्परमादरेण ॥७०॥

भार्तृलविकीर्तित

तुष्टांनो ! तुमच्या हितार्थ वदतो तें सर्व घ्या ऐकून स्वर्गी त्या असली सुधा तरि तुम्हां

केव्दाहि ती लभ्य न ॥

आम्ही हे उपकारकारक, तुम्हां, आहोंत जें निर्मित घ्या हो सादर तें पिऊन अमृता

हें तुल्य काव्यामृत ॥ ७० ॥

गुणा • ४

गद्य अर्थ—

हे सर्वे तुष्टांनो ! माझे बोलणें नीट ऐसा । मर्णा अहून आढे, पण तुम्हांम (मर्ग मिळणार नसल्यान) तें कधीं न मिळणारें नव्हे. तेव्हां तुमच्यावर उपकार करण्यासाठी, आम्ही कवि (येथंच) हें जें काव्यामृत दत्तन करीन आहों, तेच आदरानें घ्या ।

नेन व्याकरणज्ञमेव पितरं, न भ्रातरं तार्किं
मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति, ह्यात्मा निरस्तादरा ॥

दूरात्संकुचितैव गच्छति पुनश्चाण्डालनच्छान्दसं
काव्यालंकारज्ञमेव कविता—कांता वृणीते स्वयम् ७१

आर्या

वैयाकरणस्य पिता,

भ्राता तार्किक जनास मानून ।

मीमांसका नपुंसक

म्हणत, तथा तुच्छ तुच्छ समजून ॥

दूर पळे संकोच,

अस्पृश्यच वैदिकास मानून ।

काव्यालंकारज्ञा

काव्यचतु घरी स्वयंच जाऊन ॥ ७१ ॥

गद्य अर्थ—

काव्यचतु ही वैयाकरणाचा बाप, तार्किकाचा भाऊ, मानते मीमांसकाला नपुंसक म्हणून तुच्छ मानते, वैदिकांचा चाण्डाल समजून संकोच दूर पळते काव्यालंकार जाण-णाऱ्या पुरुषाच मान, स्वयं जाऊन माळ घालते

गृह्णतु सर्वे यदि वा यथेष्टं

नास्ति हतिः कापि कवीश्वराणाम् ॥

रत्नेषु लभेषु बहुधनमर्त्यै-

रयापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ ७२ ॥

वचनानि

घेजोत सारे कितिही लुटून

महाकवींच लखी उणे न ॥

रत्ने किती चोरनिही सुतानीं

समुद्र रत्नाकर तो अजुनी ॥ ७२ ॥

पूर्णं सतुष्ट होऊन मला पुरस्कार देईल, यात सशयच नाही)
नववधूला (प्रथम संगमी) रतिसुखाची इच्छा, झाली असो,
वा, नसो, एकवार तिला रंगमहालाच्या उबरख्यात पाऊल
तर टाकूंदे (मग पुढेचें सकलित साध्य होण्याची, मला संपूर्ण
खातरी आहे)

अयं हि रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्सनः करः ॥ ६४ ॥

वसंततिलका

हा तोच हात ! लिहिलें मृदु काव्य ज्यानें

उत्तुंगपीन कुच कुस्करिले ज्यानें ॥

अगावरी युवतिच्या फिरला सुखांत

सोडी निःश्या सुरतपूर्वेहि हाच हात ॥ ६४ ॥

गद्य अर्थ—

(कवि आपल्या हाताचें कौतुक करतो) ज्यानें रसपूर्ण
काव्य लिहिलें—कुचमर्दन केले, कामिनींचा अगस्पर्श केला—
नीवीबंध सोडले तोच भग्न हा हात !

येषां फोमलङ्कार्यकौशलकलालीलायती भारती

तेषां कर्कशतर्कनचनोद्गारेऽपि किं हीयते ॥

यैः कान्ताकुचमंडले कररुहाः सानन्दमारोपिता—

सैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भशिखरे नारोपणीयाः शराः ? ॥

शादूलविक्रीडित

वाणी काव्यमयी सुकौशलकलायुक्ता ज्यां लाभली

त्यांना साध्य न काय फर्कश अशी ती चक तर्कावली ? ॥

फोतेच्या कुचमंडलीं फिरविली जे वीर मोर्दे कर

त्यांना शक्य न सोडणे शरहि कां उन्मत्त हर्तींवर ? ॥

गद्य अर्थ—

(“ तुम्ही कवि हस्तलुब्धीत काव्य लिहितां तर्कशालाची
कठोर भाषा तुम्हांला काय साधणार ? ” असें दिवचता, कवि
उत्तर देतो—)

ज्यांना ललित कौशल्ययुक्त काव्यवाणी असते, त्यांना,
तर्काची वक्र कठोर भाषा वापरणें, अदाक्य थोडेंच आहे ?

(लडाईंवर नमते, म्हणजे) जे वीर, आपल्या कतेच्या कुच-
कुंभोवर, आनंदानें, हात फिरवितात, तेच वीर, त्याच हातानीं,
मत्तगर्जुंभोवर नाहीं कां बाण सोडीत ?

पदविद्वलता कपि स्पृहणीया भवति रसकवीन्द्राणाम् ।
घनजघनस्तनमंडलभारालसकामिनीनां च ॥ ६६ ॥

वार्धा

पद चुकणें कोठें तरि, शोभे मोठ्या कवीं सही साचे ।

पुष्टस्तनजघनभरें अलसगमन शोभतें जसें खींचें ॥

गद्य अर्थ—

कवितेंत कोठे तरी एखादे पद घालण्यांत चुक होणें हें
महाकवींना एका प्रकारें शोभाच देते जसें भरदार स्तनजघन
भारामुळें अलसगमन खोला हें (पद चुकणें) शोभते तसें

ते पृथ्वीपतयो जयन्ति, नतयो येषां द्विपङ्कभृतां

ते बंधा यतयो, विशन्ति मतयो येषां परे ब्रह्मणि ।

ते श्लाघ्याः कथ्यो, ययोमदभरव्याजुम्भमाणाङ्गना-

द्वक्पाता इव तोपयन्ति हृदयं, येषां गिरां संचयः ६७

शादूलविक्रीडित

राजे तेच खरे, ज्यांस नमिती ते शत्रुराजे सदा

मलीं होइ विलीन यन्मति, यती ते बंध हो सर्वदा ॥

तोची स्तुत्य कवी, हरी जनप्रना, जो पादप्राभूषणे

जैशी यौवनभारमत्त रमणी आकर्षिते दृष्टिनें ॥ ६७ ॥

गद्य अर्थ—

ज्यांना शत्रुराजे कोटोगण घालतात, ते खरे राजे, ब्रह्मांत
ज्याची मति विलीन झाली, ते खरे यति आणि, एकाद्या मत्त-
यौवन कामिनीच्या बटाप्राभूषणें, जे, आपल्या वाणीनें, जन-
हृदयाला सतुष्ट करतात, ते खरे कवि !

हे राजानस्यजत सुकविरेमन्ध्वे विरोधं

शुद्धा कीर्तिः स्फुरति भवतां नूनमेतत्प्रसादात् ॥

तुष्टैर्बद्धं तदलघु रघुस्वामिनः सधिरंतं

कुद्वैर्वास्त्रिभुवनजयी हास्यमार्गं दशास्यः ॥ ६८ ॥

मंदकान्ता

राजा ! मैत्री कविसि करण्या तूं विरोधास टाकी

शुद्धा कीर्ती तब पसरते तत्प्रसादेच लोकी ॥

थोरामाचे चरित रचिलें थोर ज्यांनीं सुपीत

नेले कोपें विजयगविजयी रावणा हास्यतें ॥ ६८ ॥

गद्य अर्थ—

हे राजा, कवींशीं श्रेष्ठ करण्यावाबतीतला तुझा विरोध टाकून दे तुझी विमुक्त कीर्ती, त्यांच्याच रूपेण, जगात पसरते ते खुपीत आले म्हणून, त्यांनीं रामाचें एवढें मोठें चरित्र रचिलें ते रागावले, म्हणून त्रिजगविजयी रावणाच्या हास्यास्पद त्यांनींच करून सोडलें

लङ्कापतेः सकुचितं यशो यद्

यत्कीर्तिपात्र रघुराजपुत्रः ।

स सर्व एषादिकवेः प्रभावो

न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥६९॥

वस्तुवतिरका

केलें कमी कितितरी यदा रावणाचें

सत्कीर्तिपात्र ठरलें यदा राघवाचें ॥

तो तो प्रभाव वष वाल्मिकिचाच खास

राजा ! कधीं कविजनां डिवचूं नकोस ॥६९॥

गद्य अर्थ—

रावणाचें यश, पुष्कळ कमी करून, रामाचें चरित्र कीर्तिपात्र रचिलें, हा सर्व, आदिकवि वाल्मीकीचा (कर्तृगर्तृपू) प्रभाव आहे, म्हणून, हे राजा ! कवींचा कोप खत बर ओढवून घेऊ नकोस

रे रे दलाः शृणुत महत्त्वं समस्ताः

स्वर्गे सुधाऽस्त्रि, सुलभा न तु सा भयङ्गिः ॥

कुर्मस्तद्व भयतामुपकारकारि

काव्यामृतं पिवत तत्परमादरेण ॥७०॥

मार्दुलविशेषित

दुष्टांनो ! तुमच्या हितार्थं यदर्थो तें सर्व घ्या पेडून स्वर्गां त्या असली सुधा तर तुम्हां

केन्हांहि ती लभ्य न ॥

आम्ही हे उपकारकारक, तुम्हां, आहोत जें निर्मित घ्या हो सादर तें पिऊन अमृतता

हें तुल्य काव्यामृत ॥ ७० ॥

सुभा • ४

गद्य अर्थ—

हे सर्व दुष्टांनो ! माझे कोणें नीट ऐना ! स्वर्ग अमृत आहे, पण तुम्हांम (मर्ग मिळणार नसल्याने) तें कधीच मिळणार नव्हे तेव्हां तुमच्यावर उपकार करण्यासाठी, आम्ही कवि (येथेच) हें जें काव्यामृत उत्पन्न करीत आहो, तेच आदरानें घ्या ।

नैव व्याकरणज्ञमेव पितरं, न भ्रातरं तार्क्षिकं
मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति, क्षात्रा निरस्त्रादरा ॥

दूरसंकुचितैव गच्छति पुनश्चाण्डालचञ्छान्दसं
काव्यालंकरणज्ञमेव कविता-कांता कृणीते स्वयम् ७१

आर्या

वैयाकरणस्य पिता,

भ्राता तार्क्षिक जनास मानून ।

मीमांसका नपुंसक

म्हणत, त्या तुच्छ तुच्छ समजून ॥

दूर पळे संकोच,

अस्पृश्यचि वैदिकास मानून ।

काव्यालंकारज्ञा

काव्यचक्षु घरी स्वयंच जाऊन ॥ ७१ ॥

गद्य अर्थ—

काव्यरु ही वैयाकरणाचा बाप, तार्क्षिकाला माऊ, मानते मीमांसकाला नपुंसक म्हणून तुच्छ मानते, वैदिकाला चाण्डाल समजून संकोचून दूर पळते काव्यालंकार जाणणाऱ्या पुरुषास मान, स्वयंच जाऊन माऊ घालते

गृह्णन् सर्वे यदि वा यथेष्टं

नास्त्रि क्षतिः कापि क्लीबधराणाम् ॥

रत्नेषु छत्रेषु बहुष्वमर्त्यै-

रचापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ ७२ ॥

उपज्ञानि

घेनोत सारे कितिही लुटून

महारुचींचे लखही उणें न ॥

रत्नें किती चोरनिही सुरांनीं

समुद्र रत्नाकर तो अजुनी ॥ ७२ ॥

निर=नाही, रजनिकर=चंद्र; नीरज=कमल; निर=समुदाय,
वरगमा=पंडितांची घमा. नव-रव-मावळ=नळ रसाचे भाव
जाणगाटे.

चंद्राशिवाय रात=कमलसमुदायाविना सरोवर; आणि नव-
रस भाव जाणगाट्याशिवाय पंडितसभा=राजसभा या शोभत
नाहींत.

—•—

यदि प्रसुरदारवीः सुरसकाव्यकौतूहल—

सत्यैव च समासदः सदसि तद्गुणमाहिणः ॥

सुर्यसदलंकृतिर्भवति तत्र नृत्योद्यता

मदीयरसनानंदी रसयदीयमानन्दभूः ॥ ७७ ॥

आर्या

प्रभु तो उदारहृदयी,

काव्यरसा जाणता असेल जर ।

आणि सभेत समासद

परगुण घेण्यास सिद्ध असति तर ॥

मम रसना हीच नदी

रसमय आनंदभूमि, नृत्यार्थ

आहे सज्ज सुवर्णा-

लंकारांचें स्वचित्रव दावीत ॥ ७७ ॥

गद्य अर्थ—

राजा, मनानें उदार, व, काव्यसुष्ठु, आणि, राजसभे-
तील सदस्य गुणग्राहक असतील, तर, माझी वाणीरूपी नदी,
रसमय, व आनंददायी अशी, स्वतःचें मु-वर्ण व अलंकार
(दोन्ही शब्द अर्थां) यांचें वैभव दाखवीत, नतन करण्यास
तयारच आहे.

—•—

पुरो वा पश्चाद्वा वयमुपविशामः क्षितिमुजं

ततः किन्नरिष्ठं वचनरचनाक्रीतजगताम् ॥

अगारे, कान्वारे, कुचकलशमारे मृगदृशां

मणेतुल्यं मूल्यं सहजसुभागस्य सुविमतः ॥ ७८ ॥

आर्या

सुवचनरचनामूल्यें अखिल जगा विकत घेतलें ज्यांनां
मागे, पुढें, नृपाच्या, कुठेंहि यसलों तरी कुठें हानि? ॥
स्त्रीच्या कुचकुंभावर-घरांत किंवा वनांत जरि असलें
सुतिमय रत्नाचें त्या सहज असें मूल्य काय तरी बदले?

गद्य अर्थ—

(कोण कवीला, त्याच्या योग्य, मानाची जागा, राजसभेत
न मिळा वामुळें, कवि म्हणतो-)

ज्या आम्ही आमच्या सुंदर काव्यरचनेनें उभ्या जगाला
पिछत घेतलें आहे-त्या आम्हांला, राजाच्या पुढें वयविण्यांत
आलें, किंवा मागे, तरी त्यामुळें आमचा काय हानि होणार
आहे? घरांत असो, वनांत असो, किंवा स्त्रीच्या वक्षोमंदार
असो, मूळच्या तेजस्वी रत्नांचें मूल्य कोठेंच कमी अधिक होतें?

—•—

व्यासादीन्कविपुङ्गवाननुचिर्वैवाक्यैः सलीलं हम्-

शुचैर्जल्प, निमील्य लोचनयुगं श्लोकान्तगर्भे पठ ॥

काव्यं धिक्कुरु यत्परैर्विरचितं रसस्व साधं बुधै-

र्यं च धर्म्ययसे श्रुतेन रहितः पाण्डित्यमाहुं पलात् ॥ ७९ ॥

अथवा,

व्यासादी सत्कर्त्तृना, अनुचित वदुनी

लीलया व ईक्ष्णु,

मोक्ष्यानं जल्प, दोन्ही स्वनयन मिट्टनी

श्लोक गर्भें म्हणून ॥

धिक्कारी काव्य अन्यें रचित सरसदी,

स्पर्धे विद्वज्जनानं

याचें पांडित्य वाटे जर नच शिकतां,

ओढुताणून तूतें ॥ ७९ ॥

गद्य अर्थ—

(रसत ला काही ज्ञान वस्तु, पांडितांचा आव आणीत, जे
कविबुद्ध इतर सर्वांना नावें ठेवीत वसतात, त्यांना उद्देशून-)

जर तुला, काही व शिकतां, ओढून ताणून आणलेलें
पांडित्य चिक्कटून घेण्याची इच्छा असेल तर व्यामादि
महाकर्त्तृना, बाह्यंतरी, अवबट-विचकट, कोष्टन लीलेनें
हंघत जा. कोडे मिटून, कोडे तरी श्लोक, मोठ्या गर्वांत
म्हणत, मोठ्यानें वडवडत जा. दुमन्यांच्या चांगल्या काव्यां-
चाही भिन्नार करीत जा. मोठमोठ्या विद्वानाशी स्पर्धा कर.

—•—

देवीं वाचमुपासते हि बहवः, सारं तु सारस्वतं

जानीते नितराममो कुपितुल्लश्रेष्ठो मुरारिः कविः ॥

अचिर्बलित एव वानरभट्टैः किन्त्वस्य गंभीरता-

भाषावालविभ्रम-पीयर-स्तुर्जानाति मंथाचलः ॥ ८० ॥

गद्य अर्थ—

सर्वांनी त्यांना यथेच्छ लुटले, तरी महाकवींचे (भाण्डार) कमी होत नाही. देवांनी त्यातली कितीही रत्ने चोरून नेली, तरी समुद्र अद्यापि रत्नाकरव आहे.

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव

वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ॥

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं

विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ७३ ॥

शार्दूलविकीरित

घाटे वाचुनि अर्थ त्याहुनि दुजा राहे परी अंतरीं होई थोर कवींचिया सुचर्चा ऐसेंच काहींतरी ॥
स्त्रीची सुंदरताहि भौतिक तिच्या अंगांत घाटे जरी न्यारें त्याहुनिही मनोमय वसे सौंदर्य तेथें परी ॥७३॥
गद्य अर्थ—

वरून वाचून, जो अर्थ भासतो, त्याहून दुसराच आशय, त्याचे पोटांत असावा; असे काहींतरी महाकवींच्या उक्तींत असतें, स्त्रीच्या भौतिक देहात जें सौंदर्य वरवर पाहणाराला वाटतें, त्याहून काहींतरी निराळेच सौंदर्य, तिच्या अंतरेणांत असतें, तद्वत्.

अग्रे गीतं, सरसकृपयः पार्थिवो दाक्षिणात्याः

पृष्ठे, लीलावलयरणितं चामरप्राहिणीनाम् ॥

यद्यस्तेवं कुरु भवरसास्यादने लम्पटत्वं

नो चेत्ततः प्रविश सदृश निर्विकल्पे समाधौ ॥७४॥

मंदाक्रांत

चाले गाणें पुढति, भवतीं सत्कवी दक्षिणी ते

मागें डाळी चघरि, ललना कंकणांचे घ्यनी ते ॥

लामे ऐसें तरचि धरूं संसृतीची उपाधि चित्ता ! नाहीतर भज क्षणीं निर्विकल्पा समाधि ॥७४॥

गद्य अर्थ—

(भर्तृहरि म्हणतो)—पुढें, गायन चालले आहे. आज्ञाशून्य थोर दक्षिणी कवि विराजमान आहेत. मागें, तरणी, चवच्या डाळींना, त्यांच्या कंकणांचा रणत्कार, कानी पडत आहे असे काही वैभव मिळत असेल, तरच, सवाराचा लोभ बरावा. त्याच्या मागें लाग.

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं ? किमरिभिः

क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां ?

ज्ञातिश्चेद्वनलेन किं ? यदि सुह-

दिव्यौषधैः किं फलम् ? ॥

किं सर्वैर्यदि दुर्जनाः ? किमु धनै-

र्विद्यानवद्या यदि ?

व्रीढा चेत्किमु भूषणैः ? सुकविता

यद्यस्ति राज्येन किम् ? ॥ ७५ ॥

आर्या

असतां क्षमा, कवच तें

कशाला ?-रिपुही, असेल कोप जर ?

असतां वारस, अग्निहि

फोलचि, औषध, असेल मित्र जर ॥

असतां कुजून कशाला

साप ? सुविघेपुढें धनहि काय ?

विनयापरतें भूषण—

काव्यकलेपुढति राज्य तें काय ? ॥ ७५ ॥

गद्य अर्थ—

माणसाच्या आगी, क्षमा असेल, तर, विलखताची काय आवश्यकता आहे ! क्रोध असेल, तर, निराळा शत्रु कशाला द्या ? वारसा हक्क सांगणारे असतील, तर, निराळा अग्नि कशाला ? सुमित्र असतील, तर, निराळे औषध कशाला ? दुर्जन असतां, आणखी सर्प कशाला ? सुविद्या असल्यास, धनाची काय पर्वा ? विनय असल्यास, भूषण कशाला ? काव्यकला असेल तर, तीपुढें, राज्य तें काय ?

रात्रिनीरजनिकरा नीरजनिकरापरिष्कृता सरसी ।

अपि भजते न वरसभा नवरसभावज्ञवर्जिता शोभाम् ॥

आर्या

नीरजनिकरा रात्री नीरजनिकराविना सरोवर ही

न वरसमाही शोभे नवरसभावज्ञजनविना कधीही ७६

गद्य अर्थ—

यात नीरजनिकरा, न वरसभा या शब्दांत कोटि आहे (म्हणून ते मराठी भाषांतरात तसेच ठेवावे लागले)

निर्=नाही, रजनिकर=चंद्र; नीरज=वमल; निरु=समुदाय.
वररामा=पंडितांची सभा. नव-रम=मावझ=नळ रसाचे भाव
जाणणारे.

चंद्राशिवाय रात्र-कमलसमुदायाविना सरोवर; आणि नव-
रस भाव जाणणा=याशिवाय पंडितसभा-राज्यरामा या शोभत
नाहींत.

यदि प्रभुस्फुराधीः सुरसकाव्यकौतूहल—

सथैव च सभासदः सदसि तद्गुणप्राहिणः ॥

सुवर्णसवलंकृतिर्भवति तत्र नृत्योद्यता

मदीयरसनानदी रसपदीयमानन्वभूः ॥ ७७ ॥

कार्य

प्रभु तो उदारदृढी,

काव्यरसा जाणता असेल जर ।

आणि समेत सभासद

परगुण घेण्यास सिद्ध असति तर ॥

मम रसना हीच नदी

रसमय आनंदभूमि, नृत्यार्थ

आहे सज सुवर्ण-

लंकारांचें स्वविभव दावीत ॥ ७७ ॥

गद्य अर्थ—

राजा, मनानें उदार, व, काव्यप्रज्ञ, आणि, राजसभे-
तील सदस्य गुणप्राहक असतील, तर, माझी चाणीरूपी नदी,
रसमय, व आनंददायी अशी, स्वतःचें सु-वर्ण व अलंकार
(कोन्ही वाद्य अर्थां) यांचें वैभव दाखवीत, नतें करण्यास
तयारच आहे.

पुरो वा पश्चाद्वा वयमुपविशामः क्षितिभुजां
ततः किन्नरिजलं वचनरचनाक्रीतजगताम् ॥

अगारे, कान्तारे, कुचकलशभारे सुगृहस्थां

मणेतुल्यं मूल्यं सहजसुभागस्य द्युतिमतः ॥ ७८ ॥

कार्य

सुवचनरचनामूल्यं अखिल जगा विकत घेतलें ज्यांनीं
माणें, पुढें, नृपाच्या, कुठेहि वसलों तरी कुठें हानि? ॥
श्रीच्या कुचकुंभावर-घरांत किंवा वतांत जर असलें
द्युतिमय रत्नाचें त्या सहज असें मूल्य काय तर बदले?

गद्य अर्थ—

(कोणा कवीला, त्याच्या योग्य, मानाची जागा, राजसभेत
न मिळारयासुद्धें, कवि म्हणतो—)

ज्या आम्ही आमच्या सुंदर काव्यरचनेनें उभ्या जगाला
विकत घेतलें आहे—त्या आम्हांला, राजाच्या पुढें वयविण्यात
आलें, किंवा मागें, तरी त्यामुळे आमची नाय हानि होणार
आहे? घरांत असो, वनांत असो, किंवा श्रीच्या वस्त्रोज्जर
असो, मूळच्या तेजस्वी रत्नांचें मूल्य थोडेंच कमी अधिक होतें?

व्यासादीन्कविपुङ्गवाननुचिर्नैर्वाक्यैः सलीलं हस-
न्नुर्ध्वैस्त्व, निमील्य लोचनयुगं श्लोकान्सगर्गं पठ ॥
काव्यं पिकुरु यत्परिर्विरचितं स्पर्धस्य सार्धं पुथै-
र्यद्यभ्यर्थयसे श्रुतेन रहितः पाण्डित्यमामुं धलात् ॥ ७९ ॥

अथवा,

व्यासादी सत्कर्त्तृना, अनुचित वदुनी

लीलया तू हंसून,

मोठ्यानें जल्प, दोन्ही स्वनयन मिटुनी

श्लोक गर्थ म्हणून ॥

धिकाऱी काव्य अन्ये रचित सरसही,

स्पर्धे विद्वज्जनांतें

याचें पांडित्य वाटे जर नच शिकतां,

ओढुंताणून तूतें ॥ ७९ ॥

गद्य अर्थ—

(श्रुत-ला काही ज्ञान नगतां, पांडित्याचा आव आणीत, जे
कविबुद्ध इतर सर्वोना नावें ठेवीत वसतात, त्यांना उद्देशून—)

जर तुला, काही व शिकतां, ओहून ताणून आपलेलें
पांडित्य चिबटवून घेण्याची इच्छा असेल तर व्यासादि
महाकर्त्तृना, काहीतरी, अचर्य-विचर्य, मोठून लीलेनें
हंसत जा. होले मिटून, कोठले तरी खोक, मोठ्या गर्वांत
म्हणत, मोठ्यानें वडवत जा. दुसऱ्यांच्या चांगल्या काव्यां-
च्याही धिकाऱी करीत जा. मोठ्याच्या विद्वानासी स्पर्धा कर.

देवीं वाचमुपासते हि बहवः, सारं तु सारस्वतं
जानीते निवृत्तमसौ कुविमुलश्रेष्ठो मुरारिः कविः ॥
अव्विलंक्षित एव चानरमटैः किन्त्वस्य गंभीरता-
मापादादविमम्रन्भीवर-तनुर्जानाति मंथाचलः ॥ ८० ॥

शादूलविक्रीडित

वाग्देवीस उपासिती किति तरी, काज्यस्थ ममं परी
जाणे पूर्ण मुरारि तो, कविकुळीं जो भूषणाचे परी ॥
अध्वी लंघिति धीरवानर, परी खोलीं तयाची किति-
पातालावधि पुष्ट देह बुडवी, त्या मंदरा शत ती ॥८०॥

गद्य अर्थ—

(मुरारिकवीची प्रशंसा—) सरस्वतीची उपासना करणारे पुष्कळ आहेत, परंतु काव्यांतले खरे सार कविश्रेष्ठ मुरारि हा एकदाच जाणतो. लंकेच्या समरात अनेक दानरवीर समुदा-
वरून उद्धान करून गेले, परंतु, समुद्राची खोली किति, तें (मंथनाचे वेळीं) आपला विशाल देह, अगदीं पाताळापर्यंत ज्यानें बुडविला, त्या एका मंदर पर्वतालाच माहीन ।

यसाक्षोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो, हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केपो नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥८१॥

शादूलविक्रीडित

कानांतील मयूर भूषण, जिच्या, केशांपरी चोर तो
कालिदास विलास, भासहि जिच्या
हासापरी भासतो ॥
हर्षाचे परि हर्ष, बाण हृदयीं तो पंचबाणापरी
होई पात्र न कौतुकास कविता-देवी कुण्या अतरीं ?
गद्य अर्थ—

जगा कवितादेवीच्या, मयूर कवि हा कर्णभूषणाप्रमाणे आहे, चोर कवि हा केशवल्पाप्रमाणे, भास हा हासाप्रमाणे कविकुलश्रेष्ठ कालिदास हा विलासाप्रमाणे, हर्ष हा हर्षाप्रमाणे, व बाण जगू तिच्या हृदयातील पंचबाणा (मंदरा) प्रमाणे आहे,—ती कवितादेवी, सांग बरे, योगाच्या कौतुकाला पात्र होणार नाही ?

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे
-कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तत्तुल्यरुद्रेरभावा-
दनामिका सार्थवती वमूष ॥ ८२ ॥

शादूलविक्रीडित

पूर्वीं एक कुणी, जुन्या कविजनां मोजावया वैसतां-
हकानेंच कनिष्ठिकेवर वसे तो कालिदास स्वतां ॥
त्याच्या तुल्य दुजा कवी न दिसतां ती मोजणी थांगली
यासाठींच अनामिका अजुनिही नांवापरी राहिली ॥
गद्य अर्थ—

(कालिदासाच्या जवळच्या बोटाला अनामिका नांव कां पडलें याचे अभिन्न स्पष्टीकरण —)

पूर्वी, कोणी, कवींची गणना करावयास बसले, तेव्हा साह-
जिक कालिदासाच्या नांवानें बरागुकी मिटली पण पुढें विचार
वर्ता, कालिदासाच्या तोलाचा कवि अद्यापपर्यंत कोणी
हाकेला नसल्याने, दुसरे बोट मिटण्याची पात्रीच आली नाही,
त्यामुळे त्या बोटानें अनामिका हें नांव सार्य झालें.

गीर्वाणवाणीषु विशिष्टयुद्धि-
स्तथापि भार्पांतरलोडुपोऽहम् ॥
यथा सुधायां मरुतां च सत्यां
स्वर्गाङ्गनानामधरासवे रुचिः ॥ ८३ ॥

वसंततिलका

त्या संस्कृताप्रति मला जर ओढ राह्ये
भार्पांतरांत तर लोडुप मीच आहे ॥
स्वर्गामधें अमृतही मिळुनी सुरांतें
कां अप्सराधरसुधा अति गोड वाटे ? ॥ ८३ ॥

गद्य अर्थ—

संस्कृत भाषेविषयीं मला विशेष प्रेम असले, तरी, भार्पांतर
करण्याविषयीं माझे मन विशेष लोडुप आहे. देवांना अमृत
मिळत असून बुद्धां, अप्सरांचे अधरासव पिण्यात, त्यांना
गोडी वाटतेच ना ?

श्लोकस्तु श्लोकांतां याति यत्र तिष्ठन्ति साधवः ।
'ल' कापो लुप्यते तत्र यत्र तिष्ठन्त्यसाधवः ॥ ८४ ॥

जनुष्टुभ्

असती साधु हे तेथें श्लोक श्लोकत्व पावतो ॥
असाधु असती तेथें 'ल' हा स्फोटनि लोपतो ॥ ८४ ॥

गद्य अर्थ—

काव्याचा, श्लोकाचा, आखाद घेणारे जर सुजन असतील, तर श्लोकाचें श्लोकत्व टिडून राहतें. पण जर, काव्यवाचक दुर्जन असतील तर, त्या श्लोक शब्दांतील 'ल' कारनष्ट होतो, म्हणून श्लोक शिळक राहतो. (कुटून या दुर्जेनांना काव्य दाखविलें असें म्हणून श्लोक करण्याची पाळी कवीवर येते.)

—०—

कवीश्वराणां वचसां निनादै-

नदन्ति विद्यानिधयो न चान्ये ॥

चंद्रोपला एव करौर्हिमांशो-

र्मध्ये शिल्लनां सरसा भवन्ति ॥ ८५ ॥

उपजाति

महाकवींच्या वचनें निनाद

उठे सुविद्यांतच, ना दुज्यांत ॥

करें शशीच्या, अवच्या शिलांत

रसें द्रवे एकच चंद्रकांत ॥ ८५ ॥

गद्य अर्थ—

महान् कवींच्या पाणीचे पडताद, सुविद्य अंतःकरणांतच उठतात; इतरांत नाही. दण्डांच्या राशीत, एकटा चंद्रकांतच काय तो, चंद्राचे किरण पडताच, रंगानें नाहून निपतो.

—०—

शब्दशास्त्रमनवील यः पुमान्

वहुमिच्छति वचः सभान्तरे ॥

वहुमिच्छति वने मदोत्कटं

हस्तिनं स विसतन्तुभिर्नरः ॥ ८६ ॥

रथोद्धता

शब्दशास्त्र न शिकूनि जे जन

बोलुं इच्छति सर्णीं समांतुन ॥

इच्छिती कमलतन्तु घेउनी

यांघण्यास गज मत्त ते वर्नी ॥ ८६ ॥

गद्य अर्थ—

शब्दशास्त्र, वचतत्त्व, वगैरे न शिकता, जो मनुष्य एकरम आपला, समांतुन बोलूं पाहतो, तो, रानातल्या उन्मत्त हणीला, कमलतन्ती बांधूं पाहतो असेंच म्हटलें पाहिजे.

—०—

सरस्वती—मातुरभूचिरं न यः

कवित्वपांडित्यघनस्तनंधयः ॥

कथं स सर्वाङ्गमनातसौष्ठो

दिनादिनं प्रौढविशेषमभुते ? ॥ ८७ ॥

वार्ता

आई सरस्वतीचे कवित्व पांडित्य पुष्ट कुच दोन ।

त्यांचे बहुकाळ कधीं वाल्यीं ज्याला न लाभलें पान ॥

पेसा रुशतनु कवि तो अंगीं सौष्टव जया मिळालें न ।

प्रौढत्व उत्तरोत्तर, विशेषपसं, दाखवील कोटून ? ८७

गद्य अर्थ—

कवित्व आणि विद्वत्ता, हे जे सरस्वतीमातेचे जणूं दोन पुष्ट स्तनच, त्याचें पान, ज्यांना पारसें मिळालें नाहीं, ज्यांना त्यामुळें, देहसौष्टव आलें नाहीं, असे जरत्कार कवि, उत्तरोत्तर, (आपल्या काव्यदेहांत) विशेषपसं प्रौढत्व, कोटून दाखवू शकणार ?

—०—

सत्काव्यमाखाद्य यदा रसज्ञो

मेव क्षमो धारयितुं स्वनोदम् ॥

प्रणेतुरभे प्रकटीकरोति

मुकुत्सदाऽऽनन्दमवर्णनीयम् ॥ ८८ ॥

उपजाति

चाखोनि सत्काव्य रसज्ञ जेव्हां

मोदा समावूं न शकेच; तेव्हां ॥

कवीस तो बोलुनि दाखवीतो

दोघां तदा मोद अवर्ण्य होतो ॥ ८८ ॥

गद्य अर्थ—

(कवि-श्री. छत्रे, कल्याण.) रसज्ञ, जेव्हा एखादें सत्काव्य चाखतो, व त्यामुळें त्याचा आनंद पोटांत न मावल्यान, तो जेव्हा, तें कवीस सांगतो, तेव्हा त्या दोघापाही जो आनंद होतो तो अवर्णनीय असतो.

—०—

ताम्बूलं दयिताघरे प्रकृते रंगप्रकर्षं यदा

हृत्वा तत् परिचुम्ब्य हर्षित-मना ओष्ठे निजे वद्धमः ॥

चर्वन् स्थाननसंपुटे वितनुते तुल्यां रुचिं, सोऽभुते

यं मोदं, लभते तमेव रसिको भाषान्तरास्तादकः ८९

वसंततिलका

रंगे विडा बहु जर्धी दयिताधरांत,
चुंबून, त्या हृदयि घेत (खात) निजाननांत ॥
तत्तुल्य ओष्ठ निज, रंगविण्यांत जैशी
भापांतरांत रुचि ये रसिकास तैशी ॥ ८९ ॥

गद्य अर्थ—

आपल्या प्रियेनें तांबूलभक्षण सुरू केलेलें आहे व त्यामुळे तिचे ओठ विशेष रंगलेले आहेत असें बघून (आपल्या आवडत्या कवीची विशेष रंगलेली कविता पाहून) प्रियकरानें

तिचें चुंबन घेऊन, तिच्या मुखातला तो विडा आपल्या मुखात घ्यावा (आपल्या मापेंत तो अर्ध आणावा) व पुनश्चवें करीन, स्वताचे ओठांना प्रियेच्या ओठांइतका रंग आणावा (मूळांतली बहुतेक गोडी, रस, रंग, भापांतरांत आणावा) याप्रकारामध्यें प्रियकराला जी गोडी लाभते—तशीच गोडी भाषान्तराचा खाद घेणाऱ्या रसिकाला मिळत असते. (स्वतंत्र कविता हा एकद्वयानें विडा खाण्यासारखें व भापांतरित कविता वरील प्रमाणें रंगत विडा, खाण्यासारखें, म्हणून भाषांतराचें श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे.)

प्रकरण तिसरें

गुण, गुणी, गुणज्ञ, निर्गुण, दोष, दोषीः—

गुणा गुणज्ञेषु गुणीभवन्ति
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ॥
आस्वाद्यतोयाः प्रभरंति नद्यः
समुद्रमासाय भवन्त्यपेयाः ॥ १ ॥

उपजाति

गुणज्ञाची सहण जाणताती
ते निर्गुणाच्या करिं दोष होती ॥
गोडेंचि पाणी उगमीं नद्यांचें
अग्नीत तें योग्य नसे पिण्याचे ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

गुण ज्ञानाच्यापाशी, गुण हे गुणच ठरतात; पण, तेच निर्गुणाला दोषांमार्गें दिमतात. नद्या या उगमाशी गोडच असतात पण त्याच समुद्रांत गेल्या, वीं, त्यांचे पाणी पिण्याचे योग्य राहान नाहीं.

विद्याभिरामगुणगौरवमुष्फितानां
तेषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ॥
लोकप्रियेः परिमलैः परिपूरितस्य
अदमीरजस्य फटुतापि निवान्तरस्या ॥ २ ॥

वसंततिलका

विश्वास मोहक अशा गुणसुंदरांचा
हो गोड रोखडि सुनिर्मल अंतरीचा ॥
लोकप्रियें परिमलें असतें भरून
त्या वेदरांतिल किती फटुताहि छान ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

विद्याला आवडणाऱ्या गुणांनीं युक्त व निर्मल अंतःकरणाला घडनांचा, रोष हाही, रमणीय असतो. सर्वांना आवडणारा अगंध उपांत पूर्ण भरला आहे, अशा वेदरातील, फटूपणाइतका रम्यच वाटतो.

गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं; दूरेऽपि वसतां सताम् ॥
वैवकीगन्धमाप्राप्य स्वयमायांति पटुपदाः ॥ ३ ॥

अनुष्टुप

राहत्या दूर साधूंचे दूत होतात सहण ॥
हुंगुनी फेकरी गंध, स्वयें येतात पटुपद ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

वायु (गुणज्ञांमूल) दूर राहून आले, तरी, त्यांचे सहण हे, त्यांचे दूत होताना. वेदव्याचा वाम (हाच त्याचा सहण दूत) वेनांच, हुंगे आपणच होऊन घेतून येताना.

कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके
ख्यातिं प्रयाति, न हि सर्वविदस्तु सर्वे ॥
किं केतकी फलति ? किं पनसः सपुष्पः ? -
किं नागवहयपि च पुष्पफलैरुपेता ? ॥ ४ ॥

वसंततिलका

काहीं कुणांत गुण थोर वसे तयानें
तो ख्यात होत जागि, सर्वे न सर्वे जाणे ॥
कां केवडयास फल ? कां फणसास फूल ?
किंवा धरील फळपुष्पहि नागवेळ ? ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

कोणांत कांहींतरी विशेष गुण असतो, तेवढ्यानें तो जगांत
प्रख्यात होतो. सारेंच कांहीं सर्वत्र नसतात. केवड्याला कुठें फूल
येतें ? फणसाला कुठें फूल येतें ? किंवा नागवेळीला फळें फुलें
दोन्ही कुठें येतात ? (पण एकेक गुण आहे तो पुरेसा आहे.)

प्रथमदिवसचंद्रः सर्वलोकैकवन्द्यः

स च सकलकलाभिः पूर्णचन्द्रो न वन्द्यः ॥
अतिपरिचयदोषात्कस्य नो मानहानि-
र्नवनवगुणरागी प्रायशो जीवलोकः ॥ ५ ॥

मालिनी

प्रथमदिवसचंद्रा सर्वेही पूजितात
परि नच पुनवेचा चंद्र तो धंय होत ॥
अतिपरिचयदोषे मान राहे कुणास ?

नव नव गुण वाटे मोठ सान्ध्य जगास ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

लोक प्रतिपदेच्या चन्द्राची पूजा करतात; पण, सर्व कलांनीं
(का पूर्णिमेच्या चन्द्राची करीत नाहीत. (सतत १५ दिवस
हिल्यानें त्याचा कंटाळा येत असावा) अतिपरिचय झाल्यानें
गाची मानहानि होत नाही ? सर्वांनाच नवा नवा गुण
मला, म्हणजे तो मोठ वाटतो.

शेजुर्था शिष्या वा यदसि मम वत्तिष्ठतु तथा
शेजुद्वेस्त्वं कर्पस्त्वपि तु मम भक्तिं द्रव्यति ॥
शेजुत्वं स्नेहं वा भयतु ननु वंयासि जगतो
गुणाः पूजास्थानं गुणिषु, न च लिङ्गं न च वयः ॥ ६ ॥

शार्दूलमिश्रित

शिष्या वा शिशु तू जरी मजसि दे
नातें तसें ठेवुनी
मोठी शुद्धि तुझी, करी दड, तुझ्या
ठायींच भक्ती मनीं ॥
सीते ! तूं जगतास धंय अससी;
स्त्री वालही होउनी
ना लिंगा, न वयास, केवळ गुणां,
पूजाहं मानी गुणी ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

(बहिष्ठ मुनि सीतेला म्हणतात—) हे सीते, तूं मला
मुलीसारखी किंवा शिष्येसारखी आहेस तें नातें धनभर वाचूंस
देव ! पण तुझी परमशुद्धता, माझी ह्रद्यां गयीं भक्ति बाढवीत
आहे. तूं लहान असलीस किंवा धी असलीस (म्हणून काय
सालें !) तरी जगाला बन्दीनयच आहेस. गुणी लोका हे केवळ
गुणांसच पूजाहं मानतात. पूजास्थानाचें लिंग किंवा वय
पाहात नाहीत.

वाद्यांगमात्रमवलोक्य न जातु कैश्चित्
कस्यापि शक्यमवधारयितुं गुणोधाः ॥
छन्नोऽपि कण्टकचयैः पनसो बहिस्ता-
दन्तः सुधासमधिकं हि रसं विभर्ति ॥ ७ ॥

वसंततिलका

वाद्यांग मात्र चघुनी, गुण ते छुणाचे
कोणासही समजणें नच शक्य साचें ॥
चाहेरुनी फणस कंटकपूर्ण वाटे
आहे सुधामधुराची रस आंत त्यातें ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

केवळ बाह्यरूप पाहून, कोणासही, कोणाचे गुण जाणणें
शक्य नाही. फणस बाहेरून कांझ्यांनीं भरलेला असतो पण,
त्याचे आंत, अप्रतुल्य अंगा मधुर रस असतो.

रे रूप जीवनागार, यदि दाल्पत्यमिच्छसि ॥
तदा त्वं गुणवत्पात्रमेकं वा सन्निधौ कुरु ॥ ८ ॥

अनुदम्

जीवनागार हे कृपा देण्या, तूं इच्छीसी जर ।
गुणवान् पात्र तूं ठेवी जापुल्या जवळी तर ॥ ८ ॥
गद्यार्थ—

(याने तीन शब्द थोडी आहेत. जीवन=जीवन किंवा पाणी,
गुण=सहुण किंवा दोरी, पात्र=दान देण्यास सज्ज; किंवा
मांडे. हे दूरा-दुष्टाजवळ जीवनाचा जो संबंध आहे तो जर
कोगाला तूं देऊ इच्छीत अतशीच तर एक सन्यास गुणिजन
जवळ देव. (किंवा दोरी लावलेले मांडे जवळ ठेव.))

न वेत्ति यो यत् गुणप्रकृपं
स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम् ॥
यथा किराती करिकुम्भजातं
मुष्टं परित्यज्य विमर्षि गुंजाम् ॥ ९ ॥

उपजाति

जाणे न ज्याच्या महती गुणांची
तो त्यास निंदी न विचित्र हेंचि ॥
जशी लज्जोनी करिकुंभ मोतीं
गुंजा शरीरी धरिते किराती ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

जाला ज्याच्या गुणांची धोरची माहीत नाही तो, त्याची
निंदा करतो, याने आश्चर्य काय? मिथीन, हरीच्या काड-
सडातील मोती, टाडून गुंजाच नाही का धारण करीत?

नैर्गुण्यमेव भाषीतो पिंगस्तु गुणगौरवम् ॥
शास्त्रिणेऽन्ये विराजते, सण्डयते चन्दनदुभाः ॥ १० ॥

अनुदम्

बरी निर्गुणता याटे, धिक्कारा घोर सहस्र ॥
डोलती दुसरे वृक्ष-कापले जाति चंदन ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

गुणच नसणे हे बरे वाटते. मोठ्या गुणांचा धिक्कार असो.
इतर मांडे ऐंटीत दुसले अमंगल, भांगि चंदन ठेवते कापले
वाटत !

गुणानामज्ञाता प्रचुरधनदातापि न मुदे
मुदे विद्याज्ञाता भवति नितदातापि गुणिनाम् ॥
दृशे भ्राम्या दत्ते, न पुनरवधत्ते सुचक्षुरे
दृशः प्रांतं दत्त्वा, वशयति नितान्तं पुरवधूः ॥ ११ ॥

शाईलविकीरित

दाता घोर परी गुणज्ञ न; गुणी
लोकां न तो मोद दे
देई अल्प तरी गुणज्ञाचि खरा-
तो त्यां सदा आवडे ॥
पाहे नेत्र भरुनि, सुख तरि कां
भाजेल ध्राम्येवरी ?
देतां मात्र कटाक्ष, पूर्ण वश ती,
त्यातें करी नागरी ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

गुण न जाणणारा दाता, जरी, पुष्कळ धन देणारा असेल
तरी, गुणीजनना तो आनंद देत नाही. तेंच गुण जाण-
णारा दाता जरी थोडे देत असला, तरी लाना अधिक मिळ
असतो. खेडवळ (अस्तिक) तहणी एकदाकडे डोळे मरुन
पाहिल, (स हष्टी देखील) तरी, रस्तिक विचाराकडे लक्षही
देत नाही. तेंच १६व नागर झी मुचवे बघास (डोक्याचा
मुचवा घेऊन) देखील त्याने रस्तिक चपून बघा होईल,

न हि ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वं गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ॥
केतकीवरपत्रेषु लघुपत्रस्य गौरवम् ॥ १२ ॥

उपजाति

यथामुल्ले ज्येष्ठपणा न येतो
मिळे कुणालाहि गुणामुल्ले तो ॥
तें केवढया जातिल पत्र सान
थेष्टत्य पावे सगळ्यांमधून ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

केवळ बघतुळे ज्येष्ठपणा देत नाही. तो गुणामुळे देत
असतो. केवळपत्राचा आदर (याने सर्वांत लहान) पानच
मार्जाने थेंपू असतो.

गुणवानपि नोपयाति पूजां
 पुरुषः सत्पुरुषैरकथ्यमानः ।
 न हि सौरमणिः स्वभावकांतिं
 रविपादैरनधिष्ठितः करोति ॥ १३ ॥

माल्यमारा

असुनीहि गुणी, न पूज्य होतो
 नर, ज्या सज्जन यानितील ना तो ॥
 शिरस्ती रविचे न पाद ज्यांत
 पसरी ना शुति मूळ सूर्यकांत ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

सज्जनांनी ज्याची खुति केलेली नवेल, तो स्वतः गुणी
 थपूनही, वंच होत नाही. ज्याला सूर्याच्या निरुणांनी सूर्य केला
 नाही, असा सूर्यकांत मणि आपले मूळचे तेज प्रकट करीत
 नाही.

दोषमपि गुणयति जने दृष्ट्वा गुणरागिणो
 न सिद्ध्यन्ते ।
 प्रीत्यैव शशिनि पतितं, पश्यति लोकः कलंक-
 मपि ॥ १४ ॥

भावार्थ

दोषहि गुणीजनांतिल,
 वयुनि गुणशास खेद होई न ।
 डागहि चन्द्रावरचा,
 प्रेमानें लोक घेति पाहून ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

गुणी माणसात एखादा दोष दिसला तरी, गुणी माणूस
 बघ्यानें खेद पावत नाही, चन्द्रावरचा डाग मुद्दा लोक प्रेमानें
 द्ढतात.

दोषो गुणाय गुणिनां, महदपि दोषाय दोषिणं
 सुकृतम् ।
 तृणमिव दुग्धाय गतां, दुग्धमिव विपाय सर्पा-
 णाम् ॥ १५ ॥

सुभा० ५

भावार्थ

गुणिजनदोष गुण वने
 दुष्टांचें सुकृत थोरही दोष ।
 गो पय करी तृणाचें,
 सर्प दुधाचें करित जेवि विष ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

गुणिजनांना दोषी वस्तु दिली तरी ते त्यांचा गुण करून
 दाखवितात. उलट दोषी माणसाला चांगली वस्तु देऊनही तो
 त्याची वाईट कल्पना ठाकतो. गाय गवताचें दूध करते, व सर्प
 दुधाचें विष करतो.

आरोप्यते शिला शैले यन्नेन महता यथा ।
 पश्यते तु क्षणेनावसथात्मा गुणदोषयोः ॥ १६ ॥

वसंततिलक

नेतां शिला गिरियरी, यद्दु कष्ट होती
 येते, धर्णीच गिरिखालति पाडतां ती ॥
 तेसेचि सहजहि कष्टुनि येति सारे
 येतात दोष परि ते सहजीच या रे ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

होंगरावर दगड चढवावयास मोठे बघ पडतात, पग, खाला
 खाली धर्णात विनायाग पाडता येत तसेच सहजुण हे, मित्रवायला
 बघ पडतात. दुर्गुण अंगी आपल्यास काहीच कष्ट नकोत.

मांसं मृगाणां दग्धो गजानां
 मृगद्विपां चर्म, फलं द्रुमाणाम् ॥
 स्त्रीणां स्वरूपं च नृणां हिरण्य-
 , मेते गुणा वैरकरा भवन्ति ॥ १७ ॥

उपज्ञान

हत्तींप्रती दांत; मृगांस मांस
 वाघांप्रती चर्म, फळं तरुंस ॥
 स्त्रोनें नरां, सुंदरता स्त्रियांना
 वैरीच हे सहजुण होती माना ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

हत्तींना मांस, हत्तींना दांत, वाघांना चर्म, झाडांना फळं,
 स्त्रीला सौंदर्य, माणसाला संपत्ति, हे सर्व गुण असून, वैरी ठरतात

आजन्मानुगतेऽप्यस्मिन्नाले विमुखमम्बुजम् ॥
प्रायेण गुणपूर्णेषु रीतिर्लक्ष्मीवतामियम् ॥ १८ ॥

उपजाति

आजन्म मागे जडले असून
ते पद्म नालास कधी घे न ॥
गुणीजनांशी बहुधा जगांत
'श्री' मंत हे विन्मुख वागतात ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

(यात विमुख, गुणपूर्ण, लक्ष्मीवान् यात दोन दोन अर्थ आहेत कमळाचा नाल (देठ) त्याला जन्मापासून चिरटुळेला असून त्याचे तोंड नाळाकडे नसतें यावरून कल्पना) —नाळ हा गुणपूर्ण (यात तंतु असलेला) कमळ हें लक्ष्यवित्त; कारण लक्ष्मी त्यांत उभी अवते जसे कमळ हें नाळाला जन्मापासून चिरटुळे असून विमुक्त (कारण तें लक्ष्मीवंत, व नाळ गुणवंत) तसे धोमंत हे गुणवंतांशी नेहमीच विमुख असतात.

—•—

निर्गुण इति मृत इति च द्वैवेकार्थोभिधायित्वौ
विद्धि ।
पदय धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं यदिह किं न
शंसन्ति ॥ १९ ॥

भाषा

निर्गुण, मृत हे दोन्ही
एका अर्थाच शब्द समजावे ।
गुणहीन धनुष्यांत
निर्जीवचि पूर्ण कां न मानार्थे ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

गुण शब्दाक बोटि (गुण=गुण किंवा दोष) निर्गुण आणि मृत हे दोन्ही शब्द एका अर्थाच समजावे (कारण निर्गुण मानून मृतच नव्हे तर काय ?) पदा बरे, धनुष्य हे निर्गुण (दोषी न लाढलेले) अगत्यास त्याला निर्जीवच मानू नये काय ?

—•—

गुणेश्वरनादरं धातः पूर्णश्रीरपि मा कृथाः ।
संपूर्णोऽपि घटः पूरे गुणच्छेदात्पतत्यधः ॥ २० ॥

भाषा

महनिहि संपत्तीनें
गुणी अनादर धरूं नको स्वमनीं ।
पूर्णहि घट, गुण तुटतां
विहिरीमध्ये पडेल कोसळुनी ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

वाबारे, संपत्तीनें तुजें पोट भरलें असलें, तरी गुणांच्या वावरीत अनादर करूं नको, भरलेला घटही गुण (दोर) तुटला असता, विहिरींत कोसळून पडतो.

—•—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ॥
किं वामविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ? २१ ॥

वसंततिडका

कार्यांत थोरहि, मिळे तफळतय धृत्यां
तें श्रेय "चीज करत्या" धनिच्या गुणा त्या ॥
होता कसा अरुणही तमनाशिता तो
त्यांत जरी न सविता धुरि योजिता तो ? ॥ २१ ॥
गद्यार्थ—

नोकरांना मोठमोठ्या कार्यांतही जें यश मिळतें त्याचें श्रेय, त्याच्या धन्यामध्ये, नोकराच्या कष्टाचें चीज करत्याचा जो गुण असतो, त्याला आहो. सूर्यानें जर त्याला आपला सारथि केले नसतें, तर अरुणकडून आधार-नादाचे कार्य कसे घडले अगते ?

—•—

अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि
जातम् ॥
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः
किरणेष्विवाहूः ॥ २२ ॥

उपजाति

अनंत रत्न निघती ज़िथून-
शोभा तपाची न तिमेंहि हीन ।
दोषक लोपे यद्दु सहजान्त
ज्योत्स्नेमध्ये जेजि कलंक लुप्त ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

(कालिदास, कुमारसंभरातील हिमालयवर्णनातला हा एक श्लोक आहे.) ज्या हिमालयातून अनंत रत्नं निघतात त्याची शोभा हिमानें काहीं कमी होत नाही. (कारण) यनेक गुणांमध्ये एक दोष बुद्धन जातो—जसे चन्द्राच्या किरणामध्ये त्याचा कलंक

स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवे-

दयद्वा ।

निजाङ्गना यद्यपि रूपराशिस्तथापि लोभः परदार-
सक्तः ॥ २३ ॥

उपजाति

जन्मे स्वदेशीं म्हणुनी नरास
गुणी असोनीहि मिळे न मान ।

मुले परकीसचि लोक सारा
पत्नी घरीं सुन्दरही असून ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

(परदेशीय तज्ज्ञांना मोठा मान) पण एतद्देशीय माणसाला (मग तो त्या परदेशीयापेक्षाही) गुणांनीं भेष्ट असला तरी, केवळ, तो या देशात जन्मला, म्हणून योग्य तो मान त्याला मिळत नाही स्वतःची पत्नी अर्थात सुंदर असली तरी परकीवर भाळणारे लोक जगभर आहेतच.

कुस्यानस्य प्रवेशेन गुणवानपि पीडयते ।
वैश्वानरोऽपि लोहस्यः कारुकैरभिहन्यते ॥ २४ ॥

अनुष्टुप्

स्थानीं गुणवान् जातां, त्याचाहि छळ होतसे ।

।हस्य विस्तवालाही, लोहार पिटितो जसे ॥ २४ ॥
॥ २४ ॥

वाईट स्थानीं, मोठा गुणवान जरी गेला, तरी त्याचाही छळ त्याशिवाय राहत नाही. लोखंडाच्या सामान्याने, प्रत्यक्ष भेदेवतेलाही लोहारासारख्याहून मार खावा लागतो.

अपि जीवितमात्रेण गुणिनं परिपालयेत् ।

गुणवत्संगमौषध्या मृत्युरप्येति मित्रताम् ॥ २५ ॥

अनुष्टुप्

गुणी जनासि रक्षाये, निजप्राणहि देउनी ।

गुणीभेदीसुमात्रेनं, मृत्यु ये मित्र, होउनी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

स्वतःचा जीव देऊन गुदां गुणी माणसाने रक्षाये गुणी जनांची येतो, ही अशी रामबाण मात्रा आहे की, निज यमही मित्र होतो.

गुणयुक्तोऽपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे निमज्जति ।
तस्य भारसहो नास्ति गुणानां प्राहको यदि ॥ २६ ॥

गद्यार्थ

न मिळेल गुणप्राहक

जो तद्ग्राहि करूं घाते सहन ।

तर गुणयुक्तहि, पूर्णहि

घट तो विहिरीत जातसे बुडून ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

(गुणप्राहक गुदां, त्या गुणांचा भार सहन करण्याइतका समर्थ असावा लागतो.) गुणप्राहक (दोरी धरणारा) व तो भार उचलू शकणारा नसेल तर गुणयुक्त (दोरी अणवेल) व पूर्ण भरलेला घटही विहिरीत बुडतो.

जादयं ह्रीमति, गण्यते, द्रतरुचौ दम्भः, शुचौ कैतयं
शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता, दैन्यं प्रियालापिनि ॥
तेजस्विन्यवल्लभता, मुपस्रता चकुर्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः २७

शार्दूलविक्रीडित

लज्जा मांघ, द्रतस्य दाम्भिक, ठरे, पावित्र्य कापट्यसें
दूर शूर, मुनी विमूढ, मधुर वाणी ठरे दैन्यसें ॥
घत्ता जलपक, घोर दुर्बल, ठरे; तेजस्वि गद्यां ठरे
दुष्टानिदित कोणता गुण गुणी लोकांतला सांग रे ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

(दुष्ट सत्तेच गुणांची निंदा करताना.) गुणी लोकांत असा कोणता गुण आहे की, त्याची दुष्टांनीं (आजवर) निंदा केलेली नाही! सजेला ते जडव् बडगणार, घनाला दोंग, पावित्र्यास कपट, शौर्याला कौर्य, मुनिप्राताला वेडगळपणा, प्रियमापणाला

लाचारी, स्वामिमानाला गर्व, बोलक्याला बडबळ्या, धिमेपणाला दुर्बलता, म्हणणार !

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं
गुणानाम् ॥

गुणप्रकर्षादुद्धुपेन शम्भोरलंघ्यमुल्लूखितमुच्च-
माङ्गम् ॥ २८ ॥

वसततिलका

लाभावया गुण, नरें फरणे प्रयत्न
नाहींच वस्तु जगि जी मिळणें गुणे न ॥
उल्लूखिलेंच शशिनें स्वगुणेंच खास
धीशाचिया अति अलक्ष्यहि मस्तकास ॥ २८ ॥

मार्थ—

गुण मिळविण्याचा माणसाने प्रयत्न केला पाहिजे, गुणांच्या
बळाने मिळणार नाही अशी कोणतीच वस्तु नाही जेथे पोचणें
अशक्य, असें शक्याचें मस्तक, पण चन्द्राने आपल्या गुणांच्या
जोरावर तेथेहि स्थान मिळविले की नाही ?

नागुणी गुणिनं वेत्ति गुणी गुणिषु मत्सरी ॥
गुणी च गुणसगी च विरलः सरलो जनः ॥ २९ ॥

अनुष्टुप्

अगुणी न गुणी जाणे-गुणी गुणिति मत्सरी ।
गुणप्रेमी गुणी दोन्ही-अनुष्टुप् दुर्मिळ भूयरी ॥ २९ ॥

मार्थ—

अगुणी माणसाला गुणी माणसाची पारखच होत नाही
वाणि गुणी माणसें एक दुसऱ्याचा मत्सर करताना म्हणून
गुणी असून गुणप्रेमी असलेलीं, सरळ माणसे, विरळा !

स्वच्छन्ती स्वर्लोकादयनितलशोकापहृतये
जटाजूटमथौ यदसि विनिवद्धा पुरभिदा ॥
अये निर्लोभानामपि मनसि लोभं जनयता
गुणानामेवाय तत्र जननि दोषः परिणतः ॥ ३० ॥

शिखरिणी

जर्घी येथी स्वर्गातुनि अवनिच्या शोकहरणीं
जटांमध्ये बांधी तर्घि शिव तुला जें जखडुनी ॥
अहो ! निर्लोभांच्या उपजविति जे लोभचि मनीं
गुणाचाची त्या हा तय उपजला दोष जननी ॥ ३० ॥

मार्थ—

हे गणमाई ! या जगाचे शोक हरण करण्यासाठीं तू जेव्हा
स्वर्गातून खाली उतरलीस तेव्हा शक्यानें तुला आपल्या जटा
सभारामध्ये बांधून ठेविलें अदादा ! शक्यासारख्या नि सग,
निर्लोभ, हृदयांत सदा, तुझ्या गुणानीं लोभ उत्पन्न करावा,
व अशा रीतीनें गुणांपासूनच दोष उत्पन्न व्हावा हें केवढें
आश्चर्य !

प्रकरण चौथें

मनीषी, योर, उत्तम, सज्जन, साधु, लोकोत्तर, सत्त्वशाली, महानुभाव, उदारचरित, संत पुण्यकृत्, परोपकारी, महात्मे, कुलज, यंच, कुलदीप, उच्चस्व, महाशय, ऊर्जस्वल :—

कुसुमस्तयकस्येय द्वे गती स्तो मनीषिणाम् ।

मूर्तिं वा सर्वलोकस्य विदीर्येत वनेऽथवा ॥ १ ॥

अनुष्टुप् ।

गति दोनचि थोरांच्या असतात कुलांपरी ।

शोभाचें शिरिं सर्वांच्या, सुकाचें पावनान्तरीं ॥१॥

गद्याचें—

थोर भाणसाच्या गति, कुलांप्रमाणें, दोनच खसूं शकतात. सर्वांच्या शिरांवर तरी शोभाचें, नाहीतर, रानांत (अज्ञात असें) घुलून तरी जावें.

—o—

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धम्

छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम् ॥

दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काश्चन कान्तयणं

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥ २ ॥

मन्द्राक्षता

घासूं घासूं कितिहि तरि त्या चंदना गोड वास

तोडूं तोडूं पुनरपि तरी गोड लागेच ऊंस ॥

जाळूं जाळूं तरि टिकनसे कांचनाचा सुचणं

प्राणांतीही प्रकृति यदले सज्जनांची कधी न ॥२॥

गद्याचें—

पुन्हा पुन्हा कितीही उगाळले, तरी, चंदनाचा वास गोड तो गोड; पुन्हा पुन्हा तोडला, तरी ऊंस गोड तो गोड, पुन्हा पुन्हा तापविले, तरी, गोण्याचा सुंदर रंग कायमच. सज्जनदी अखेच;— प्राण मेळे तरी मूळ स्थानावर बसलीत नाहीत.

—o—

किं शेषस्य भरव्यथा न यद्यपि क्षमां न क्षिपयेत् यत् ?

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यश्चिश्चलः ? ॥

किन्त्यग्नीकनमुत्तमूतन्कृपणयन्कृपण्यो जनो लज्जते

निर्वाहः प्रतिपन्नयस्सुपु सतामेवदि गोत्रव्रतम् ॥ ३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

टांकी भूमि न खालतीं, म्हणुनि कां तो भार रोपा नसे ?

नोद्वे निश्चल सूर्यही म्हणुनि कां तो ध्रान्त ना होतसे ?

जें कां स्वीकृत, टाकण्या (कृपणवत्) जे थोर ते लज्जित

न्याचें स्वीकृत तेंच सिद्धिस असें थोरांघरीचें व्रत ३

गद्याचें—

शेप घुटवीला पालीं केकीत नाही, म्हणून काय त्याला तिचें ओझेच होत नसेल ? किंवा, सूर्य थांबत नाही, म्हणून काय त्याला श्रमच होत नसतील ? (पण तें तसें नाही) तर, जें एकदां हातीं घेतलें, तें वृषणासारखें, त्यांना सोडण्याची लाजच वाटते. जें स्वीकृत, ते वायें तशीत नेणें, हा थोरांचा दुसपम आहे.

—o—

प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः

शिरसि निहितभारा नारिकेलो नराणाम् ॥

द्वदति जलग्ननल्पास्वादग्राजीवितान्तं

नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ ४ ॥

मालिनी

शिमुपणिं जल अल्प प्राशिलें तें स्मरनी

फलभर निजशीपीं नारळी त्या धरोनी ।

मयुरतर जलांतें देति आजीव लोकां

कथि हृत उपकारा साधु तो विस्मरे कां ? ॥४॥

गद्याचें—

कधीं नारळी, लहानपणी, प्यालेळें पाणी खहन, खतःच्या बोझावर, फळांचा भार वाढात, नारळी, या, भाणसाला जगाभर अवशेष गोड असें पाणी देत असतात. केलेला उपकार, सज्जन कधीं विपरत नाहीत.

—o—

उदयति यदि भातुः पश्चिमे दिशिभाते
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः ॥
विनसति यदि पद्मं पर्वताग्रे शिलायां
न भवति पुनरुक्तं भापितं सज्जनानाम् ॥ ५ ॥

मालिनी

उदय जरि रवीचा जाहला पश्चिमेला
निचलित जरि मेरु, अग्निही थंड झाला ॥
गिरिवरिहि शिलानर्ती पद्म झालें प्रफुल्ल
तरी न पर्वति वाणी सज्जनांची फिरेल ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

सूर्य एवढेच पश्चिमेला उगवला, मेरु हळू लागला, विसव थंड झाला, दोंगरावर दगडादगडात कमल फुललें, तरी, सज्जन एकदां दिवेल शब्द (पुन्हा बोलून नाहीत) फिरवीत नाहीत

यज्ञादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

फुलांहुनि मऊ, तैशीं यज्ञाहून कठोर तों ।
लोकोत्तरांच्या चित्तांत कोण हो पूर्ण जाणतो ! ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

यज्ञाहून कठीण, पण (सात्प्रेक्षी) कुसुमादपि मऊ, अज्ञा लोकोत्तरांच्या हृदयांत, यथार्थ ज्ञान, बोणाला होऊ शकेल !

विजेतव्या लङ्का, चरणतरणीयो जलनिधि-
विपन्नः पौलस्त्यो रणमुचि सहाय्याश्च कपयः ॥
तथाप्येको रामः मवलमवधीद्राक्षसकुलं
त्रियामिद्धिः सत्प्रे यमति महतां नोपपरणे ॥ ७ ॥

शिरगिर्लप

पुरी लंका घेणें, तरुनि चरणांनी जलधिचें
वहानीही शत्रु प्रचल रणि साहाय्य करि ते ॥
तरी परया रामें सवल पधिले राक्षसहि ते
न घोरांची तिडी करणि परि मर्यांत घसले ॥

गद्यार्थ—

लक्ष्मणराखी (चळकट, आणि वेडातील) नगरी जिंकव याची, समुद्र ओलांडायचा तो पायली, शत्रु रावणासारखा बलिष्ठ, युद्धात साहाय्याला कोण तर म्हणे वानर ! तरीही एकदां रामानें सर्व राक्षसकुल वधिलें थोर माणसांच्या कार्याचें यश हें त्याच्या हिंमतीवर अवलंबून असतें, साधनावर नव्हे

कचित्पृथ्वीशय्यः कचिदपि च पर्यङ्कशयनः
कचिच्छाकाहारः कचिदपि च शास्त्रयोदनरुचिः ॥
कचित्कन्याधारी कचिदपि च दिव्यांबरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ८ ॥

शिक्षिणी

कधी शय्या भूमीवरि, कधि पलंगी मिळतसे
कधी पाला खाणें कधि रचिर पकावहि तसें ।
कधी चिंध्या त्याच्या कधि वसन उंचीच तनुतें
सुखें दुःखें कार्यास्तव न गणिती थोर कधि ते ८

वेळ पडली तर, जमिनीवर पडावे, मिळालाच, तर, पलंगही गला । कधी, शाबभाजीनें पोट भागवावें, तर कधी पकावाची रचि वातावी, कधी अणावर चिंध्या तर चिंध्या, कधी जमलें तर उंची बस, असें जीवन, वेळ कार्यावर हवी ठेवून, सुख-दुखांची परी न करतो, थोर माणसें जगत असतात

अणो निधिं पारिभिरप्यनित्,
दीपेन सूर्यं प्रतिबोधयन्ति ॥
ताभ्यां तयोः किं परिपूर्णता स्वाह
भक्त्या हि सुप्यन्ति महानुभावाः ॥ ९ ॥

उपमाणि

अभीगदी प्रीति जें जलाचें
गर्भांत ओवाळिति जें दिव्याचें ॥
पूणैण ना त्यांत मिळे तयांना !
ती तोपची भक्ति महानुभावा ॥ ९ ॥

गवायं —

पाषाण समुद्राची पूजा करतात, दिव्यान सूर्याला ओवाळतात, या दोन्ही गोष्टींनीं, त्या दोघाची, असुक उणीव आहे, ती भरून निघते, असें थोडेंच आहे ? पण पूजकाच्या मक्कोन, थोर सज्जन, तुष्ट होत असतात

न हि भवति वियोगः स्नेहचिच्छेदहेतु-
जैर्गति गुणनिधीनां सज्जनानां कदाचित् ॥

पनतिमिरनिनद्धो दूरसस्योऽपि चन्द्रः
किमु कुमुदयनानां प्रेमभङ्गं करोति ? ॥ १० ॥

मालिनी

घडत नच वियोगें स्नेहचिच्छेद साचा
जर्मिं बहुगुण देशा सज्जनांसज्जनांचा ॥
जरि वसत दुरी तो चंद्र अघारमग्न
प्रणय कुमुदिनीचा तो करी काय भग्न ? ॥१०॥

गवायं—

बहुगुणी अशा सज्जनांसज्जनांच्या स्नेहाचा, केवळ वियोगाचें, (दूर राहण्याचें) भग्न होत नाहीं चंद्र हा दूर व थोर अवारांत बुडलेला असला, तरी, (चंद्रविकासी) कमलाचे प्रेम तोडतो थोडेंच ?

क्षारो वारिनिधिः, कलङ्ककलुषश्चन्द्रो, रविस्त्वापकृत्
पर्जन्यश्चपलाश्रयोऽभ्रपटलदृश्यः सुगर्णाचलः ॥
शून्यं व्योम, रसा द्विजिह्वविधृता, स्वर्गाम घेनुः पशुः
काष्ठं वल्पतरुर्हृत्पशुमणिस्त्वलेन साम्यं सताम् ? ११

शादृङ्गविक्रीडित

क्षारो वारिनिधि, असे, कलङ्कित दादरी, भारी रवी तापतो पर्जन्यांत घसेच घीज, न दिसे मेघामुळें मेरु तो ॥ व्योमीं शून्य, घरी फणी जग, पशु स्वर्गाम घेनुहि तें काष्ठं कल्पतरु, शिला सुरमणी; थोरां कुठें साम्य तें ?

गवायं—

(उपमानभूत, ज्या मोठमोठ्या वस्तु आहेत, त्याच्यात, काहीना काही खोड आहेत) तेव्हां, थोरांचें साम्य, कोठल्या वस्तूशी दाखवावे ? समुद्र बघावा, तर, खाट, चंद्र दागाळ-

लेला, सूर्य तापट, पावसांत निजेसारख्या वपलेला सूर्य, मोठा सुवर्णमेरु पण, मेगाच्छादित म्हणून अदृश्य ! आभास पोळत, जग सर्पावर आधारलेलें (म्हणून परावली), घेतुंरूप जें स्वर्गाम म्हणतात तें तर निव्वळ पशु, कल्पतरु म्हणजे लांडूड, व बीस्तुमराने म्हटलं तरी एक दगडच !

अयं निजः परो वेति गगना लघुचेतसाम् ॥
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ १२ ॥

अनुष्टुभ्

“हा माझा, हा पराचा” हें मानिती क्षुद्र ते मनीं ॥
पृथ्वी हीच कुटुंबीय उदारहृदयी गणी ॥ १२ ॥

गवायं—

“ हा माझा, हा दुस-याचा,” ही क्षुद्राची विकारखरणी होय उदार, हे सारें जगच खतुदुव समजतात

वहति भुवनश्रेणीं श्रेयः फणाफलरुस्थितां
कमठ-पतिना मध्येष्टुष्टं सदा स विधार्थते ॥
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोविरनादरा-
ददद महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ १३ ॥

मालिनी

कितिक भुवनें चाही सौरयें फणांवरि श्रेय तो
कमठपति त्या पृष्ठीं मध्यें सदैरचि ठेवितो ॥
उदधि वसती त्या लुच्छतचे स्वार्क्षं कुठेंतरी
सुजन्तचरितें सीमांच्याही अतीतचि तीं खरीं १३

गवायं—

(पृथ्वी तय रहान आहे ?) पण अशीं कितिक भुवनें, श्रेय, सहज आपल्या फणांवर भरतो ! त्या दोघाला, वृम, आपल्या पाठीवर लीडेन धारण करतो, आणि त्या वृमाला समुद्र हा आपल्या छातीवर सहज डवलेली, वो विशेष कोणीच न दे अशा लुच्छतावानें ठेवतो ! एकापेक्षा एक हे वृम थोर (पण) अदादा ! सज्जनांचे चरित्राची थोरली सीमांच्याही पंजीराडची आहे

करे श्याम्यस्यागः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी, विजयिभुजयोरीर्यमनुलम् ॥
हृदि स्वस्था वृत्तिः श्रुतमधिगतैकत्रतफलं
विनात्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ १४ ॥

शिक्षरिणी

करां शोभा त्यागे, गुरनति शिरोभूषण घरे
मुक्तीं शोभे सत्य, प्रयलहि भुजां शौर्यचि खरे ॥
हृदीं शोभे शांति, श्रवणयुगि विद्यार्जन तसें
अशी सारी शोभा, धन नसुनि थोरांतचि वसे १४
गद्यार्थ —

हाताला खागाची शोभा, मस्तकास गुदनमनाची, मुखाला
सत्याची, विजयी बाहुला शौर्याची, हृदयाला शांतीची, आणि
घांताला विद्येची शोभा, - इतर कपले ऐश्वर्य नसले, तरी,
थोरांचे हे मोठे मौल्यवान अन्कारच होत.

— ० —

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भुवुरेव हितमिच्छति तरुलत्रम् ॥
तन्मित्रमापदि सुखे च सक्रियं य-
देतन्नयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ १५ ॥

वसवतिलका

यापास मुष्टिकर सत्कृतिने सुपुत्र
इच्छी हितास पतिच्याचि असें फलत्र ॥
दुःखामुखांत समवृत्ति असा सुमित्र
लोकीं तिन्ही मिळति पुण्यवृत्तीस भाग्य ॥ १५ ॥

गद्यार्थ —

स्वतः दया सद्गतेनानं, पित्रासमुष्ट करितो, असा मुष्टा, केवळ
पतिहितच चिन्तनारी पत्नी, मुष्टा खात, समनवृत्ति ठवणारा
मित्र, ही त्रयी जगात केवळ पुण्यवृत्तीनाच मिळते !

— ० —

नम्रत्वेनोन्नतः परगुणभयनेः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः
स्वार्थान्मपादयन्तो विततनुतुरारब्धयन्त्राः परार्थे ॥
क्षान्त्यैगोपयन्तः भ्रातृभयमुत्पन्नान् दुर्मित्रान् दूषयन्तः
मन्तः साध्वर्यपर्यां जगति बहुमताः वसुनाभ्यर्पणीयाः ?

साम्परा

नम्रत्वे थोर होई, स्वगुण प्रकटवी वर्णुनी ते दुज्यांचे
साधी जो स्वार्थ, मोठे करुनि बहुविधा यत्
अन्यार्थ साचे ॥

आक्षेपी निंदकांचें खलमुख अपुल्या

क्षांतिने लाजवीतो

दृष्ट्ये आश्चर्यदायी जागिं सुजन करी,

पूज्य कोणा न हो तो ? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ —

नम्र होऊन उन्नतपदीं जाणें, लोकांचे गुण वर्णून (स्वक
वेन) स्वगुण प्रकट करणें, परार्थ अनैकविध प्रयत्न करीत
स्वातः स्वहित साधणें, निंदकांचीं दुर्मित्रां केवळ आपल्या क्षमनें
लजित करणें, अशी आश्चर्यकारक दृष्ट्ये करणारे सज्जन
लोकमान्य, कोणाला पूज्य नाहीत ?

— ० —

चिन्तोऽपि रोहति तरुश्चन्द्रः क्षीणोऽपि वर्धते लोके ॥
इति विद्युन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न लोकेऽस्मिन् ॥ १७ ॥

भाषा

तोडूनहि तर वाढे फोरहि वाढून पूर्ण चंद्र यने ॥
याच विदेकें सुजनहि चिडुनि न फर्धिही
निराश होई मने ॥ १७ ॥

गद्यार्थ —

तोडलेले झाड पुन्हा वाडलें, व, चंद्रकोरही वाढून पुन्हा
पूर्णचंद्र होतो, हा विवेक करून, सुजन चिडून निराश होत
नाहीत

— ० —

संपत्सु महतां चित्तं भयत्युत्पलकोमलम् ॥
आपत्सु च महाशैलशिलासंपातककेशम् ॥ १८ ॥

भनुद्वम्

धैर्याची चित्त थोरांचें नाजूक वमलापरी ॥

घटोर, संघटी होई मोठ्या शैलशिलांपरी ॥ १८ ॥

गद्य अर्थ—

वैभवकाळी, थोरांचें हृदय, कमलासारखें कोमल, पंलु, सकडकाळी, गोथ्या राडकासारखें कठीण होतें

वृष्णां छिन्दि, भज क्षमां, जहि मदं, पापे रतिं वा कृथाः
सत्यं ब्रूणुयाहि साधुपदवीं, सेनस्व निवृज्जनान् ॥

मान्यान्मानय, विद्विपोऽप्यनुनय, प्रच्छादय
स्वान्गुणान्

कीर्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां

लक्षणम् ॥ १९ ॥

शादूलविक्रीडित

वृष्णा तोड, धरीं क्षमा, मद नसो, या प्रीति पापागरी
घोलें सत्यचि, सत्यथा अनुसरी, सेवा गुधांची करी ॥
मान्यां मान, रिपूहि तुष्ट कर तूं झार्कीं स्वतःचे गुण
रक्षी कीर्तिस, दुःखितां सद्य हो—हें थोरवी
लक्षण ॥ १९ ॥

गद्य अर्थ—

वृष्णा नष्ट कर, क्षमागृहीत घर, गवै सोड, पापाचें भ्रम
नो, खरें बोल, सत्यमान जा, विद्वानांची सेवा कर, मान्यास
मान दे, शत्रूला मुर्दा नासण न करता खाचें समाधान कर,
मन ये गुण झार्तून देव (आत्मक्षाणा नको) कीर्तिरक्षण कर,
दुःखपीडितां दया कर हें थोर पुढाचें लक्षण आहे

प्रेया न्याय्या वृत्तिर्मलिनममुभद्रेऽप्यमुकरं

रसन्तौ नाभ्यर्थाः सुहृदपि न याच्यः कृशयनः ॥

वेपथुचैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां

उतां वेनोदिष्टं निपममसिधाव्रतमिदम् ॥ २० ॥

शादूलविक्रीडित

यायी गोडचि दामणें, न करणें प्राणांतिही पाप तें
इष्टांसी न च याचणें, अघनशा थोरांसही द्रव्य तें ॥
प्रेणे उच्चचि संकटीं, सुजन जे जाणें तयांमागुनी
जहाचेसम तीक्ष्ण हें व्रत कुणी थोरां दिलें नेमुनी ॥ २० ॥

गद्य अर्थ—

न्याय्य पण प्रिय वृत्ति ठेवणें, प्राणांतीही घाणेरळें कृत्य न
करणें, इष्टांशी तर नव्हेच पण निघन अशा थोरापाशीही
सुमा० ६

द्रव्य न मागणें, सकटान उघडवित ठेवणें, मज्जनांना अनुसरणें,
अमळें हें तरवारीच्या धारेसारखें तीक्ष्ण व्रत थोरांना पुढी
नेमून दिलें ?

भगन्ति नम्रास्तरयः फलागमै—

नैराग्युभिर्दूरमिलम्बिनो घनाः ।

अनुद्वताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एतेष परोपकारिणाम् ॥ २१ ॥

वदाम्य

फळेंचि येतां तर फार वांकटी

नन्या जळें फारचि मेघ छोंगती ॥

न पैमणें गरित थोर होतसे

परोपकारी जन नित्य हे असे ॥ २१ ॥

हेंच पुढीं शादूलविक्रीडित—

होती थोरहि वृक्ष, नम्र, जधि ये त्यांतें फळांचा भर
येतां नीर नवें, सुदूर घनही ओळखती भुरग ॥
होती गरितना कधीं सुजन हे, संपत्ति येनो निती,
त्यांचा हाच असे स्वभाव, जन जे अन्यायांची
कष्टती ॥ २१ ॥

गद्य अर्थ—

फळांचा बहर आला, कीं, झाडें नम्र होनात नम्र पाणी
भरलें, म्हणजे टग पुष्कळच खालीं लोंबतात खाचभ्रमां
सज्जनांना वैभव येतो, ते गरित होत नाहीत परोपकारी
माणसांचा हा स्वभाव आहे

पावितोऽपि करापातैरुत्पत्यत्येव वन्दुकः ।

प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ २२ ॥

अनुद्वम्

चेंडू आपटितां हातें येतो उसळणी चरी ।

संकटे सज्जनांचीही प्रायें अस्थिर त्यापरी ॥ २२ ॥

गद्य अर्थ—

हातान मारून चेंडू आपटला तरी तो उशी घेऊन वर
उठतोच उठतो सज्जनांचीं सकट बहुधा अशीच धार वेळ
न दिवणारी अवतात

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो

मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

समुच्छ्रितानेव वरुणप्रवाधते

महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ २३ ॥

वंशस्थ

सर्वत्र चाके अतिरिक्त कोमल

अशा तृणाला उपटी न चादळ ॥

उभ्या तरुंचाच करील घात तें

दावील थोरांसचि थोर, शौर्य तें ॥२३॥

गद्य अर्थ—

मृदु, सर्वत्र बाकलेलें गवत-पण, त्याला काहीं बादळ उपटीत नाही. तर (मोठ्या दिमाखात सत्त्वक जैत्र इत्यन) उभ्या शक्ति-लेण्या वृक्षोचाच तें नि घात करतें आपलें शौर्य दाखवावयाचें तें (सुदार न दाखवता) थोर लोक थोरांवरच दाखवतात

आपद्गतः खलु महाशयपचक्रवर्ती

विस्तारपलकृतपूर्वमुदारभायम् ॥

कालागुरुर्दहनमभ्यगतः समन्तात्—

लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ २४ ॥

पसतविलका

येतां विपत्तिं अति धोर अशा जनास

तो दापरी नित अपूर्वचि थोरवीस ॥

कालागुरु जळतही, अवघ्या दिशांस

मोठा अलौकिक असा पसरी सुवास ॥ २४ ॥

गद्य अर्थ—

थोरांत थोर अशा मनुष्यास संकट आलं तरी तो अत्यंत अपूर्व अशा उद्यमास प्रकट वरतो. कालागुरु विस्त्रांत टाकून तरी सर्वत्र तो अलौकिक अशा सुगंध पसरतो

विप्रियमप्याकर्ण्य मृते प्रियमेव सर्वदा मुञ्जनः ।

क्षारं पियति पयोर्वर्षप्लम्भोधरो मधुरमम्भः ॥ २५ ॥

भाषा

अप्रिय ऐकुनि घेई, मुञ्जन तरी प्रियचि नित्य योलेल ।

क्षारें सागरजलही पिउनी वर्षाच मेघ मधुर

जल ॥ २५ ॥

गद्य अर्थ—

सज्जन अप्रिय ऐवून घेतो पण सदा प्रियच बोलतो मेघ हा समुद्राचें खारें पाणी पितो आणि वृष्टि करतो मधुर जलाची

किटिस्तु धरणीधरः, कति न सन्ति भूदारकाः ?

गिरिस्तु कनकाचलः, कति न सन्ति भूमारकाः ? ॥

मरुत्तु मलयानिलः, कति न सन्ति झञ्झानिलाः ?

प्रभुस्तु विबुधाश्रयः, कति न सन्ति कुक्षिमराः ॥ २६ ॥

भाषा

भूधर वराह एकचि, भूउकरीति अन्य काय ते थोडे ?

एकच सुवर्ण मेरु, गिरि जगात भार अन्य कां थोडे ?

मलयाद्रिवात एकचि, झञ्झावातहि जगात कां थोडे ?

आश्रय देइ बुधां तो, प्रभु, उदरभर जमीं कुठें थोडे ? ॥ २६ ॥

गद्य अर्थ—

(थोर हे अनन्यसामान्य असतात) डुकर एकच

खरा-पृथ्वी पयानें बराहावतारीं उचलली-तो, पृथ्वी उकरीत

वसणारे दुसरे काय थोडे आहेत ? पर्वत म्हणावा तर एक

सुवर्ण मेरु जगाला भारभूत इतर पर्वत काय थोडे आहेत ?

मलयाचरुन येणारा शीतल वात तो खरा ? इतर झंझावात काय

थोडे आहेत ? विद्वानांना आश्रय देणारा तो एकच खरा प्रभु !

वोढभर प्रभूना काय तोडा ?

अद्यापि नोज्ञति हरः किल कालकूटं

कूर्मो विभर्ति धरणीं किल पृष्ठभागे ॥

अम्भोनिधिर्वहति हुस्तरवाढवाग्नि—

मङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ २७ ॥

वसवतिलका

सोडी न शंकर अजूनहि कालकूट

पाठीवरी अनुनि कूर्म जगा धरीत ॥

देवीचि अग्निचि वडवानल अंतरांत

अग्नीहोतास नित सज्जन पाळतात ॥ २७ ॥

गद्य अर्थ—

हालाहताय शंकर अजूनहि गोरीन नाही. कूर्म हा पृथ्वी

अजून पाठीवर वाहातच आहे, अग्नेर वडवानलाला सम

अजूनही पोटात धारण करतो एकदा ज्याला आपला म्हणून
म्हणें लाचें परिपालन सज्जन हे निव्व करीत असतात

ये दीनेषु दयालवः स्थितिं यानरूपोऽपि न श्रीमदो
व्यप्रा ये च परोपकारकरणे, हृष्यन्ति ये याचिताः ॥
सस्याः सन्ति च योयनोन्मदमहान्याधिप्रकोपेऽपि ये
तेः स्वभरिव सुस्थिरैः किल भराहन्ता धरा धार्यते २८

शार्दूलचिरीडित

जे दीनांसि दयालु, चित्तमद् ज्यां स्पर्शां न थोडा अति
जे कां नित्य परोपकार करिती, जे याचनं हर्षती ॥
होती संतत शान्त यौवनमद्-याचीतही पोळून
स्याण् स्वभरि असे जड जगा आधार हे सज्जन ॥
गद्य अर्थ—

दीनांसि दया करणारे, धनमद् थोडाही ज्यांना स्पर्श करत
नाहीं, परोपकारांत गर्क, याचिल्यांना जे हर्षित, यौवनमदाच्या
भयकर व्याधीत पोळले जात असतानाही जे शान्त राहू
शकतात, ते धैर्याचे महामेव सज्जन बळकट खागप्रमाणें,
दुर्गनाच्या) भारान् भान्त भला जगाला आधारभूत असतात

छेन्नोऽपि चन्दनवरुनं जहाति गन्धं
धृदोऽपि वारणपतिनं जहाति लीलाम् ।
पन्वार्षितो मधुरतां न जहाति चैलः

क्षीणोऽपि न त्यजति शीलगुणान्कुलीनः ॥२९॥

वसततिलका

टाकी न गव, जरि चंदन तोडियेला
होऊनि वृद्ध, गज ना त्यजितो स्वर्गलाला॥
माधुर्य, ऊस चरकातहि सोडितो न
सोडी न संस्मरिहि शीलगुणा कुलीन ॥२९॥

गद्य अर्थ—

चंदन तोडला तरी सुगंध टाकीत नाही म्हातारा झाला
तरी हवी आवला डोल सोबीत नाही चरकात पिळला जात
असलेला ऊस आपली माधुरी सोबीत नाही त्याप्रमाणेंच
कुलीन हा सध्यातही शीलगुण सोबीत नाही

मज्जनस्य हृदयं नरनीलं यद्वदन्ति कायसदलीकम् ।
अन्यदेहविलमस्यरितापात्मजनो द्रवति,
नो नरनीतम् ॥ ३० ॥

रयोदण

“चित्तं ह्ये घृतं जणू, मुज्जनाचं”

जे कमी वदति तें मज साचें ॥

ताप अन्यद्वि तनूत असून

हो घवे मुज्जन हा, घृत हें न ॥ ३० ॥

रिसा हे घ शार्दूलचिरीडित—

लोण्याची हृदयास देति उपमा, थोरांचिया,

जे कमी—

खोटें तें—जरि तुल्यता टिसुनि ये दोत्रांमधें मादवीं ॥
अन्यांच्याद्वि तनूत ताप असतां त्याच्या धर्मीच्यामुळे
थोरांचीं हृदयें पहा नितळतीं—लोणी

कुठे पायले ? ॥ ३० ॥

गद्य अर्थ—

सज्जनांच्या हृदयाला कविवर हे लोण्याची उपमा देतात
तें काही करें नव्हे (घुडतापुरी ही उपमा बरोबर असेच)
दुसऱ्यांच्या देहांत ताप जळकट असला (दुसऱ्यांच्या
दुखान) तर त्या सज्जनहून प्रबल लोणी कवी
विनकलेले पाडिलें ?

सत्पुरुषः सलु हिताचरणैरमन्द—

मानन्दयस्रसिल्लोकमनुक्त पर ॥

आराधितः कथय येन कैरुदोर—

रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ? ॥ ३१ ॥

वसततिलका

जे साधु ते, करवि कार्य सुसौख्यदायी

आनंद देति जगताम, न सांगतांही ॥

पद्मां शशी उमलरी स्वरुं उदारें

तें त्या कुणी विनविलें म्हणुनीच का रे ? ॥ ३१ ॥

गद्य अर्थ—

सत्पुरुष हा, परहिताचीं कार्ये, अविना करीत, जगाला
आनंद देण्याचें कार्य, कुणी न सांगतांही, करीत असतात.
आपल्या उदार वरुणां (विराणां), (चंद्रविहारी) कमलना

चंद्र उमलविनो तैं काय त्याला कुणी विनविले म्हणून ?
सांगा पाहू

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वीं गुर्वीं ततोऽपि जगदण्डम् ॥
तस्मादप्यतिगुरवः प्रत्येऽप्यचला महात्मानः ॥३२॥

भावार्थः

गिरि हे मोठे, त्यांडुनि पृथ्वी, ब्रह्माण्ड थोर तीहून ॥
परि अतियोर महात्मे प्रलयांतहि कर्धिं न जे करिति
चलन ॥ ३२ ॥

गद्य अर्थ—

पर्वत मोठेच असतात, पण पृथ्वी त्याहून मोठी, व, ब्रह्मांड
तार, तिच्याहून मोठे, पण, या सर्वांहून अत्यंत मोठे
महात्मेच- जे प्रलयांत बुद्धांचे चलिंत होत नाहीत

उदये सखिता रक्तो रक्तश्चास्तमे तथा ॥
संपत्तौ व विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ ३३ ॥

अनुष्टुप्

उदयीं अस्तमानी या सूर्य लालचि तो असे ।
एकही रूप धोरांचे धैर्भावीं संकटीं तसे ॥३३॥

गद्य अर्थ—

उगवताना काय, मावळताना काय, सूर्य एकासारखा लालच
असतो धोरही, वैभव येवो, सधट येवो, एकासारखी वृत्ति
देवतात

किं मधुना, किं विधुना,
किं सुधया, किंच यमुधयापिलया ? ॥

यदि हृदयहारिचरितः
पुरुषः पुनरेति नयनयोरनम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः

मधु, विधु, सुधा नि यमुधा
हे चारहि तुच्छ वाटतील, जर ॥
निजचरितें जननंदन,
सुजन पुन्हां दृष्टिला पडेल तर ॥ ३४ ॥

गद्य अर्थ—

निजचरितानें जनमनाला आनदविणारा सुजन पुन्हां
दृष्टिला जर पडणार असेल, तर मधाची, चडाची, अमृताची
किंवा साऱ्या जगाची तरी पर्वा मनुष्य कशाला करील ?

शुद्धः स एव, कुलजश्च स एव धीरः
श्लाघ्यो विपत्स्यपि न मुञ्चति यः स्वभावम् ॥

तत्र यथा दिनकरस्य मरीचिजालै-
देहं त्यजेदपि हिमं, न तु शीतलत्वम् ॥ ३५ ॥

वसवतिलका

तो शुद्ध, धीर, जर्मिं एकच तो कुलीन
स्तुत्य, स्वभाव त्याजितो कर्धिं संकटीं न ॥
सूर्यातिपांत अतितीव्रहि, कोळपून
देहा त्याजिल हिम हें; परि शीतता न ॥३५॥

गद्य अर्थ—

संकटात बुद्धां जो स्वभाव सोडीत नाही तो खरा शुद्ध, तो
कुलीन, तो धीर, तो स्तुत्य । सूर्याच्या किरणानीं तापूनही
हिम हें आपला देह सोडील (वितळेल) पण शीतलता
सोडणार नाही

विद्या विवादाय, धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाया।
खलस्य, साधोर्विपरीतमेतद् ज्ञानाय दानाय च
रक्षणाय ॥३६॥

वसवतिलका

विद्या विवाद करण्यास, मद्दार्थे विस्त
शक्ती दुःखांस छळण्या असण्या समर्थ ॥
दुष्टास । साधुस परी उलटेंच खास
ज्ञानास, दान करण्यास, नि रक्षणास ॥ ३६ ॥

गद्य अर्थ—

विद्या मिळवावयाची, ती वाद घालण्यासाठी, संपत्ति,
उन्नत होण्यासाठी, शक्ति, दुःखांना छळण्यासाठी, हें शक्ति
दुष्टांचे । पण सज्जनांचे शरीर त्याच्या उलटें असतें अनु-
क्रमे—विद्या, ही ज्ञानार्जनासाठी, संपत्ति, दान देण्यासाठी,
शक्ति, दुर्बलांचे रक्षण करण्यासाठी

प्रज्जलित्यानि पुष्पाणि वासवन्ति कच्छयम् ॥

अहो सुमनसां प्रीतिर्यामदक्षिणयोः समा ॥ ३७ ॥

अनुष्टुप्

मोजळीत फुलें देतीं वास दोन्ही करंप्रति ॥

उमनांची सम प्रीती डाव्यां नि उजव्यां प्रति ॥ ३७ ॥

गद्य अर्थ—

मोजळीत घेतलेलीं फुलें दोन्ही हातांना मुगंथ देतात.

सुमनांची (फुलांची; चांगल्या मनाचे जे लोकांनी) प्रीति
गंध्या काय उजव्या काय दोन्हीवर सारखीच.

(दावें उजवें म्हणजे कमी व अधिक हा अर्थही आहेच.)

अहो यत् विचित्राणि चरित्राणि महात्मनाम् ।

लक्ष्मीं वृणाय मय्यन्ते तद्गारेण नमन्ति च ॥ ३८ ॥

अनुष्टुप्

अहो ! विचित्र हीं कैशीं थोरांचीं वर्तनें किती ? ।

मानिती वृण लक्ष्मीला तद्गारें परि वांकती ! ॥ ३८ ॥

गद्य अर्थ—

थोराचें हें वर्तन केवढें विचित्र म्हणावें ! एकीकडे संप-
त्तीला ते वृणवत् (क्षुद्र, हलकी) शनजतात पण दुसरीकडे
वयावें तर लाव (हलक्या) संततीच्या भाराखाली हे
वांकतात ? (नम्र होतात.)

वदनं प्रसन्न-सदनं सदयं हृदयं सुखामुचो वाचः ।

करणं परोपकरणं येषां, केषां न ते वंद्याः ? ॥ ३९ ॥

जायां

वदनं प्रसन्न, हृदयहि सदय नि वाणी अवेच अमृतात् ।

कृति ही उपकाराची ज्यांची ते वंद्य कां न कोणास ? ३९

गद्य अर्थ—

ज्यांचें वदन प्रसन्न, हृदय सदय, बोलावें अमृतासारखें व
कृति परोपकाराची ते कोणाला वंदनीय नाहीत ?

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामैकरूपता ॥ ४० ॥

अनुष्टुप्

जसें चित्त तशी वाणी, तशी वाणी तशी कृति ।

चित्त, वाणी, क्रिया सारीं साधूंचीं एकरूप तीं ॥ ४० ॥

गद्य अर्थ—

मनांत अगेल तसेंच बोलणें, बोलावें तशीच कृति करणें—
अशा प्रकारें चित्त, वाणी, क्रिया, यामध्यें सज्जनांच्या वाचनीय
एकरूपता असते.

घनुः पुष्पं, मीर्वा मधुकरमयी, चंचलदृशां

दृशां कोणो वाणः, मुहदपि जहात्मा हिमकरः ।

स्वयं चैकोऽननः सरलमुवनं व्याकुलयति

क्रियासिद्धिः मत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ४१ ॥

जायां

पुष्पांचेंच घनुष्य, नि दोरी मधुकरमयी, तत्मा वाण

स्त्रीचे घटाक्ष चंचल, जड हिमकर चंद्र सिंगही छान ॥

अमुनी स्वयें अनंगहि, अखिल जगा एकरुपाच

कृतियश थोरांचें निज सत्त्वामय्यें, न साधनांत

पसे ॥ ४१ ॥

गद्य अर्थ—

पुष्पांचें नाजूक घनुष्य, सुंगांची दोरी, स्त्रीचे चंचल घटाक्ष हे
वाण, जड गारठविणारा गोळा चंद्र हा म्हणे मित ! स्वयें अनन्य
म्हणजे हेतुच ममत्वेला; असा मदन, एकाच सर्व जग त्रिकुटो !
(साधनं कमली व सिद्धि रेवती प्रबंध) थोरांचें कार्यांत
यश हें लांच्या मत्त्वावर अवलंबून असतें, साधनांवर नव्हे.

हृदयानि सतामेव कठिनानीति मे मतिः ।

खलवाग्विशिष्टैस्त्रीस्यैर्भिद्यन्ते न मनाग्यतः ॥ ४२ ॥

अनुष्टुप्

सज्जनांचींच हृदयें कठीण मज वाटतीं ।

तीक्ष्ण चाग्याण दुष्टांचे ज्यां न अल्पहि ठेदतीं ॥ ४२ ॥

गद्य अर्थ—

ज्याअशी दुष्टांचे, तीक्ष्ण वाण, लोकां अल्पही ठेदूं शकत
नाहीत, त्याअशी (दुष्टांचीं नव्हेत) सज्जनांचींच हृदयें कठीण,
असे मला वाटतें; (मृदु म्हणताना तें नोंदें !)

रथस्यैकं चक्र भुजगयमिताः सप्ततुरगा
निरालम्बो मार्गश्चरणविकलः सारथिरपि ॥
रविर्योत्येवान्तं प्रतिदिनमपारख्य नभसः
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ४३ ॥

भाषा

रथचक्र एक, घोडे सातही धरण्या लगाम सर्पांचा ।
मार्ग अधांतरि, सारथि थोटा चरणाविना अरण
साचा ॥
तरि तो सूर्य प्रतिदिनि उल्लुघुनि नभ अपार जात असे,
कृतिशय थोरांचे निजसत्त्वामध्ये, न साधनांत
वसे ॥ ४३ ॥

गद्य अर्थ—

रथाला एकच चाक्र, घोडे सात आणि त्यांना आवरण्यास
सर्प हा लगाम । मार्ग अधांतरि, सारथी अरण लंगडा, (असत्या
साधनाच्या बळावर) सूर्य प्रतिदिन अपार आकाश ओलांडतो
थोरांच्या कार्यातील सिद्धि त्याच्या सत्त्वावर (हिंमतीवर)
अवलंबून असते, साधनांवर नसते (च त्यासाठी वे रडतही
वसत नाहीत)

मनस्वी त्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति ।
अपि निर्वाणमायाति नानलो याति क्षीतताम् ॥ ४४ ॥

अनुष्टुभ्

मरे थोर तरीही ना नीचत्व कधि दावितो ।
जाई विज्ञानी अग्नि तरी होई न थंड तो ॥ ४४ ॥

गद्य अर्थ—

थोर माणसें मेळीं तरी नीचपणा दाखवीत नाहीत. अग्नि
विज्ञानाच्या ज्वाळीने वण वण होणार नाही.

यदमी दशन्ति दशना रसता तत्स्यादुसौख्यमनुभ्रति ॥
प्रवृत्तिरियं विमलानां छिद्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ ४५ ॥

भाषा

चाविति दांतचि जरि तें, अनुभ्रिते जीम भात्र
गोही ती ।
प्रवृत्तिच ही विमलांची, कीं, अन्यांस्तचि कष्ट हे
करिती ॥ ४५ ॥

गद्य अर्थ—

दात (अन्न) चावतात पण त्याची गोडी मात्र जीम चाबते
विमलांचा (शुद्ध मनाच्या लोकांचा, इकडे दात विमल पाडे
असतात) हा समावच कीं, त्यांनीं दुःखासाठी कष्ट
करित राहावे

शिला बाला जाता चरणरजसा यत्कुलशिशोः
स एवायं सूर्यः सपदि निजपादैर्गिरिशिलाम् ॥
स्पृशन्भूयो भूयो न खलु कुरुते कामपि वधूं
कुले कश्चिद्वन्यः प्रभवति नरः श्लाघ्यमहिमा ॥ ४६ ॥

भाषा

यत्कुलशिशुनें केली चरणघुळीनें शिलेंतुनी घाला
तो हा सूर्यहि सतत निजपादांनीं गिरीवरील शिला ॥
स्पर्शां पुनःपुनः करी शिलेंतुनि न एकही खी तो
कुलांत एखादाची कोणी अत्यंत थोर नर होतो ॥ ४६ ॥

गद्य अर्थ—

(राम हा सूर्यवंशांत जन्मला) ज्याच्या कुलातील एका
मुलानें, आपल्या पदघुळीनें, दगडातून जिवंत झी उत्पन्न केली,
तो खत सूर्य, पर्वतावरील शिलांना, सतत, अनेकदा, आपला
पादस्पर्श (पादचरित्रण) करीत असून, एकाही शिलेंतून, झी
त्याला उत्पन्न करतो आली नाही. कुलांत एखादाच धन्य
महात्मा निपजतो (सारे घोडेच मोठे होतात ?)

दीपाः स्थितं वस्तु विभावयन्ति कुलप्रदीपास्तु भवन्ति
केचित् ।

चिरन्त्यतीतानपि पूर्वजान्ये प्रकाशयन्ति स्वगुण—
प्रकर्षात् ॥ ४७ ॥

यसंतनिरका

जे कां असे, उजळवील तयास दीप
होई परंतु विप्लाव कुलप्रदीप ॥
गेले कधींच, असल्या निजपूर्वजांस
ज्याचा सदा उजळनी स्वगुणप्रकर्ष ॥ ४७ ॥

गद्य अर्थ—

दिवे द्वे (फार तर) या घटकेला समोर, प्रत्यक्ष अस्तित्वांत असलेल्या वस्तूलाच, प्रकाशित करतात. पण कुलप्रदीप म्हणून काहीं असतात, ते, आपल्या गुणप्रकर्षाने (गुण= देव्याची वात) उंचीच, पूर्वी होऊन गेलेल्या आपल्या पूर्वजाना वृद्धा, प्रकाशित करतात.

—•—

विगृहीतः पदाकान्तो भूयो भूयश्च खंडितः ।

॥धुर्यमेवावहति सुश्लोक इव सज्जनः ॥ ४८ ॥

वंशस्थ

करूनही विग्रह, पाडुनी पदें
पुन्हां पुन्हां खंड करूं तरीहि ते ॥
सुश्लोक हे गोडचि, हेंहि होऊन
तसेच सारे असतात सज्जन ॥ ४८ ॥

गद्य अर्थ—

(यांत विगृहीत, पदाकांत, खंडित हे तीन शब्द अर्थां टोकाकडे विगृहीत=विग्रह करून=ममास सोडवून, पदाकान्त= रें पाडून, खंडित=टुक्के पाडून सज्जनाकडे विगृहीत=विग्रह माडण) करून, पदानाम=लाघाइन (अपमान करून) खंडित=अपमान करून किंवा मारझोड करून.) सज्जन हे सुश्लोकां गारये अनतात—दीर्घी विगृहीत, पदाकांत, पुन्हां पुन्हां खंडित केले तरी गोड ते गोड !

—•—

ऋग्वेदादिषु निहितं जलमाविर्भवति पल्लवाम्बु ।

पेर्यंतं यदुपक्रियते तदपि महान्तो बहन्त्युच्चैः ॥ ४९ ॥

कायां

जल शिपिलें मुळाशीं तें तव दामील पल्लवांमत्त ।
गुप्तहि उपकारातें मिरगिति उंचावरी धरनि संत ४९

गद्य अर्थ—

गुप्ताशी घातलेलें (न दिसून पडणारें) पाणी, शाखें हीं वर आपल्या पानांच्या टोकाशीं प्रदर्शित करतात सज्जनांवर गुप्त रीतीनें उपकार केले तरी ते उंचावर धरून मिरवितात (म्हणजे उपकाराच्या मानानें जसा आमाची होतात व उघड तें ऋण मानतात)

—•—

अत्यंतमग्न्यनरुद्धर्षनमुत्सहन्ते

मर्यादया नियमिताः किमु साधनोऽपि ?

लक्ष्मीसुधाकरसुधाद्युपनीय शेषे

रत्नाकरोऽपि गरलं किमु नोजगार ? ॥ ५० ॥

वर्मततिलका

मर्यादशील हृदयीं कितिही असून

अत्यंत घोर छळ साधुहि सोमिती न ॥

लक्ष्मी, शक्ती, अमृत, देऊनही समुद्रें

चासून अतिं न दिलें विष घोर कां रे ? ॥ ५० ॥

गद्य अर्थ—

मर्यादया नियमिता, (समुद्र, किनाऱ्यानि बांधलेला, सज्जन= मर्यादशील हृदयाचे) असून वृद्धा, सज्जन जरी झाले, तरी, आत्यंतिक छळ करी तोयतीत ? (समुद्र मंदनांत) लक्ष्मी, चंद्र, अमृत हें देऊन वृद्धा होतरी युमद्वन पैग्याला तामन रत्नाकरानें वृद्धा विष ओरुळे नाही नाय ?

—•—

न तपोसि न तीर्थानि न शास्त्राणि जयन्ति च ।

संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना ॥ ५१ ॥

अनुष्टुप्

तपें तीर्थें तशीं शाखें संसारार्थींतुनी जना ।

तारूं ना शकती; अल्प जों सेवी तो न सज्जना ॥ ५१ ॥

गद्य अर्थ—

तपश्चर्चा वाय, तीर्थयात्रा वाय, किंवा शास्त्राभ्यास वाय संसारसागरातून तारून नेण्यास समर्थ होत नाहीत, जोंवर माणगाच्या हातून थोडीतरी सज्जनांची सेवा घडली नाही तोंवर

—•—

शम्भुः श्वेतार्कपुष्पेण चन्द्रमा यन्नंतुना ।

अच्युतः स्मृतिमात्रेण साधवः करसंपुटे ॥ ५२ ॥

वसंततिलका

होई प्रसन्न शिष्य शुभ्र रईकुलांन

संतुष्ट चंद्र यनतो अवघ्या दर्शने ॥

धीविष्णु सुष्ट्र अवघ्या स्मरणेंच होई

जोडून हात नित तोयति साधु हेही ॥ ५२ ॥

गद्य अर्थ—

शंकर पाठ्या रुईच्या फुलानें, चंद्र वृक्षाच्या घाम्यानें, विष्णु नामस्मरणानें व सज्जन (खांना) वेवळ हात जोडण्यानें प्रसन्न होतात.

अथापदं प्राप्य सुसंपदं वा

महामतिः स्वप्रकृतं स्वभावम् ॥

जहाति नो मन्दरवेदितोऽपि

शौकर्यं यथा क्षीरमयाम्बुराशिः ॥ ५३ ॥

उपजाति

येवोत संपत्ति, विपत्ति धोर

मूळ स्वभावा त्यजितो न थोर ॥

त्या मन्दरें मंथिलें, तरी तो

क्षीराब्धि कां शुभ्रपणा त्यजितो ? ॥ ५३ ॥

गद्य अर्थ—

बैभभ येवो आपत्ति येवो, धोर माणस मूळ स्वभाव सोधीत नाही. मन्दरानें घुसळल्यानें क्षीराब्धि आपला शुभ्रपणा थोडाव सोडतो ?

न सज्जनादूरतरः कचिद्भवेद्भजेत साधून् विनयक-

मान्वितः

स्पृशन्त्ययत्नेन हि तत्समीपगं विसारिणस्तद्गुणपुष्परेणयः

॥ ५४ ॥

ईद्वंश

न हो कधीं दूरचि सज्जनांहून

तू नम्रभावें भज नित्य सज्जन ॥

तत्संनिधीं तद्गुणपुष्परेणु ते

होती विनायास नरास स्पर्शिते ॥ ५४ ॥

गद्य अर्थ—

सज्जनांपासून कधीं दूर राहू नकोस. त्यांची नम्रभावें सेवा कर, त्यांच्या गुणपुष्पातून निष्पन्नारे रेणु त्यांच्या जवळ असणारांना विनायास स्पर्श करीत असतात.

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या, चिन्ता परब्रह्मविनि-
श्चयाय ॥

परोपकाराय वचांसि यस्य घन्यस्त्रिलोकीतिलकः

स एव ॥ ५५ ॥

उपजाति

विद्या सुकार्या, धन दाययातें

चिन्ता परब्रह्मचि जाणण्यातें ॥

परार्थ चाणी शिणते जयाची

त्रिलोकिचें भूषण घंघ तोची ॥ ५५ ॥

गद्य अर्थ—

ज्याची वंशति दानासाठी, विद्या लक्ष्मीसाठी; चिन्ता ब्रह्माचें आकलन करण्यासाठी; आणि, बाणी परोपकारासाठी; असा जो त्रैलोक्याला भूषणभूत पुरुष तो घंघनीयच आहे.

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकपवादाद्भयम् ॥

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले-

ष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥

शादूलविक्रीडित

इच्छा सज्जनसंगमीं, परगुणीं प्रीती, गुरू वंदणें ।

विद्याध्यास, रति स्वपत्नितचि अन् लोकापवादा

भिर्न ॥

भक्ती शंकरि, शक्तिआत्मदमनीं, दुःसंगि आस्थाच न

होती सद्गुण ज्ञात निर्मल असे त्या सज्जनां

वंदन ॥ ५६ ॥

गद्य अर्थ—

सत्संगाची इच्छा परणें, दुःसंगाच्या गुणावर प्रेम करणें, गुरुजनाशीं नम्र अणणें, मित्राचें व्यसन असणें, आपल्या पत्नी-वरच प्रेम असणें, लोभनिवेला मित्रें, शंकरावर भक्ति असणें, मन सयमाची धाकि अणणें, पालोपासून दूर असणें हे निर्मल गुण ज्ञात आतात त्या सज्जनांना वंदन असो.

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः ।
यगसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥५७॥

वमतलिका

सद्ध्येयं संसृष्टिं, क्षमा निजवैभवांत
वक्तृत्वं संसृष्टिं, पराक्रम संगरात ॥
त्रिधाच वेद जणु, आरुढणें सुनीति
जन्मेंच हे सुगुण थोर जनात होती ॥ ५७ ॥

१४ बर्थे—

संस्कृत धैर्य धरणें, वैभवकाळी क्षमाश्रुति धरण सभेत
कुत्र दाक्षिण, युद्धान पराक्रम करणें, युद्धीतीची आवड
रणें, विद्येच वेद अणव हे थोरांचे जन्मजात गुणच आहेत

—०—

प्रदान प्रच्छन्न, गृहमुपगते सभ्रमविधिः
प्रिय कृत्वा मौन सदसि कथन नाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्या निरभिभ्रमसाराः परकथाः
मतां केनोद्दिष्टं त्रिपममसिधाराव्रतसिद्धम् ॥५८॥

शार्दूलपिंडित

णें गुमपणे, गृही गतिविधि ये त्यांत समाचारणे
ले जे उपकार वा, प्रिय, न तें औघामधें बोलणे ॥
नेतानें फुगणे न, अन्यत्रिपयीं वाणी कुटालीविण
प्रकाचेपरि तीक्ष्ण हें मत कुणी थोरां दिलें
नेमुन ? ॥ ५८ ॥

१५ बर्थे—

नाम दर्श त गुलपणें, आल्या आतषीचा सकार करणें,
निगाच प्रिय मित्रा उपकार केले तर त्याचा चाटवीघात उल्लेख
करणें, सपत्नीचा गर्व न ररण, दुसऱ्याच्या विपत्ती उबाल
नारणनं वागणें इत्यादि हें असे तरवारी वा घारेमारख
तीक्ष्ण मत थोराना कोणी नमूत दिले ?

—०—

प्रप्रियचनदरिद्रेः प्रियवचनाढ्ये, स्वदारपरितुष्टेः ।
परपरिधादनिष्टते, कचिरचिन्मण्डिता वसुधा ॥५९॥

सुभा - ७

सारी

दुःखांस अग्रिय चदतां जे जन दरिद्रीच असतात ।
असे जयांचे वैभव मोठे सगळां प्रिय वदण्यांत ॥
स्वर्खांतचि रत, आणि पराटुप परनिंदेपासून ।
कुटेकुटे जे असती त्यांनी जग दिसतें शोभून ॥५९॥
गद्य बर्थे—

दुसऱ्यांना अग्रिय योग्यताना ज्याच्या शब्दाना दारिद्र्य येतें,
(शब्द निवच नाहीत) प्रिय गोलगाना शब्दाना वैभव येतें,
आपल्या पत्नीचेंच ज्यांना प्रेम, परनिंदेपासून जे पराश्रय
णजे कुठ कुठ (उद्गन) जे सज्जन - भूलाभार आढळतात
त्यांनी पृथ्वीला अलंकृत केले आहे

—०—

भनसि घचसि काये पुण्यापीयूषपूर्णा-
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ॥
परगुणपरमापून्पर्वतीकृत्य नित्य
निजहृदि विरुसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ? ॥६०॥

मालिनी

भन, घच, तनु ज्याची पूर्ण पुण्यामृतांनी
त्रिभुवन उपकारे तुष्ट केले जयानी ॥
लव्हि परगुणा जे गोरखोनी गिरीसे
स्वहृदयि फुलणारे थोर होती कितीसे ? ॥६०॥

गद्य बर्थे—

ज्याच भन, घाणी, व्ह सारं "श" पुण्यामृतान परिपूर्ण आहे,
परोपकारांनीं जशांनीं त्रिभुवनाला सुष्ट केले आहे, दुसऱ्याच्या
अल्पही गुणाला परेतावारचे मोठे म्हणून जे गौरवितात आणि
(त्या परगुणस्तुतीन) आपल्याच हृदयात फुलून जातात,
अवे, संत जयांत कितीवे आहेत ?

—०—

उपकर्तुं प्रिय वस्तु कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।
सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ? ॥६१॥

आर्वा

करणे उपहृति, चदणें प्रिय, अन् करणे अहृनिम
प्रीति ॥
सज्जनात हा स्वभावचि, चद्रा शिशिरत्न कोण
कधि देती ? ॥६१॥

गद्य अर्थ—

उपहार करणें, प्रिय बोलणे, अकष्ट असा खेद करणें हा सज्जनांचा स्वभाव आहे चंद्राला शीतलव बुणी कधी दिले आहे ?

—०—

तुङ्गात्मनां तुङ्गतराः समर्था मनोरथान् पूरयितुं न
नीचाः ॥

धाराधरा एव धराधराणां निदाघदाहं शमितुं न नद्यः

॥ ६२ ॥

साकी

उच्चस्थांचें उच्चतरस्थिचि काम पूर्ण करूं शकती ।
सूर्यतप्तगिरि-दाहान नद्या, नभस्थ घन शमवीती ॥ ६२ ॥

गद्य अर्थ—

थोरांचे मनोरथ, त्यांच्याहून थोर असतील (उच्चस्थांचे उच्चतरस्थ) तेच पूर्ण करण्यास समर्थ असतात. नीच नव्हेत सूर्याने उन्हाळ्यान तापलेल्या बोंगराचा दाह शमविण्यास नेबच समर्थ असतात नद्या नव्हेत (बोंगर उच्चस्थ, नेब त्याहून उच्चतरस्थ, नद्या सकल प्रदेशातून वाहणाऱ्या म्हणून नीच)

—०—

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपस्तत्क्षणभङ्गुराः ।

परित्यागाश्च निःसंगा भवन्ति हि महारमनाम् ॥ ६३ ॥

भनुष्टुप्

टिके आमरण प्रीति कोप तत्क्षण लोपती ।

त्यागांतहि महारम्यांची निस्स्वार्थचि असे मति ॥ ६३ ॥

गद्य अर्थ—

महारम्यांचें प्रेम जन्ममर टिकणारें, राग क्षणभंगुर व त्याच निःस्वार्थपणें वेळेला असतो

—०—

वासरागम्यमनूरोत्स्वरमवनी च वामनैकपदा ।

जलधिरपि पोतलङ्घनः सर्ता मनः केन तुलयाभः ॥ ६४ ॥

आर्या

वामन एकपदे भूः लंघी एकचि दिनीं नमा अरुण ॥

नौका अग्धिस लंघी, तुल्य कशाशीं ठरेल तुजून-

मन ? ॥ ६४ ॥

गद्य अर्थ—

(विधामन्ये) सज्जनांच्या मनाची तुलना तरी कशाशी करावी ? (हा मोठा प्रश्नच पडतो.) (विशाल पृथ्वीशीं तुलना करावी तर) वामनाने (एका बुटक्याने) एक पात्रलात शिर व्यापून टाकले (अनंत आकाशाशी तुलना करावी) त (एक लगडा) अरुण (सूर्याचा सारथी) लाला एका दिवसा ओलाइन जातो, (विस्तीर्ण सागराशी तुलना करावी) त एकाशी खुद नौकाही त्याच्या पार जाऊ शकते.

—०—

यदेतन्नेत्रान्मस्तदपि च समासाद्य तरुणीं

कपोले व्यासक्तं कुचकलशमस्याः कलयति ॥

ततः श्रोणीश्चिम्बं व्यवसितविलासं तदुचितं

स्वभावस्वच्छाणां पतनमपि भाग्यं वितरति ॥ ६५ ॥

शिक्षरिणी

म्हणूं ज्या अश्रू तो जधि युधतिनेत्रांतुनि गळे

कपोलां स्पर्शोनीं हलुंच कुचकुम्भावर रुळे ॥

पुढें श्रोणीसंगें समुचित विलासांसहि करी

स्वभावस्वच्छाणांचें पतनहि त्यां भाग्य वितरी ॥ ६५ ॥

गद्य अर्थ—

ज्याला अश्रू म्हणतात, तें नेत्रजल, तरुणीच्या नेत्रांतून प स्वावर, तिच्या गालाला स्पर्शून, खालीं उतरून, तिच्या कु कुम्भावर डोळ्यां, व तेथूनही खालीं उतरून तिच्या श्रोणी विलास करते हें योग्यच आहे ! स्वभावानेंच जे स्वर त्यांचें पतन मुद्दां त्यांना भाग्यदायी होते

—०—

सुज्जनो न याति विकृतिं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि

छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयाति मुखं कुठारस्य ॥ ६६ ॥

आर्या

परहिततर सज्जन हा नाशांतहि न स्वभाव बदलितसे

तुटतांही चंदन तरु, कुन्हाडीसही स्वर्गः

वितरितसे ॥ ६६ ॥

गद्य अर्थ—

पोषकारी सज्जन, त्याचा विनाशकाल आला तरी आपण स्वभाव सोडीत नाही, कुटना तुटतांही, चंदन, त्या कुन्हाडीलाच सुगंधित करतो

—०—

उत्कर्षयान् निजगुणो यथा यथा याति कर्णमन्यस्य ।
धनुरिष सुव्यंशजन्मा तथा तथा सज्जनो नमति ॥६७॥

भावार्थ

उत्कर्षयंत निजगुण जातिजसजसे दुज्यांचिया कर्णी ।
सद्वंशजात धनुपरि, तसा तसा सुजन जाय
वांकोनी ॥६७॥

गद्य अर्थ—

उत्कर्षयंत=(धनुष्याकडे) खेंचली जाणारी (दोरी), सज्जनां-
कडे=उत्कर्षाय पांचलेने गुण=धनुष्याची दोरी, सज्जनांकडे
पहुण (या त्याची कीर्ति) सद्वंशजात=(धनुष्याकडे) उपास
वाग्रासून वनविलेले (सज्जनांकडे) चांगल्या बघान जन्म-
लेले सद्वंशजात धनुष्याची छत्रपर्वत (खेंचली जाणारी) दोरी
जसपत्ती दुवऱ्याच्या (धनुष्याच्या) कानाची जाते तसतसे
धनुष्य (साहजिकच) अधिकाधिक वाकत सद्वंशजात सज्जनांचे
गुण उत्कर्षयत पालवने (प्रसिद्धी पावून) जसजसे दुवऱ्याच्या
कानापर्यंत जातात, तसतसे (प्रतिदिनिमुखा असल्यान)
सज्जन अधिकाधिक पारतात (नश्र होवत)

इत्यमुनतसज्जनालिनां मदवां काऽपि कठोरचित्ता ।
उपहृत्य भवन्ति दूरतः परतः प्रत्युपकारशुद्ध्या ॥६८॥

भावार्थ

ऊर्जस्वल थोरांचें कठोरचित्तत्व हें निश्चिन्न किती !
प्रत्युपकारमयें ते उपकृति करुनी सुदूर क्षणि
पळती ॥६८॥

गद्य अर्थ—

थोरांच्या मनाच्या कठोरपणाचा, हा एक निश्चिन्न प्रकार
आहे की, ते उपकार करताना आणि दुसरा त्याची परतफेड
करील, या भीतीन ते दूर पळतात

आदिमध्यनिधनेषु मौढवं मज्जने भवति नेतरे जने ॥
छेदतापननिघर्षतादनेर्नान्यभासमुपयाति काञ्चनम् ६९

भावार्थ

आधीं, मध्यें, अर्तीं, सुजन सुजनता घरी, न इतर जन ।
साधूं, माजूं, घांखूं, ठोहू तरि कनक पालडे
काचें न ॥६९॥

गद्य अर्थ—

आधीं, मध्यें, शेवटीं, सुजनच सौमन्य दाखवितो—दुसरा
कोणी न हे सोडावें, तापडावें घामावे हिंसा ठोकावें, तरी सोम्यन
काही पालट होत नाहीं (दुसरी कोणतीही धातु तरी नव्हे.)

भारं बलं वारिमुचः पिबन्ति तदेव कृत्वा मधुर ममन्ति ।
सन्तस्रया दुर्जनदुर्वचामि पीत्वाऽपि मूतानि समुद्दि-
रन्ति ॥ ७० ॥

उपमानि

एतान्या जला मेघ पिऊन तेंच
देतात गोडे कम्नी पुनश्च ॥
प्रादोनिषा दुर्जनदाह संत
करोनि त्यां सूक्ष्म ओरतात ॥ ७० ॥

गद्य अर्थ—

मेघ हे पितांना गारें पाणी पितात—एक देतांना तेंच
मधुर करून देतात अशाच रितीनें सज्जन हे, दुर्जनाचे कुघटन
गिळतात आणि त्यांना सूक्ष्म करून ओरतात

धुशः सन्ति सहस्रदाः स्वमरणव्यापारमागोयताः
स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ॥
दुष्पूरोदरपूण्याय पिबति श्रोतःपतिं पादयो
जीमूतस्तु निदाघसंशृतजगत्सतापविच्छिद्यते ॥ ७१ ॥

धातुलक्षिकीवद

होती धुशः किती सहस्र, रत जे स्वार्थसंपादनीं
त्याचा स्वार्थ परार्थ हाच—सुजनते तो एकदा अग्रणी॥
प्रादी अधिस चाडगशि, मरण्या दुष्पूर पोटास तो
देण्या शांति निदाघतसचि जगा, हा मेघ त्यानें पितो
॥ ७१ ॥

गद्य अर्थ—

वेचक मृत या स्वार्थ साधण्यातच गुरफटून गेलेले छुट लोक
सहस्रदा आहेत पण परार्थ हाच त्याचा स्वार्थ, तो मनुष्य
एकदाच सज्जनांचा शिरोमणि होय ! कधी न मरणारी सन -
च्या पोटाची खाच मरण्याप्रादी, वडवाणि, समुद्राचें प्राशन
करतो पण मेकळी त्याच समुद्राचें प्राशन करतो, तें श्रद्धाच्या
तापानें होरपळलेल्या जगाचा सताप शान करण्यासाठी !

तुल्यमितरा नादौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ७२ ॥

उपजाति

गिरीत उंचीच अलङ्घ्यचिन्ह
अर्न्धीत खोलीच अलङ्घ्यचिन्ह ॥
एकांत एकेक; परंतु दोन्ही
येतात एक्या सुजनां दिसोनी ॥ ७२ ॥

गद्य अर्थ—

अलङ्घ्यतेचीं दोन चिन्हें, उंचीच खोली सापैकीं पर्यंतात एक
उंची आहे तर खोली नाही समुद्रात खोली आहे पण उंचीच
नाही पण सज्जनांत हीं दोन्ही आहेत

—•—

सन्तः स्वयं प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।
आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेन विभाव्यते ॥ ७३ ॥

अनुष्टुभ्

स्वयें प्रकाशती संत, दुजा गुण नय न दे ।
खात्री कस्तूरिंगाची शपथेनेच फां चडे ? ॥ ७३ ॥

गद्य अर्थ—

संत हे स्वयंप्रकाशीच असतात दुसऱ्याकडून काही
कुणाचा गुण प्राप्त व्हावयाचे नसतात कस्तूरिंग्या सुरंग्यानद्वल
कुणाची खात्री पडवावयाची ती शपथेवर सांगितल्याने पडव-
याची घोवीच असते ?

—•—

गंगा पापं, शशी तापं, दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं ताप च दैन्यं च घ्नन्ति सन्तो महाशयाः ॥ ७४ ॥

अनुष्टुभ्

गंगा पापा, चंद्र तापा, दैन्या कल्पतरू हरी ।
महोदार असा संत यार तिधांसहि संहरी ॥ ७४ ॥

गद्य अर्थ—

गंगा पाप, चंद्र ताप, कल्पतरू दैन्य, अशी (हीं एकेक हरण
करतात) संत, हीं तिन्ही नष्ट करतात

—•—

मीमं वनं भरति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वे जनाः सुजनवामुपयान्ति तस्य ॥
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ ७५ ॥

वसंततिलका

त्या घोर रान वनते जणुं राजधानी
सौजन्य त्यास मिळतें सगळ्यांकडोनी ॥
सद्रत्नपूर्ण वनतें जग सर्व त्यास
ज्या पूर्वसंचित विशाल अशा नरास ॥ ७५ ॥

गद्य अर्थ—

ज्याची पूर्वपुण्याई मोठी त्या माणसाला-घोर रान हें
मोठ्या नगरीसारखें होते, सर्व जन त्याच्याशी सौजन्यान वाग
तात, सारें जग त्याला सद्रत्नाची साणच होते.

—•—

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते
स्नेहं न संहरति नैव गुणान्निषोति ॥
द्रव्यापसानसमये चळतां न धत्ते
सत्पुत्र एव कुलसद्गति कोऽपि दीपः ॥ ७६ ॥

वसंततिलका

पात्रास ताप नच दे, न मल सचे तो
न स्नेह ओढुनि गुणक्षय चा करीतो ॥
द्रव्यापसानसमयीं न चळे कधीही
सत्पुत्र हा कुलगृही जणुं दीप होई ॥ ७६ ॥

गद्य अर्थ—

यात सर्वे वर्णन बघाई आहे—सत्पुत्र हा कुलगृहात दीपा-
सारखा असतो दोघेही पात्रास (ज्यात तेल असते त्या
मागास, सत्यान माणसान) ताप देत नाहीत दोघेही मल
स्रत नाहीत (दिवाकडे-काजरी पुत्राकडे-वाईट कृत्य)
स्नेह परत घेत नाहीत (दिवा वातीकडून स्नेह=तेल घेवून
घेत नाही सत्पुत्र मैत्री परत घेत नाही) गुण-क्षय करीत
नाहीत (दिवा, गुण=वात कमी पडें देत नाही. सत्पुत्र आपले
गुण टिकवून घेतो) द्रव्य संपले तरी चळन नाहीत, (दिवा
कडे द्रव्य=द्रव=तेल, पुत्राकडे-सुपति)

—•—

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति नो सदुपदेशम् ।
यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ ७७ ॥

आर्या

उपदेश न वदती तरि करणें तूं नित्य संतसेवेस ।
सहज बोलही त्यांचे राहति शास्त्रेंच होउनी
खास ॥ ७७ ॥

गद्य अर्थ—

संत हे जरी (उठल्या मुठल्या) उपदेश करीत नसले, तरी,
माणसानें त्याची सेवा केली पाहिजे. कारण त्यांचे सहजी
बोललेले शब्द व कथा या शास्त्रें होऊन राहतात ।

व्यथयतितरामुपेतः शुद्धप्रकृतीनवचलेऽशोऽपि ।
उद्विजते ननु चक्षुः सक्तेन रजःकणेनापि ॥ ७८ ॥

आर्या

स्वच्छ प्रकृति जयांची, अल्पहि दोषें तयां व्यथा वाटे ।
डोळ्यांमधें रजःकण अल्पहि क्षिस्तां पहा किती
खुपतें ॥ ७८ ॥

गद्य अर्थ—

हृदयानें, स्वभावानें, स्वच्छ अशा थोरांना स्वतः ला
यत्किचित् दोष जडला, तरी, त्याची व्यथा वाटते. डोळ्यात

अगदीं सूक्ष्म धुळीचा कण गेला, तरी किती गुनगुन हें सर्वज्ञान
आहे. (नेत्र हे स्वच्छप्रकृति)

—o—

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदापान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ॥
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिसुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमो विजयते ॥ ७९ ॥

आर्या

व्यापी उदधि जगा, परि, केवळ शतयोजनेंच
विस्तृत तो ।
पांथस्य नित्य रवि हा उलंडुनि हें विशाल नभ जातो ॥
मर्यादांनीं मुद्रित बहुधा सारेंच घस्तुजात असें ।
सुजनांच्या प्रज्ञेचें स्फुरणचि निःसीम एरुमान
दिसे ॥ ७९ ॥

गद्य अर्थ—

समुद्र हा, जगाचा व्यापितो, पण, तोही, फारतर शंकर
योजनांततकाच विस्तृत असेल । आकाश अर्दंत म्हणार्चें, तर,
हा नित्यप्रवासी सूर्य, दिनप्रतिदिन त्याला ओलांडून जातो !
अशा तऱ्हेन, बहुधा प्रत्येक वस्तु, मर्यादेनं बद्ध आहे,—पण
सज्जनांच्या प्रज्ञेचें स्फुरण, हेंच एरुमेव, निःसीम आहे.

—o—

प्रकरण ५ वें

निपय — खल, दुर्जन, दुष्ट, नीच, पिशुन, छुद्र, निंदक, कलंकित.

निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जन ॥
चिरं जलनिधौ ममो मेनाक इव मार्दवम् ॥ १ ॥

अनुष्टुप्

वेदान्तीं ये युद्धोनीही साधुता न खला तशी ॥
सागरीं चिरमग्राही मेनाका मृदुता जशी ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

दुर्जनाला, वेदान्तांत कितीही, बुडविले (निष्णात झाला,)
तरी झाला सुपनव येत नाही,—जसे, चिरकाळ समुद्रांत
बुडलेल्या मेनाझाला, मृदुत्व येत नाही, तसे (युद्धांत बापाला
एकही सोडून, स्वतःचा जीव बचावण्याइतका, हा, कठोरहृदयी
हिमाश्रय—पुत्र, याचेवियरी अधिक माहिती श्रो ४१ पहा)

खलजनघदनं गता नितान्तं

मधुरतरापि षडुत्पन्नेति सृष्टिः ॥

परिणमति विपात्मनेय पीतं

भुजगकुलेन पयोऽपि शर्कराद्वयम् ॥ २ ॥

पैतालीय

खल जधि घदतात गोड सृष्टि

मधुरहि त्या षडु फार फार होती ॥

यद्य मुक्ति शिरस्तां भुजगमात्रे

विपचि यने क्षणं दूध-सागरयेचं ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

गृहस्था आर्येन मधुर, अगरी सृष्टि, दुष्टाच्या तोंडून बाहेर
परतून, अर्थात षडु होतात. गर्भाच्या तोंडात दूध सागर गोळे
तरी त्यांचे विपानच स्वप्नर होते

अनुकुर्या. गन्धमुदगावमिमपाभात्ययोः सूर्याः ॥

विदधानि लभ्येते सुदणमस्यापरश्च विदधानि ॥ ३ ॥

आर्या

खल टोंक, सुजन नेढे, जणू सुईचेच भाग हे दोन ॥
पाडील भोंक पहिला, दुसरा टाकील तेंचि बुजवून ॥ ३ ॥
गद्यार्थ—

खर, आणि, सुजन, हे अनुक्रमें, सुईच्या टोंकासारखे, व
नेव्यासारखे, असतात पहिला, भोंक पाडीत असतो, तर
दुसरा, तें बुजविण्याच कार्य करतो.

नन्याश्रयस्थितिरियं तव कालकूट !

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ? ॥

प्रागर्णवस्य हृदये, घृणलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि याचि पुनः खलानाम् ॥ ४ ॥

वसतिलका

केसें तुणी शिक्किलें तुज कालकूट !

पों उत्तरोत्तर तुझी स्थिति उघा होत ? ॥

आधीं समुद्रि, पुढतीं शिवकटि जासी !

तूं शेवटी खलमुर्तीं स्थिर आज होसी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

हे काळकूट शिवा ! उत्तरोत्तर, तुणी वसति, अधिकाधिक
उचावर होत जावी, ही मुक्ति, तुज कोणी शिकविली !
गूढ तू सागरतळीं होनास, नंतर शिवाच्या कटी, आणि आतां
खगच्या मुर्ती येऊन वसणाने ।

न देवाय, न धर्माय, न वन्धुभ्यो, न पार्थिवे ॥

दुर्जनेनार्चितं द्रव्यं भुज्यते राजतस्वरैः ॥ ५ ॥

उपनिषद्

देवा न, धर्मा न, न याचकास

मिळें न संवर्धितही जनास ॥

जें द्रव्य लोकीं गरा मेळवीसी

तें राज्य या चोर लुटने नेती ॥ ५ ॥

गद्याय—

हृष्टांगी मिळविलेलें द्रव्य, न देवाभारणी, न पर्माभारणी,
न बांधनांना, न याचकांच्या हातीं पहायचें ! राजे किंवा चोर
बाणीं तें हृष्टावयाच हीच खाधी गति !

—०—

एकः खलोऽपि यदि नाम भवेत्तमभायां

सोधीकरोति विदुषां निखिलप्रयत्नान् ॥

एकापि पूर्णमुदरं मधुरैः पदार्थैः—

खलोढ्य रेचयति हन्त न मक्षिका किम् ? ६

वसन्तिलका

सान्या नभेत खल एक जरी भसेल

सारीच सुभ हति निष्फल तो करील ॥

मिष्टान्नची उदरि ज्या भरलें तयासी

देई न काय दचळूनचि रेच माशी ? ॥ ६ ॥

पार्थ—

निद्रानाण्या सभेत, एक जरी दुर्जन असला, तरी, त्याच्या सर्प
मावर तो थोडा फिरवील मिष्टान्न भरलेल्या पोटांत, एक
ती माशी नेरी, तरी ती त्याला रेच दिल्याशिवाय राहील काय ?

—०—

पादाहतोऽथ दृढदण्डविघटितो वा

यं दष्ट्या दशति तं किं हन्ति सर्पः ॥

कोऽप्यन्य एव पिशुनोऽथ मुजङ्गधर्मा

कर्णे परं दृशति, हन्ति परं समूलम् ॥ ७ ॥

वसन्तिलका

मारुनि दंड, तुडवूनहि त्या पदानें

मारीच सर्प, क्षणि, ज्या डसतो रदानें ॥

हा सर्पयधु खळ, लागुनि वारिं एका

मारी समूल परि अन्य कुणास देखा ॥ ७ ॥

पार्थ—

पायांनी तुडविलेला, किंवा, काठीनें वडविलेला सर्प, पार
पर तर, ज्याला दातांनीं वेचेल, त्या एकाच मारु असेल,
जि सर्पयधु दुर्जन (जुगलखोर) हा एकाच्या कानाला खणोन,
जि दुसऱ्यालाच ठार करी

सर्पदुर्जनयोर्मध्ये परं चर्यो, न दुर्जनः ॥

सर्पो दशति कालेन, दुर्जनस्तु पदे पदे ॥ ८ ॥

अनुष्टुप्

सर्पं दुर्जनं यांमध्यं परा सर्पं, न दुर्जनं ॥

सर्पं चात्रे कर्षीं फाळीं—दुष्टं चात्रे क्षणोक्षण ॥ ८ ॥

गद्याय—

सर्प आणि दुर्जन, यात (रातच्या तीन बरा म्हणजेदारात
तर) दुर्जन नव्हे, मर्याद झाले सर्प वेचूनही चावणार, परा
दुर्जन क्षणप्रणाला डसत राहणार

—०—

अहो खलमुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः ॥

अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्मियुज्यते ॥ ९ ॥

अनुष्टुप्

किती विचित्र रीतीनें घडिनो सर्प दुर्जन ॥

एकाच्या चावुनी सानां टासी अन्यास मारन ॥ ९ ॥

गद्याय—

दुर्जनहारी सर्प (साध्या मर्णाहून) किती निराळ्या रीतीन
मनुष्याला ठार करतो ! डसतो एकाच्या कानाला, आणि, ठार
मारतो दुसऱ्याच कुणाला !

—०—

दृश्यन्ते भुवि भूरि निम्बतरः कुत्रापि ते चन्दनाः

पाषाणैः परिपूरिता वसुमती यत्रो मणिर्दुर्लभः ॥

श्रूयन्ते कटारपान्न सततं, चैत्रे कुहूकृजितं

तन्मन्ये खलसदुलं जगदिदं, द्वित्राः क्षितौ सन्नना १०

शाहूळविक्रीडित

पाहणें तिकडेच लिंज जगतीं—कोटती चंदन

पाषाणीं भरल्या महींत विरळा येई हिरा लभुन ॥

काकांचा ख नित्यः कृजन करी चैत्रीं कधीं कोरिळा

दुष्टांच्या जगतांत थोर पडती दो-तीनची इष्टिला ॥ १० ॥

गद्याय—

जमनर बघाव, तिकडे, कुहूळ्याची साठेंच फार, चंदन
कुठेंही एखादाच शूची तुगती दगडांनीं सगळें काढे हिरा
वसितच कावळ्याची बटबट निघावीच, कोरिळाचें इट्टेइट्टे
वर्षांसाठीं चैत्रात ऐकू यायचें, एवढा सा जमी कुत्रेपुत्र
दुर्जनाचाच सन्न इट्टे दोन-तीन अवयव नसतल !

—०—

खलः सर्पपमात्राणि परच्छिद्वाणि पश्यति ॥

आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ११ ॥

अनुष्टुप्

दुज्यानेत्रीं कुसळही पाहे नित्यचि दृष्ट तो ॥

स्वतांचें तो मुसळही दिसूनिहि न पाहतो ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

दुष्टाला, दुसऱ्याच्या ओळघातलें कुसळ सडा दिवेल; पण स्वतःच्या ओळघातलें मुसळ दिसणार नाही (शब्दशः-दुसऱ्याचीं मोहरीएवढीं छिद्रें दिसतील, स्वतःचीं नेलफलाएवढींहि दिसणार नाहीत.)

दुर्जेनः परिहृतेष्व्यो विद्यायालङ्कृतोऽपि सन् ॥

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ? ॥ १२ ॥

अनुष्टुप्

विद्याभूषित पेसाही टाळाया नित्य दुर्जेन ॥

मस्तकीं रत्न ज्याच्या, तो सर्प भीतिद काय न ? ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

दुर्जेन, विद्यामंडित असला, तरी, त्याची सगत टाळावी. ज्याच्या मस्तकीं रत्न, असाही सर्प, काय भयंकर नव्हे ?

न विषममृतं कर्तुं शक्यं प्रयत्नशतैरपि
त्यजति कटुतां न स्वां निम्बः स्थितोऽपि पयोद्वदे ॥

गुणपरिचितामार्यां वाणीं न जल्पति दुर्जेनः

चिरमपि घलाभ्माते लोद्वे कुतः कनकाकृतिः ? ॥ १३ ॥

हरिणी

अमृत करणें सायासैंही न शक्य विपांतुनी
न च मधुरता ये लियाला पयःसरि वादुनी ॥

गुणिजन घदे तैशी वाणी घदे न च दुर्जेन
चिर फुकुन ये लोहांतूनी सुवर्णचि कोडुन ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

शेंकडों प्रयत्न केले, तरी, विपाचे, अमृत करणें अशक्य. दुधाच्या तळ्यात लिन वाडला, तरी, आपली कटुता सोडीत नाही. गुणीजनासारखी वाणी, दुर्जेनाच्या तोंडून निघणार नाही. चिरकाल फुंकलें, तरी, लोखंडाचें सोने कुटून होईल ?

दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति विश्वासः ॥

पाणीं पयसा दग्धे तक्रं फूत्कृत्य बालकः पिबति ॥ १४ ॥

भार्या

दुष्टें दूषित करतां मन सुजनांतहि धरी न विश्वास ॥

जळतां हात दुधानें फुंकुनि बालक पिईल ताकास १४

गद्यार्थ—

दुर्जनसंगतीनें, मन, एकदां कां दूषित झालें, कीं, मग सज्जनानाही विश्वास वाटेनासा होतो दुधानें हात भाजल्यावर बालक, तारुण्यदां फुंकूनच पितें.

अन्यस्य लगति कर्णे जीवितमन्यस्य हरति घाण इव ॥

हृदयं दुनोति पिशुनः कण्टक इव पादलग्नोऽपि ॥ १५ ॥

भार्या

लागे कर्णि दुज्याच्या, प्राण दुज्याचे हरी, जसा घाण ॥

हृदया दुखवी दुर्जन कांटा पायांत जेवि बोंचून ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

दुर्जेन हा एरुपशीं, बाणासारखा, एकाच्या कानाला लागतो व दुसऱ्याच कोणाला ठार मारतो. दुसऱ्यापशीं, तो काळ्या-सारखा-पायाला बोंचला (नम्र झाला), तरी, त्याची कळ हृदयापर्यंत जावे.

अमरैरमृतं न पीतमग्धे-

न च हालाहलमुत्खणं हरेण ॥

विधिना निहितं खलस्य वाचि

द्वयमेतद् घहरेकमन्यदन्तः ॥ १६ ॥

शाईलबिक्रीडित

मंथोनी, उदधीतलें अमृत तें प्याले म्हणे देव ते
चा हालाहल शंकरेंच मिळिलें खोदेंचि हें घाटतें ॥
दुष्टांच्या मुखि त्या कधींच विधिनें दोघांसही ठेविलें
ओठांना अमृतें, नि आंतुनि तया हालाहलें व्यापिलें १६
गद्यार्थ—

समुद्रमंथनातलें अमृत, देव प्याले, हेंही खोदें। व, सीत हालाहल, शंकर प्याले, हेंही खोदें ब्रह्मदेवानें, आधींच दुर्जेनाच्या मुखी, त्या दोघांनाही,—अचूताला ओठाशीं व हालाहलाला आंत—असे ठेविलें आहे.

सजन्ति शूर्पवदोषान् गुणान् गृह्णन्ति माधवः ॥
दोषप्राप्ती गुणत्यागी चालनीरिय दुर्जनः ॥ १७ ॥

अनुष्टुप्

गुण राखी, दोष फेकी, साधु तो या सुपापरी ॥
दोष घेई गुणां सोडी खल तो चालणीपरी ॥ १७ ॥
गद्याये—

पाखडताना, धान्य देवून घेऊन, खडे फेकणाऱ्या, सुपासारखे
सज्जन समजावे पीठ चालताना, पीठ सोडून, मरडा धरून
देवणाऱ्या, चालणीसारखे, दुर्जन समजावे ॥

जन्मप्रवृत्तिवक्रस्य हलस्य च खलस्य च ॥
सोढुं तयोर्मुखाक्षेपं भयलेकैव सा क्षमा ॥ १८ ॥

उपज्ञानि

जन्मेच झाले अतिवक्र ताचे
त्या नांगरांचे परि त्या खलांचे ॥
सारे मुखाक्षेपहि सोखण्यातें
क्षमाच ती एक समर्थ होते ॥ १८ ॥

गद्याये—

जन्मानेच जे बाकडे, अशा नांगराच्या काळांचे, व, दुर्जनांचे
मुखाक्षेप (तोणनं ओरबाडणे, दुष्ट शब्द) सहन करण्यास
क्षमाच (भूमी, क्षमावृत्ति) काय ती समर्थ होते.

पोतो दुस्तरवारिरागितरणे दीपोऽन्यकारागमे
निर्वाते व्यजनं मदान्धकरिणां दर्पोऽपशान्त्यै सृणिः ॥
इत्येतद्गुनि नास्ति यस्य विधिना नोपायविन्ना वृत्ता
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धाताऽपि भग्नोद्यमः ॥ १९ ॥

शार्दूलविक्रीडित

नीका दुस्तर सागरास तरण्या, अघार घेतां दिवा
पंखा कुंद हवेंत, अंगुश करीदर्पा हययास या ॥
कांहींही न जगीं, उपाय विधिनें नाहीत ज्या चित्तिले
दुष्टांतोपवितां स्वतांचि विधिनें हो हातचीं टेकले ॥ १९ ॥
गद्याये—

दुस्तर सागर तरण्यास नीका; अघारान दिवा, पंखा पडण्यास
पंखा, उभयत हातींना नमविण्यास अंगुश—एवूण, जगांत
सुमा० ८

अने बाही नाही, वी, जगात, त्रपट्टेनां उगाय काढलेला नाही.
पण—दुर्जनाला दुष्ट करण्याचे धातनीच, मयें त्यानेच, हात टेकले !

खलानां कण्टकानां च द्विविधैर प्रतिक्रिया ॥
उपान्तमुसमन्नो वा दूरनो वा विमर्जनम् ॥ २० ॥

अनुष्टुप्

द्विमागीं च प्रतीकार दुष्टांचा; कण्टकांपरी ॥
फोडाये तोड जोट्यानें, सोडाये दूर वा तरी ॥ २० ॥
गद्याये—

दुष्टांप्रमाणे दुष्टांचा प्रतिकार, दोनच प्रकारे होतो—एक,
खेटरायें मुग्नम कराय, (कष्टाचे दोड मोडाय—गनाचे
बोवाड मडकावे), किंवा, दूर सोडून थांबे

अहमेव गुरुः मुदारुणाना-
मिति हालाहल ! मा गम ताव दृष्यः ॥
ननु सन्ति भगवद्गानि भूयो
भुजनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥ २१ ॥

दैतालीय

“अतितीव्र विपात मीच मोडा,”
कर हालाहल ! गये हा न सोडा ॥
तुझियासम हीं कितकी सार्ची
वय लोकीं वचनेंहि दुर्जनांची ॥ २१ ॥

गद्याये—

हे हालाहल ! ‘मयेंदर विपात मीच तीव्र’, असा गर्व
तुला होऊं देऊं परोच. दुर्जनांच्या वचनांप्रमाणे, दुष्टमायीं
मयेंदरण्यान तुजवचन अशा क्रियेक वस्तु जगोन आहेत, पहा !

रघुशत्रपि गत्रो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ॥
हमन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ २२ ॥

अनुष्टुप्

रघूशीं तरी वची हत्ती, हुंगी तरिहि सर्प तो ।
राजा हंसे तरी; दुष्ट मान देतहि मारितो ॥ २२ ॥
गद्याये—

(वंश धरलेला) हत्ती, हाथ कंगील, (मोडारल्यामागें
करील) तरीही, मारल्यामागें सोडणार नाही, गर्व, हुंणील,

(प्रेमानें अवप्राण केल्यासारखें करील,) तरीही, मारल्याशिवाय सोडणार नाही, राजा हुसेल (प्रसन्न झाल्यासारखें दाखवील) तरी ठार मारील, दुर्जन, एखाद्याचा सन्मान करण्याचा आव आणीत आणीतच त्याचा वध करील (या चौघाचाही कोणी भरवंसा धरू नये)

जिह्वैरेव सतामुधे फणवतां सपुश्रतस्रश्च ता-
स्तारसप्तैव विभावयोर्नियमिताः पट् कार्तिकेयस्य च ॥
पौलस्त्यस्य दशाभ्रन्गणपितेर्जिह्वासहस्रद्वयं
जिह्वालक्षश्वैरुकोटिनियमो नो दुर्जनानां मुखे ॥२३॥

आर्या

सुजनांस एक, सर्पा
दोन, विघीलाली चार त्या असती ।
अग्नीला सात जिभा
कार्तिकेयामीस त्या सहा होती ॥
त्या रावणा दहा, परे
शेषाच्या मुखी सहस्र हो दोन ।
क्रिती कोटि दुर्जनांच्या
मुखांत असतील धांग लागे न ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

सज्जनाना, जीभ एकच असते,—उर्गाला दोन, ब्रजदेवाला चार, कार्तिकेयामीस सहा, अग्नीला सात, रावणाला दहा, शेषाला दोन सहस्र, पण दुर्जनांच्या मुखात, किती कोटी जिभा असतील याचा नियमच नाही ।

वर्जनीयो मतिमता दुर्जनः सख्यवैरयोः ॥
श्वा भयत्यपकाराय लिहन्नपि दशत्रपि ॥ २४ ॥

अनुष्टुप्

मित्र या शत्रु टाळावा सुज्ञानें नित्य दुष्ट तो ॥
चाटे डसे तरी कुत्रा अपकार करीच तो ॥ २४ ॥
गद्यार्थ—

दुर्जन ह्या मित्र म्हणून येवो, शत्रु म्हणून येवो, दोन्ही प्रसंगी सुज्ञानें त्याची संगत टाळावी. कुत्र्याने, प्रेमानें चाटले, किंवा, रागावून तो डसला, तरी दोन्ही अपकारकच !

एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-
मित्येवं परिचिन्त्य मातृमनसि व्याधानुतापं कृथाः ।
भूपाना भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु दुष्टाशयाः
साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वत्तुल्यकक्षा नराः २५

शार्दूलविक्रीडित

‘ज्यां शंका न अशा जिवांसि वधितौ मी एकटा निर्धृण’
पश्चात्तत, अशाचि चिंतनि, तुझें व्याधान होवो मन ॥
राजांच्या भवनांत, आणि विमल क्षेत्रांतही राहती
साधूंचे रिपु, दुष्टचित्त, तुझिया ऐशानरांच्या तती २५
गद्यार्थ—

हे व्याधा । ‘विचार्या नि शंक प्राण्यांना कुरपणे मारणारा एवमेवादितीय असा मीच ।’ अशा विचारांनीं तुला पश्चात्ताप न होवो । अरे राजांच्या भवनांतच नव्हे तर पवित्र क्षेत्रांत वृद्धा, दुष्टा तोडीचे, दुष्ट हृदयाचे, सज्जनाचे शत्रु काहीं थोडे नाहीत । (पडे, बडवे आदींवर हा प्रहार आहे)

महदाश्रयसयोगाद्वत्ते शोभामसाध्वपि ॥
कान्ताविलोचने न्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

थोरांच्या आश्रयें दुष्ट शोभा मोठी घरीतसे ॥
स्त्रियांच्या लोचनीं शोभा काळें काजळही जसें ॥२६॥
गद्यार्थ—

श्रीच्या लोचनीं असले म्हणजे मलीन काजळही जसें शोभते तसे थोरांच्या आश्रयानें दुष्टही शोभतत

मृग-मीन-सज्जनानां

तृण-जल-संतोषविहितवृत्तीनाम् ॥
लुब्धक-यीवर-पिशुना
निष्कारणवैरिणो जगति ॥ २७ ॥

आर्या

मृग, भक्ष्य, आणि सज्जन,
तृण, जल संतोष यांचरी जगती ॥
तरि रिपु निष्कारण त्यां
किपात कोळी नि दुष्ट हे जगतीं ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

हरिण, मासे व मज्जन हे अनुक्रमें गवत, पाणी व समाधानी वृत्ति यावर जगमान (म्हजे यांचा कोणाला तरी बाई उपद्रव आहे काय ?) पण यांना सुद्धा शिकारी लोक कोळी व दुर्जन हे अनुक्रमें अकारणवरी आहेतच !

व्यालं बालमृणालतन्तुमिरसौ रोहं समुज्जृम्भते
छेत्तुं यन्नमणीन् शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनहते ॥

माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षारान्बुवेरीहते
नेतुं वाञ्छति यः खलान्यथि सर्वां सूकेः सुधासन्दिभिः
ब्राह्मणविक्रीडित

यांघाया विसतन्तुनें यद्यतसे उम्भत्त हत्तीसि तो
धारेनें शिरिषाचिया जणुं हिरा फापायया पाहतो ॥
खान्या अन्धिस गोड तो कसं यथे एन्या मधु विन्दुनें
दुष्टा सज्जनमागिं नेउं यद्यतो जो गोडशा भापणें ॥२८॥
गद्यार्थ—

(दुर्जन कशाला बघणार नाही.) जो छोणी खाला गोड हत्तीनें, दुज्जनमागीं नेऊं बघतो, तो खाला यद्यत्त, कमलतन्तुनें मत्तगजाला बाबण्यासारखा; कुलांच्या पाकळीच्या धारेनें, हिचाला पैळ पाहूं पाहण्यासारखा; किंवा मयाच्या येवानें, खान्या सागराला गोड करूं बघण्यासारखा आहे.

स्त्रोकेनोन्नतिमायाति स्त्रोकेनायात्यधोगतिम् ॥

अहो नु सट्टरी शुक्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

अल्पं वरी चढोनी ये, अल्पभारेंचि खालतीं ॥
तराजूचीं खलाचीही समानचि असे गति ॥२९॥

गद्यार्थ—

खल हे तराजूच्या दावीसारखे आहेत—बोळ्यानें (बोऱ्या बजनानें—वैभवांनं) ते वर चढतात; बोऱ्यानेंच ते खालीं जातात.

अकरुणत्वमकारणविग्रहः

परधने परयोषिति च स्पृहा ॥

सुजनकपुजनेपरसहिष्णुता

प्रवृत्तिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ३० ॥

उपज्ञानि

कूरत्वम् अन् कारणाहीन वैर
इच्छी धना अन् परकीय नार ॥
दुस्व्यासही आत नि सज्जनांचा
स्वभाव हा नित्यचि दुर्जनांचा ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

निर्दयपणा, अकारण भांडणे, परधन व परकीया लोभ, मज्जन व आत यांचा दुस्वाम हे दुर्जनांचे स्वभावधर्म होत.

माज्जारो लभते न पञ्जरशुक्लापेन कौतूहलं
कस्तूरीहरिणस्य सौरभतया व्याघ्रो न संतुष्यति ॥
प्रीतिर्नास्ति मयूरताण्डवविधौ व्याधस्य, दुष्टात्मनि—
व्याघ्रायां भुवि सन्ति केऽपि विरलाः सन्तो गुणमाहकाः

ब्राह्मणविक्रीडित

बोले पोपट, व्यामुळें न घडतें
योऱ्यास त्या कौतुक !
कस्तूरीमृगनामिगंध न च दे
व्याघ्रास तुष्टीसुख ॥
नाचे मोर, न त्यांत व्याध रमतो;
ऐसेच दुष्टात्मक—
सारे या जगि; संत मात्र विरळा
होती गुणग्राहक ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

पिंजऱ्यातला पोपट, तुरतुड धोळतो, हा कौतुकानें, काही, बोका टाकडे पडत नाही. कस्तूरीमृगाच्या सुगंधानें काहीं बाध संतोष पावत नाही. पारवीं बाईं मोराच्या नाचण्यावर खूब नम्रतो, पण जगात बघावें तर असे दुष्टच फार ! गुणग्राहक सज्जन फारच विरळा.

सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमश्वरम् ॥

असद्भिः शपथेनोक्तं जले लिखितमश्वरम् ॥ ३२ ॥

अनुष्टुभ्

योरांचे सहजीं शब्द—शिलालेखित ते खरे ॥
शपथेवरि दुष्टांचे—पाण्यावरिल अश्वरें ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

सज्जन, सहज चोलले, तरी, त्याचे शब्द, शिलालेखाप्रमाणे (अभंग) असतात दुर्जन, शपथेश्वर सागतील, ते शब्दछुद्धा, पाण्यावरील लेखाप्रमाणे, (क्षणिक विनाशी) असतात.

बोधितोऽपि बहुसूक्तिविस्तरैः

किं खलो जगति सज्जनो भवेत् ? ॥

स्नापितोऽपि बहुशो नदीजलै-

र्गर्भः किमु ह्यो भवेत् कश्चित् ? ॥ ३३ ॥

रमोद्धता

बोधपाठ बहुकाळ पाजून

दुष्ट काय धनतील सज्जन ? ॥

म्हाणितां यद् नदीजलामयीं

होइ गर्गर्भे भव कां कर्षी ? ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

पुष्कळ बोधावृत्त पाजूनही, दुर्जनाचा, सज्जन बोधाच होणार आहे ! नदीत पुष्कळ धुतल्याने, गाढवाचा, घोडा पुढे झाला आहे !

प्राक्पादयोः पतति, खादति घृष्टमांसं

कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् ॥

छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः

सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥ ३४ ॥

वसंततिलका

पार्यो पडे प्रथम, घुष्टि करीत दंदा

कानीं हल्लं गुणगुणेल विचित्र खास ॥

निःशंक आंत शिरसे वधतांछि छिद्र

माशी करी सकल दुर्जन-दुश्चरित्र ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—

दुर्जनाची सर्व करणी, माशी, हुबेहुब बळून दाखविते—
आधी पाया पडार्वे—मग पाठीचा डास घ्यावा, मग कानाशी लागून गुणगुणार्वे—पण, जरा कुठे छिद्र दिसले, की, वेधटक आंत शिरार्वे. (माशीविषयी खभावोक्ति.)

अपूर्वसनाव्याली खलाननविलेशया ॥

कर्णमूले दशलन्यं हरत्यन्यस्य जीवितम् ॥ ३५ ॥

अनुष्टुभ्

विचित्र सर्पिणी जीम निजे दुष्टमुखांतरी ॥

इसे कानास एकाच्या, दुष्टाचे प्राण जी हरी ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—

खलमुखशी निळात निजगारी, जिव्हा नावाची, एक विचित्र सर्पिणी आहे,—एकाच्या कानास इसते, पण, प्राणहरण दुसऱ्याचे करते

संवर्धितोऽपि पयसा भुज्जो न वश्य-

स्तपालकानपि निहन्ति बलेन सिंहः ॥

दुष्टः परैरुपकृतस्तदनर्थकारी

विश्वासलेश इह नैन बुधैर्विधेयः ॥ ३६ ॥

वसंततिलका

होई न सर्प वश, पाजुनियां दुधास

मारील सिंहहि बळे निजपालकांस ॥

केलें भलें तरी बशीलचि दुष्ट त्यांस

विश्वास अल्प धरणे न बुधें अशांस ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—

दूध पाजून वाडविला तरी सर्प वश होत नाही सिंह स्वपालकाना बळे ठार मारतो. दुर्जन आपल्या उपकारकर्त्यावर उलटून त्याचा नाश करतो इशानीं अशाचा यत्किंचितही विश्वास बरे नये

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन

कालानलं परिचुचुम्बिपति प्रकामम् ॥

न्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्वा

यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ ३७ ॥

वसंततिलका

हालाहला पिडे वधे जणुं कौतुकानें

चुंबू वधे प्रलय अग्निस आवडीनें ॥

धाया मिठी घडपडे दड, तक्षकातें

जोश्छितोचि करण्या वश दुर्जनातें ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—

दुर्जनाला बरा वर पाहणें, म्हणजे, बौलुकान, हाताहल पिक पाहण्यासारखें, प्रण्यामीचें सुवन घेऊ पहाण्यासारखें, किंवा तथवाच, पट मिठी मासू बघण्यासारखें आहे

शिरसि निहितोऽपि नित्य यत्नादपि सेवितो बहुस्नेहे ॥
तरुणीकच इय नीचः कौटिल्य नेत्र विजहाति ॥३८॥

आर्या

डोऱ्यावर बसवोनी
स्नेहानें नित्य पाळिलें ज्यांना ॥
युवतीच्या केसांपरि,
नीच कधीं फुटिलेस सोडीना ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—

नीच, तरुणीच्या कुरक्या कंसासारखे आहेत, त्यांना तुम्ही कोक्यावर बडवा, की, झेदानें (प्रेमान—तेलानें) खाचें पोषण करा, ते आपली जन्मजात कुटिलता (वर स्वभाव-गुरुरेपणा) काही सोडणार नाहीत

लब्धोत्साहो नीचः प्रथमतर स्वामिनं पराभवति ॥
भूमिरजो रभ्यायानुत्थापकमेव सशृणुते ॥ ३९ ॥

अनुष्टुभ

घरतीं उठतां नीच प्रथमचि मारी स्वकीय स्वामीस ॥
मार्गस्थ धूळ जैशी, उठवी त्यालाच घेरिते खास ॥३९॥

गद्यार्थ—

नीचाचा, एकदा उठू दिल, की, प्रथम तो आपल्या स्वामीचाच पराभव करतो मार्गावरची धूळ, जो तिला उठवतो त्यालाच प्रथम घेऊन टाकते

रविरपि न दहति साहस्रग्राह्यदहति पालुकाग्निकः ॥
अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ॥४०॥

आर्या

रवि पोळतो न तितुका
जितुका पोळेल दीग चालूचा ॥
अन्याधारें मोठा
झालेला नीच दुःसहचि साचा ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—

सूर्य (स्वतः सिद्ध सण्य अग्रा तरी सुद्ध तो) जितका माणसाला पोळतो त्यापेक्षा वाढूचा दीग जाम पाळतो दुसऱ्याने आधारें वर चडलेले नीच हे असेच दुःसह होताना

वरं पक्ष्मछेदः समदमघवन्मुचुतुलिङ्ग—
प्रहारैरुद्धच्छद्वहल्लङ्घनोद्धारगुरमिः ॥
तुषाराद्रैः सूतोर्हरह पितरि छेदविमशे
न चासौ सपातः पयसि पयसा पत्युमुचितः ॥ ४१ ॥

श्लोकरिणी

महाज्वाला ईटें जधिं उठरिल्या स्वप्रहरणें
घरें मैनाकाचें लढतच तदा पय तुटणें ॥
पित्याला एकाकी स्वमुनि समरीं मेकडपणें
जळो त्या नीचाचें उडुनिहि समुद्रात पडणें ॥४१॥

गद्यार्थ—

(मैनाक हा हिमालयाचा पुत्र पूर्वी पर्वतांना पळ होते) ते इतान बलान काढले त्यावेळीं, मैनाकानें, उड्डाण करून, समुद्रात शेष घेतली पय, या बहादुरीपेक्षा, त्या युद्धांत, बापाय रक्षण करीत, ठाम ठसे राहून, हिमालयाप्रमाणेंच, स्वतः च पय, मैनाकानें जाळून घेणें, अधिक शौर्याचं टाळें असतें (पण मेकडपणा हा नीचाचा स्वभावच आहे)

व्योमनि वास कुरते चित्रं निर्माति यत्नतः सलिले ॥
स्वपयसि पयस सलिलेभ्यो नीचे चरति सत्कारम् ॥४२॥

आर्या

करितो वास नमीं तो,
काही चित्रहि जळांत कपून ॥
म्हाणी पयस जलानें—
जो नीचाप्रति धरील सुजनपण ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ—

जो नीचाशी (त्याला सुचारव्याच्या अपेक्षेन) सौम्यानं वागेल, तो, जणू, आकाशात घर बांधून राहतो, किंवा, पाण्यात चित्र काढण्याचे धम करतो, किंवा, पाण्यान बाव्याग अथोळ घालतो

आक्रोशितोऽपि मुञ्जो न वदत्यवाच्यं
निष्पीडितो मधुरमुद्गमतीक्ष्णदण्डः ॥
नीचो जनो गुणशतैरपि सेव्यमानो
हास्येन तद्वदति यत्कलहेऽप्यवाच्यम् ॥ ४३ ॥

वसतनिलका

क्षोभांतही न अपराध वदेल धोर
देई पिळ्ळुनि रस गोडचि, ऊंस फार ॥
अगीं गुणान्धि वसतो असलाहि नीच
वोले हंसुनि—रुलहीं वदणें न तेंच ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—

न बोलावे असे दादर, मोठ्या क्षोभप्रसंगीहि मुञ्ज बोलणार नाही खूप पिळला तरी ऊंस हा मधुर रसच देतो. पण नीच हा अनेक गुणानीं मंडित असला तरी, भाडणान सुद्धा थोडें नये असे दादर, मज्ज हंसतहंसत बोलेल

—•—

कुमिडुलचिवं लाट्याडिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
निरुपमरसं प्रीत्या र्यादन्नरासि निरामिमम् ॥
सुरपतिमपि स्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शंकते
न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफुल्लताम् ॥ ४४ ॥

भाषा

कुमिपूर्ण नि लाळेन
भिजलेलें, घाण, अन्न किळसयाणें ॥
मांसनिहीन नरास्यहि
मिटक्या मारीत फार प्रेमानें ॥
रातां, क्षुद्रा, जवळीं
इंद्र उभा ! लाजतो न त्या वधुन ॥
क्षुद्र मिटक्यांचीही
नीचांना क्षुद्रताचि कळते न ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—

किड्यानीं वुजवुजलेलें, राळेनं भिजलेलें, घाण मारणारें, किळसवाणें, मांसरहित असे माणसाचें हाड मिटक्या मारीत खाणारें कुत्रें,—जवळें इंद्र येऊन उभा राहून पहात असला, तरी यत्किंचितही लाजत नाही नीचांना क्षुद्र वस्तु लाभली तरी लाची क्षुद्रतामुद्दी प्रतीत होत नाही (ही क्षुद्र स्वभाविक आहे)

—•—

उद्धासितापिलखलस्य विद्युत्पलस्य
प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ॥
वैवादवाप्तभिन्नस्य गुणद्विपोऽस्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमाप्न्यते कैः ? ॥ ४५ ॥

वसतनिलका

दुष्टांसि तेज चढवी, नयबंधहीन
जो नीच पूर्वकृतपाप मुळीं स्मरे न ॥
दैवेंचि सुस्थित, गुणांप्रति ज्यास द्वेष
तो देइ काय सुख हो निज गंधवांस ? ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—

दुष्टांना सहाय्यर, नीतिबंधातीत, स्वकृत पापाची खंत न बाळगणाऱ्या, दैवानें वैभवास चढलेल्या, गुणांचा द्वेष करणाऱ्या, नीचाकडून, त्यांच्या वाधवाना काय सुख मिळणार ?

—•—

पिशुनत्वमेव विद्या परदूषणमेव भूषणं यस्य ॥
परदुःखमेव सौख्यं शिर शिष्य ते कैत वैधत्ता सृष्टाः ? ४६

भाषा

पुगलीच (पिशुनाच) ज्यासि विद्या
परनिंदा हेंचि ज्यासि भूषणसें ॥
परदुःखें सुख ज्यासें
शिष्य शिष्य विधि कोण त्यासि निर्मितसे ? ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—

पुगली हीच ज्याची विद्या, परनिंदा हें भूषण, व ज्याला परदुःखानें सुख वाटतें, अशा नीचाला, कोण्या ब्रह्मदेवानें निर्मित ? शिष्य शिष्य ! !

—•—

बहति विपघरान्पटीरजन्मा
शिरसि मसीपटलं दधाति दीपः ॥
पिशुघुरि भजतेतरां कलङ्कं
पिशुनजनं खलु निभ्रति क्षितींद्राः ॥ ४७ ॥
वैतालीय

विपघर किति चंदनासभोतीं
घरिति दिवे, किति काजळीस भाथीं ॥
किति मलिनपणा शमीमुखास
पिशुन किनी असती नृपाध्रयास ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—

(दुष्टांचें सर्वप्र अस्तिव आहे) चंद्रा मिती सर्पांना आश्रय देतो, दिवे आपल्या शिरावर वाजळीचा भार वाहतात, चंद्र समुद्री कलंक धारण करतो, राजांच्या आश्रयाला चुगलखोर अतावयाचेच.

—o—

पर्यादे दशवदनः परंभ्रनिरीक्षणे सहस्राक्षः ॥
सद्वृत्तिवित्तरणे बाहुसहस्राजुनः पिशुनः ॥ ४८ ॥

अर्था

निंदेला दशमुख, पर-
दोष पाहण्या सहस्रनेत्रांचि तो ॥
सज्जनधन हरण्याला
सहस्राजुनापरी, पिशुन होतो ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—

नीच माणसाला, परनिंदा करताना दहा तोंडें, परदोष पाहण्यास महस्र डोळे व सज्जनांचें धन हरताना सहस्राजुना-
इतके हात असतात.

—o—

ददतु ददतु गालीर्गालियन्तो भयन्तो
धयमपि तदभावान्नालिदानेऽसमर्थाः ॥
जगति विदितमेतदीयते विद्यमानं
न हि शशकविपाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥ ४९ ॥

शार्दूलविश्रीडित

घाहो घाच शिब्याः तुम्हाजवळ कीं
आहे त्यांचा निघी !
मातें तो न, म्हणून मी परि शिब्या
देऊं शकेना कधीं ॥
कोणीही, जवळीं असेल अपुल्या,
देतो दुज्या त्यांतुनी
सांगा काय कधीं दुज्यांस दिघलीं
शिगे सद्याचीं कुणी ? ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—

हे निंदकांनीं ! तुम्ही शिब्या देतच रहा ! कारण तुमच्या-
जवळ लांचा मोठा संग्रहच आहे ! माझ्याजवळ तो नाही
म्हणून मी कोही शिब्या देऊं शकत नाहीं. कोणीहि झाले तरी

आपल्याजवळ असेल तानूच देणार ! सत्याचें शिग पुनी
कधीं तुमच्यास दिलेलें पाहिलें आहे नाय ?

—o—

रजलः सक्रियमाणोऽपि ददाति कलहं सताम् ॥
दुग्धपुत्रोऽपि किं याति वायसः कलहंसताम् ? ॥ ५० ॥

अनुष्टुभ

मलें करुनिही दुष्ट सज्जनांशीहि भांडतो ॥
दुग्धेंहि पोषितां काय हंस होईल काय तो ? ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—

मलें केलें तरी दुष्ट, सज्जनांची कुरापत काढतो वाक्याला
दूध पावून वाडविलें तरी तो हंस थोडाच होणार ?

—o—

नौका दुर्जनजिह्वा च प्रतिकूलं विसर्पिणी ॥
परप्रतारणायैव दारुणा येन निर्मिता ? ॥ ५१ ॥

अनुष्टुभ

नौका अन् जीभ दुष्टाची, प्रतिकूल विसर्पिणी ॥
परप्रतारणासाठीं दारुणा निर्मिली कुणी ? ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—

(यात प्रतिकूल, प्रतारण व दारुणा या शब्दांतील व्यर्थना-
अशी आहे कीं, ती भाषांतरान आणगे भयङ्कर, मान्यन ते
शब्द तसेच टेंपले आहेत) (कूल=नीर) प्रतिकूल विसर्पिणी=
(नौका) या सीराहून त्या सीराला जाणारी. (दुर्जन जिह्वा)
प्रतिकूल चालणारी. प्रतारण=(नौका) मोट तावून नेणे. (दुर्जन
जिह्वा) पसवणूक. दारुणा (नौका) (तृतीया) लाकडापासून.
(दुर्जन जिह्वा) दारुणा=भयंकर. —नाच व दुष्ट जिह्वा या दोन्ही
प्रतिद्विविनर्पिणी, परप्रतारणासाठीं दारुणा कोणी निर्मिकी !

—o—

“दोषागमनमाशङ्क्य खरेप तिरोहितः ॥”
“कयमिन्दुः समायाति ?” “कुतः शंका कलंकिनः ?” ॥ ५२ ॥

अर्था

“दोषागमना भिडनी क्षितिजासाठींच
सूर्य हा लपला”
“चंद्र कसा उगवे मग ?”
“मग हो कसलें कळंकुचाला ?” ॥ ५२ ॥

धी, बुद्धि, प्रज्ञा, प्रज्ञाहृत्, अज्ञ, विद्या, ज्ञान, मिश्रण, गुरु, विद्यार्थी, शिष्य

उदीरितोऽर्थः पशुनाऽपि गृह्यते
ह्याश्व नागाश्च नहन्ति नोदिताः ॥
अनुत्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेक्षितज्ञानफला हि धुद्वयः ॥ १ ॥

इदंबला

उच्चारला अर्थ पशूहि जाणती
कीं प्रेरितां भार गताश्च चाहती ॥
जाणी, न जें उक्तहि सुद्ध तें परी
हेरी दुजांचें मन बुद्धि ती खरी ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

बौद्धन दाखविल्याचा अर्थ, पशूही प्रहण करतात हाकले
म्हणजे, घोडे, हत्ती, मार बाह्यात पण सुद्ध हा, न बोललेलेही
शेळवतो दुनव्याच्या मनातले हेरणें, हेच तर खऱ्या बुद्धीचे
ष्ट आहे

आत्मबुद्धिः सुमार्थैर्गुरुबुद्धिर्विशेषतः ॥
परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयान्हा ॥ २ ॥

अनुष्टुप्

सुख लाभे स्वबुद्धीनें त्याहून गुरुबुद्धीनें ॥
परबुद्धि विनाशातें स्त्रीबुद्धि प्रलयास ने ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

स्वतःच्या बुद्धीनें चालणें हें सुखावद्, बढील्ल्याच्या
बुद्धीनें चालणें विशेषतः सुखाचें, लोकांच्या ओंजळीनें पाणी पियें
हें मध्दकर, बायकांच्या बुद्धीनें चालणें म्हणजे प्रलयच ।

वाग्लंघिनीश्रुति

मोठाही गज अकुशें वश; तरी
तो कां गजापवढा?
नारी घोर तमास दीप, परि कां
तो त्या तमापवढा ? ॥
वज्रानें गिरि कोसले तर कुठें
त्यापवढें वज्र तें ?
मोठी बुद्धि जयासि तोचि बलवान्;
स्थूलत्व काशास तें ? ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

एवढा मोठा हत्ती, पण, तो एवढ्याशा अजुमानें वरण
आणनां येतो—तो अजुघ हत्तीएवढा थोडाच आहे! दिवा
अगाराचा नास करतो—पण दिवा अगाराएवढा विस्तीर्ण थोडाच
आहे! वज्र हें, महापर्वनाला लोळवितें, म्हणून काय तें वज्र,
पर्वनाएवढें थोडेंच आहे! उद्याची बुद्धी मोठी तोच बलवान,
सुसल्ला मोठ्या आकाराला काय चाटायचें आहे!

यो न संचरते देशान् यो न सेवेत पण्डितान् ॥
तस्य संकुचिता बुद्धिर्घृतनिन्दुरिवाम्भसि ॥ ४ ॥

अनुष्टुप्

नानादेश फिरे जो न, न सेवी पंडितां तसें ॥
त्याची आत्मसते बुद्धि घृताविंदु जळीं जसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

जो नाना देशात फिरत नाही, पंडिताची सेवाही करीत
नाहीं, त्याची बुद्धी, (थंड) पाण्यावर सोडलेल्या तपाच्या

शाहूळमिळीवित

सर्पाच्या मुखि हात, कोपित अशा
 बाबा तरी तें वरें
 प्राशोनी विष, झोंपणें यमगृहीं,
 तेंही सुखाचें ठरे ॥
 शैलाग्राहुनि फेकुनी निजतनू
 विच्छिन्न होणें वरें
 दुष्टप्राप्त घनं, नको मिरविणें
 सौख्यांत लोकांत रे ॥ ५७ ॥

गद्यायें—

कोपानें खकळलेल्या सर्पाच्या तोंडांत हात देणें वरें; विष पिऊन घुसाल यमगृहीं सोपाचें तेंहि वरें; झोंपराच्या कज्जा-
 वरून लोहून घेऊन स्वदेह ठिबमिळ होणेंही वरें; पण दुष्टाच्या
 कटून प्राप्त झालेल्या धनानें स्वतःला सुखी करणें हें वरें नव्हे.

— ० —

दूरादुच्छिन्नपाणिरात्रनयनः प्रोत्मारितार्धासनो
 गाढालिङ्गनतररः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तावरः ॥
 अन्तर्भूतविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः
 को नामायमपूर्वनाटकविधियः शिक्षितो दुर्जनैः ? ॥

शाहूळमिळीवित

नेत्रीं अश्रुः; दुरुन हात उभवी,
 सोडून अर्धासन
 आलिंगी दह, आदर प्रियकथा-
 प्रश्नामधें दावुन ॥
 याहेरी मधु आंतुनी विष, अती
 मायापटू दुर्जन
 घेई नाट्य असें अपूर्व न फळे
 कोट्टीन अभ्यासुन ? ॥ ५८ ॥

गद्यायें—

(शेणै मेढाश्याम गेलं बीं) दुरुन हात उभयून डोळ्यांत
 (आनंदाश्रू) पाणी आणून, बैठकीवरून अर्धें उठून दुर्जन हा
 खाला (प्रथम) गाढ मिठी मारील, त्याच्या प्रियजनकथा-
 मध्यें आस्था दाखवील, आंतून विषपूर्ण अत्तून बाहेरून मायापी-
 पणें मयासारकें गोष्ट बोलेल ! हे असलें अपूर्व नाट्य दुर्जन
 घट्टन शिक्षतात कोण जण !

गद्यार्थ—

दोषागमनयांत कोटी दोषा=रात्र. “दोषागमनाला (रात्रीच्या आगमनाला किंवा दोष लागेल म्हणून) भिऊन सूर्य क्षितिजा खाली लपला.” “मग चंद्र कसाहो उगवतो?” (याला नाही वाटतें दोषागमनाचें भय!) “त्याला कसलें हो भय? तो मूळचाच कलंकयुक्त आहे.” (नेगेते खुदा दरता है।)

तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकाया विषं शिरः ॥

वृश्चिकस्य विषं पुच्छं सर्वाङ्गं दुर्जनो विषम् ॥ ५३ ॥

अनुवृत्त

तक्षका विष दांतांत माशीचें मस्तकी विष ॥

विंचवा विष नांगींत सर्वांगी खल हा विष ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—

तक्षकमर्पाचें विष दातांत, माशीचें तिच्या मस्तकांत, विंचवाचें त्याच्या नांगींत (तो तो अवयव सोडला तर बाकी हे काही विषारी नाहीत) पण दुष्ट माणूस सर्वांगी विषमय आहे

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कार्ये चान्यदुरात्मनाम् ॥

मनस्येकं वचस्येकं कार्ये चैकं महात्मनाम् ॥ ५४ ॥

आर्या

हृदयी अन्यचि, वचनीं

अन्यचि, कार्याहि भन्य दुष्टांचें ॥

हृदयी एकचि, वचनीं

एकचि, कार्याहि एक थोरांचें ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—

मनांत निराळेंच, बोलण्यात त्याहून निराळें, व प्रत्यक्ष कृतींत तिसरेंच हा दुष्टांचा स्वभाव; जें मनांत, तेच बोलण्यात, व तेंच कृतींत,—हा शोराचा स्वभाव ॥

स्वभावकठिनस्यास कृत्रिमां विभ्रतो नतिम् ॥

गुणोऽपि परहिंसायै चापस्य च खलस्य च ॥ ५५ ॥

आर्या

कठिन स्वभाव असतां

नमती दोषे परंतु तें खोटें ॥

दुष्ट नि धनुष्य यांचा

गुणही केवळ दुज्यांस वधण्यातें ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ—

दुष्ट व धनुष्य दोघे मूळचे कठीण. (दुष्टाचें मन कठोर, धनुष्याचा बाजू टणक) पण दोघेही कृत्रिमपणानें वांक्तात (दुष्ट खोटा नम्र होतो, धनुष्याचा बाजू तासुरता बाण मारण्यापुरता वांको,) पण यरें म्हणजे दोघाचाहि गुण (धनुष्याची दोरी) केवळ दुवऱ्याचे प्राण घेण्याचाच कार्मी लागतो !

कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो, ? विपयिणः

कस्यापदोऽस्तं गताः ?

स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ?

को नाम राज्ञां प्रियः ? ॥

कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ?

कोऽर्थी गतो गौरवं ?

को या दुर्जनवागुरासु पतितः

क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥ ५६ ॥

दार्ढ्यविक्षीरित

विजें गर्व कुणा न ? कोण विपयी,

आपत्ति ज्या सोडिती ?

स्त्रीं भ्रष्ट हृदीं न कोण ? हचतो

कां कोण राजांप्रती ? ॥

दैवाधीन न कोण ? गौरव कुणा

भिक्षेखही मागुनी ?

वाग्जालीं कुजनांचिया अडकतां,

सौख्यें सुटे कां कुणी ? ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—

संपत्ति मिळून गर्वित कोण होत नाही ? असा कोण विपयी आहे की ज्याच्या आपत्ति संपल्या आहेत ? स्त्रीं, कोणाच्या हृदयाला भय केलें नाही ? राजाला आवडणारा कोण आहे ? कालाच्या ताबडींत नाही असा कोण ? शीक मागून गौरवास्यद ठरलेला कोण ? दुर्जनांच्या वाग्जालांत गुरफटूनही सुखरूपणें सुटला असा कोण आहे ?

वरमहिमुखे कोधाध्माते करो धिनिवेशितो

विपमपि वरं पीत्वा सुप्तं कृतान्तनिवेशने ॥

गिरिवरवटान्मुक्तश्चात्मा वरं शतधा कृतो

न तु खलजनावतैरर्थैः कृतं हितमात्मनः ॥ ५७ ॥

शावूलविश्रीवित

सर्पाच्या मुखि हात, कोपित अशा
 घावा तरी तें वरें
 प्रायोनी विष, झोंपणें यमगृहीं,
 तेंही सुखाचें ठरे ॥
 शैलाप्राहुनि फेकुनी निजतनू
 विच्छिन्न होणें वरें
 दुष्टप्राप्त घनं, नको मिरविणें
 सौख्यांत लोकांत रे ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ—

क्रोधानें पक्कलेत्या सर्पाच्या तोंडांत हात देणें बरें; विष
 पिऊन घुसाल यमगृहीं झोपावें तेंहि बरें; झोंगराच्या कज्या-
 वरून छोटून घेऊन स्वदेह छिन्नमिन्न होणेंही बरें; पण दुष्टांच्या
 वदून मात झालेल्या घनानें स्वताला गुपी करणें हें बरें नव्हे.

— — —

दूरादुच्छिन्नपाणिारित्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनो
 गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रभेपु दत्तादरः ॥
 अन्तर्भूतविषो पद्मिर्गन्धुमयश्चातीव मायापटुः
 को नामायमपूर्वनाटकविधिर्षः शिक्षितो दुर्जनैः ? ॥

शावूलविश्रीवित

नेथीं अशु; दुरुन हात उभवी,
 सोडून अर्धासन
 आलिंगी वढ, आदर प्रियकथा-
 प्रक्षामधें दावुन ॥
 वाहेरी मधु आंतुनी विष, अती
 मायापटू दुर्जन
 घेई नाट्य असं अपूर्व न कळे
 कोट्टनि अभ्यासुन ? ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—

(कोणी मेढावयान गेलें की) दुस्तच हात उभवून डोक्यांत
 (धानंदाशू) पाणी आणून, बैठकीवरून अर्धें लटून दुर्जन हा
 खाल (प्रथम) गाव मिठी मारीत; त्याच्या प्रियजनकदा-
 मध्वें आस्था दाखवील; आंतून विषपूर्ण अपूर्व वाहेरून मायावी-
 पणें मधासारखें गोड बोलेल ! हें असलें अपूर्व नाट्य दुर्जन
 उद्भूत शिकतात कोण जाणे !

प्रकरण ६ वे

धी, बुद्धि, प्रज्ञा, प्रज्ञाहृत, अज्ञ, विद्या, ज्ञान, शिक्षण, गुरु, विद्यार्थी, शिष्य

उदीरितोऽर्थः पशुनाऽपि गृह्यते
ह्याश्र नागाश्र वहन्ति नोदिताः ॥
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेक्षितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ १ ॥

इद्रवशा

उच्चारला अर्थ पशूहि जाणती
की प्रेरितां भार गजाश्व चाहती ॥
जाणी, न जें उक्तहि सुख तें परी
हेरी दुजांचे मन बुद्धि ती खरी ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

बोलून दाखविण्याचा अर्थ, पशूही ग्रहण करतात हाकलले
म्हणजे, घोडे, हत्ती, भार वाहतात पण शुद्ध हा, न बोललेलेही
ओढखतो दुसऱ्याच्या मनातलें हेरणें, हेंच तर खऱ्या बुद्धीचें
फल आहे

आत्मबुद्धिः सुखायैव गुरुबुद्धिर्विशेषतः ॥
परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयावहा ॥ २ ॥

अनुष्टुभ्

सुख लाभे स्वबुद्धीने त्याहून गुरुबुद्धीने ॥
परबुद्धि विनाशातें स्त्रीबुद्धि प्रलयास ने ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

स्वतःच्या बुद्धीने चालणें हें सुखावद्, वडीलघाऱ्याच्या
बुद्धीने चालणें विशेषतः मुलाचें लोकांच्या ओंजळीनें पाणी पिणें
हें नाशकारक बायकांच्या बुद्धीने चालणें म्हणजे प्रलयच ।

हस्ती स्थूलतरः स चाकूशवशः किं हस्तितुल्योऽङ्गुशः ?
दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपतुल्यं तमः ? ॥
वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वस्तुतुल्यो गिरिः ?
बुद्धिर्वस्य गरीयसी स बलवान् स्थूलेषु कः प्रलयः ? ॥ ३ ॥

शार्दूलविरिडित

मोठाही गज अकुशे वश, तरी
तो का गजाप्यवदा ?
नाशी घोर तमास दीप, परि कां
तो त्या तमाप्यवदा ? ॥
वज्रानें गिरि कोसले तरि कुठें
त्याप्यवदे वज्र ते ?
मोठी बुद्धि जयासि तोचि बलवान्,
स्थूलतः काशास ते ? ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

एवढा मोठा हत्ती, पण, तो एवढ्याशा अडुशाने शरण
आणता येतो—तो अकुश हत्तीएवढा थोडाच आहे ? दिवा
अधाराचा नाश करतो—पण दिवा अधाराएवढा विस्तीर्ण थोडाच
आहे ? वज्र हें, महापर्वताला कोळविते, म्हणून काय तें वज्र,
पर्वताएवढें थोडेंच आहे ? ज्याची बुद्धी मोठी तोच बलवान्,
सुसत्या मोठ्या आकाराला काय बाढायचें आहे ?

यो न सचरते देशान् यो न सेवेत पण्डितान् ॥
तस्य सकुचिता बुद्धिर्धृतविन्दुरिवाम्भसि ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

नानादेश फिरे जो न, न सेवी पंडितां तसें ॥
त्याची आत्मसते बुद्धि घृतविंदु जळीं जसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

जो नाना देशात फिरत नाही, पंडितांची सेवाही करीत
नाहीं, त्याची बुद्धी, (यद्) पाण्यावर सोडलेल्या तुपाच्या
येवासारखी आकसून जाते

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ? ॥
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ? ॥ ५ ॥

अनुष्टुप्

१ स्वतांचीच न ज्या बुद्धि शास्त्र काय तिथें रडे ? ॥
 २ दारित्री मांडव्यालागीं आरसे काय वायुडे ? ॥ ५ ॥
 गद्यार्थ—

ज्याला स्वतःचीच बुद्धी नाही त्याला शास्त्र पढ़न काय
 होणार ? आरसे हाळे म्हणून ते बांधव्याला काय दाखविणार ?

— ० —

शस्त्रैर्हतास्तु रिपवो न हता भवन्ति
 प्रज्ञाहताश्च नितरां सुहता भरन्ति ॥
 शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं
 प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति ॥ ६ ॥

वसंततिलका

शस्त्रांमुळे न मरतोच राख रिपू तो
 बुद्धी (प्रज्ञा) मरे, तरच तो मृत पूर्ण होतो ॥
 तें शास्त्र मानवशरीरचि एक मारी
 प्रज्ञा कुलास, विभवास यशस हारी ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

शस्त्रांनीं माइन बाबु खरा मेला असें होत नाही. त्याची
 बुद्धी मारली म्हणजेच तो घेणू नरतो शस्त्र हे केवळ
 माणसाच्या देहाचाच नाश करतें पण प्रज्ञा (म्हणजे हृतप्रज्ञता)
 ही माणसाचे कुल, वैभव आणि कीर्ती या सर्वांचाच नाश करते.

— ० —

यः पठति लिखति पश्यति
 परिपुच्छति पण्डितानुपासयति ॥
 तस्य दिवाकरकिरणै-
 नैर्लिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥ ७ ॥

आर्या

पठती, लिहिती, पघती,
 विचारिती, बुध उपासना करिती ॥
 रधिक्रिणानीं कमळे-
 बुद्धि विकासे तशीच त्यांची ती ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

जे पठण करतात, लेखन करतात, निरीक्षण करतात व
 विद्वानांची सेवा करतात, त्यांची बुद्धी, बुध क्रिणानीं कमलाच्या
 पाकळ्या उमलाच्या तशी उमळते.

— ० —

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥
 तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिगान्मसि ॥ ८ ॥

अनुष्टुप्

भ्रमत्या इन्द्रियांमाणं मन धावेळ जें दुरी ॥
 तें बुद्धि भ्रमवी जैसा वायु नौकेस सागरां ॥ ८ ॥
 गद्यार्थ—

भरकटत जाणाऱ्या विषयांच्या मागे जें मन धावूं लागते,
 तें, वारा जसा नौकेला समुद्रावर भरकटवतो, तसे, माणसाच्या
 बुद्धीला भ्रमवितें.

— ० —

धीस्तम्यायोजिता पारमसम्यग्योजिताऽऽपदम् ॥
 नरं नयति संसारे भ्रमन्ती नौरिवार्णवे ॥ ९ ॥

अनुष्टुप्

नी समुद्रां भ्रमे तैशी संसाराध्यंत मानया ॥
 पार नेईं सुयुक्ता धी कुयुक्ता संकटांत या ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

समुद्रावर चाळणाऱ्या नावेप्रमाणे, बुद्धी ही जर नीष्ट
 बोजिली तर संसारसागराच्या पार नेईल—अयोग्य योजिली
 तर संकटांत (मोबशात) पेऊन जाईल.

— ० —

भूतानि सन्ति सकलानि बहूनि दिक्षु
 योयान्वितानि विरलानि भवन्ति किन्तु ॥
 दृष्ट्वा भवन्ति कल्पद्वन्द्वजालकुलाः
 कल्पद्रुमास्तु विरलाः सल्लु सम्मरन्ति ॥ १० ॥

वसंततिलका

प्राणी अनेक असती सगळ्या दिशांत
 त्यांच्यामध्ये कचित्तीची कुणि बुद्धिमंत ॥
 जाडें फितीर फलपह्वनपुष्पयुक्त
 होती; परी विरल कल्पतरू त्यांत ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

दृढदिशात अनेकानेक प्राणी असले तरी बुद्धिमान
 एखादाच ! फलापुलांनीं ढवरलेल्या दृष्टाना काय तोडा ? पण
 लात कल्पद्रुम विरळाच

— ० —

मुक्तकस्या तु या विद्या परहस्तगत धनम् ॥

कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या, न वद्वनम् ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

पुस्तकात्तच्च जी विद्या दुःस्या हार्तीच जे धन ॥

योग्य वेळीं न ये कामा तशी विद्या तसे धन ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

जी विद्या, केवळ पुस्तकातच राहिली, किंवा धन जे
हुस याच्या हार्तीच राहिले, ती विद्या किंवा ते धन कामाच्या
ऐन वेळीं उपयोगी पडणारी नव्हेत

येषा न विद्या, न तपो न दान,
ज्ञानं न शीलं, न गुणो न धर्मः ॥

ते मृत्युलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगान्ध्वरन्ति ॥ १२ ॥

उपजाति

ज्याते न विद्या, तप, शील, दान
न ज्ञान वा सद्गुण, धर्मही न ॥

तो मृत्युलोका अतिभार होतो
मनुष्यरूपांत फिरे पशू तो ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

ज्या माणशापाशी विद्या, तप, श्रुत, ज्ञान, शील, सद्गुण,
किंवा धर्माचरण, यांपैकी, एकही वस्तु नाही, तो मनुष्य
कसला? केवळ पृथ्वीला भार! मनुष्याच्या रूपात तो
पशूच फिरतो

हर्तुर्याति न गोचर किमपि श पुष्पाति यत्सर्वदा
हार्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिश प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ॥
कल्पात्तेष्वपि न प्रयाति निधनं, विद्याख्यमन्तर्धनं
येषा, तान्प्रति मानमुद्भूत नृपाः कलौ सह स्पर्धते? १३

शादूलविक्रीडित

चोराला न मिळे, अवघर्ष असले जे सोख्य देई सदा
मागे त्यास सदैव देत असुनी घाडेच जें सर्वदा ॥
कल्पांतीही मरे न; गुप्त धन हें विद्याख्य ज्या लाभले
राजा त्यांप्रति सोड गवई कुणि का त्याशीं कधीं स्पर्धले

गद्यार्थ—

जें चोराच्या हातीं लागत नाही, जें माणसाला सदा अवघर्षनीय
सुख देतें, याचकाला नित्य देत राहूनही, ज्याची नेहमी वाढ
होते, कल्पातीं सुद्धा, जें मरणारें नव्हे, असें विद्या नावाचें गुप्त
धन ज्यांना लाभले, त्या बुधजनांशीं, हे राजांनो! गर्वित वृत्ति
बरे नका! त्यांच्याशीं कोणीच स्पर्धा करू शकत नाहीत (ते
तुम्ही काय करणार?)

विद्या नाम नरस्य रूपमधिक, प्रच्छन्नगुप्तं धन
विद्या भोगकरी, यशःसुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुः ॥
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने, विद्या महादेवता
विद्या राजसु पूजिता, न तु धन, विद्याविहीनः पशुः १४

शादूलविक्रीडित

विद्या हें सुविशेष रूपचि नरा,
वा गुप्त ऐसें धन
देई भोग, सुखें, सुकीर्ति,
गुरु ही सत्या गुरुच्याहून ॥
विद्या दैवत धोर, बंधुसम ही
जातां विदेशीं जना
विद्या पूज्य नृपां, न हो धन, पशू
कोणीहि विचेविना ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

विद्या ही माणसाला रूपाहून विशेष गुप्त धन, नाना भोग,
कीर्ति व सुखें देणारी, गुरुची गुरु; परदेशी जाणा-शला
भावासारकी, महादेवतासमान अशी असते (ह्या) राजांना,
विद्याच पूज्य वाडते, धन नव्हे, विद्याविहीन जो कोणी असेल
तो पशूच

शून. पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ॥
न गुह्यगोपने शक्तं न च दशनिवारणे ॥ १५ ॥

अनुष्टुभ्

श्वानपुच्छापरी व्यर्थं विद्येवाचुनि जीवित ॥
न गुह्य झांकण्या शक्त, न माशाहि निवारित ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

कुण्याची शेपटी, जसें त्याचें गुह्यही झांकू शकत नाही,
किंवा, माशाही चारीत नाही, तसेंच, मनुष्याचें विद्याहीन

जीवन, त्यानें वैगुण्यही शाकूं द्यात नाही, दिवा, येणारे
आघात निवारूं द्यात नाही.

—०—

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम् ॥

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ? ॥ १६ ॥

मनुष्यम्

सुखार्थं सोढये विद्या,

विद्यार्थं सुखही भलें ॥

सुखार्थ्या कोठली विद्या

विद्यार्थ्या सुख कोटलें ? ॥ १६ ॥

तार्थ्ये—

इशाची इच्छा असेल त्यानें, विद्या तरी सोडली पाहिजे,
ना, विद्या हवी असेल, त्यानें, सुख तरी सोडलें पाहिजे.
सुखामागे लागणारा विद्या कोटली ? आणि विद्यार्थ्याला
सुख कोटलें ?

—०—

ये बालमात्रा पठन्ति विद्यां

ये यौवनस्था अधस्ता अद्वाराः ॥

ते शोचनीया इह जीवलोके

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १७ ॥

उपजाति

पाल्यांत विद्या शिकुनी न घेत

न ज्यास पत्नी, धन यौवनांत ॥

जगांत त्यांची स्थिति शोच्य होते

मनुष्यरूपें फिरती पशू ते ॥ १७ ॥

गणार्थे—

बळपणीं, जे विद्या शिकत नाहीत, सारख्यांत ज्यांना पत्नी
व संपत्ति मिळत नाही; त्यांची स्थिति इहलोकीं अत्यंत शोचनीय
असते. मनुष्यदेहात ते पशूच फिरत आतात.

—०—

अक्षराणि परीक्ष्यन्तामन्वराढ्यरेण किम् ? ॥

शम्भुरभ्यरहीनोऽपि सर्वज्ञः किं न जानते ? ॥ १८ ॥

मनुष्यम्

विद्या परीक्षणें, मोठ्या धर्माचें फल काय तें ? ॥

सर्वज्ञता, अविद्येचें शिवाची काय लोपते ? ॥ १८ ॥

गणार्थे—

माणसाची विद्या बघावी. भपरेदार वस्त्रांनीं काय होणार
आहे ? शंकराला वस्त्रच नाहीं म्हणून काय त्याची समझना
लोपली ?

—०—

अनेकसंशयोच्चेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ॥

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नात्यन्ध एव सः ॥ १९ ॥

वर्मततिलका

नाशी अनेकविध जें निजसंशयांतें

जें दृष्टिआड विषयांसहि दाखवीतें ॥

जें शास्त्र नेत्राचि जणूं सगल्या जनांचे

तेंही न जे शिकति ते जगि अंध साचे ॥ १९ ॥

गणार्थे—

मानवाच्या मनांतले माना तऱ्हेचे संशय जें फेडतें; जें
दृष्टिआड असलेली दृष्टि माणसाला दाखवतें, सर्व जनांचे जणूं
डोळेच असें शास्त्र जे शिकत नाहीत ते खरोखर आंधळेच
म्हटले पाहिजेत.

—०—

शास्त्रोपसृष्टतद्वस्तुंदरगिरः शिष्यप्रदेयागमा

विख्याताः कथयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ॥

सज्जादयं वसुधापधिस्य; कथयो ह्यर्थं विनापीश्वराः

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका हि मणयो यैरर्पतः पातितः २०

वाग्वैलविकीरित

वाणी शास्त्रमुसंस्कृता, वितरण्या-

जोगी सुविद्या जयां

त्याही त्यात युधां मिळे न धन ज्या

राज्यांत राजाचिया ॥

राजा तो जडबुद्धि; योरचि घना-

धाचूतही पंडित

तोची गोडरपारपी उतरवी

जो रत्नमूल्याप्रत ॥ २० ॥

गणार्थे—

शास्त्राध्ययनानें सुसंस्कृत अशी सुंदर वाणी, व शिष्यांना
देण्याजोगी सुविद्या ज्यांच्यावाणी, असा प्रख्यात पंडितांना
ज्याच्या राज्यांत (आश्रय न मिळाल्यानें) दारिद्र्यांत दिव्य
काढावे लागतात तो राजा मंदमतीच म्हटला पाहिजे. पंडित

हे, धन न मिळालें, तरी, (शब्दसृष्टीचे) ईश्वर आहेत, तसेच राहणार, मान, जो रत्नांची किंमत कमी करूं पाहतो, तो गाजरपारखी ठरतो

अर्थानामीशिषे त्वं
वयमपि च गिरामीशमहे यावदर्थं
शूरस्त्वं, यादिदर्थं-
जरश्चमनविधावक्षयं पाटवं नः ॥
सेवन्ते त्वां धनान्धा,
सतिमलहृतये मामपि श्रोतुकामा
मामभ्यास्या न सा चेत्
त्वयि मम सुतरामेष राजन् गतोऽस्मि ॥२१॥

स्वधरा

अर्थाचा ईश तू, मी
वचनि वसति जे अर्थ त्यांचाच ईश
मोठा तू शूर ! बावीं
श्रुतिमद्र हकनी जिकितों मी बुधांस ॥
तुतें वित्तांघ सेवी;
स्वमतिमल धुण्या सेवितो शिष्य मातें
जातों मी; तूस आस्था
जर नच मजसी, ती मलाही न तुतें ॥२१॥

गद्यार्थ—

(राजानें अवमान केल्यानें निःस्पृह पंक्ति त्याची कानउघडाणी करतो)-राजा! तू अर्थाचा (संपत्तीचा) ईश असशील तर मी झडा शब्दांच्या अर्थाचा ईशच आहे. तू मोठा शूर असशील-तर मीही वादामध्ये मोठ्यामोठ्या गर्बित पंडितांचा गर्व हरण करून त्यांना जिकण्यात पडू आहे. धनान्ध लोक तुला सेवतात-तर मनोमालिन्य धुण्यासाठीं माझा बोध ऐकणारे अनेक (शिष्य) मला सेवतात. तेव्हा (कोणत्याही दृष्टीनें मी तुझ्या सोलाचाच असूनही) जर तुला माझ्याबद्दल आस्था नसेल-तर मला ती तुझ्याविषयी लाहूनही नाही. हा ती चाललों ।

माता शत्रुः पिता वैरी, येन बालो न पाटितः ॥
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥ २२ ॥

अनुष्टुभ्

आई शत्रु, पिता वैरी शिकवी न मुलास तो ॥
हंसांत वगळा, तैसा तो संभेत न शोभतो ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

मुलास न शिकविणारी आई त्याची शत्रु व पिता त्याचा वैरीच समजावा. हंससमुदायात जसा वगळा तसा विद्वत्संभेत तो मुलगा शोभत नाही.

गुरुवः सन्ति बहवः शिष्यवित्तापहारकाः ॥
दुर्लभः स गुरुल्लोके शिष्यवित्तापहारकः ॥ २३ ॥

अनुष्टुभ्

बहु आहेत गुरु जे हरिती शिष्यवित्त ते ॥
गुरु दुर्मिल तो लोकीं जो चोरी शिष्यवित्त तें ॥ २३ ॥
गद्यार्थ—

शिष्याचे वित्त अपहरण करणारे गुरु पुष्कळच; पण शिष्याचे वित्त हरण करणारा गुरु दुर्मिल.

गीर्भिर्गुरुणां परुषाक्षराभि-
स्त्रिरस्त्रुता यान्ति नरा महत्त्वम् ॥
अलब्धशानोल्लापणा नृपाणां
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥ २४ ॥

उपजाति

ठाडी गुरु ज्यांस कठोर शब्दें
अशा मनुष्यांस महत्त्व येतें ॥
न घाशिलें शार्पणें, अशा सुरत्तां
जागा नृपांच्या मुकुटीं मिलेना ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

(शिष्यवित्ताना) गुरुनें ज्यांना कठोर शब्दांनीं वाक्ताडन केले अशीं माणसें पुढें महत्त्वाला चढतात. सह्याचेवर घासलें नाही अशा रत्नांना राजाच्या शिरावर स्थान मिळत नाही.

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ॥
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि च तं नरं न रक्षयति ॥२५॥

आयें

अज्ञाला तोपविणें

सोपें, त्याहनि जाणत्याला तें ॥

फुगला ज्ञानलवें जो

विधिही शकतो न तोपवूं त्यातें ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

अज्ञानाची समजूत घालणें सोपें—जाणत्याची घालणें त्याहून सोपें. पण (सर्ववत्) योद्ध्याशा ज्ञानानें जो सर्विष्ठ झाला त्याची समजूत प्रज्ञादेवही पाळें शकत नाही.

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ॥
भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्यिन्मोद्गद्वा हे मणिर्न भूदां चयः ॥ २६ ॥

हरिणो

गुरु शिक्षयितो विद्यां सुखा, तणीच जडाप्रत
प्रहणिं परि तो त्यांना शक्ती, न देत, न नाशित ॥
परि फल किती येई त्यांना विभिन्नचित् रीतिचें
विमल मणि घे वस्तुच्छाया, न देकुळ मातिचें ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

जशी हुपार विद्याग्याला, तशी यत्पद मुळावारी, गुरु, आपली विद्या (सारणीच) शिकवतो; पण, तो, त्याच्या ज्ञानप्रहणाची शक्ति, कमी, किंवा, अधिक, करू शकत नाही, यामुळे शेनटी या विद्यादानाचें फळ, अगदीं भिन्न भिन्न दिवून येतें तें असें—गुढ निर्मल रत्नांत मान प्रतिबिंब दिमतें—मादीच्या डेकळात मुकीच नाही.

यदा किंचिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्वः समभवं
तदा सर्वाज्ञोऽस्मीत्यभवदवलितं मम मनः ॥
यदा किंचित्किंचित् बुधजनसमाश्रयगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति उग्र इव मदो मे व्यपादः ॥ २७ ॥

शिवरिणो

शिकें मी थोडे तें गजसम मदें अंध वनूनी
'असें मी सर्वदा' द्रुत भरत हा गवेहि मनीं ॥
जरी थोडे थोडे मज बुधजनीं दान दिघलें—
स्वमूर्तत्वाचें, तें ज्वरसमचि माझा मद पळे ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

मी थोडें शिकलों, तेव्हां, एकाद्या हत्तीप्रमाणें, मदान्व होऊन, 'मी सर्वज्ञ आहे', असा गर्व मला झाला. पण, विद्वानांचे संगतीनें, मला, हव्हेंहव्हें, मी मूर्ख आहे, याचें जे हा ज्ञान झालें, तेव्हां, माझा मद, ताप उतरतो तसा उतरला.

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा

विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ॥

विशेषतः सर्वविदां समाजे

विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ २८ ॥

उपनाति

देई नरा जें विधि निश्चितीचें

स्वाधीन आच्छादन अज्ञतेचें ॥

ज्ञानीसमूहांत विशेषतां तें

अज्ञाणत्यां भूषण मौन होतें ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

अज्ञपणा शाकण्याचें, एक आपल्या स्वाधीनचें व निश्चितीचें साधन ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केले आहे त्याचें नाव मौन, आणि विशेषतः विद्वानांच्या समेत, अज्ञ माणसाला तें (शुद्ध अज्ञान शाकण्याचें साधनच नव्हे) तर भूषणासारखेंही काम देतें.

क्षणशः क्षणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ॥

क्षणे नष्टे कुतो विद्या कणे नष्टे कुतो पतम् ॥ २९ ॥

अनुदृग्

क्षणानांचे क्षणांनांच विद्या वित्तहि साधतें ॥

क्षणनाशें न ये विद्या क्षणनाशें न वित्त तें ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

विद्या ही क्षणाक्षणांनीं व वित्त हे कणाकणांनीं मिळवूनवाचें अर्थात क्षणांचा नाश करीत असणाराला कुठली विद्या ? कणाकणांचा नाश करणाराला कुठलें वित्त ?

वेद्यानामिव विद्यानां मुखं कैः कैः पुंषितम् ॥

हृदयमाहिणस्तासां द्वित्राः सन्ति न सन्ति वा ? ॥ ३० ॥

अनुदृग्

वेद्यांचेसम विद्यांचें मुख कोण न पुंषित ? ॥

दोन तीन, न वा, घेती, त्यांचिया हृदयांप्रती ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

वेश्यायें काय, किंवा, विद्यायें वाय, मुखचुवन करणारे पुष्कळ पण त्यांच्या हृदयापर्यंत पोचणारे वृक्षित, दोन तीन असतील किंवा नसतीलही

विद्ये ! हृद्यतरासि किं नु कृपणासभावनेर्लज्जसे ?
सन्त्यन्ये तव तोपणाहितपियो धन्या यदान्या भुवि ॥
कान्तानां कुपकुम्भकौशलरुचां नो हाविरैतावता
पण्डानां हृदयेऽपि यत्प्रणयते नानद्गरागोदयः ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ

विद्ये ! सुंदरि ! लाजसि
कृपण असंभावना करी म्हणुन ? ॥
तोपणुं तुज इच्छिति जे,
असती पैसे उदार धन्य जन ॥
पंडहर्दी मदनोद्भव
कंठं न शकली कधींच ती म्हणुनी
पुष्टस्तनमंडित त्या
रमणीची पांत काय गुणहानि ? ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

हे विद्ये सुंदरि ! कृपण लोक तुझी असंभावना करतात, म्हणून, तू वाय म्हणून कुठत बसतेस ? तुला तुष्ट कर इच्छितारे तुझरे धन्य उदार जन आहेत एखाद्या यडाव्या हृदयात, विद्या दर्शनार्थ मदनोद्भव झाला नाही, म्हणून, एखाद्या पुष्टस्तनवैभवं मंडित कामिनीची का गुणहानि होते ?

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् ?
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ? ॥
अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तोऽह्यनर्थः कथं ?
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः स्वीयते ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ

अन्यस्त्रीहरणांत पाप न कसें त्या रावणाला दिसे ?
“सोन्याचा नसतो कधीं मृग” कळे रामास हें ना कसे ?
फांसे खेळुनिया युधिष्ठिर कसा जाई विनाशाप्रति ?
येतां नाश समीप, तोच बहुधा नाशी नराची मति ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

परस्त्रीहरण हें पाप आहे हे रावणाला कसें कळले नाही ?
सोन्याचा हरिण असणे असंभाव्य हें रामाच्या कसें ध्यानी आले नाही ? फांसे खेळून युधिष्ठिरानें एकदम अनर्थ कसा ओडवून घेतला ? जवळ आलेल्या आपत्तीन धात होतां, माणसाची बुद्धि बहुधा नष्ट होते

मीनः स्नानरतः कणी पवनमुद् मेपस्तु पर्णाशनो
नीराशः खलु चातकः प्रतिदिनं शेते विले मूपकः ॥
भस्मोद्भूलनतत्परः खलु सरो, ध्यानाधिरुढो वकः
सर्वे किं ननु यान्ति मोक्षपदवी ? ह्यानप्रधानं तपः ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ

मासे माहति, चायुच सर्व पिती, मेप पर्ण तुण खातो ॥
जगतो जलेंच चातक उंदीरहि नित विद्यामर्थें निजतो ॥
लोळे भस्मामर्थें गर्दभ, एक लावितो सदा ध्यान ॥
हे सर्वे हि कां मोक्षा जाती ? तप मुख्यतां असे ज्ञान ३३
गद्यार्थ—

तपस्येर्वी बाह्यायें-स्नान, बायुमक्षण, तुणपर्णाहार,
जलाहार, गुहेंत वास, भस्मचर्चा, ध्यान, इत्यादि अनुक्रमें मासे,
सर्व, मेप, चातक, उंदीर, गर्दभ, वक हें सर्व करीत असून
त्यांना थोडाच मोक्ष मिळतो ? तपार्थें, ज्ञान हें प्रधान तरव आहे

मात्रासमं नास्ति शरीरपोषणं
चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् ॥

भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणं -

विषयस्समं नास्ति शरीरभूषणम् ॥ ३४ ॥

उपजाति

मातेपरी नान्य शरीरपोषण

चिन्तेपरी नान्य शरीरशोषण ॥

पत्नीपरी नैव शरीरतोषण

विद्येपरी काय शरीरभूषण ? ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—

आई करील तसें मुलाचें शरीरपोषण दुसरें कोण करील ? चिंते-
सारखे करीलान् शिवागिणें दुसरें काय ? पत्नीप्रमाणें शरीराला
सुनोप कोण देऊं शकेल ? विद्येसारखें सुंदर शरीर-भूषण अन्य
कोणतें ?

प्रकरण ७ वे

बुध, पंडित, बुद्धिमान्, सुत, विद्वान्, शास्त्रज्ञ, प्राज्ञ, शहाणा.

अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मायमंस्था-

त्तुणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान्संरुणद्धि ॥

अभिनवमदलेप्ताश्यामगण्डस्थलानां

न भवति विस्ततनुर्वारणं वारणानाम् ॥ १ ॥

माळिनी

कार्थिहि न अवमानो सत्यदर्शी बुधानां
तुणसम लघु लक्ष्मी त्यांस बांधूं शकेना ॥

फुट्टुनि मद् नव्यानें इयाम हो गंड ज्यांचे
पनति न विस्ततंत् पंध पेशा गजांचे ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

परम अर्थ ज्यानीं प्राप्त करून घेतला, अशा पंडितांच्या, कधी
अपमान करूं नका. तुणासमान छुद्र सपत्तीच्या मोहाने, त्यांना
बंधन पडत नाही. बुक्ताच मद् फुट्टुन, ज्यांचे गंड इयाम झाले
आहेत, अशा हत्तींना, कमलानले कोमल तंतू काय बांधूं शकणार ?

चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया ।

न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ २ ॥

अनुष्टुभ्

उपाय, संकटापूर्वीं सुद्धे आधींच चिंतितें ।

घराला लागतां आग योग्य कां कूप खोदणें ? ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

संकटें येण्यापूर्वीं, तीं निवारण्यावा उपाय, शाहण्याने
चिंतित्याच असतो, घराला आग लागल्यावर, बिहीर खणजे
युक्त नव्हे.

वज्रत्येकेन पादेन तिष्ठत्यन्येन बुद्धिमान् ।

नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं तज्जेत ॥ ३ ॥

अनुष्टुभ्

चालतो एक पायानें, बुज्यानें स्थिर पंडित ।

न पाहतां नवी जागा, पहिली न च सोडित ॥ ३ ॥

सुभा० १०

गद्यार्थ—

सुत हा एका पायानें चालतो व दुसऱ्यानें (भूमीवर)
स्थिर असतो. नवीन जागा मिळाल्यावाचून पहिली सोडूं नये.

विदुषां यदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः ।

याताश्चेत् पराञ्चन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

विद्वानांच्या मुखांतून सहसा शब्द येति न ।

येतां परत ना जाती हस्तिदंतापरि स्थिति ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

विद्वानांच्या तोंडातून (आधीं) सहसा शब्द बाहेर येत
नाहींत; पण एकदां आले, म्हणजे मान परत जात नाहीत.
(यवनमंग बरीत नाहीत.) हत्तीचे दांत फुटावयास वेळ लागतो
तर, पण, एकदां बाहेर आले, म्हणजे परत कसे जातील ?

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ

परिणतिवधार्था यत्नतः पण्डितेन ॥

अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते—

भवंति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ५ ॥

माळिनी

कृति फशिहि करो, त्यापूर्वीही पंडितानें

परिणति समजोनी नीट ध्यावी प्रयत्ने ॥

त्वरित कृति करोनी मागुनी शल्य त्याचें

हृदयि सुपत राहे मृत्युपर्यंत साचें ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

वरें, वाईट, कमलेही काम करण्यापूर्वी, धनानें त्याचा
परिणाम काय होणार, याचा, नीट विचार करावा. एकादें काम
चाईत केले, तर, त्याच्या परिणामानहल्ले शल्य, मरोमन,
माणसास सलत राहून, हृदयाचा दाह करितें.

गुणदोषौ बुधो गृहज्ञिन्दुक्षवेढाविवेश्वरः ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं, परं कण्ठे नियच्छति ॥ ६ ॥

उपजाति

गुणा नि दोषां जधिं सुखं वेतो
चंद्रा, विषा शंकर ज्यापरी तो ॥
शिखावरी त्या पहिल्यास घेत
ढेवीं दुज्या दाबुनियां गळ्यांत ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

सुख हा, जेन्हां गुण, किंवा, दोष वेतो, तेन्हां, तो शंकराचें
तारतम्य वापरतो शंकर चंद्राला डोक्यावर बसवतो, घ, विषाला
गळ्यांत दाबून ठेवतो तसें

इह तुरगशतैः प्रयान्तु मूर्खा
धनरहितास्तु बुधाः प्रयान्तु पश्याम् ॥
गिरिशिखरगतपि काकर्षकः
पुलिनगतैर्न समस्वमेति हंसैः ॥ ७ ॥

मालिनी

उडबित शत घोडे मूर्खं पेटेंत जावो
अधन बुध जमीं या पादचारीच होवो ॥
गिरिशिखरिं जरीही घैसली काकर्षक
पुलिनचर न हंसां तुल्य होई कधीं ती ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

या जमीं, मूर्ख हे, शंकर घोडे उडवीत जावोत, व धन
नसल्याने, बुध हा विचारा पायांनी चालो कावळ्यांचें डोकें
भोव्या डोंगरावर जाऊन बसलें, तरी पुळणींत विहार करणाऱ्या
हंसाचीं सर त्याला घोडीच येणार ?

जडास्तपोभिः शमयन्ति देहं
बुधा मनः सर्वविकारहेतु ॥
आ मुक्तमखं दशतीह कोपान्—
मोक्षारमुद्दिश्य हिनस्ति सिंहः ॥ ८ ॥

उपजाति

तपें करी शांत, तनूस, अक्ष
विकारमूळास मनास सुख ॥
आ मुक्त वाणा चिडनी डसेल
धनुर्चरा सिंह परी घडील ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

मूर्ख असतात, ते, तप करून, केवळ देहाला शांत करूं
बघतात, पण, सुद्धा, सर्व विकारांचें मूळ जें मन, तेंच शांत
करतात कुणी वाण मारला, तर, पुढें, त्या वाणालाच चिडून
ढसत बसतें, तर सिंह हा, मूळ वाण सोडणारावरच हल्ला करून,
त्याला ठार मारतो

परस्परं संयुतां जडानां
मौनं विधेयं सततं सुधीभिः ॥
कोलाहले काककुलस्य जाते
विराजते कोकिलकूजितं किम् ? ॥ ९ ॥

उपजाति

परस्परंशीं जड योलांना
वरें सदा मौनचि शाहण्यांना ॥
आनोशती काक जधीं घनांत
शोभा कुठें कोकिलकूजनांत ? ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

मूर्ख लोक आपसात बोलत असतांना घडून माणसांनीं तें
नेहमीं मौन धरावें हेंच चांगलें. कावळ्याची कावळाच त्याच
असता कोकिलाच्या कूजनाची काय शोभा ?

हरेः पादाहतिः श्लाघ्या, न श्लाघ्यं स्वररोहणम् ॥
स्पर्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ॥ १० ॥

वसततिलका

पादप्रहारहि वरे मृगाराज, याचे
त्या गर्दभावर नको बसणेंहि साचें ॥
मूर्खासचे सुहृदता करण्याहुनीही
स्पर्धा करूं घुधजनां, वरवेचि तेंही ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

सिंहाच्या पायाखालीं सुडविलें जाणेंही वरें पण गारुडाच्या
पाठीवर बसणें नको विद्वानाशीं स्पर्धा करणेंही वरें—
पण मूर्खाशीं मैत्रीही नको

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
वथापि मुधिया भावं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ११ ॥

अनुष्टुप्

कर्मा हातीं फलें बुद्धि कर्माच्या जाह मागुनी ।
तथापि करणें सुखें कार्य नीट समीक्षुनी ॥ ११ ॥
गद्यार्थ—

कर्म (दैव) देईल तसेंच फळ मागताला मिळवें व बुद्धिही
कर्मातुपारी अवघे (हें मरें) तरीही दुष्टानें, बरें नीट विचार
करूनच करावें.

यथा सरस्वन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता, न तु चन्दनस्य ॥

तथा हि विप्रः द्युतिशालपूर्णो

ज्ञानेन हीनः पशुभिः समानः ॥ १२ ॥

वसंतिलका

घाहोनि गर्दभहि चंदनभार खास
जाणील भार, न च चंदनाचा सुवास ॥

शास्त्रें नि घेव शिकुनी जर सुज्ञता न
तो विप्रही ठरतसे पशुच्या समान ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

गाढव चंदनाचा भार वाहतो-तेव्हा त्याला त्या भाराची
जाणीव होते-चंदनाच्या सुगंधाची काही होत नाही. वेदशास्त्रें
शिकूनही पशुला ज्ञान (दुष्टत्व) आलें नाही तो प्राज्ञाण
(असला तरी) पशूच !

न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।

गान्धो हृद इवाशोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ १३ ॥

अनुष्टुप्

हर्षे न जो स्वमानानें, अपमानें न तापतो ।

गंगाडोहापरी शांत, मेळची पंडितत्व तो ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

मानसमान प्राप्त झाल्यानें जो हर्ष पावत नाही किंवा
अपमानानें विवृत नाही (जलट) मगच्या डोहासाखा शांत
राहतो त्याला पंडित म्हणतात.

यन्मनीषिपदान्भोजरजःकणपवित्रितम् ।

तदेव भवनं नोचेद्वकारस्तत्र लुप्यते ॥ १४ ॥

आर्या

विद्वत्पदधूटीनें पवित्र जें तेंच शोभतें 'भवन' ॥
यापरि नसेल जेवें 'म' कार तेंथील जाय लोपून ॥ १४ ॥
गद्यार्थ—

विद्वानांच्या पदधूटीनें जें पवित्र झालें तेंच भवन. रत्नावलि.
रीक असेल तेथें ह्यांतल्या 'म' लोपून जातो (म्हणजे
तें भवन न राहतो वन होतें)

अर्याहरणकौशल्यं, किं स्तुमः शास्त्रादिनाम् ? ।

अव्ययेभ्योऽपि ये पार्थाश्रिफाल्यन्ति हनेकशः ॥ १५ ॥

आर्या

रिति यान् शास्त्राणां

अर्याहरणांत कुशल ते म्हणुनी ? ॥

जे अव्ययामधूनहि

अनेकपेघ अर्थ घेति फाढोनी ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

शास्त्रांचे अनेक अर्थ लुळविण्याच्या कौशल्यावरून शास्त्रज्ञाची
स्तुति करावी तेवढी सोबीत आहे. कारण ते अव्ययान्तही
अनेक अर्थ काढतात. 'अव्यय' याचा दुसरा अर्थ खर्वाला काही
शिल्लक नसणें. खालूनही शास्त्रज्ञ अनेकविध अर्थ=संपत्ति
काढतात. (उदाहरणार्थ—विज्ञानशास्त्रां टाकाऊ वस्तूंतून संपत्ति
निर्माण करतात.)

विद्वानेन विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि बन्ध्या विजानाति शुर्वी प्रसववेदनाम् ॥ १६ ॥

अनुष्टुप्

विद्वानेन एकटा जाणे विद्वानांचे प्रयास ते ।

प्रसूतिवेदना मोठ्या चांडोटी काय जाणते ? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

(प्रयत्नेनाचे) किंवा (विचारनाचे कामीं) विद्वानांना काय
परिश्रम पडले याची कल्पना विद्वाने असतील त्यांनाच येणें
नसत ! चांडोटी झोलावाळणाऱ्याच्या मोठ्या वातना काय ठाऊक ?

विद्वत्त्वं च नृपतं च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ १७ ॥

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्नुक्ष्वेढाविवेचनः ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं, परं कण्ठे नियच्छति ॥ ६ ॥

उपजाति

गुणा नि दोषां जधिं सुखं घेतो
चंद्रा, विषा शंकर ज्यापरी तो ॥
शिरावरी त्या पहिल्यास घेत
टेवी दुज्या दावुनियां गळ्यांत ॥ ६ ॥

मार्थार्थ—

बुध हा, जेव्हा गुण, किंवा, दोष घेतो, तेव्हा, तो शंकराचे
तारतम्य वापरतो शंकर चंद्राला ओक्यावर बसवतो, व, विषाला
गळ्यात दावून देवतो तसे

इह तुरगशतैः प्रयान्तु मूर्खा
धनरहितास्तु बुधाः प्रयान्तु पद्भ्याम् ॥
गिरिशिखरगतापि काकपंक्तिः
पुलिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ॥ ७ ॥

मालिनी

उडवित शत घोडे मूर्ख पेटीत जावो
अधन बुध जमी या पादचारीच होवो ॥
गिरिशिखर जरीही पैसली काकपंक्ति
पुलिनचर न हंसां तुल्य होई कधी ती ॥ ७ ॥

मार्थार्थ—

या जमी, मूर्ख हे, शंभर घोडे उडवीत जावोत, व धन
नसल्याने, बुध हा निचारा पायांनी चालो, कावळ्याचे टोळके
मोठ्या डोंगरावर जाऊन बसले, तरी पुढणीत विहार करणाऱ्या
हंसाची सर त्याला धोडीच येणार

जडास्तपोभिः शमयन्ति देहं
बुधा मनः सर्वविकारहेतु ॥
आ मुक्तमखं दशतीह कोपान्—
मोक्षसुखदिय दिनस्ति सिंहः ॥ ८ ॥

उपजाति

तपे करी शांत, तनूस, अज
विकारमूलास मनास सुख ॥
आ मुक्त वाणा चिडुनी डसेल
धनुर्धरा सिंह परी वधील ॥ ८ ॥

मार्थार्थ—

मूर्ख असतात, ते, तप करून, केवळ देहाला शांत करून
बसतात, पण, सुख, सर्व विकारांचे मूळ जे मन, तेच शांत
करतात कुणी वाण मारला, तर, कुत्रे, त्या वाणालाच चिडून
डसत बसले, तर सिंह हा, मूळ वाण सोडणारावरच हल्ला करून,
त्याला ठार मारतो

परस्परं संवदतां जहानां
मौनं विवेचं सततं सुधीभिः ॥
कोलाहले काककुलस्य जाते
विराजते कोकिलकूजितं किम् ? ॥ ९ ॥

उपजाति

परस्परांशीं जड बोलतांना
घरे सदा मौनचि शाहण्यांना ॥
आनोशती काक जधीं वनांत
शोभा कुठे कोकिलकूजनांत ? ॥ ९ ॥

मार्थार्थ—

मूर्ख लोक आपसात बोलत असतांना हल्ला माणसांनी तेथे
नेहमी मौन घरावे हेंच चांगले. कावळ्याची कावकाव वाह
असता कोकिलाच्या कूजनाची काय शोभा ?

हरेः पादाहतिः श्लाघ्या, न श्लाघ्यं खररोहणम् ॥
स्पर्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ॥ १० ॥

वसवतिलका

पादप्रहारहि घरे मृगराज, याचे
त्या गर्वभावचर नको घसणेहि साचें ॥
मूर्खांसच सुहृदता करण्याहुनीही
स्पर्धा करू बुधजनां, वरवेंचि तेंही ॥ १० ॥

मार्थार्थ—

सिंहाच्या पायाखालीं सुडविले जाणेंही घरे पण गाढवाच्या
पाठीवर बसणे नको विद्वानांशीं स्पर्धा करणेंही घरे—
पण मूर्खांशीं मैत्रीही नको

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मासुसारिणी ।
तथापि सुधिया भावं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ११ ॥

अनुष्टुप्

कर्मां हार्तीं फलें युद्धि कर्मांच्या जाह मागुनी ।
तथापि करणें सुद्धे कार्य नीट समीक्षुनी ॥ ११ ॥
गद्यार्थ—

कर्म (दैव) देईल तसेंच फळ मागणाला मिळतें व युद्धिही
कर्मांनुसारि असते (हें मरें) तरीही सुज्ञानें, कर्म नीट विचार
करूनच करावें.

यथा सरश्चन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता, न तु चन्दनस्य ॥

तथा हि विप्रः क्षुतिशास्त्रपूर्णो

ज्ञानेन हीनः पशुभिः समानः ॥ १२ ॥

वसंतिलका

याहोनि गर्दभहि चंदनभार खास

जाणील भार, न च चंदनचा सुवास ॥

शास्त्रें नि घेइ शिकुनी जर सुद्धता न

तो विप्रही इतरसे पशुच्या समान ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

गाढव चंदनाचा भार वाहतो—वेगदां टाळा ला भाराची
जाणीव होते—चंदनाच्या सुगंधाची काही होत नाही. वेदशास्त्रें
शिकूनही पयाला ज्ञान (सुज्ञत्व) आलें नाही तो ब्राह्मण
(असला तरी) पशू !

न हृष्यत्यात्मसंमाने नायमानेन वज्यते ।

गादो हृद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ १३ ॥

अनुष्टुप्

हपें न जो स्वमानानें, अपमानें न तापतो ।

गंगाडोहापरी शांत, मेळवी पंडितत्व तो ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

मानसमान प्राप्त झाल्यानें जो हर्ष पावत नाही किंवा
अपमानानें चिडत नाही (उलट) गंगाच्या डोहासारखा शांत
राहतो त्याला पंडित म्हणतात.

यन्मनीषिपदाम्भोजरजःकणपवित्रितम् ।

तदेव मननं नोचेद्भकारस्तत्र लुप्यते ॥ १४ ॥

भाषा

विद्वत्पद्मवृत्तीनें पवित्र जें तेंच शोभतें 'मनन' ॥
यापरि नसेल जेथें 'म' फार तेथील जाय लोपून ॥ १४ ॥
गद्यार्थ—

विद्वानांच्या पद्मवृत्तीनें जें पवित्र झालें तेंच मनन सारखे.
रिक असेल तेथें त्यांत 'म' लोपून जातो (म्हणजे
तें भरन न राहतां वन होतें)

अर्थाहरणमौशल्यं, किं स्तुमः गाम्भारिनाम् ? ।

अव्ययेभ्योऽपि ये चार्यान्निष्कासन्ति हनेकशः ॥ १५ ॥

भाषा

किति यान् शास्त्रार्थ

अर्थाहरणांत कुशल ते म्हणुनी ? ॥

जे अव्ययामधूनहि

हनेकशेच अर्थ घेति काढोनी ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

शास्त्रार्थ अनेक अर्थ जुळविण्याच्या कौशल्याबद्दल शास्त्राची
स्तुति करावी सेवदां थोडीच आहे. कारण ते अव्ययानुसारही
अनेक अर्थ सादतात. 'अन्य' याचा दुसरा अर्थ स्वर्णाला काही
शिष्टक नसतें. त्यातही शास्त्रत अनेकविध अर्थ—संपत्ति
काढतात. (वदाहरणार्थ—विज्ञानशास्त्रां दादाऊ घटईल संपत्ति
निर्माण करतात.)

विद्वानेन विज्ञानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि वन्ध्या विज्ञानाति गुरीं प्रसववेदनाम् ॥ १६ ॥

अनुष्टुप्

विद्वान् एकदा जाणे विद्वानांचे प्रयास ते ।

प्रसूतिवेदना मोठ्या चांशोटी काय जाणते ? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

(प्रबलेष्टनाचे) विद्या (विज्ञानाचे कामी) विद्वानांना काय
परिश्रम पडले याची कल्पना विद्वान् अक्षवीर त्यांनाच येत
शक्य । चांशोटी स्त्रीला वाळंजपाच्या मोठ्या यादना काय टाळू ?

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ १७ ॥

प्रकरण ८ वें

मूर्ख, हेकट, अलुष, विवेकहीन

शक्या वारायंतु जलेन हुतमुक्, छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताकुशेन समदो, दण्डेन गोगर्दभौ ॥
व्याधिर्मेपजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रैः प्रयोगैर्यिषं
सर्वस्यौपधमसि शास्त्रविहितं, मूर्खस्य नास्त्यौपधम् ॥ १

शास्त्रविहीन

अग्नीला जल, तेवि छत्रहि पहा सूर्यातपा चारितं
काठी पैल खरांस, अंकुश तसे उन्मत्त हर्त्तास ते ॥
रोगां औपध, मंत्र तंत्रहि विषा नाशनि, दासी गुण
सपांनाच सशास्त्र औपध असे मूर्खांस काहींच न ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

अग्नीचें निवारण पाण्यानें; उन्मत्तचें, छत्राचें; उन्मत्त हर्ताचें,
टीक्ष्ण अंकुशाचें; पैल गात्राचें, काठीचें; रोगांचें औपधानी;
दासीचें नाना मंत्रतंत्रांनीं निवारण करतां येतें. अशा रीतीनें
सर्वांवर सशास्त्र औपध ठपाय आढे, पण मूर्खाला काहींच नाही.

—•—

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्रदंष्ट्रांकुरात्

समुद्रमपि संचरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ॥

मुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुण्यवद्वारये-

अनु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमापधयेत् ॥ २ ॥

धृष्टी

जमेळ मणि काढणें सुसरिंच्याहि दातांतुनी
अती उसळत्याहि शक्य तरणें समुद्रांतुनी ॥
शिरीं कोपित सर्प पुण्यसम शक्य हो ठेवणें
न शक्य परि मूर्ख हेकट नरास आराधणें ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

एकवेळ, वळानें मगरीच्या दातांतून रत्न काढणें शक्य
होईल; मयेंकर लाटांनीं खनकळत्या समुद्रात पोहतां येईल;
कुद्द सर्पांला फुलासारखें डोक्यावर धारण करणेंही शक्य
होईल, परंतु हेकट अशा मूर्खांची समजूत घालणें शक्य नाही.

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रमयनेष्वपि ॥ ३ ॥

अनुष्टुप्

वरं रानपक्षसंगे फिरणें गिरिकन्दरीं ।

नको संगत मूर्खांची देवेन्द्राच्याहि मंदिरां ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

वनचरांच्या संगतीत गिरिकंदरांतून भटकणेंही पत्करणें पण
इंद्राच्या मंदिरांतही मूर्खांची संगत नको।

—•—

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

पयःपानं मुजङ्गानां केवलं विपर्ययनम् ॥ ४ ॥

अनुष्टुप्

उपदेशें न मूर्खांतें शांति ये, पर कोपतो ।

पाजतां दूध सर्पांला पाडवी विष मात्र तो ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

मूर्खांला उपदेश केला असता त्याला शांति येणें बाजूलाच
राहिणें उरवट तो संतापतो. सर्पांला दूध पाजलें असता तो
केवळ विष मात्र वाढवितो.

—•—

मिथ्यान्नं प्राण्य दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दयां कुरु ।

मिथ्यान्नं दुर्लभं लोके प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥ ५ ॥

वसंतिलका

मूर्खो ! जर्घीं मिळतसे तुज मिष्ट अन्न

प्राणांवर तीर्घि दया करणें तुघां न ॥

मिथ्यान्न हें जगतिं दुर्मिळ नित्य जाण

प्रत्येक जन्म तुज घेउन येई प्राण ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

मूर्ख ! तुला पक्षाजें खावयास मिळतील, तेव्हां प्राणांवर दया
करूं नको (प्राण गेले तरी बेहेतर, इतकें शास्त्र पे.) या वर्गी
मिथ्यान्न हें दुर्मिळ आहे—प्राण काय दरज्यांनीं आहेतच.

अनुष्टुभ्

विद्वान् राजा असे दोन जणीं तुल्य कधींच न ॥
राजा पूज्य स्वदेशांत विद्वान् सर्वत्र पूजित ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

विद्वान् आणि राजा यांची कधी तुलनाच होऊ शकत नाही
राजा (फारतर) आपल्या देशांत पूजिला जाण असेल.
विद्वान् मात्र सर्वत्र पूजिला जातो.

प्राज्ञो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ १८ ॥

अनुष्टुभ्

जल्पती लोकां तं श्रुत्वा शुभाशुभं वचांतुनी ।
घेहे वाग्यं गुणी, जैसा हंस, दूध, जळांतुनी ॥ १८ ॥
गद्यार्थ—

लोकां, काहीतरी, घरे, वाईट, बडबडत असतांना, श्रुत हा
लातून, गुण असलेले सार उचलतो. जसा, हंस, जलमिश्र दुधातून
दूधच वेढे घेतो.

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा
यस्तु क्रियावानुरूपः स विद्वान् ॥
मुचिगितं औपयमातुषाणां
न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ १९ ॥

धसंतिलका

शास्त्रे शिकूनहि किततीं रहाति मूर्ख
विद्वान्, परंतु करितो दृष्टि तोच एक ॥
रोग्यास औषध मनीं यद्दु चितिलें तें
नामें च केवळ कधीं गुण फाय देतें ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

शास्त्रे शिकून मुद्दां, कित्येक जण, मूर्ख ते मूर्खच राहतात.
शास्त्रे कमीत उत्तरवितात, ते खरे विद्वान्. मनांत खूप विंतन
करून, देण्यासाठीं औषध ठरविलें, तरी, त्या औषधाच्या केवळ
नांवाचें कां तो रोगी बरा होणार आहे ? (प्रसन्न तें औषध
तयार करून, योग्य तऱ्हेनें दिल्याशिवाय, कसें बरे होणार ?)

पण्डिते हि गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलम् ।
तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ २० ॥

अनुष्टुभ्

सारेच दोष मूर्खांत मुज्ञांत गुण सर्वही ।
मूर्खांहुनि सहस्रांही श्रेष्ठ मुज्ञाचि एकही ॥ २० ॥
गद्यार्थ—

पंडितांत सारे गुणच, मूर्खांत सारे दोषच. म्हणून सहस्रों
मूर्खांपेक्षा एक मुज्ञाच श्रेष्ठ ।

यस्य नास्ति विवेकस्तु केवलं यो बहुधृतः ।
न स जानाति शास्त्रार्थान्दर्शा पाकरसानिव ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ्

जो बहुधृतची मात्र, विवेक नसतां मुर्खी ।
तो न जाणेच शास्त्रार्थ जैशी अन्नरसा पट्टी ॥ २१ ॥
गद्यार्थ—

जो केवळ बहुधृत, म्हणजे, पुस्तकी पंडित, पण, ज्याला
तारतम्य नाही, त्याला शास्त्राचें मर्म कळत नाही. अन्नामयें
सर्वत पावण्याच्या पट्टीला अन्नरस कितपत कळतो !

प्रकरण ८ वें

मूर्ख, हेकट, अनुप, विवेकहीन

शक्यो धारयितुं जलेन हुतमुक्त्वा छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशितांकुशेन समदो, दण्डेन गोगर्दभी ॥
व्याधिर्मेपजसंप्रदंश्च विविधैर्मन्त्रैः प्रयोगैर्विपं
सर्वस्वोपधमसि शास्त्रविहितं, मूर्खस्य नास्त्यौपधम् ॥ १

शाद्वलविक्रीरित

अग्नीला जल, तेपि छत्रहि पहा सूर्यातपा धारितें
काठी पैल खरांस, अंकुश तसे उन्मत्त हर्चीस ते ॥
रोगां औपध, मंत्र तंत्रहि विषा नाशनि, दावी गुण
सर्वांनाच सदाख औपध असे मूर्खांस काहींच ना ॥ १ ॥
गद्यायै—

अग्नीचें निवारण पाण्यानें; उन्माचें, छत्रीनें; उन्मत्त हत्तीचें,
तीक्ष्ण अंकुशाचें; पैल गाढवाचें, काठीनें; रोगाचें औपधानीं;
विषाचें नाना मंत्रतंत्रांनीं निवारण करता येतें. अशा रीतीनें
सर्वांवर सदाख औपध उपाय आहे, पण मूर्खाला काहींच नाही.

प्रसह मणिमुद्धरेन्मकपभदंष्ट्रांकुरात्
समुद्रमपि संचरेत्पचलदूर्मिमालाकुलम् ॥
मुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्वारये-
अतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ २ ॥

शृष्वी

जमेल मणि काढणें सुसरिर्च्याहि दातांतुनी
अती उत्सलल्याहि शक्य तरणें समुद्रांतुनी ॥
शिरीं कुपित सर्प पुष्पसम शक्य हो ठेवणें
न शक्य परि मूर्ख हेकट नपास आराधणें ॥ २ ॥

गद्यायै—

एकवेळ, बलांनं भगरीच्या दातांतून रत्न काढणें शक्य
होईल; मयेंकर लाटींनीं पचळलेल्या समुद्रांत पोढतां येईल;
क्रुद्ध सर्पाला फुलासारखें डोक्यावर धारण करणेंही शक्य
होईल, परंतु हेकट अशा मूर्खाची समजूत पालणें शक्य नाही.

वरं पर्वतदुर्गेषु ध्रान्तं वनचरोः सह ।
न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ३ ॥

अनुष्टुप्

वरें पर्वतदुर्गेंसुं फिरणें गिरिकन्दरीं ।
नको संगत मूर्खांची देवेन्द्राच्याहि मंदिरां ॥ ३ ॥
गद्यायै—

वनचरांच्या संगतीत गिरिकंदरातून भटकणेंही पत्तारले पण
इंद्राच्या मंदिरांतही मूर्खांची संगत नको ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विपवर्धनम् ॥ ४ ॥

अनुष्टुप्

उपदेशें न मूर्खांतें शांति ये, परि कोपतो ।
पाजतां दूध सर्पाला वाढची विष मात्र तो ॥ ४ ॥
गद्यायै—

मूर्खाला उपदेश केला अथवा लाला घालि येणें वाढूज्याच
राहिते उलट तो संतापतो. सर्पाला दूध पाजलें अथवा घे
केवळ विष मात्र वाढवितो.

मिष्टान्नं प्राप्य दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दयां कुरु ।
मिष्टान्नं दुर्लभं लोके प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥ ५ ॥

वसंतनिलका

मूर्ख ! जर्ची मिळतसे तुज मिष्ट अन्न
प्राणांघरी तथि दया करणें तुयां न ॥
मिष्टान्न हें जगति दुर्मिळ नित्य जाण
प्रत्येक जन्म तुज घेउन घेइ प्राण ॥ ५ ॥

गद्यायै—

मूर्ख ! तुला पक्कें खावयास मिळतील, तेव्हां प्राणांवर दया
कसे नको (प्राण गेले तरी वेदेंतर, इतकें श्रावून ये.) या जगां
मिष्टान्न हें दुर्मिळ आहे—प्राण काय दारजन्मी आहेतच.

अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्धर्तितं
स्थलेऽन्धमवरोपितं, सुचिरमूपरे वर्पितम् ॥
अपुच्छमवनामितं, वधिरकर्णजापः कृतो
धृतोऽन्धमुखसदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः ॥६॥

शातूलविक्रीडित

रानीं निर्जन मी फुकाच रडलों, प्रेतास अंगारिले
पन्नं भूमित लाविलीं लवणभूतें दीर्घ मी शिपिलें ॥
केलें कुकुरपुच्छ नीट, बहिऱ्या कानांत वा बोलिलें
अघा दर्पण दाविलाच जणुं जें मूर्खांस मीं सेविलें ॥६॥

गद्यार्थ—

मूर्खांची मी सेवा केली, ती (इतकी व्यर्थ, निष्फल, झाली
की तिला उपमाच घाबवाची, तर जणू काय) मी निर्जन
अरण्यांत रडलों, प्रेताला श्मशानांत, जमिनीवर कपलें लावलीं,
खारटणावर धीरसाळ पाणी शिंपलें, बुड्याचें शेवट सरळ केलें,
बहिऱ्याच्या कानांत बोललों, आंध्याच्या तोंडासमोर आरसा
धरला, (अशासारखेंच म्हटलें पाहिजे)

अजातशत्रुमूर्खाणां धरमाद्यौ न चाश्रितमः ।
सक्रुद्धुःसकरायाद्यावन्तिमरतु पदे पदे ॥ ७ ॥

वसततलिका

जो जन्मला न, मृत, मूर्ख, तिघांत या रे
दोन्ही वरे प्रथम शेवटचा नको रे ॥
देतात दु स पहिले, कधी एकवार
देईल अंतिम पदोपरि दु.ख फार ॥७॥

गद्यार्थ—

अज्ञ जन्मला नाही तो, मेरेला, आणि मूर्ख या तिघांत
(तर सम ठरावयाचें तर) पहिले दोघे वरे, तो शेवटचा
(मूर्ख) नको ते पहिले दोघे केव्हातरी एकाच दु स देतात
शेवटचा पदोपरि.

मूर्खस्य पंच चिह्नाणि गर्वा, दुर्वचनी तथा ।
हठी चाप्रियवादी च परोक्तं नैव मन्यते ॥ ८ ॥

बनुष्टुम्

मूर्खांचीं पांच चिन्हे हीं गर्वा, दुर्वचनीहि तो ।
हठी अभिप्रायी बोलें दुज्याचें नच ऐवतो ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

गर्विष्ठपणा, वाईट बोलणें, हठीपणा, अभिप्राय बोलणें व लोकांचें
न ऐकणें हीं मूर्खांचीं पांच लक्षणे आहेत

वरं दरिद्रः क्षुतिशास्त्रपारगो
न चापि मूर्खो बहुरुत्तमसयुतः ॥
सुलोचना जीर्णपटापि शोभते
न नेत्रहीना कनकैरलंकृता ॥ ९ ॥

भाषा

जर तो असेल मूर्खचि, बहुरत्नांनीं किती जरी सजला
त्याहुनि बरा दरिद्रो परि जो क्षुति-शास्त्र पार गेलेला ॥
सुंदरनयना स्त्री ही चिंध्यानीही दिसेल शोभून
परि आंधळी तशी कां कनकालंकार तीस घालून ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

पुष्कळ रत्नांनीं सजलेल्या मूर्खापेक्षा, क्षुतिशास्त्रपारंगत
दरिद्रीहि बरा सुंदरनयना स्त्री शब्दकश बळानींही शोभते-पण
आंधळी, जरी सोन्यामोऱ्यांनीं मंडविली तरी काय सुंदर दिसणार ?

लभेत सिफतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगवृष्णिणकासु सलिलं पिपासादितः ॥
कदाचिदपि पर्यटब् शशविपाणमासादये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खेज्जनचित्तमाराधयेत् ॥ १० ॥

पृथ्वी

सयत्न पिळुनी निघेल कधीं पाळुचें तैलही
सिंते जल पिण्यास या मृगजळीं ह्मणतां स्त्री ॥
चुडून, फिरतां, सुखसुख शशवृंगही लाभणें
न शक्य परि मूर्ख हेकट जरास आराधणें ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

वाटून पिळण्याचे यत्न केव्हात, एकवेळ, तिचे तैलही
कदाचित् निघे, तान्हेच्या मृगजळांतही पाणी प्यावयास
मिळेल, सगळे शिगही फिरतां फिरतां चुडून हाण्डेल (इतक्या
अशक्य गोष्टी एकवेळ पडून येतील) पण हेकट मूर्खांचें
समाधान करणें शक्य होणार नाही

एको हि दोषो गुणमन्निपाते
निमज्जतीत्येतदयुक्तमुक्तम् ॥

रूपादिकान्सर्वगुणानिहन्ति

किं मौर्ख्यमेकं न शरीरभाजाम् ? ॥ ११ ॥

उपजाति

“मोठ्या गुणीं दोषहि एक लुप्त”

म्हणे कुणी तें दिसतें न युक्त ॥

रूपादि सारे गुण, मौर्ख्य एक

नाशी नराचे नच काय ? देख ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

“एक दोष गुणसमुच्चयात लोप्त जातो” हें जें म्हणतात, तें युक्त नव्हे. पद्धा बरें, रूप इत्यादि अनेक गुण माणसान असले तरी एक मूर्खपणा हा एवढा त्या सर्वांवर बोळा फिरवितो कीं नाहीं ?

मुक्ताफलं किं मृगपक्षिणां च
मिष्टान्नपानं किमु गर्दमानाम् ? ॥

अन्धस्य द्वीपो, धधिरस्य गीतं

मूर्खस्य किं धर्मकथाप्रसंगः ? ॥ १२ ॥

उपजाति

मोर्ती कशाळा पशुपक्षियांना

कशास मिष्टान्नहि गाढवांना ? ॥

अधा दिवा अन् धडिऱ्यास गाणें

कशास मूर्खास कथा-पुराणें ? ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

पशुपक्ष्याना मोलांचा, गाढवांना मिष्टान्नाचा, आन्धव्याला दिव्याचा, धडिऱ्याला गाण्याचा व मूर्खाला कथापुराणाचा उपयोग काय ?

शास्त्रनिरीक्षित

डुबुडे ! मज मूर्खताच मुलमा; मूर्खांत आठी गुण
तो सादाइ निश्चित अन् बडबड्या, स्वप्नांत रात्रेंदिन ॥
कार्यकार्यविचारिं अंध, घडिरा, मानापमानां सम
नीरोगी, तगडा, घडा सुख कुठें कोणास मूर्खासम ? ॥
गद्यार्थ—

हे डुबुडे ! तूं आपली मूर्खाच घेऊन बैस निच्यापावून
आठ प्रश्नांचे त्याम समतात. मूर्खाला झगळी चिंता नको,
एव ग्रावें प्यावें, बडबडावें, रात्रेंदिवस झगडी तरी मनोराज्यें
मरीन अगावें, काय करावें, काय न करावें या बाबतींन डोळे ध
वान शास्त्र न वागवें, स्वाला मान व अपमान दोन्ही तारखेच,
बटुघा त्याला कसले रोग होत नाहींच व शरीरातें वांगला
घडधाकड असतो. मग कणा मूर्ख मुखात राहतो यांत
नवल काय ?

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कश्चात्
स्वदेशरागेण हि वाति नाशम् ? ॥

तावत्स कूपोज्यमिति द्युगाणाः

क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ १४ ॥

धमनिलङ्का

सर्वेश्वरी गति असे जगतीं जयाला

तो देशभक्त धरुनी मरतो कशाळा ? ॥

ज्यांना विहीर बडिलाजित प्यार वाटे

त्यांच्या जळा वसति पीतचि ते कंटे ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

जयाला कुठेही जाता येते तो स्वदेशाचें प्रेम धरून (स्वदेशात
जगणे अगम्य झाले तरी तेथेंच राहून) जगाच कशाळा मरेल ?
वेचळ बडिलाजित विहीर आढे म्हणून (कुठरी न सणतीं)
तिचे खारें पाणीच पीत धमण्याचें काम हे करव्याचें आढे

न व्याधिर्न विषं नापत्तया नाधिश्च मृतले ।

खेदाय स्वशरीरस्य मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् ॥ १५ ॥

अनुष्टुप्

छट्टीना जगतीं, रोग, विष, संकट, आधि, वा ॥

तैशी—जैशी स्वदेहीची मूर्खता एक मानया ॥ १५ ॥

मूर्खत्वं मुलभं मजस्य कुमते ! मूर्खस्य चाष्टौ गुणा
निश्चितो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिदिना स्वप्नभारु ॥
कार्यकार्यविचारान्धमन्निधो मानापमाने समः
प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

जगामन्ये एक मूर्खता ही माणसाचा जितका छळ करते, तेवढा, रोग, विष, संकटें किंवा मनाच्या चिंता याही करीत नाहीत.

—o—

वरं कर्दमभेकत्वं मलकीटकता वरम् ।

वरमन्धगुहाहित्वं न नरस्याविचारिता ॥ १६ ॥

वसंततिलका

होजून वेडुक, वरें चिखलीं घसावें
शोणामये, यमुनि कीटकही रहावें ॥

होणें वरें भुजंग अन्धगुहांमधून
होणें नको नर परंतु विवेकहीन ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

बेहूक होऊन विखलांत रहाणें एकवेळ वरें, किंवा किडे होऊन शोणांत रहावें, किंवा, सर्प होऊन अधोऽध्या गुहेंत रहावे, परंतु, माणूस होऊन अविचारी मूर्ख होणें नको.

—o—

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत-

स्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते

प्रेयो मन्दो योगक्षेमावृणीते ॥ १७ ॥

भाषा

श्रेयकर हितकर कर्मी विवेक तरतम असाच सुश्रु करी॥
सुख प्रियाहुनी हित; अन्न प्रिय तें हिताहुनीहि घरी ॥१७॥

गद्यार्थ—

माणसापुढें, प्रिय वाटणारें, व हितकारक अशीं दोन कर्मे उभी राहिल्यास विवेकी माणूस तरतम पाहून निवड करतो; छुन्न असेल तो प्रियापेक्षा हिताचें पसंत करतो. मूर्ख विवेकहीन हा तात्पुरत्या गरजेकडे पाहून हितापेक्षा प्रियच स्वीकारतो.

—o—

प्रकरण ९ वें

वित्त, कांचन, धन, श्री, लक्ष्मी, विभव, ऐश्वर्यं.

यस्यास्ति वित्तं, न नरः कुलीनः

स पंडितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ॥

स एव वक्ता स च दर्शनीयः

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ १ ॥

उपज्ञानि

यने धनानं नर तो कुलीन

गुणज्ञ निद्वान् बहु ज्ञानवान् ॥

वक्ताहि तो, सुंदर तोच होत

सारे रहाती गुण कांचनांत ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

(एकदा संपत्ति मिळाली की मनुष्य सर्वे काही होतो) धीर्मत मनुष्य कुलीन ठरेल, पंडित, विद्वान्, गुणज्ञ, वक्ता, सुंदर सर्वे काही ठरेल. सारे गुण सोन्याचा आश्रय घेतात.

—o—

सुमुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते

विपामितैः काव्यरसो न पीयते ॥

न छंदसा केनचिदुद्धृतं कुलं

हिरण्यमेवाज्यं, निष्कला गुणाः ॥ २ ॥

वंशस्थ

शुचातं ते व्याकरणा न भक्षिती

वृषार्तं ही काव्यरसा न वा पीति ॥

छंदे कुला उद्धरिले कुणीहि न

तू मेळयीं वित्तचि; फोल सहुण ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

भूळ लागली की कोणी व्याकरण खात नाहीत, किंवा सहाज लागली की काव्यरस पीत नाहीत. छंदःशास्त्र, वृत्तशास्त्र शिकून कोणी कुलाचा उद्धार केलेला नाही. तेव्हा हे सर्व निष्कल गुण मिळवीत वगण्यापेक्षा तू आपला संपत्तीच मिळव.

—o—

जातिर्यातु रसातलं, गुणगणस्तस्याप्यधो मज्जतां

शीलं शैलवटात्पतत्वभिजनः संदृष्ट्वां ह्यग्निना ॥

शौर्यं धैर्यं वक्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं

येनैरेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः भमस्ता इमे ॥ ३ ॥

दातुंलविश्रीडित

जावो जात रसातळास; बुडूं दे त्याहिना खालीं गुण

फेका शील कड्याहुनी, अग्निजना अग्नीत या जाळून ॥

यज्ञें शौर्य मरो स्वरेचि; धन तें आम्हां मिळो फेकळ

सारे सहुण ज्या विना, तृणपरी होतात हे निष्कळ ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

(रात्रिप्रातें गातलेला यवि विहून म्हणतो—) जातीचा मात्सा अनिमान रसातळास जावो. शीलविलेले सारे गुण त्याच्याही खालीं बुडूं देत. शील डोंगराच्या कड्यावरून खालीं पडो; सत्त्वप्रत जन्म विच्छिदात जळो, धीर्मापर स्वरित वक्र पडो, —ज्या एका संपत्तीविना आमचे सारे गुण तृणासमान निष्कळ होऊन जातात—ती संयत्तीच केवळ आम्हांम प्राप्त होवो

—o—

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्त्वित्तमप्यहो ॥

मुनेरपि वनस्थस्य मनश्चलति दर्शनान् ॥ ४ ॥

अनुदुम्

दाखवायें न सुझानें कुणाला अल्पही धन ॥

वनस्थहि मुनीचें तें पाहूनी चळतें मन ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

सुझानें कुणालाही सोबीटी संपत्ति दाखवूं नये. अगदीं रानांत राहणाऱ्या मुनीचें सुडां धन पाहून मन चळतें.

—o—

वधिरपति कर्णकुहूरं, चंदनं मूकयति, नयनमन्धयति ॥

कुटिलयति गात्रयति संपद्रोगोऽयमद्भुतो लोके ॥ ५ ॥

भाषां

घनां करितो वहिरे, वदनास मुकं, नि अध नेत्रांस ॥
घन करी देहातें, अद्भुत धनरोग हा जगीं खास ॥५॥
गद्यार्थ—

कान बहिरे वग्तो, तोंड मुकें करतो, डोळे अधळे करतो,
शरीर बाळगेंति वडें करतो, असा हा धनरुपी रोग मोठा
अद्भुत होय

दानं भोगो नाशस्त्रियो गतयो भगवति वित्तस्य ॥
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य वृत्तीया गतिर्भवति ॥६॥

भाषां

घात्रे, उपभोगात्रे, नासात्रे, या घनास गातें तीन ॥
देह न, भोगि न, तद्धन तिसऱ्या गतिनें चि जाई नास्तून व
गद्यार्थ—

देतें, उपभोगात्रे किंवा नष्ट होवें या, संपत्तीच्या तीन गति
आहेत जो देत नाही, भोगत नाही, त्याच्या घनाची निवृत्ती
गतीच (नाश) व्हायपाची

चत्वारो घनदायादा धर्माग्निनृपतत्कराः ॥

तत्र ज्येष्ठानमानेन त्रयः कुप्यन्ति पांचमाः ॥ ७ ॥

भाषां

पांटेवरी घनाचे धर्म, अग्नि, नृप, नि चोर हे चार ॥
घडिलाच्या अपमानें धाकीचे तीन घोपती फार ॥७॥
गद्यार्थ—

प्रत्येकाच्या घनाचे, धर्म, अग्नि, नृप व चोर हे चार वटेवरी
अपमान लावता बरील धर्म. त्याचा जर घनपत्तीनें अपमान
फेग (म्हणजे तो अपमानें घालू लागला) तर धाकीचे तीन
लावर राग्य हात (म्हणजे त्याची धाकीत, अग्नि जाळीत, किंवा
राजा हरण करीत, किंवा चोर लहून नेईल)

प्रायेण घनिनामेय घनलोभो निरन्तरम् ॥

परय कोटिद्वयोर्न लभाय प्रणनं धनुः ॥ ८ ॥

अनुदृष्ट

धर्मिनांनाच हो नित्य घनाची हांय घाटते ॥
लक्ष्म्यान्व घनू पांच दोन कोटि अमूल तें ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

धर्मिनांनाच नेहमीं घनाची हांय असते पहा—ची धनुष्याला
दोन कोटी (दोकें) असून थोडा लक्ष्यासाठी तें (नेमावर बाण
मारण्यासाठी) वाकून असते (दोन कोटीची संपत्ति अगळेला
एक लक्ष्यासाठी वाळेल्ह.)

“पद्मे मूढजने ददासि विभंगं, विद्वत्सु किं मत्सरः १”

“नाहं मत्सरिणी न चापि चपला, नैवारिण मूर्खे रतिः ॥

मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि नितरां तत्कारणं श्रूयतां—

विद्वान् सर्वजनेषु पूजितस्तु मूर्खस्य नान्या गतिः” ॥९॥

शादूलविक्रीडित

“लक्ष्मी ! मूर्ख नरास देसि धन, कां
विद्वज्जनीं मत्सर ? ”

“नोहं मत्सरिणी न चंचलहि मी;

न प्रीति मूर्खांवर ॥

मूर्खां कां अतिमात्र देईं धन मी,

ऐकाच तें कारण—

विद्वानां जन सर्व पूजिति, परी

मूर्खी गती अन्य न” ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

“ हे देवि लक्ष्मी ! तू मूर्खाना धन देतेस आणि विद्वानांचा
का बरें मत्सर करतेस ? ” (असें भक्ताने विचारल्यावरून लक्ष्मी
उत्तर देते) “ मी मत्सरी नाही, चंचल नाही व मूर्खांवर प्रेम
करते हेंही खरें नाही परंतु मी मूर्खाना पुष्कळ धन देतें (हें
खरें आहे) त्याचे कारण ऐक—विद्वानांचा सर्व जण मानसमान
देते (व लागुजे एक प्रकारें घनाची भरपाई करतें) पण
मूर्खाना (जर धन न दिले तर) दुसरी काय गति आहे ? ”

लक्ष्मीरन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम् ॥

शेषे घराभराकान्ते शेषे नारायणः सुखम् ॥ १० ॥

अनुदृष्ट

प्राये न परदुःखातें लक्ष्मीघान धर्षि जाणतो ॥

पृथ्वीमारे श्रेष्ठ शेषी सुखानें विष्णु शोपतो ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

लक्ष्मीरन्तो (धनरु. पत्नी लक्ष्मीपति विष्णु) अगत्यानें
बहुधा दुःखान्ना दुःखाची काही गणनाच नमते पृथ्वी आपल्या

मणावर उचलून दमलेल्या शेपावर लक्ष्मीवत विष्णु दुखान
झोपणे (शेपाचें दु ख लाला काय होय ?)

—o—

आलस्यं स्थिरतामुपैति, भजते चापल्यमुद्योगितां
मूकत्वं मितभाषितां प्रितनुते मौढ्य भवेदार्जवम् ॥
पात्रापात्रविचारणापरिहिता यच्छल्यदुरात्मतां
मातर्लक्ष्मि ! तव प्रसादवशतो दोषा अनी स्युर्गुणाः ११

शाहूँलविक्रीडित

आलस्या म्हणती धिमेपण, जे चापल्य उद्योगितां
मूकत्वे मितभाष होई, जडता त्याची ठरे मूर्खता ॥
पात्रापात्र कळे न त्यास, तरि तें औदार्य मानी जन
माते लक्ष्मि ! तुझा प्रसाद घडतां हे दोष होती गुण ॥
गद्यार्थ—

माते लक्ष्मी ! तू एवढा माणसाव, प्रत्यक्ष हातीच म्हणजे
लाण्यातल्या दोषांनाही कसे गुणांचें रूप दिलें जात पहा—
(धीमेत) आलशी अडला की म्हणावयाचें धिमेया स्वभावाचा
आहे उपद्रवाची अमला की म्हणे तो व्योमी ! मुका अमला
तर मितभाषी ! मूर्ख असला तर म्हणे अगदीं सरलस्वभावाचा !
आणि पात्रापात्र कळत नसल्यान घाटेला तसें दान वेता मुन्ना
की म्हणे हा उदार कर्णाचा अवतार !

—o—

आपद्रुतं हंससि किं द्रविणान्य मूढ !
लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति मित्र प्यत्रम् ? ॥
एतान्प्रपश्यसि घटान् जलयन्त्रचक्रे
रिक्ता भवन्ति भरिता, भरिताश्च रिक्ताः ॥ १२ ॥

वसतनिलका

आपद्रुता हंससि का द्रविणान्य मूर्खा ?
“लक्ष्मी स्थिरा न” तुज मित्रिय यांत रे का ? ॥
पाहें—रहाट फिरता घट रिक्त काहीं—
जाती भरुनि—परि रिक्तचि पूर्ण तेही ॥ १२ ॥
गद्यार्थ—

(चक्रेमिक्रमेण सर्वांना सुषति आगति येनच अरुनात
अशा आपत्तीतल्या कोणाला पाहून एक घनाच हमला त्याला
कवि म्हणतो)

हे घनान्य मूर्खा ! आपत्तीत मापडले त्याला तू हसलोस
काय ? लक्ष्मी कधी प्यिर रहात नाही यांत तुझा आश्चर्य का

वाटावें ? हे पहा रहाटगाडें चालू आहे यांतील घट काहीं
रिकामे आहेत ते भरले जात आहेत तर दुसरे काहीं भरले
आहेत ते रिकामे होत आहेत

—o—

नो सेवा विहिता मनागपि गुरोर्नो वा कृतं पूजन
देवाना मिधिवन्न वा शिशुनि स्निग्धादयः सेविताः ॥
रिन्तु त्वधरणौ सरस्वति ! रमादा जन्मनः सेवितौ
तस्मान्मां विनहाय सा भगवती शके सपत्नी तव ॥ १३ ॥

शाहूँलविक्रीडित

मी ना सेवियलें गुरूंस मुळिही,
मित्रांस ना सेविलें
सारे योग्य विधी करून न च या
देवांस मी पूजिलें ॥
प्रेमानें पद, हे सरस्वति ! तुझे
आजन्म मी सेवितों
त्यानंची सनती लवजी तज, मला
ही येई शर अतां ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

(आपण सरस्वतीची उपासना करूनही कवि निर्भयच का
राहिला याचें कारण त्याला उघडें—)

मी गुरुवनाची थोडीही सेवा केली नाही—देवांना पोडोव-
चारे पूजिल नाही अरे ! अरे ! मित्रादिकांची सेवा केला नाही
परंतु जन्मभर, हे सरस्वति ! प्रेमानें तुझी चरणसेवा करित आलों
त्यामुळे की काय, तुझी सवती (लक्ष्मी) माझा लाग करती
हावी अशी गज आतां शक येन आहे

—o—

लक्ष्मि ! क्षमस्व वचनीयमिदं दुरुह-
मन्वीभरन्ति पुरुषास्त्वदुपासनेन ॥
नो चेत् कय कमलपत्रविशालनेत्रो
नारायणः स्वपति पद्मभोगतरुणे ? ॥ १४ ॥

वसतनिलका

मी निंदितों परि क्षमा कर लक्ष्मि ! मातें
तुतें पुजुनि वनती जन अध घाटे ॥
नाहीं तरी नयन पद्मविशाल ज्यातें
सर्पिंह तो शयन विष्णु कसें करी तें ? ॥ १४ ॥

गपार्यं—

हे लक्ष्मी ! मी तुझी निद्रा काढतो याबद्दल तू मला क्षमा कर. तुला प्रियत्वाने मागून आणता होतो (हें नि सत्य.) तसे नमते तर कमलदलाप्रमाणे मोठे बोळे अनलेला विष्णु, सर्पांची गादी करून लावत विजतो हे कसे ?

—o—

याक्चक्षुःश्रोत्रलयं लक्ष्मीः कुरुते, नरस्य को दोषः ? ॥

गरलसहोदरजावा न मारयति यच्च तस्मिन् ॥१५॥

भाषा

नरदोष काय ? लक्ष्मी याकू चक्षुःश्रोत्र यां करीचलय ॥

✓ यियमगिनी असुनी ती घेई न प्राण हेंचि आश्रय ॥१५॥

गपार्यं—

लक्ष्मी ही माणसाच्या बाणीचा, ओळखाचा व कानाचा सत्यानाश करते—माणसाचा विश्वाच्याचा काय दोष ? लक्ष्मी ही (समुद्रमंथन लाच्या बरोबर जन्मल्याने) विशाची बहीणच असून माणसाचे शरणहरण करीत नाही हेंच आश्चर्य

—o—

पीतोऽगस्त्येन चातश्चरणलहृतो ब्रह्मोऽन्येन रोषा—
दायास्याद्विभ्रयैः स्वयदनविचरे घायते वैरिणी मे ॥

नेहं मे ऐदपन्वि प्रतिदिवसनुमाकान्तपूजानिमित्तं
व्रतान् क्षिप्वा सदाहं द्विजकुलसदनं नाय !

मुक्तं त्यजामि ॥ १६ ॥

राग्यत

प्याला पापा अगस्ती:

मम पतितस दुःखा बोधुनी लघु भारी

यात्यापासुनि टेंगी

द्विज मुखि मम ती वैरिणी दुष्ट भारी ॥

तोडीती मद्दहातें

द्विज अनुदिन ते पूजिण्यातें शियातें

तेजें संतत नाथा !

द्विजसदन सदा मोहितें, मुक्तकी तें ॥ १६ ॥

गपार्यं—

(भूषा मन्त्रावर एका राग क' ? म्हणून विष्णूने विचरता लक्ष्मी उतर देते—) एका (ब्राह्मणां) अगस्तीने माझा बायला (मनुष्या) रिक्त राहिले. दुसऱ्या एका (मनुष्या) लक्ष्मीने विष्णूला मध्य मण्ण्याची कथा केली.) माझा दिव-

काला रागांने लाय मारली; अखिल ब्राह्मण ज्ञात बाल्या पासून, माझी वैरीण जी सारखी विला आपल्या मुखांत घारण करते, (विद्याभ्यास करतात,) आणि उमेचा पति जो संहर (म्हणजे माझ्या पतीचा प्रतिस्पर्धीच) त्याची पूजा करण्याच्या निमित्तांने हेच ब्राह्मण माझें घर (कमल) रोत्र उपटतात या सर्व अपराधांमुळे संनप्तून, हे नाथा ! मी माझाचें घर सत्कारणच कायनचें सोडतें.

—o—

चांचल्यमुचैः श्रवसस्तु रङ्गात्

कौटिल्यमिन्दोर्विपतो विमोहः ॥

इति श्रियाशिक्षि सहोदरेभ्यो

न वेदि कस्मान्मतिमद्विरोधः ॥ १७ ॥

वसंततिलका

उच्चैः श्रया नुराग चंचलतेस देई

देई दार्या कुटिलता; विप मोह देई ॥

लक्ष्मी शिके, सकल हें निगयन्धुनात

विद्वद्विरोध शिकली; न कळे कुटून ! ॥ १७ ॥

गपार्यं—

(समुद्रमंथनाचेवेळी ज्वालामुखीवर लक्ष्मी जन्माला आली ते सर्व तिचे भाऊ. त्यांपैकी) उच्चैः श्रवस, या योज्याकडून ती चांचल्य शिकली, चंद्रघोरेपासून वकता शिकली, वैशुड कण्यापासून विपत्तासून शिकली. हें सर्व लक्ष्मी आपल्या भावांकडून शिकली. (वेदां त्यांचा उद्गम झाला तें समजलें.) पण विद्वानांपासून द्वेष मात्र लक्ष्मी कोणाकडून शिकली तें कळीं कळत नाही.

—o—

या स्वसद्मनि पद्मोऽपि संध्यावधि विजृम्भते ॥

इन्द्रिन्द्र मन्दिरेऽन्येषां कथं स्वास्यति निश्चला ? ॥१८॥

भाषा

जी निजपद्मगृहांताही

संध्या होई न तोरराचि यसते ॥

अन्यगृहां लक्ष्मी ती

स्थिर पद अपुले करील कां कांथि तें ? ॥१८॥

गपार्यं—

मी लक्ष्मी स्वःच्या घरांत (कमरांत) सदा संध्याकाळ होईपर्यंतच (संध्याकाळी) कनते मिटताना राहते, ती दुसऱ्याच्या घरांत स्थिरपणे बसली राहिली ? (म्हणून ती चंचल.)

—o—

अशठमलोभमजिह्वं त्यागितमनुरागिनं विशेषहम् ॥
यदि नाश्रयति नरं श्रीः श्रीरेव हि वञ्चिता तत्र ॥१९॥

आपणं

सरल, अलोभ नि कजु जो,
त्यागी, प्रेमी, विशेष ज्या दान ॥
जर त्या न बरी लक्ष्मी,
तर ती, वाटे, स्वयं वसे फसुन ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

अशपट, अलोभ, सरल, त्यागी, प्रेमी, विद्वान, अशा
माणसाला जर लक्ष्मी बरीत नसेल तर तिची खत-नीच पसवणूक
होत आढे मसे म्हणजे पाहिजे.

—०—

हालाहलं नैव विपं विपं रमा
जनः परं व्यत्ययमत्र मन्यते ॥
निषीय जागर्ति सुखेन तच्छिवः
स्पृशन्निमां मुञ्चति निद्रया हरिः ॥ २० ॥

इंद्रवेशा

लक्ष्मीचि, हालाहल ना खरे विप
लोकांसि घाटे जलटेंचि खास ॥
पिऊनि तें जाग्रुति ये शिवाला
स्पर्श हिच्या विण्णुसि मोहनिद्रा ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

हालाहल हें विषच नव्हे—परं विप आढे लक्ष्मी ! परंतु
(यां फोन जाणे ।) लोक आपलें जलटेंच मानतात. (प्रत्यक्ष
परिणामाच्या दृष्टीने पाहिले तर) तें विप पिऊन शंकर मुखाने
जाग्रतीत राहतो ! इकडे पाहिले तर या लक्ष्मीच्या नुसल्या
स्पर्शाने विण्णूला मोहनिद्रा येते. (येमुद्ध पाडणें हा विषाचा धर्म
आहे.) (शंकर सदा जाग्रत व विण्णू सदा निद्रिस्त हें
सर्वश्रुत आदेव.)

—०—

न पुत्रायस्तमैश्वर्यं कुर्याद्वार्यः कथंचन ॥
पुत्रार्पितप्रभुत्वोऽभूद्धृतराष्ट्रस्थणोपमः ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ

घावें घुपें न केव्हांही, निजैश्वर्य मुलां करीं ॥
देतां सत्ता मुलां, झाला घृतराष्ट्र स्थणोपरी ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

मुत्राने आपलें ऐश्वर्य कधी मुलांच्या हाती देऊं नये.
तें तसें दिव्दानें घृतराष्ट्र अगदीं करपाप्रमाणें झाला.

—०—

तानींद्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ॥
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
त्यग्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥२२॥

वर्मतनिलका

तीं इंद्रियं सकल; कर्महि तें अमोनी
बुद्धी अडुडितहि तीच; तशीच वाणी ॥
होई दुजाच-जर ऊव निवे घनाची
पक्या क्षणें; किति विचित्रतन्हा जगाची ॥

गद्यार्थ—

माणसाचीं (दारिद्र्य येव्वालीं) इंद्रियें, होर्वा तींच असून;
कर्म होतें, तेंच असून; बुद्धि पूर्वी होती तशीच अडुडित असून;
बोलणें पूर्वी होतें तेंच असून;—केवळ घनाची ऊव होती
ती निवृत्ताबरोबर क्षणाभरात ती मनुष्य जगाला निराळाच
बाह्र जागावा ही जगाची वेबदी मिथि तन्हा आहे !

—०—

लज्जे ! त्वं मल्ल सिन्धौ,
गिरिवरशिखरे त्वं च विष्ट प्रतिष्ठे !
शांते ! प्रान्ते दिशान्ते

कुरु वसतिमहो गर्व ! स्वर्गो भयाशु ॥
तेजः ! पातालमूर्धं

भज भुवि भगवन् मान ! मा नाम तेऽस्तु
प्रेम्णैकमाह्वयन्तीं

सततमहमिमां तूर्णमाशां श्रयिष्ये ॥ २३ ॥

सुमंदारमाला

तुडी मार अर्थीत लज्जे ! प्रतिष्ठे !
गिरीच्या शिरीं वस तूं जाउन ।
दिगन्तीं रहा शांतते ! तूंदि; गर्वा !
रहा होउनी तूं झणीं घामन ॥
रहा तेज ! पातालमूर्ती; स्वमाना !
न राहो तुझे नाम ही भूवरी ।
मला प्रीतिनें वाहते जी घनाशा
अनन्याश्रया मीं तिथेच्या बरी ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

(दारियाला चिडून, पण धनप्राप्तीतही, लज्जा, खाभिमान, सोडावे लागतात, त्याचाही सत्ताप येऊन, बैतागानें कथि म्हणतो) हे सजे ! तूं समुद्रांत वृद्ध, प्रतिष्ठे ! तूं डोंगरावर जाऊन बैस, हे शान्तते ! जा ! दूर दिगन्ती जाऊन रहा ! गर्वा ! तूं वामन-रूप धारण कर तेजा ! तूं पाताली जा; खाभिमाना ! तुझें नांव घडा यापुढें न उरो ! आतां मी (आजवर प्रिय मानलेलीं सर्व मूर्खें सोडून) मला प्रेमानें बोलावणाऱ्या धनारोच्या—तिच्या एकटीच्याच—आश्रयाला त्वरित जात आहे, तो कायमचाच !

ययोवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा बहुधृताः ॥

ते सर्वे धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति किंकराः ॥ २४ ॥

अनुष्टुभ्

ययोवृद्ध तपोवृद्ध आणि वृद्ध बहुधृत ॥

ते सर्वे धनवृद्धाच्या दारीं नोकर तिष्ठत ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

क्यानें वृद्ध असोत, तपानें वृद्ध असोत, विद्याभ्यासानें वृद्ध असोत, ते सारे धनानें वृद्ध असेल त्याच्या दाराशीं विचारे नोकराप्रमाणें तिष्ठत असतात.

यथा ह्यामिपमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ॥

भक्ष्यते सलिले मत्स्यास्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ २५ ॥

अनुष्टुभ्

श्वापदैर् भूवरी; पक्षी नमीं खातात आमिषा ॥

मासे जलीं; भक्ष्य होई श्रीमान् सर्वत्रही तसा ॥ २५ ॥

नकावर्ध—

ज्याप्रमाणे आमिषार्थे लावलेले मांस हे आकाशांत पक्ष्यांकडून जमीनीवर श्वापदांकडून, व पाण्यांत मत्स्यांकडून तोडतोडून गावे जातें, तसा श्रीमान् सर्वत्र सर्वांचा भक्ष्य होत अगो. ✓

गंगां च धारयति मूर्ध्नि सदा कपाली

मा तस्य चुम्बति मुग्धं न कदापिदेय ॥

रत्नावरीं प्रति चुचुम्ब सहस्रयन्त्रै-

गङ्गादयो मुयतयः मधनानुसूलाः ॥ २६ ॥

वसंततिलका

गंगेसि मस्तकिं धरी नित कृत्तिवास

त्याच्या कर्धीं न परि चुंबित ती मुखास ॥

रत्नाकरा शतमुखीं परि चुंबिते ती

गंगादि सर्वे युवती धनलुब्ध चित्तीं ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

गंगेला शंकरानें नेहमीं आपल्या डोक्यावर चढवून ठेवली असूनही ती काही त्याचें मुख चुंबित नाही—परंतु (दूर जाऊन) त्या रत्नाकराचें (समुद्र) सहस्र मुखांनीं चुंबन घेते (जाऊन मिळते) (शंकर हा दिगंबर दारिद्र्य) (समुद्र हा रत्नांचा आकर) तेव्हा गंगादि तरणी एकंदरीत श्रीमंतानाच अनुकूल असतात !

तीक्ष्णादुद्विजते, मृदौ परिभवत्रासान्न संतिष्ठते

मूर्खान्द्वेष्टि, न गच्छति प्रणयितामत्यंतविद्वत्स्वपि ॥

शूरेभ्योऽप्यधिकं विभेत्सुपहसत्येकान्तभीरुनहो

श्रीलब्धप्रसरेव वेश्यनिता दुःखोपचर्यां शृणु ॥ २७ ॥

भाषा

फडक नराला विद्वते;

अपमानभयें न नेमळ्यास घरी !

मूर्खांचा द्वेष करी;

प्रेम न विद्वज्जनांवरीहि करी ॥

शूरां अधिक भिते ही

धरिते उपहासवृत्ति मित्र्यांस !

श्री वरचढ वेदयेपरि

समाराधण्या असे कठिण खास ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

सखी ही फडक स्वभावाच्या माणसाला मिटते; आपला अपमान होईल (नेमळटाच्या बायकोचा कुणीही अपमान करायो) या भीतीनं नेमळटाच्या बापायला उभी राहात नाही; मूर्खांचा द्वेष करते; अतिशय विद्वान् हिला आवडत नाहीत; शूरांना विशेष भिते (कारण ते तिचा वरचढाचा चावूं देणार नाहीत,) अलंन मित्र्या माणसाचा ती उपहास करते, पण सखी ही सर्वेनोपरी वरचढ असत वेदयेप्रमाणे अगत्याने तिची आराधना करणें महा कर्म बडीण

स्त्रीरूपं मोहकं पुंसो यून एव भवेत्क्षणम् ॥
 कनकं स्त्री-खालवृद्धपंडानामपि सर्वदा ॥ २८ ॥
 भार्या

तद्वर्णचि पुरुषा कैवल्य पाडी स्त्रीरूप मोह पळभर तें ॥
 स्त्री-वृद्ध-खाल-पंडां कनक परी सर्वकाळ मोहविते ॥
 गद्यार्थ—

स्त्रीसौंदर्य हे वैयळ तद्वर्ण पुरुषाला, आणि तेहि क्षणभरच मोह पाडते. पण जनक हें, स्त्री, खाल, वृद्ध, पंड या सर्वांनाच सर्वकाळ मोह पाडणारें अर्थात.

गोभिः क्रीडितयान् कृष्ण इति गोसमबुद्धिभिः ॥

क्रीडत्यद्यापि सा लक्ष्मीरहो ! देवी पतिव्रता ॥ २९

साक्षी

हरि गाई पैलांत खेळला म्हणुनी लक्ष्मी अजुनी ॥
 गोसमबुद्धिजनांतचिरमते, पतिव्रता ! ती म्हणुनी ॥
 गद्यार्थ—

कृष्ण गाई बैसांत खेळला म्हणून त्याची पतिव्रता पत्नी लक्ष्मी (पतीसारखे करावयाच म्हणून) अजून गाईपैलांतच पतव बुद्धि न भवेल्या लोकांत राहते.

ईशे पदप्रणयभाजि सुहूर्तमात्रं

माणप्रियेऽपि कुरु मानिनि मा प्रसादम् ॥

जानातु मल्लमुरसौ पदयोर्नताना—

मस्मादर्थं सखु मनोरथमद्भुतः सम ॥ ३० ॥

शार्दूलनिकीर्तित

तो प्राणप्रिय विष्णु येई तुझिया पायां पडाया जरी
 हे लक्ष्मी ! क्षण तूं प्रसन्नच मुळीं होऊं नको त्यावरी !
 त्याचे पाय धराययास रिघती जे भार्ता माझ्यापरी
 त्यांचें इप्सितमंग-दुःख फळूं दे त्यालाहि थोडें तरी ॥
 गद्यार्थ—

(कवि लक्ष्मीनारायणविनोद) हे मानिनी लक्ष्मी, विष्णु (तुझी समजूत घालण्याकरिता) तुझ्या पाया पडावला येईल तेव्हां धनभर स्वर्गावरून घेऊन तुझ्या त्या प्राणप्रियावर तू प्रगट होऊं नको ! आमच्यासारखे जे, देवाच्या सतत पाशा पडत असून, आमचे मनोरथ, देवांन पूर्ण न वेल्याचे दुःख भोगत असतात, त्यांच्या दुःखाचा, योशानरी नमुना त्याला चाखू दे ! त्यात खूद लक्ष्मीराही रोमणवाहेच.)

तिर्यच्छं भजतु प्रतारयतु वा धर्मक्रियाकोविदं
 हन्तुं सां जननीं पितृवपि, सुरां शुद्धां वधूसुद्धतु ॥
 वेदाग्निन्दतु वा हिनतु जनतां किं वाऽनघा चिन्तया
 लक्ष्मीर्यस्य गृहे स एव भजति प्रायो जगत्पूज्यताम् ३१

शार्दूलनिकीर्तित

होत्रो तो पण धार्मिकांस फसवो, मारो स्वमातेसही
 प्रायो मघ, विदुद्ध पतिस वनीं टाकोचि निष्पावही ॥
 निंदो वेद; वधो जना; परि अहोचिंता किती व्यर्थ ही ?
 होई पूज्यचि तो जगांत, बहुधा, लक्ष्मी जयाचे गृहीं ॥

गद्यार्थ—

लक्ष्मी शब्दाचे दोन अर्थ (एक संपत्ति व दुसरी विष्णूची लक्ष्मी.) ज्याच्या घरात लक्ष्मी, तो बहुधा जगाला पूज्य होतो मग तो पशुवारसा वागो-धार्मिकांना पसरो..... इत्यादि अर्थ पण दुसरा अर्थ—विष्णूच्या परात लक्ष्मी असल्यामुळे (त्याचीं पुढील सर्व पावें पवून, बर,) तो जगाला पूज्यच ! बराइवतारात तो प्रत्यक्ष पद्वी झाला ! वामनावतारात धार्मिक वलीला पसविलें ! परशुरामावतारात आईचा वध केला कृष्णावताराचे शेवटी मघप्राशन केले ! रामावतारात निष्पाव पत्नीचा त्याग केला ! बुद्धावतारात वेदांची निंदा केली ! कलि अवतारात जनतेचा संसार केला व बरीत आही !

यद्यपि धनेन पणिकः क्षितितलनिहितेन भोगरहितेन ॥
 तस्माद्वयमपि धनितस्तिष्ठति नः पाश्चातो मेरुः ॥ ३२

‘भार्या

भूगत, अमुक ऐश्या

चित्तं धीमेत होय कुणिहि जर ॥

धीमेतचि मग आम्ही;

सुवर्णमेरुहि आमचाच तर ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

जर जमिनीत पुरन ठेवलेल्या व भोगल्या न जाणाऱ्या धनाने कोणी धीमेत होत असेल तर मग आम्हीहि (आम्हीच काय पण जगातील प्रत्येक मनुष्य) धीमेतच आहो व तो सर्व सुवर्णमेरूही आमचाच

यो न ददाति न मुक्ते सति विभवे नैव तस्य तद्व्यपम् ॥
 तृणमयकृत्रिमपुष्पो रक्षति सख्यं परस्वार्थे ॥ ३३ ॥

आर्थ

देई भोगी न च जो

धन असतां, तर न वित्त त्याचे तें ॥

बुजगावणें वृणाचें

रक्षी वृण जणुं परार्थ जेसें तें ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

धन अनून, जो, तें देत नाही किंवा उपभोगीत नाही,
तर तें धन त्याचें नव्हे. गवताचेंच बुजगावणें असे गवताचें
रक्षण हें परक्यासाठीं करतें, त्याच तो समजावा

परिक्षीणः कश्चित्पृह्यति यथानां प्रसूतये

स पश्चात्सपूर्णां गणयति धरित्रीं वृणसमाम् ॥

अतश्चानैकान्साहस्ररूपयुतायेषु धनिना-

मवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ ३४ ॥

श्लेषरिणी

पसा धान्या इच्छी मधन असतां जो नरचि तो

भरे विचारें तें वृणसम जगालाहि गणितो ॥

धनी लोकां कांही शूर लघु असें निश्चित न तें

स्थितीसापेक्षत्वे, अधिक नि कमी वस्तु ठरते ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—

(आइन्हाइन्हाच की काय हा सापेक्षतावाद ?) जो मनुष्य
निर्धन असतां एक पसाभर धान्यासाठीं हुद्दा वाचना करीत
असे, तो संपत्तीनें मग्न ये-मावर साऱ्या जगास वृणवत
मानतो। धनिसांना, अमुक मोठें शिवा अमुक लहान असे
काहीं सनतचें निश्चित नसल्यान, स्थितीच्या सापेक्षत्वांन
कोणतीही वस्तु लहान शिवा माठी, कमी वा अधिक ठरत असते

संपदा सुस्थितं मन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः ॥

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न पर्थयति तस्य ताम् ॥ ३५ ॥

उपज्ञाति

लामोनिया अल्पहि संपदेस

वाटेन ज्या सुस्थितसें जिवास ॥

विधीच होई रतकृत्य, वाटे

न वाढवी यास्तन तदनातें ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—

(वित्तार्जुनाचा भागवतीचा नियम असा की त्यात अल्पसुख
होऊन चालत नाही) — जो थोडीही संपत्ति मिळून ह्मण
स्वस्थः प्रिय (म्हणजेच आळशी) बनतो त्याचे बाबतीत, मग
वाटतें विधि खग ला कृतकृत्य समजून मग त्याचें धन वाढवि
ण्याचें काम तो उद करितो (जगाची वाढ नाही त्याचें मरण
सुरू झालेंच)

किं सया सुमहस्यापि श्रिया देशांतरस्थया ॥

रिपयो या न पश्यन्ति सुहृद्भिर्या न भुज्यते ॥ ३६ ॥

अनुपुष्य

देशांतरीं जरी मोठे, असे निष्फल ते धन ॥

दिसते जे न शत्रूना भोगूं शकति सिद्ध न ॥ ३६ ॥

मोठी संपत्ति, पण जुसठी देशांतरांत असून काय उपयोग
की, जी शत्रूच्या वजरेस पडत नाही (आणि त्यामुळे स्वतः
मदरेव त्यांना दिसत नाही) आणि आपले मित्र जिचा उपयोग
थेऊ शकत नाहीत

प्रकरण १० वे

दारिद्र्य, निर्धनता.

दारिद्र्यात्पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुखिगवा विमुखीभवन्नि मुहदः स्फारीभयन्यापदः ॥
सत्त्वं द्वासमुपैति, शीलमग्निः कान्तिः परिम्लयते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥ १ ॥

शादूलविक्रीडित

येतां निर्धनता, न बांधवजनीं ऐके नराचं कुणी
मोडा प्रेमळ मित्र तोंड फिरवी, आपत्ति ये चाडुनी ॥
जाई सत्त्व लयास, शीलशशिची कांती बने म्हात ती
फेले पाप दुज्या कुणीहि तारि तें यातेंच
आरोपिती ॥१॥

गद्यार्थ—

माणसाला एकदा दारिद्र्य आलें की (अनवरपरपा मुलं होऊन)
नावेबाईक ऐकेनाचे होतात, मोठे प्रेमळ मित्रही तोंड
फिरवितात, सवटे बाडतात, सव वनी होतें, शीलरुपी बंधाची
कान्ति मलिन होते—तुसत्या कोणी पात्र केलें असेल त्याबाही
आरोप बान्धवावर येतो

एवमय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः ॥
वालरैष्वन्यदग्धानां कुलश्रीणां कुचाविव ॥ २ ॥

जनुष्टुम्

मनोरथ दरिद्रांचे उडुनी हृदि लोपती ॥
जनुनी वालरैष्वन्ये स्त्रीस्तनांची अग्नी गति ॥२॥

गद्यार्थ—

दरिद्रो माणसाचे गारे घेन, (महत्त्वावांछा) हृदयांत
उठतात तसेच तेथेच जिह्म आतात असे वालरणीच वैषम्य
आलेल्या कुलश्रीच्या स्तनांचे होतें तसेच.

परीक्ष्य मत्कुलं विद्यां शीलं शौर्यं सुरूपात्मा ॥
विधिर्ददाति निपुणः कन्यामिव दरिद्रताम् ॥ ३ ॥

शुभा० १२

जनुष्टुम्

कुलश्रील सगी, विद्या, शौर्य, रूप यधूनि तो ॥
कन्या-दरिद्रता त्यातें विधि सुख समापितो ॥ ३ ॥
गद्यार्थ—

(चतुर वार ज्याप्रमाण आपल्या मुलीसाठी चांगले नवरे
मुले हेरतात त्याप्रमाणे) जयादेव एखाद्या माणसाचें कुल, शील,
विद्या, शौर्य, मूर्द्ध सव चांगले आहे, याची, काधी निवडि
करून, मगच, दशला, आपली कन्या दरिद्रता देतो (गुणसंग
माणतें नेत्रकी द्रिष्टी वा ? याचें कारण हें)

वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं
ह्रमालयं पत्रफलाग्न्युभोजनम् ॥
वृणानि शय्या वसनं च धन्यकर्म
न धन्युमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ ४ ॥

इंद्रशहा

व्याघ्रं गजें सेवितही वरं वन
शार्डीत वस्ती फलपत्रभोजन ॥
शय्या वृणाची, तनुचर वस्त्रलें
वर्धूत निर्द्वय न राहणें भलें ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

हत्तीघाघसारण्या धांपदांनीं मरलेल्या रान न जाणें वरें,
साडाखाणीं वस्ती फेलेली वरी, फळे, पात्रें खाऊन पोटा भरवें.
वरें, गवतावर निजवें वरें, वस्त्रलें नेमवेंही वरें, परंतु आपल्या
बांधवांत निर्धन राहणें नको.

दारिद्र्य ! ओचामि भरन्तमेव
ह्यसच्छरीरे सुहृदित्युपित्वा ॥
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये
ममेति चिन्ता क गनिष्यसि त्वम् ॥ ५ ॥

वसंततिलका

दारिद्र्य ! शोच्य मज वाटसि तू मनांत
राहोनि मित्रसम दीर्घचि मत्तनूं ॥
मी हाय हाय ! हतभाग्य मरून जातां
जाशी कुठें ? म्हणुनिया मज होय चिंता ॥५॥

गद्यार्थ—

(दारिद्र्य मनुष्य दारिद्र्याच्या भवितव्याची काळजी करतो) हे दारिद्र्य ! तूही अगम्या शोचनीय वाटते इतके दिवस, तू माझ्या शरीरांत, माझा मित म्हणून राहून, मी हतभागीय म्हणू गेल्यावर, तू कुणाकडे जाशील ? शचीच मला हसहस लागून राहिली आहे

दग्धं व्याण्डमर्जुनेन बलिना दिव्यैर्दुर्भैः सेवितं
दग्धा धायुमुतेन रावणपुरी लङ्का पुनः स्वर्णभूः ॥
दग्धः पञ्चशरः पिताकपतिना सेनाप्ययुक्तं कृतं
दारिद्र्यं भवतापकारकमिदं केनापि दग्धं न हि ॥ ६ ॥

शातृलविनीवित

जाळी अर्जुन दार, खांडव, तह स्वर्गीय होते जिथ
जाळी मारुति हाहि रावणपुरी सौवर्ण लंकेप्रत ॥
जाळी तो मदनस शंकर तयें तें योग्य केलें नसे
दारिद्र्या, भवतापकारक अशा, कोणी न जाळी
कसें ? ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

यत्किं अर्जुनानं, ज्यात स्वर्गीय वृक्ष होते असे खाण्डववन जाळले, मारुतीने रावणाची सुवर्णनगरी लंका जाळली, शंकराने मदनला जाळले—या सर्वांनी ते मोठे योग्य कृत्य केले असे नाही, कारण उभ्या जगाला तसे देणारे दारिद्र्य कोणीच बरे जाळले नाही

अहो नु कष्टः सततं प्रवास-

स्तोऽतिमृष्टः परमेहवासः ॥

कष्टाधिका नीचजनस्य सेया

ततोऽतिमृष्टा धनहीनता च ॥ ७ ॥

उपमाति

कष्टी फिती हो सतत प्रवासी

त्याहनि कष्टी परमेहवासी ॥

ती नीचमेवा उभयांहुनीही

दारिद्र्य सर्वांहनि कष्टदायी ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

नेहमी प्रवास करणारा दुःखी दुसऱ्याच्या घरात राहणारा लाहून दुःखी, नीचाची नोकरी करणारा त्या दोघाहून दुःखी, पण दारिद्र्य सर्वांहून दुःखी

गगनमिव नष्टतारं शुष्कमिव सरः श्मशानमिव रौद्रम् ॥
प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनविहीनस्य ॥ ८ ॥

धार्वा

तान्यांविण नभः सुकलें तळें, भयाण स्मशानही जैमें ॥
प्रिय वाटे तरि रूक्षचि, धनहीनाचें असे गृहहि
तैसें ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

तारे नवलेले आकाश, सुकलेले सरोवर आणि भयाण स्मशान, यांच्यासारखेंच, धनहीनाचें घर (ज्याचें ह्याला) प्रिय वाटले तरी हस्य असतें.

पश्विबलश्च पक्षी शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ॥
सर्पश्चोद्धृतदन्तस्सुख्यं लोके दारिद्र्य ॥ ९ ॥

धार्वा

पंखाविण पक्षी, तह घटलेला, जलविना सरोवरही ॥
दांत उपरितां सर्पहि नरहि दारिद्र्यच तुल्य जगती हीं ९

गद्यार्थ—

पंख नवलेला पक्षी, घटलेले ह्याकडे, सुकलेले तळें, दान उपटलेला सर्प—आणि दारिद्र्य हीं सर्व जगां मुख्य आहेत.

(वरील दोन्ही श्लोकांतला अतर्गत अर्थ असा—दारिद्र्य ही रिक आकाशाप्रमाणें दुसऱ्यांना आनंद देणा प्रभा देत नाही, घटलेल्या शास्त्राप्रमाणें बोगाला छाया आश्रय देत नाही, सुकल्या तळ्याप्रमाणें कोणाला जीवन (पाणी) देत नाही, पंख तुटलेल्या पक्ष्याप्रमाणें भराती मांमे दाखत नाही,—दांत उपटलेल्या सर्पाप्रमाणें—कोणाला दंस मुद्दा बरे दाखत नाही—(असें तर नाहीच पण वाईट मुद्दा कम दाखव्याइतका तो सर्पण दुर्लभ होतो.)

हे दारिद्र्य ! नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रमादतः ॥

पदयाम्यहं जगत्सर्वं न मां पदयति कश्चन ॥ १० ॥

अनुदृष्ट

त्वत्कृपे सिद्ध मी झालों; हे दारिद्र्य ! नमो तुला ॥
पाहें मी जगता साऱ्या न कोणीही बघे मला ! ॥ १० ॥
गद्यार्थ—

हे दारिद्र्य ! मी सर्व जग पाहूँ बसतो, पण मला कोणी पहात नाही (दारिद्र्याला कोण पाहणार ?) यामुळे मग तुझ्या कृपेने एक प्रभारची सिद्धीच प्राप्त झाली आहे ! (आपण अवश्य राहून सर्वांना पाहूँ शकणें याला निरस्करिणी विद्या असे म्हणताना ती सिद्धी दारिद्र्य मागनाला प्रयास विना मिळते !)

—•—•—

जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च भ्रूयन्ते खलु भारते ॥
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रयासी नित्यसेवकः ॥ ११ ॥

अनुदृष्ट

जीवंत असुनी मेलें धाटे हें सत्य पंचरु ॥
दरिद्री मूर्ख अन् रोगी प्रयासी नित्यसेवक ॥ ११ ॥
गद्यार्थ—

पुढील पाच भाणसें जीवंत असून मर्या सारखी व आहेत—
दरिद्र (हा पहिला) मूर्ख, रोगी, प्रयासी आणि दायमचा दाम !

—•—•—

एको हि दोषो गुणमन्त्रिपाते
निमज्जतीन्द्रोरिति यो धर्मापे ॥
सत्यं न दृष्टं कविनाऽपि तेन
दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाऽपि ॥ १२ ॥

उपजाति

“दोषैक लोपे शशिसहस्रात्”
महाकवीर्न जति हेंच उक्त ॥
न सत्य त्याही दिसले कवीस
दारिद्र्य नाहीं अवघ्या गुणांस ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

“उत्कल गुणात् एक दोष लोपतो—जमा चंद्रनिर्णात चंद्राचा डाग” इत्यादि जें महारशीन (काव्याद्याने) म्हटलं आहे त्यालाही सत्य दिसलं नाही—कारण (एक) दारिद्र्य हा दोष गुणांच्या राखीरी नष्ट करतो !

—•—•—

अविद्यं जीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदवान्वया ॥
पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥ १३ ॥

उपजाति

विद्येविना जीवन शून्य होतें
शून्या दिशा, वांछ्य ज्या न, त्यातें ॥
पुत्राविना जें गृह तेंचि शून्य
दारिद्र्य हें चौहिकडून शून्य ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

विशेषित्वाय जीवन शून्य, नातेवाइक नमस्तेजशाला दिशा शून्य, निपुत्रित्वाच घर शून्य—दारिद्र्य हें सर्व बाजूंनी शून्य !

—•—•—

वरं दारिद्र्यमन्यायप्रभवाद्भिभवाद्भवि ॥
जरीरे कृशता रम्या, स्थूलता न तु शोफतः ॥ १४ ॥

अनुदृष्ट

वरें दारिद्र्य, अन्यायें प्रात धोर घनाहुनी ॥
तनूची कृशता रम्य सुजेच्या 'वाळशा'हुनी ॥ १४ ॥
गद्यार्थ—

अन्यायान मिळविलेल्या ऐश्वर्यापेक्षा दारिद्र्य बरें ! सूत्र आत्म्यामुळे दिवणा'या स्थूलपणापेक्षा शरीर वृक्ष अमरलेलेच कामले दिसतें.

—•—•—

दुःखं दुःखमिति व्यूहान्मानसो नरकं प्रति ॥
दारिद्र्यादधिकं दुःखं न भूतं न भविष्यति ॥ १५ ॥

अनुदृष्ट

‘अत्यंत दुःखदायी’ हें नरकास म्हणजे नर ॥
झालें, होणें, न दारिद्र्याहति कांहीं भयंकर ॥ १५ ॥
गद्यार्थ—

‘अत्यंत दुःखदायी’ असें, मनुष्य, नरकाला पुणाल म्हणोन—
पण, दारिद्र्याहून, अधिक दुःख देणारें, पूर्वी कांही झालें नाहीं,
व पुढें होणारही नाहीं

—•—•—

किं वाच्यं सूर्यशशिर्नोर्दारिद्र्यं महतां पुर. ? ॥
दिनरात्रिविभागेन परिधत्तो यदम्यरम् ॥ १६ ॥

भाषां

रनिचंद्रांचे केसें वर्षू दारिद्र्य सज्जनांपुढतीं ? ॥

एक समादक जबर दिनरात्रीं जे विभागुनी घेती ॥१६॥

गद्यार्थ—

(अजर शब्दावर कोटि एक अर्थ वस्त्र व दुसरा अर्थ आकाश)
सूर्य चंद्र (ज्यांना आपण मोठे ऐश्वर्यवत समजतो) यांचे
दारिद्र्य मी बोराचे पुढ काय वर्षू ? (हे दोघे जरी बाहेर मोठे
तेजस्वी म्हणून झळकून अवतान तरी स्वतःच्या घरीं पात्रागी
रीतीन) हे दोघे एकच (सामाजिक) अजर (वस्त्र, आकाश)
एकत्रण दिवसी व एकत्रण रात्रीं असे विभागणी करून वापरतात।

“कन्यासण्डममुं प्रयच्छ यदि वा म्वाङ्के गृहाणार्थकं”

“रितं भूतलमन नाथ ! भवतः पुष्टे पलालोद्ययः ॥”

दम्पत्योर्निशि जल्पतोरिति यदा चोरः प्रविष्टस्तदा

लक्ष्यं कर्पदमन्यतस्तदुपरि क्षिप्रा रुदन्निवतः ॥१७॥

सुमदारमाला

“मला देह मे खंड तो गोघडीचा—

मुलालाच या घेई मांडीघरी”

“तुलांची तुझ्या पाठीशीं राख नाथा !

नसे घळ फांतीं इथें भूयती ॥”

निशीं घोलती दंपती यापरी तों

तिथें पातला चोर त्यांच्या घरीं—

पुढे जाह तो साधु, अन्यह्नीं लच्छ

फेकोनियां गोघडी त्यापरी ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

“अथ, पुं, पत्न, एक गोघडीच, चुल्लू, (येथे टेंपलमाला),
इष्टे टाह, नाहीर या पोराला तू आपल्या मांडीवर तरी घे”
अने, दारिद्र्य गरा, यादरींग म्हणून आह “नाथा ! तुमच्या
पाठीमागे तुमचा मीग आहे (तुमचा टेंपल)।— इथे
जमनीवर पत्नूर पण नदी ” अने यादरींग उतर देत नसत
यादरींग, हे अने, आपल्या गोघडीला, तो, चोर त्याच्या घरी
आण (व, तर न हे ऐकते, तेव्हा) तुमच्या, आपल्या पत्न
पोरनेरी एक गोघडी, त्याच्या मांडीवर फेकून, निवरा,
यादरींग्या घोरनेरी पुढे यादरींग सांग

वासश्चर्म विभूषणं शशिशिरो भस्माङ्गलेपः सदा
होको गौः स च लाङ्गलाद्यकुशलः सपत्तिरेतादृशी ॥

इत्यालोच्य विमुच्य शंकरमगाद्रत्नाकरं जाह्वी

कष्टं निर्धनिकस्य जीवनमहो दारैरपि त्यज्यते ॥१८॥

शाकुंतलविक्रीडित

अर्गी भस्म, नि वस्त्र चर्म, कनडी माला गळां भूषण

शेती-योग्य न, वैल एकच, अशी संपत्ति ही पाहून ॥

गंगा सोडुनि शंकरा, शशि करी रत्नाकराला पति !

दुःखी निर्धन ! हाय ! जीवन ! नरा दापहि की टाकितो १८

गद्यार्थ—

वातडे, हे वस्त्र, अंजार, मुंडक्यांची माला ! अमाल सदा
भस्माचे लेप, एकच घेल, आणि, तोही शेतीच्या कामाचा नव्हे !
ही अशी संपत्ति पाहून, गंगा ही, शंकराला सोडून, रत्नाकराकडे
(समुद्राकडे, कारण तो शंकरासारखा भगव नव्हे, तर रत्नांचा
साठा) चालली झाली ! निर्धन माणसाच जीवन, वेवढे दुखी
पी, त्याची बायकोमुद्धा त्याला सोडून जाते !

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रहं सखे दारिद्र्यभारं मम
श्रान्तस्त्वयदहं चिरान्मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ॥

इत्युक्त धनवर्जितस्य वचनं श्रुत्वा द्रुमज्ञाने ज्ञाने

दारिद्र्यान्मरणं परं वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः ॥१९॥

भाषां

“क्षणभर ऊठ, दावा ! मम

घर हा दारिद्र्यभार उचलोनी ।

जाण्या थकवा, तोंवर

मरणज तव सुख यथेन चारोनी ॥”

पेवुनि अधनवचन हे,

दाव, स्वदानीं, मनांत घचोनी ।

“मरण यरे दारिद्र्या-

हुनि” जाणुनि माण राहिलें निजुनी ॥१९॥

गद्यार्थ—

दारिद्र्याचा भार कोठ्यावर व गळून निघलेला एक माणस
मरणाने जाऊन स्वर्गाच्या एका देवाला म्हणतो—) “हे देवा !
क्षणभर ऊठ, आणि, मागे पुढे दारिद्र्याने ओसें जरा उबवून घे,
व, मी कन्याचा घरागे आहे, नेव्ही, घोरपेट मी मुलां, मरणापुढे

हुला मिळालेले सुग, चाखून घेऊन म्हणतो," (पण प्रेतानें काहीच हालचाल केली नाही का ? तर मग म्हणतो,) अहो खा प्रेतानें, नीट विचार करून, ठरविलें, की, दारिद्र्यापेक्षां गरजनच बरें म्हणूनच ते आपलें काही उत्तर न देता, होत तस, गप्प निवृत्त राहिल ।

—•—

चाण्डालश्च दरिद्रश्च द्वावेवौ सदृशाविह ॥

चाण्डालस्य न गृह्णन्ति दरिद्रो न प्रयच्छति ॥ २० ॥

अनुष्टुभ

चांडाल नि दरिद्री हे दोघेही सम वाटती ॥

चांडालदत्त ना घेती दरिद्री हे न अर्पिते ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

चांडाल आणि दरिद्री हे दोघे समान होत चांडालान दिलेले कुणी घेत नाही दरिद्री कुणाला देत नाही

—•—

न तथा बाधते राजन्प्रकृत्या निर्धनो जनः ॥

यथा भद्राणि संग्राह्य तैरिहीनः सुलोचितः ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ

जन्मजात दरिद्री जो घृणास्पद तरा न तो ॥

जेसा श्री लाभुनी गेली तरी चैनीच राहतो ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

संपत्ती मिळून, पुढें नष्ट झाल्यावरही, जो, पूर्वीप्रमाणेंच चैनी राहता, तो, जितका घृणास्पद वाटतो, तितका, निवात जन्मजात दरिद्री वाटत नाही

—•—

धनं यदि गतं, गतं चरणयुग्मरेणुपमं

धरा यदि गता, गतं कैथय मे किमेतानता ? ॥ २२ ॥

इदं पुनरनुत्तुदं धनिगणैरिदानीन्तनै-

र्दरिद्रगणनाविधौ यदहमङ्कपाते धृतः ॥ २२ ॥

टुप्पी

झटे धन, तदा गमे चरणधूळ गेलीच ती

त्यजी मज मरी तयेंहि यद् हानि माझी किती ? ॥

दरिद्रगणना परी, धनिक आज जेव्हां करी

मम प्रथम नाम घेई-मज दाल्य हें अन्तरीं ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

मातें धन गेलें, तर, माझा पायावरची धूळ गेली, (इतकीच, मी खाला निपत देना,) मज पुष्पी (मझ्या हानची) गेली, तरी, खान माझी मज हानि आहे ? सांग परंतु आम्हें श्रीमंत लोक जेव्हां, दरिद्री लोकांची घाटी करतात, तेव्हा, ते, माझें नांव प्रथम घेतात, हें शून्य, माझ्या मनाला लागून राहिल आहे

—•—

प्रायणैरद्वारैर्गर्भगृहेः स्तनतद्वैद्य दयितानाम् ॥

सतर्जितमाह्वयानां निपतति शीतं दरिद्रेषु ॥ २३ ॥

उपजाति

अग्नीमुल्लें पांचरुणामुल्लेंही

अतर्गुहीं खरी कपळून देहीं ॥

श्रीमंत जें हांकलितात शीत

तें निर्धनांच्या शिरेंतें तनूंत ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

श्रीमंत लोक, पाचरुणें घेऊन, शोक करून, अतर्गुहांन (निवाच्याला बघून) त्रिघांता आर्जून, जी घरी आपल्या परांत दारूण देनात, ती विचारी, निर्धनांच्या शरीराच्या आश्रयाला येते ।

—•—

प्रायेण श्रीमतां लोके, मोक्षं शक्तिर्न विद्यते ॥

काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां च सर्वशः ॥ २४ ॥

अनुष्टुभ

प्रायें श्रीमंत लोकांना, खाण्या शक्तिच ना कदा ॥

दरिद्रांना परी खातां काष्ठेही पचती सदा ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

बहुधा श्रीमंत लोकांना खाण्याची शक्तिच नसते आणि दकटे पहावें तर दरिद्रांना लोकांजें खावी तरी पचून फन्य ।

याचक, हात पसरणारे, ओशाळें अन्न खाणारे, भिक्षुक, दान घेणारे.

कराग्रसार्य रविणा दक्षिणाशावलम्बिता ॥

न केवलमनेनात्मा दिवसोऽपि लघूकृतः ॥ १ ॥

धनुर्भू

करां पसरितां सूर्य दक्षिणाशेस लागून ॥

न केवल स्वताला तो, वनवी लघु तो दिन ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

(कर, दक्षिणाशा व लघु या शब्दावर कोटि कर=किरणें किंवा हात, दक्षिणाशा=दक्षिण दिशा; किंवा दक्षिणा मिळविण्याची आशा लघु=हलक्या दर्जाचा, किंवा लांबीला वमी) (सूर्य जणू याचक अशा अर्थांनं)—दक्षिणाशेस लागून, सूर्य, वेगळी कर पसरतो, (हिवाळ्यात दक्षिणायनांत जातो,) तेव्हा, तो केवळ स्वतः लाच नव्हे, तर, आपल्याबरोबर, दिवसालाही लघु करतो (सूर्य, लघु म्हणजे कमी प्रखर, दिवस, लांबीला वमी.) याचकवृत्ति धरून, दक्षिणेच्या ओशाळा लागून, हात पसरले, म्हणजे, माणसाला स्वतः ला, व दिनाला, म्हणजे स्वतःच्या जीवनालाही, हलकेपणा येतो, तो परक्याला लागतो

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ॥

मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी
सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २ ॥

शिखरिणी

मनीं इच्छावीं तीं वनिं वनिं फलें गोड मिळतीं
जलें ठायीं ठायीं मधुर सरितांचीं शिशिर तीं ॥
मऊ शय्या खाशी पसरवि लतापल्लव घने
धनेशद्वारीं कां तरि अधन सोशी कुवचनं ? ॥ २ ॥
गद्यार्थ—

प्रलेक वनांत हवी तीं फलें झाडांवरून सहजी मिळू शकतात, ठायीं ठायीं, पविन नद्यांचे थंड व गोड पाणी प्यावयास मिळतें, लसलुटीत अशी पालवी, व, वेळी पसरल्या, री, लाची मृदु शय्या होऊं शकते, तरी निर्धन याचक माणसे, मोठ्या धीमंतांच्या दारतीं जाऊन, लाचे कटुशब्द सहन करतात (हे वेचडें आश्चर्य !)

विया नाधिगता कलं हरहिता वित्तं च नोपार्जितं
शुश्रूषाऽपि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ॥
आलोलायितलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः
कालोऽयं परपिण्डोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ३ ॥

शाईलविक्रीडित

विद्या शुद्ध न अर्जिली, मिळविलें मी वित्तही ना कधीं
लायोनी मन नीटसें न पितरां मी सेविलें वा कधीं ॥
स्वर्माही न मृगाक्षि सुंदर कुणी आलिंगिली मी पहा
फाकाचे सम, अन्न खात परकें, मी कंठिला काळ हा ॥ ३ ॥
गद्यार्थ—

पवित्र विद्या मिळविली नाही किंवा वित्तही मिळविलें नाही,
मनापासून गुरुनाची सेवाही केली नाही, किंवा एखादी
तरललोचना तरुणी खप्रातशुद्धा आलिंगिली नाही. हाय, हाय,
कावळ्यासारखें, परबयाचे, ओशाळलेलें अन्न सात, मी आदुष्य
कंठिलें

मृत्पिण्डो जलरेखया वलयितः

सर्वोऽप्ययं नन्वणु-

स्वं स्वीकृत्य सदैव संयुगशतै

राज्ञां गणैर्मुञ्च्यते ॥

नो दद्युर्ददतेऽथवा किमपि ते

क्षुद्रा दरिद्रा भृशं

धिगधिक् तान्पुरुषाधमान् धनलभान्

वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥ ४ ॥

शाईलविक्रीडित

मातीचा अणु मोल, वेष्टित जलें, पृथ्वी तया मानुनी
त्यातें घेउन भोगिती मृपति ते शुद्ध किती भुंजुनी ॥
क्षुद्रांनीं न दिलें—भिकार मृप हे, देती तरी, अल्पसें
धिक् धिक् त्या अधमास अल्पधन जो

त्यांतंहि याचीतसे ॥ ४ ॥

गद्यांश—

मातीचा अणूइतका लहान गोळा व तो पाण्यानें वेढलेला ।
त्याला पृथ्वी गमवून, अनेक बुद्धे शगडून राजे लोक त्या पृथ्वी वा
स्त्रीकार व्हडन तिचा उपभोग घेतात । असे हे भिकारडे छंद ।
यांनीं पूर्वी कधीं दान दिलें नाहीं—आज देत असलेच तर
अगदीं अल्प । अवलयाही रुपपाती जो अल्प अल्पसें घन
याचितो त्याला भिकार अगो.

फलमलमशानाय, ह्यादु पानाय तोयं
शयनमवनिष्टे घाससी पल्लवे च ॥

धनलयमपुपान्नान्तसर्वेद्रियाणा-

मविनयमनुगन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५ ॥

मालिनी

असुनि फल भुकेला, गोड पाणी पिण्याला
धरणिहि निजण्याला, पल्लवें नेसण्याला ॥
धनलयमदिरेंनें धुंदशा दुर्जनांचें
सहज कुणि पारावें घोर ओढत्य साचें ? ॥ ५ ॥
गद्यांश—

घावघास पुरेगी फळे, घावघास गोड पाणी, निजानघास
भूमी, नेलावघास पल्लवें असतांना धनमदिरेंनें धुंद शालेश्चा
दुर्जनांचा उडवपणा मी काय म्हणून सहन करूं ? (व सोच्या
पुढें पाचना करूं !)

दीना दीनमुसैस्सयैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्भरा
मोशङ्किः क्षुधितैर्निरन्नविप्रा दृश्येत चेद्देहिनी ॥
याच्नाभङ्गमयेन गद्गदगलच्च्युत्यद्विलीनाक्षरं
को देहीति वदेत्सद्यश्चउत्तरस्यार्थे मनस्वी जनः ? ॥ ६ ॥

सार्दूलमित्रीविव

ज्या गोहीं अतिदीनशा गृहिणिचीं जीं जीर्णशीं लस्तवें
पोरें दीनमुसी भुकीं रडुनियां तीं ओढताती करे ॥
याच्नाभंगमयेचि घोल अडुनी कंठीं तिथें क्षीणसे
“दि मिशा” म्हणवेल दीडचित्तिच्या पोटाचें कोणा
कसे ? ॥ ६ ॥

गद्यांश—

ज्या घरच्या भुनेलेल्या चीनवाण्या पोराबडन, तशाच
मुनेलेल्या म्लान गृहिणीचीं पाटकीं वरें रडत रडत ओढलीं

जात भादेत, असें दस्य पाहून, ‘येथें मीक भिक्षणार नाहीं’ या
मीतीनें गद्गद वंढावून अरपट असे “मिशा वाडा” हे शब्द
वा सीडनितीचें पोट भरण्यासाठीं बोंग दाहणा काडूं शकेल ?

पद्मो ! वन्यस्त्वमसि, न गृहं यासि योऽर्थो परेषां
घन्योऽन्य ! त्वं घनमद्वतां नेशसे यन्मुरानि ॥
श्लाघ्यो मूक ! त्वमसि, कृपणं स्तोपि नार्योग्रया यः
स्रोतव्यस्त्वं वधिर ! न गिरं यः सन्नानां गृणोपि ॥ ७ ॥

सार्दूलमित्रीविव

पंगो ! तू मज वंच; अन्यगृहिं कीं भिक्षेस जातोस न
अंधा ! धन्यचि तू—अर्थी न वयसी वित्तान्धलोकानन
मूका ! श्लाघ्यचि तू; स्वयीसि कृपणा

द्रव्या न लोभायुनी
वागावें वधिरा ! तुला; खलवचां घेसी न तू पेकुनी ७
गद्यांश—

हे पंगळ्या ! तू मज पूरव बाडतोय, कारण तू कधीं
हुसच्याग्या घरीं भिक्षेला जात नाहीं. हे आंधळ्या ! तू खरा
वन्य । कारण घनमत्त धीर्मनांचीं तोंडें तू पाहात नाहीं. हे
सुरवा ! तू रडुनीला पान आहेय; कारण दृग्शला लोभावून तू
कृपणाची रूति बरीत नाहींत; आणि हे वधिया ! तुला तरी
रिती बानवि । कारण खलवेचि दुष्ट शब्द तू ऐकत नाहीं !

अनाहूताः स्वयं यान्ति रसास्वादविलोडपाः ॥
नियारिता न गच्छन्ति भक्षिका इव भिक्षुकाः ॥ ८ ॥

अनुष्टुप

आगंतुक स्वयें जाती रस खाण्यास उत्तम ॥
हांपळूनहि जाती ना भक्षिकेपरि भिक्षुक ॥ ८ ॥
गद्यांश—

भिक्षुक हे भक्षिकेप्रमाणें कमतात. गोडारोशवर तुटून
पडण्यावाटी, आपण होऊन, न बोलावनी, जाणान, आणि
हाणिले तरी हटत नाहीं.

उच्चैरध्ययनं, पुरातनकथाः, स्त्रीभिः सहलापनं
तावामर्मकलालनं, पतिवृत्तिसत्याकमिध्यास्तुतिः ॥
आदेशस्य कराचलम्बनविधिः पाण्डित्यलेखक्रिया
होप-गारुड-मन्त्र-तन्त्रकविधिर्मिश्रेणुणा द्वादश ॥ ९ ॥

शाईलविरीडित

मोठ्यानें पढणें, पुराण कथणें, नारींसचें बोलणें
वाळां खेळविणें, घृथा खुलवुनी सैंपाक वाखाणणें ॥
आदेशा करणें, पतीस नमणें, पांडित्यलेखकिया
जादू ज्योतिष, मंत्र तंत्र गुण हे वाच भिक्कांयांस या १
गद्यार्थ—

मोठ्यानें अभ्यास करणें, पुराण रथा सांगणें, वायकात बोलणें,
लाची मुले खेळविणें, त्याच्या नवऱ्यांना नमणें, त्याच्या खप-
पाकाची खोटी स्तुति करणें, त्याचे हुकूम हातावर डेलणें, मोठ्या
विद्वत्तेचे लेख जमविणें, पत्रिका पाहणें, जादू, मंत्र, तंत्र करणें
असे हे भिक्कांयांना बारा गुण असतात

भो भाद्रपक्ष ! सरलद्विजकल्पवृक्ष !

द्यास्मान्विद्वाय गतवानसि देहि वाचम् ॥

विण्डीरपिण्डपरिपाण्डुरवर्णभावां

लाभः कथं त्वयि गते घृतपायसानाम् ॥१०॥

शाईलविरीडित

सांगे या पितृपक्ष ! कल्पतः तू सान्या जमीं भिक्षुकां
जासी सोडुनि निर्दयापरि कसा आम्हां कुठे आणि कां
लाहू पिंड नि भात यांतुनि झरे दुग्धाघृताची नदी
तू जातां निघुनी मिळेल कुठुनी आम्हां कशी ती कधी
गद्यार्थ—

(मिश्राजीची चंगळ करून सोडणारा पितृपक्ष सव-यावर
भिक्षुक शोक करतो—) सर्व भिक्षुकांना कल्पवृक्षाप्रमाणें अत-
मान्या हे पितृपक्ष ! आम्हांला सोडून कोठे गेल्यास सांग !
लाहू पिंड भात यातून वाहणाऱ्या दुधादुधाच्या श्वेत वर्णा
नदीचा लाभ आतां तू गेल्यावर आम्हांला कसा होणार ?

सायम्महतां महती यावत्किमपि हि न याच्यते लोकः ॥

यलिमनुयाचनसमये श्रीपरिषि वामनो जातः ॥११॥

मार्था

तों महती मोठ्यांची,

जोंवर याचिति न अल्प कोणाला ॥

यलिशी याचन परंपरा

धीपति अमुनीहि वामनच झाला ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

जोंवर ते कधीं कोणाची याचना करीत नाहीत तोंवर मोठ्यांचें
मोठेपण टिकून असतें यत्किराजापार्शी याचना करतांना मोग
लक्ष्मीचा पति विष्णु झालाही (मोठेपणा सोडून) वामन
(बुटका) व्हावें लागलें

तृणं लघु तृणात्तुलस्तूलादपि च याचकः ॥

“वायुना किं न नीतोऽसी ?” “मामयं प्रार्थयेदिति” १२

यसंततिलका

याटे जरी गवत हें हलकें कितीही

कापूस त्याहुनि, नि याचक त्याहुनीही ॥

“कां वायु नेह न च ?” उत्तर हें तयास—

“याचील हा मजसि” ही जणुं भीति त्यास ॥१२॥

गद्यार्थ—

गवत हलकें असतें, कापूस त्याहून हलका असतो, पण
याचक त्या दोघाहून हलका असतो. “मग त्या याचकाला
वायु उडवून कां नेत नाही ?” असें बुणी विचारील त्याला उत्तर
हें—“हा याचक माझ्यापार्शीच काहींतरी मागेल” ही भीति
वाचाला वाटत असावी म्हणून.

स्वार्थं धनानि धनिकाप्रतिगृह्णतोऽपि

स्वात्वं भजेन्मलिनतां किमिदं विचित्रम् ? ॥

गृह्णत्यर्थमपि वारिनिचेः पयोऽपि

मेघोऽयमेति सकलोऽपि च कालिमानम् ॥१३॥

यसंततिलका

स्वार्थार्थ वित्त धनिकाप्रति याचिल्याचें

व्हावें मलीन मुल हें न विचित्र साचें ॥

घेवां पदार्थ, उद्धर्षितुनि मात्र पाणी

तें कालिमा अखिल मेघतनूस आणी ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

(मेघ काळा कां दिवशी यावर (विह्वलनाविलास—) स्वार्थ-
यादीं श्रीमंतापासून याचना करून धन घेणाराचें तोंड मलीन
होतें यात आधर्ष वाटण्याजोगें राय आहे ? (पण स्वार्थसार्थी
नव्हे तर) केवळ परोपकारायादीं, (कांही मीच्यावर बघून नव्हे
तर) केवळ पाणी समुद्रापासून मागून घेणाऱ्या मेघाच्या
(गुगला तोंडाला नव्हे तर) याच्या देहाला कालिमा लागतो

(सांख्यिक निधि नि स्थाय्येणं जमिण्यान्नां म्लानं च अपमानितं ह्येवमेव प्रसंगां या श्लोकाची संज्ञा प्रतीति येते.)

धातस्तात ! ममस्वाचकविषी वैराग्ये सर्वदा
यस्माद्विक्रमशालिवाहनमहीभुञ्जभोजादयः ॥
अत्यन्तं चिरजीविनो न विहिता ये विश्वदानप्रदा
मार्कंडेयुवलोमशप्रभृतयः सृष्टाः प्रभूतायुषः ॥ १४ ॥

शाश्वलविक्रीडित

हे धातवा ! गमते सदैव अससी वैरीचि तू याचकां
की या विक्रमशालिवाहन नृपां या भुञ्जभोजादिकां
विश्वधार अशा तयांसहि तुघां केले चिरंजीव न
मार्कंडेयुवलोमशां परि दिलेंतू दीर्घ रे जीवने ॥ १४ ॥
गद्यार्थ—

हे भ्रष्टरे ! याचकाचा तू निळा या शत्रूच आहेस असे वाटते.
कारण तू विक्रम, शालिवाहन, भुञ्ज, भोज आदि दानघ्न विषा-
धार अशा राजांना काही तू चिरंजीव केले नाहीस. (तसे केले
असतें तर याचकांचे कायमचे कल्याण नवतें झालें !) आणि
दीर्घ आयुष्य दिलेस तें कोणाला तर म्हणे मार्कंडेय, भुव लोमश
(मयैवैव परित्याग केल्याने जे दान देऊं शकत नाहीत)
अज्ञाना !

जातः शूली कदशनवशार्द्रैश्चयोगात्कपाली
यस्माभावाद्गगनवसतः श्वेदश्ल्याजटादान् ॥
इत्थं राजस्तव परिचरादीश्वरत्वं गम्यते
तस्मान्मह्यं किमिति कृपया नार्थचन्तं ददासि ॥ १५ ॥

मंदाग्रान्ता

झालों शूली कदशनवशें, भैक्षयोगें कपाली
नंगा, यथें न च म्हणुनि, ना श्वेद, तेणें जटादी ॥
नेलें राजा तव परिचरें ईश्वराच्या
(शंकराच्या) पदासी
तेन्हां आतां नवल कसलें अर्थचन्द्रास देसी ॥ १५ ॥
गद्यार्थ—

(एका दारिद्र्य काला, लाचा चरितार्थ नीट चालविण्याची
आज्ञा देऊन, राजान, जाण अर्थाचा एका परिचाराकडे
सोपविले त्याने लाची अर्थ व्यापार केल्याने, तो कवि, राजाकडे
सुभा १३

तक्रार घेऊन आला. तेव्हा, तक्रारीची दाद न लावता, कवीचा
अर्थचंद्र देऊन, राजानें घालविले. तेव्हा कवि म्हणतो—)

हे राजा ! तुझ्या परिचारकांचे, मला, ईश्वराच्या पदाला
(वैभवाच्या पदाला, वगैरेला) (ईश्वर=शंकर, मला शंकरच
केले आहे.) नेत्रे आहे. वाईट अन्न पाण्याने मी शूली (पोटदुःख-
अमलेला; शंकर-शुनी=विशुद्ध धारी) भिन्न त्याग यानें शपाची
(कपालदुखी असलेला. शंकर-विद्यार्थ वगैरे पेललेला)
वस्त्रें नकल्याने दिव्यमनः (शंकर मंत्र असतो) ब्रह्म नमन्याने
(त्या परिचाराच्या माझ्याकडे प्रेम नमन्याने—इकडे तेच
नमन्याने) जटाधारी (शंकरही जटाधारी) झालों अमून अशा
रीतीने शंकराचें वस्त्र मला झालें, लागा तू श्वाह्न होऊन
मला अर्थचंद्र (शंकरावरचा अर्थचंद्र) देऊन मला पूर्ण शंकरच
दिलेंस (गवांरी माहून इतिवृत्ति) हे मरें योग्यच झाले !

विशारदान्ता गता मेघाः प्रसन्नान्तं हि यौवनम् ।
प्रणामान्तः मतां कोपो याचनान्तं च गौरवम् ॥ १६ ॥

आर्था

लागति जों न विद्याला,
तोंवर दिसतील मेघ या गगनीं ॥
छांचें यौवन संपें
एकवार ती प्रवृत्त होवोनी ॥
कोथहि सुजनांचा त्यां
प्रणाम केला न तोंवरी असतो ॥
गौरव कोणाचाही
टिकतो जोंवर न भीक मागे तो ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

विद्याला नक्षत्र लागेचेंच मेघांचे आश्रित. एवढा प्रवृत्त
होईयेचेंच छांचें गगन, आणि अपराधी पायां पदाला नाहीं तों
पर्यंतच मज्जनाचा कोट टिकत असतो तद्वत्च कोणाचेही मोठें—
पण तो भीक मागत नाही तोंवतच टिकते

हृदि लज्जोदरे बहिः स्वभावाद्भ्रिकच्छिरसः ।
तेन मे दग्धलज्जस्य पुनरागमनं नृप ॥ १७ ॥

व्यवहृतिका

पोटांत अग्नि, हृदयीं चर लाज राहे
अग्नि स्वयें उजळुनी तिज जाळताहे ॥
लज्जा अग्नी उजळुनियां मम गराक होनां
आलों पुनश्च नृपते ! तव पार्थि आतां ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

(कोणी स्वाभिमानी कवि, राजापाशी याचना करण्यास, प्रथम तयार नव्हता, पण, पुढे भुक्तेसुळें, लग्न सोडून, रावाकडे आला, तेव्हा म्हणतो—) लग्न ही हृदयांत असते व (जठर) मित्र हा पोटांत असतो (हृदय ह पोटाच्या वर असतें) विस्तवाच्या ज्वाला साहजिकच वर जायच्या, त्यामुळें, माझी रज्जा जळून गेली, म्हणून दग्धलग्न होऊन हे राजा ! तुझ्याकडे पुन आलों आहे

किमकारि न कार्पण्यं कस्यालङ्घि न देहली ? ॥

अस्य पापोदरस्यार्थे किमनादि न नाटकम् ? ॥ १८ ॥

वसंतविरका

पापी असें उदर हें भरण्यास, हाय !

मी दाविलें सतत दैन्य न वाय काय ? ॥

चा उंगरे क्षिप्रविले न कुणा कुणाचे ?

केलें न नाटकहि नित्य कशाकशाचे ? ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

ह पापी उदर भरण्यासाठी मी काय काय दैन्य प्रकट केलें नाहीं ? कोणकोणाचे उबरे क्षिप्रविले नाहीं ? आणि कशाकशाचें नित्य नवें नाटक केले नाहीं ?

पराजनेन मुरां दग्धं हस्तौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।

परस्त्रीभिर्मनो दग्धं क्षुतः शापः कलौ युगे ॥ १९ ॥

उपजाति

ज्या घालण्याचें मुख हें पराजने

जळे, जळे हातदि घेत दानें ॥

जळे परस्त्रीस्पर्शानां चित्त

त्याचा कळे शाप कसा वर्तते ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

ज्याचें मुख, पराजने, हात दान घेण्याने, चित्त परस्त्रीस्पर्शाने कलशित झाले अशाचा शाप कष्टिगुणत कसा पडेल !

अट्टमुग्धमहस्य युक्तमनस्य याचिनुम् ॥

अहो वय महत्पट्ट वस्तुमानसि याचते ॥ २० ॥

वसंतविरका

ज्यातें दिसे न मुख दुर्मुखलें कुणाचें

याचील अघ जर तो, तर युक्त साचें ॥

आश्चर्य हेंच मज घाटतसे मनांत

की याचितो अह ! डोळसही जगांत ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

देणाराचें, दान देताना, जें दुर्मुखले तोंड होतें तें ज्याला दिसतच नाहीं, तो आंधळा भीक मागेल तर क्षम्य म्हणतो येईल पण हीच भयंकर दुःखदायी गोष्ट आहे की डोळमधुन याचना करतो !

एहि, गच्छ, पतोत्तिष्ठ, वद, मौनं समाचर ॥

एवमाशाप्रहमस्तैः श्रीहन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ २१ ॥

जनुष्टुभ्

“ये, जा, तू पड; रे ऊठ; बोल रे; मौन तू धरी ॥

आशाळभूत अर्थोशीं धनीं खेळति यापरी ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

“ये, जा, पड, ऊठ, बोल, गप्प घेत,” अशा नांना आज्ञांनीं श्रीमंत हे आशेच्या मगरमिठींत सापडलेल्या याचकांनीं खेळत असतात

साधुरेयार्यिर्मिर्याच्यः क्षीणवित्तोऽपि सर्वदा ॥

शुभ्रेऽपि हि नदीमार्गे रन्यते सलिलार्थिभिः ॥ २२ ॥

जनुष्टुभ्

मिथूनीं नित्य याचाया साधूच; जर निर्धन ॥

जळार्यां शुष्कही पाहे नदीपारींच खोदुन ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

याचकांनीं भीक मागावयाची ती नेहमी सत्त्वनापाशीच मागावी मग तो निर्धन झालेला की असेना पाणी मिळविण्यासाठी खोदून पाहिल्याचें तें शुष्कच्या नदीपारीतच पाहिलान इतय ते स्मर्य

वदनाथ यदियान्ति प्राणा याचनाधरैः मह ॥

वदामीत्यशरंदांतुः पुनः पर्णादिरान्ति हि ॥ २३ ॥

आयां

“द्या” वचनांसह निघती
प्राणचि वाहेर जे मुखामधुनी ॥
दाता “देतो” म्हणतां
क्षिती कारीं पुनश्च परतोनी ॥ २३ ॥

गद्यायें—

“निजा या” असे याचनेचे शब्द व प्राण दोन्ही एकदमच याचकाच्या मुखातून वाहेर निघतात. पण जेव्हा दाता “देतो” असे म्हणतो तेव्हा तेच प्राण, या “देतो” शब्दासह वारतात देहात पुनः प्रवेश करतात ।

पुरतः प्रेरयत्याशा लज्जा पृष्ठावलम्बिनी ।
ततो लज्जाशयोर्मध्ये दोलायत्यर्थितानं मनः ॥ २४ ॥

आयां

प्रेरी आशा पुढतीं-लज्जा मातोंचि ओढुनी धरिते ॥
आशे-लज्जे मध्यें झोंके घसनात मिश्रुचिस्ततें ॥ २४ ॥
गद्यायें—

मीक मागताना याचकाला, आशा पुढे प्रेरित असते व त्याच मागे ओढीत असते. त्यामुळे याचकाचें मन आशा व लज्जा यांमध्ये झोंके खात असतें.

श्रुतामुपयाति यन्मृतः पुरुषस्तद्विदितं मचाधुना ।
ननु लाचशहेतुरर्थिता न मृते तिष्ठति सा मनागपि ॥ २५ ॥

वैवालीय छंद

“मरतां जड कां यने नर ?”
मज तें आज कळे सरोवर ॥
लघुकारक त्यास याचना
लयही त्यांत असूं शकेच ना ॥ २५ ॥

गद्यायें—

“मिथावर मनुष्य जड कां होतो ?” याचें सारें वारण मला आज समजलें. मनुष्याला हलकट करणारी याचना ही येतेत्या मागणांत बोबी मुद्धा अर्णव वग्न नाही । म्हणून.

मठे वाणि ! ममानने कुरु दयां पूर्वातुकारी चिरं
चेतः ! स्वारव्यमुपेदि, याहि करुणे ! प्रझे ! स्मिरत्वं व्रज ॥
लज्जे ! तिष्ठ पराधुखी क्षणमदो वृणो ! पुरः स्थीयतां
पापो यावदहं ब्रवीमि धनिनां देहीति दीनं पचः ॥ २६ ॥

प्रादुर्लभिकीष्टित

पूर्वीच्यासम मन्मुखावरि दया वाणी सखे ! तू कर
चिन्ता ! शांतिच ठेव; जाइ करुणे ! प्रजे ! रहा तू स्थिर
लजे ! तू फिरवी मुखा क्षणभरी; वृणो ! पुढें तू रहा
पापी जोंवर मी घडेन धनिकां “द्या” दीनसा शब्द
हा ॥ २६ ॥

गद्यायें—

(मीक मागण्याची सिद्धता करताना याचक म्हणतो)—
हे माझे वाणी ! पूर्वीमारखीच तू माझ्या मुखावर दया कर
(मी मीक मागन नव्हतां तेव्हाप्रमाणेंच शब्द तोंडातून उमटूं
दे) चिन्ता ! तू शांत रहा (मीक मागण्याची चीड दाखवूं
नको) करुणे ! तू निघून जा; प्रजे ! तू स्थिर रहा (भायलावेळीं
धीर राखूं देऊं नकोय) लजे ! तू आपली क्षणभर तोंड
फिरवून येस (नाहीतर खजेनें भायला वेळीं मी मिझेचे शब्द
बोळूं शकणार नाही.) वृणो ! तू पुढें हो. (तू मागे राहिलीस
म्हणजे माझी धमवृणा नष्ट झाली तर मी मीक काय मागणार ?)
आणि हे सारें बोळा घेऊच करा. एकाम्पात श्रीमंतांच्या पुढें
मी पापी, “द्या” असा दीनवाणा शब्द उच्चारतो !

मीनं कालविलम्बश्च प्रयाणं भूमिदर्शनम् ॥
श्रुतवन्ममुखी यार्ता नकारः पट्टिघः स्मृतः ॥ २७ ॥

उपजाति

विलंब या मौन तसें प्रयाण
अन्यत्र भाषा, यघर्णे जमीन ॥
आठ्या कपाळीं घरणें हि फार
सहा प्रसारें प्रकटे नकार ॥ २७ ॥

गद्यायें—

कोणी याचक आला की त्याला त्या त्या परिस्थितीप्रमाणें
नकार देण्याचे सहा प्रकार आहेत. खूप उशीर लावणें (की
कंटाळून त्यानें जावें) मौन घरणें, (म्हणजे तो तरी काय
बोलेल ?) दुपरींभडे जाणें, (म्हणजे तो कोणाशीं बोलेल ?)
दुसऱ्याशीं बोलणें, (त्याला बोलायला सधीच न देणें) जमिनी-
कडे वचत बसणें, (म्हणजे त्यानें कोणाच्या तोंडाकडे पहावे ?)
कपाळाच्या आठ्या घासवें (म्हणजे त्याला वाटावें, की इधें
आपण कुठून आलों ?)

कृपण

दृढतरनिधदमुष्टेः कोशनिपणस्य सहजमलिनस्य ॥

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥१॥

भाषां

घट्ट मुठीचा, पडला कोशामध्ये, निसर्गमलिन दिसे ॥
कृपण-कृपाणांमध्ये केवळ 'आ' कार हाच भेद असे।
गणायं—

पहिली सर्व ओळ व आकार हे चार शब्द अर्थात—कृपण व कृपाण (तरवार) हे दोन्ही घट्ट मुठीचे (कृपणाच्या मुठीतून काही घट्टत नाही, तरवारीची मूळ घळकट) कोशात पडलेले. (कृपण धनागारात व तरवार म्यानात) दोघेही मूळचे मलिन (कृपण, धुण्याचा रंग वाचवण्यामुळे, तर तरवार लोखंडाची म्हणून काळी) इतके सर्व साम्य खरे पण त्याच्यांत केवळ आकाराचाच (कृपण माणगाएवढा; तरवार लहान) भेद आहे पण शिवाय 'आ' काराचाच भेद म्हणजे कृपणातला 'प' हा 'अ' कार पण कृपाणात 'पा' हा 'आ' कार

शूरं त्यजामि वैधव्यादुदारां लज्जया पुनः ।

सापत्न्यात्पण्डितमपि तस्मात्कृपणमाश्रये ॥३॥

वसंततिलका

वैधव्यभीतिवशा भी त्यजितेंच शूरा
लज्जेमुळे त्यजितसें नित मी उदारा ॥

विद्रुह हा त्यजितसें सवती यधून
जातें म्हणून कृपणागृहिं मीं रमून ॥ ३ ॥

आणखी स्पष्टीकरणायं जायेंत

मेला तो तर विधवा होइन मी या भयें त्यजी शूरा
देह कुणासहि मज तो या लज्जेनं त्यजी महोदारा
विद्रुह हीं सरस्वति सवती मम पाहुनी त्यजी त्या
अहणुनि गृहीं कृपणाच्या मी लक्ष्मी देविते सदा वास
गणायं—

(कृपणाच्या घरी लक्ष्मी कां रमते याचें कारण लक्ष्मी लागते)
(शूरा नेहमी लढणारा सेव्हा) मला सेव्हा वैधव्य येईल ही सतत
भीति अवस्थानें मी शूरापाशीं रहात नाहीं. उदारा, मला
दुःखाच्या देऊन टाकील (व मला वेद्याइति येईल) या लज्जेनं मी
उदाराकडे जात नाहीं (विद्वानांच्या घरी) माझी सवती सरस्वती
रहात असण्यानें मी पंडितांकाशींही रहात नाहीं, म्हणून मी
आपली शेवटी कृपणाकडे आश्रय घेतें (त्याच्यासारखें माझे
लालन, पोषण व रक्षण दुतरे बोणीच करीत नाहींत)

कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति ॥

अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥२॥

जनुष्टुभ्

कृपणासम दाता, ना झाला, होईल ना कदा ।

देई धन दुज्यांना जो त्या न हात दि लायितां ॥ २ ॥

गणायं—

विद्रु माणगासारखा दाता पूर्वी झाला नाहीं व पुढें होणार
नाहीं. (सर्पे माणगा दाता हान देताना घनाला हातानें
उचलल्याशिवाय कणा देईल!) पण कृपण हान छेदी न
लावता धन सोडता देतो. (मेत्यावर तें धन आरोआपच
होण्यांवे होतें.)

कृपणः स्वयंपूषद्वं न करोति भयादिव ।

भयिता यदि मे पुत्रः स मे विनं हरेदिति ॥ ४ ॥

भाषां

“झाला पुत्र मला तर तो मम घेईल वित्त हें ह्मन ॥”
जणुं काय या भयानें स्वस्तीसंगति करीच ना कृपण ४

गद्यार्थ—

“मला पुन झाला तर तोच माझे वित हरण करील” या भीतीने जणु काय कृपण हा स्वर्गीसंगहि करीन नसला पाहिजे

—०—

अयश्चणकचर्वणं फणिफणामणेः कर्षणं

करेण करितोलनं जरनिवेः पदा लङ्घनम् ॥

प्रसुमहरिवोचनं निशितसङ्गसंरोपणं

कदाचिदपि संभवेन्न कृपणाद्धनोपार्जनम् ॥ ५ ॥

पटका

लोखंडाचे चणे घावणें,

नागामणी ओढुनि घेणें

करीं तोलणें गजाल, पाणीं

समुद्र ओलांडुनि जाणें ॥

निजल्या सिंहा जागे करणें

सुतीक्ष्ण पद्मावर चढणें

शक्य कदाचित्; अशक्य कृपणा-

पासुनि घन हो मेळविणें ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

लोखंडाचे चणे घावणें, नागावरचा मणि ओढणें, हातावर हत्ती पेलणें, समुद्र पायीं ओलाढणें, निजल्या सिंहाला उठविणें, तीक्ष्णपद्मावर चढणें, हें सर्व एवढेच शक्य होईल, पण कृपणापासून घन मिळविणें शक्य होणार नाही.

—०—

रक्षन्ति कृपणाः पाणौ द्रव्यं कव्यमिवात्मनः ।

तदेव मन्तः सततमुत्सृजन्ति यथा मलम् ॥ ६ ॥

कार्य

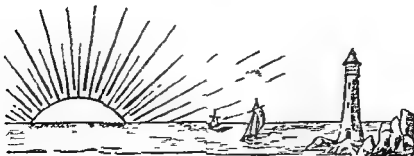
द्रव्या निजकव्यासम रक्षिति हातींच ठेवुनी कृपण ।

संत, परंतु मलापरि संतत त्यातेंच देति सोडून ॥६॥

गद्यार्थ—

कृपण हे धनाला, आपल्या हातींच ठेवून रक्षितात-इतक्या शक्तीने कीं जणू ते आपल्या अंगाचा पिंडच. जरूट सत तेंच द्रव्य टाकून देतात—जणू काय मलच.

—०—

वीर, धीर, शूर, विक्रमशाली, सत्त्वशाली, पराक्रमी, आर्य, तेजस्वी.

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशस्तथा ?
यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ॥
यद्द्वानरनलाङ्गलप्रहरणः सिंहो वनं ग्राहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृणां छिनोत्यात्मनः ॥१॥

शाहूळविक्रीडित

शूरांला पुढला स्वकीय, परका वा कोढला देश तो ?
जेथें वास करील तोच अपुल्या बाहुयले जिकितो ॥
शाखें दांत नखेंच घेउनि शिरे जो सिंह ज्या ज्या घनी
वृष्णा तो रुधिरें तिथेंच शमरी मस्तद्विपांमारनी ॥१॥
गद्यायं—

शूरावीराला अमुक स्वदेश, अमुक परदेश असे कधी वाटतें
काम ? ज्या देशात जाईल त्यालाच आपल्या बाहुबलानें जिंकून तो
स्वदेशी करून टाकतो (सिंह ज्या ज्या अरण्यांत (केवळ) दांत,
नखें (हेच जणु मांजर) अशीं शाखें घेऊन फिरतो तेथेंच मस्त-
द्विपांना मारून त्यांच्या रचानें आपली तहान भागवीत असतो

रत्नेर्महाद्वैस्तुतुर्न देवा

न भेजिरे मीमविषेण मीतिम् ॥

मुधां विना न प्रययुरिरामं

न निश्चिंतार्याद्विरमन्ति धीराः ॥ २ ॥

उपेन्द्रवज्रा

न तोपले देव अमोल रत्ने

महाविष्य व्यग्र न या भयानें ॥

मुपेविना थांपयिती न यत्ना

मुनिव्यापा टाकिती धीर ते ना ॥ २ ॥

गद्यायं—

(ममूरमंयनाचे वेडी) महाभोग्या रत्नें निपाटी व्हणून
देव हे हरमून गेले नाहीत, देवा, हाण्डल हें महाविष्य निपाट्यानें
मयप्रभु हाटे नाहीत. अमुनप्रभापें येव गार्धीपर्यंत वन त्यांनीं
घडविते नाहीत. येईलकी हे निघून कर्मागून वळत नाहीत

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥
अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्ययः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ३ ॥

वसततिलका

निंदा करोत अथवा स्तुति, नीतिमंत
येवो घरीं, दुरि पळो घन वा यथेष्ट ॥
ये अथ वा मरण दूर पुढें कधीं तें
सोडी न धीर तरि न्याय्य अशा पथातें ॥३॥

गद्यायं—

नीतिवेत्ते निंदा करोत वा स्तुति करोत, सपति तिच्या
इच्छारूप परांत येवो वा पळो, मरण आज येवो वा युगांनीं
येवो-वीतरात्री माणसें न्याय्य मार्गापासून वळत नाहीत

विनाप्यर्थधीरः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदं

समायुक्तोऽप्यर्थः परिभवपदं याति कृपणः ॥

स्वभाषादुद्धृतां गुणसमुद्रवाचातिविषया

श्रुतिं सैरी किं श्वा धृतकनकमालोऽपि लभते ? ॥४॥

शिवरिणी

पदा लाभे धीरा अधन असुनी धोर पद तें
असोनी संपत्ती पदहि वृषणा हीन मिळतें ॥

श्रुती सिंहाची-जी गुणगण निसर्गोचि वितरी
मिळे कां श्यानाला कधीं वनकमाला जरि घरी ? ॥४॥
गद्यायं—

सरा धीर-मग तो विर्येन अगग तरी बहुमानाचें पद
मिळवितोच उलट मोठी संपत्ति अगळेले वृषण करीत
अमानास्पद वरतात. स्वभावाने अनेक गुण मिळाला देणारें
त्याचें तेजोवैभव, हें, मोठ्या सोम्याच्या माळा घालणाऱ्या
कुशाळा पोडेंव लागत आणें ?

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते—

न शक्यते धैर्यगुणः प्रमर्दुम् ॥

अधोमुखस्यापि कृतस्य वहे-

नार्धः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ५ ॥

उपजाति

धीरास्य ये संकट घोर भारी

न धैर्य त्यागें परि तेंहि हारी ॥

मशाल केली उलटी जरी ती

ज्वाला न खालींच कधीहि जाती ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

धीराचा पुरुष संकटांनी गांजला तरी त्याचा धैर्यगुण काही
पुसला जात नाही. मशाल उलटी वेळी तरी तिची ज्वाला कधी
खाली जात नाही

— ० —

सन्यस्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चपा-

स्तान्नस्येप विशेषविक्रमरुची राहुर्न न वैरायते ॥

द्वायेव प्रसते दिनेश्वरनिशाग्रणेभ्यो भासुरौ

भ्रातः पर्वणि पश्य दाननपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ ६ ॥

शार्ङ्गविक्रीडित

विश्वी पांच सहा महाग्रह जरी होती गुरूच्या परी
त्यांशी, शीर्षविशेष ज्या प्रिय, असा राहुन पैच धरी
पर्वी, ज्या तनु शीर्षमात्र उरली तो दानधांचा पति
प्राप्ती केवळ सूर्य चंद्र असल्या तेजस्वि दोघांप्रति ॥

गद्यार्थ—

आकाशांत, शुक्र इत्यादि पाचसहा मोठे ग्रह असले, तरी,
राहु हा त्यांच्यातील वैर धरीत नाही कारण, त्याला, विशेष
पराक्रम वरून दाखविण्याची हीत असते, म्हणून, ज्याला,
केवळ होके इतकाच देह उरला आहे, असा, तो दानवपति,
प्राणवाचे ठायी, तेजस्वी सूर्यचंद्र, असल्या दोघांच्या दोन
खान्यांशीच झुंज घेत असतो.

— ० —

प्रेनेनापि हि शूरेण पादान्त्रान्वं महीतलम् ॥

क्रियते भास्करणेन स्फारस्फुरिततेजसा ॥ ७ ॥

अनुष्टुभ

एकही शूर पृथ्वीला पादाक्रान्त करी तसा ॥

असंत थोर तेजस्वी किरणांनी रवी जसा ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

आपल्या अत्यंत तेजस्वी किरणांनी जसा सूर्य, तसाच शूरही,
एनाकी, पृथ्वी, पादाक्रान्त (सूक्ष्मते पाद म्हणजे विरण)
करीत असतो

— ० —

स्वल्पं स्तायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थि गोः

श्वा लब्ध्वा परितोपमेति, न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये ॥

सिंहो जम्बुकमङ्कभागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ८

शार्ङ्गविक्रीडित

छोटें हाड वसामलीन मिळता निर्मांसही, गाईचें
येई श्वान खुपीत, सौरभ न जरी लाभे क्षुधाशान्तिचें
कोल्हा चालत अंति ये, त्यजुनि त्या, हत्तीच मारी हरी
सत्त्वा योग्यचि सर्वे इच्छति फलें आपत्ति आली
तरी ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

लहानसें लायुचरपीन तडवडलेलें मासहीन असें गाईचें हाड
मिळालें की पुढें स्वप्न—मग त्याची भूक कां लागे न भागेना,
उलट (मानी) सिंह मान, कोल्हासारखें (छुद्र) जनावर
आपण होऊन मांसीवर येऊन बसलें, तरी, त्याला सोडून हत्ती
घाहून लाईल संकटांत सुद्धा, जो तो, आपआपल्या सत्त्वाला
अनुसरूनच फलें इच्छतो

— ० —

प्रायः कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ॥

तथा पतत्यनार्यस्तु मृत्विण्डपतनं यथा ॥ ९ ॥

अनुष्टुभ

पडनिहि उठे चेडू-धैर्यवंत पडे तसा ॥

परि डेकूळ मातीचें जैसें-भोर पडे तसा ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

(पडणें कोणाबारी नुकत नाही, पण) धीराचा पुरुष पडतो
तो चेडूसारखा, पडून पुन्हा उभी येणारा भिना मान पडतो तो
मातीच्या डेकूळसारखा—नायमचाच ।

— ० —

कान्ताकटाक्षविशिष्टा न खनन्ति यस्य

चित्तं न निर्देहति कोपक्रुशानुवापः ॥

कर्पन्ति मूरविषयाश्च न लोभपाशै-

र्लोक्रयं जयति कृततपिदं स धीरः ॥ १० ॥

वसंततिलका

स्त्रीचे कटाक्षशर विधिति ज्या हृदी न
क्रोधाग्नि जाळित जया हृदया कधी न ॥
ओढी न ज्या विषय फेकुनि लोभ-जाल
जिंकी त्रिलोक सगळा असला सुधीर ॥ १० ॥
गद्यार्थ—

ज्या धैर्यशाली पुरुषाच्या हृदयाला, स्त्रीचे कटाक्षवाण भेदीत
(खोदीत) नाहीत; किंवा, क्रोधाग्नि ज्याचे हृदयाला जाळीत
नाही; किंवा, विषयमुळे ही, लोभाचे जाळे पसवून, त्यात ज्याला
ओढीत नाहीत, असला पुरुष सारे त्रिभुवन जिंकू शकतो.

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनरुपोलभित्तिपु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्वयतां, न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ११ ॥

आर्या

सिंहाचा छावा हा नुटुनि पडे मतही गजांवरतीं ॥
प्रकृतिच ही दारांची। अवलंबे तेज कां वयावरतीं? ११
गद्यार्थ—

सिंहाचे पिंही, वयाचे गाल मदान मलिन झाले आहेत
अशा हर्षावर नुटून पडते. हा दाराचा स्थावच आहे तेज हें
वयावर धोंडेच अवलंबून असतें ?

सूचीमात्रविभेदसंभ्रमगुणः श्रोणीशिवामभ्रुग-
मुत्तुंगस्तनमण्डलेषु लभते लीलारतिं कञ्चुकः ॥
नापचैर्निविदैर्निभिश्रयपुषां पुंसां मद्वायोधने
स्वर्गसीकुचवृश्मसंभ्रमपरीरम्भः कथं दुर्लभः ? ॥ १२ ॥

शांडिल्यिरीडित ।

जां चोर्त्री यनतेच केवळ तुई टोंचून मोठी गुणी
लीलारंग मिळे तिलाहि जर हो राजश्रियांच्या स्तनीं
योद्धांना, मग, वाणसंतति रणीं घायाळ जे लागून
होई दुर्मिळ काय स्वर्गमणी यांचें स्तनालिंगन? १२
गद्यार्थ—

चोटीमारी साधी वस्तु; पण दिवत'ना तिला गुमत्या
दुया टोंचल्या, एवढ्या गुण्याने, तिला जर राजश्रियांच्या
पुष्टमनार लीलारंग करावयास मिळतो, तर, युद्धाने शत्रू
वाण लागून पायाळ शातेच्या योद्ध्यांना, मनांतल्या अप्ताराचे
मनादिंगन काय दुर्मिळ असत ?

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ॥
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ? ॥ १३ ॥

आर्या

जर रविपादस्पर्शे निर्जोवहि सूर्यकांत भडके तो ॥
तर परकृत अपमाना तेजस्वी नर कसा सहन करितो? ॥
गद्यार्थ—

सूर्यासारख्या, महान् ज्योतीचा सुद्धा, पादस्पर्श (पायाच
स्पर्श-किरणांचा स्पर्श) होतो, सूर्यकांत मणसासारखा निर्जोव
पदार्थ, जर भडकून उठतो, तर, माणसासारखा माणूस-लाहि
तेजस्वी पुरुष, हा, दुस-यानें केलेला अपमान, कसा सहन करील !

वालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूमृताम् ॥
तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ? ॥ १४ ॥

अनुदुभ

पाद वालरवीचेही पडती गिरिदोखरीं ॥
जन्मे तेजस्वि पेशांचें वय कां वघणें तरी? ॥ १४ ॥
गद्यार्थ—

उगवला सूर्याची (वाल रवीची) सुद्धा गिरणें (पाद,
(पक्षी पाय) भूमृताच्या (बोगराच्या, राजाच्या) डोक्यावर
पडत असतात. तेज ज्यांच्या पाचवीला गुजले आहे (तेजसात
जन्मले) त्यांच्या वयाचा प्रश्नच कुठे येतो ?

न तेजसेजस्वी प्रस्तमपरेषां विपहते
स वस्य स्यो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ॥
मयूपैरथान्वं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाग्नेयमारा निवृत्त इव तेजोऽसि वमति ? ॥ १५ ॥

आर्या

तेजस्वी दुग्ध-यांचें पसरे तें तेज ना करी सहन ।
त्याचा स्वमायची तो

सहज असा निधिच देह घडवून ॥
दिनकर रवि आकाशीं
अविरत किरणां प्रकाश जधि देतो ॥
अपमानित जणुं होउनि
आगचि कां सूर्यकांत ओके तो? ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

दुसऱ्याचे तेज पसरलेले सहन न करणे, हा, तेजस्वी माणसाचा जन्मस्वभाव ब्रह्मदेवानेच घडवून ठेवला आहे. नाहीतर, सूर्य आकाशात, अरंडे तेजाजें प्रकाश देत असता, सूर्यकांत मणि अपमान झाल्यासारखा आग ओकतो, याचा दुसरा काय अर्थ लावायचा ?

एकचक्रो रथो, थन्ता विकलो, विपमा ह्याः ॥
आक्रमत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ १६ ॥

अनुष्टुभ्

एक चाक्र रथा, हाके लंगडा, अश्व सात ते ॥
तरीहि रथि तेजस्वी आक्रमी नभ सर्वे तं ॥ १६ ॥
गद्यार्थ—

सूर्याच्या रथाला पहावे तर एवच याक । हाकगारा (अरण) लंगडा । घोड्याची सव्या विपम । (सात) तरीहि सूर्य सर्वे आकाश पाद्रीकात करतो, कारण तो तेजस्वी ।

मत्तेभकुम्भदलने सुवि सन्ति शूराः
केचित्प्रचंडमृगराजयवेऽपि दृशाः ॥
किन्तु श्रवीमी घलिनां पुरतः प्रसङ्ग
कन्दर्पदर्पदलने विरळा मनुष्याः ॥ १७ ॥

यसंतनिलरा

मायी प्रमत्तहि गजा वधी जगिं शूर कोणी
सिंहा प्रचंडहि वधी परि अन्य कोणी ॥
शूरपुंढे वदत भी मन नायरोनी
कंदर्पगर्वे जिखी विरळाच कोणी ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

उन्मत्त हत्ती, सिंहा, प्रचंड विंड, मारणारे शूर पुष्कळच आहेत पण, मदनाचा गर्व जिखू शकणारा शूर विरळाच. हें सांगित याशिवाय मला राहवत नाही

ज्वलति चलितेन्यनोऽमिषिप्रकृतः पन्नगः पणां कुरुते ॥
प्रायः स्वं महिमानं क्रोधावन्तिपद्यते जन्तुः ॥ १८ ॥

आर्य

भडके अग्नि हलबुनी दुखायतां सर्प ही फणा करितो ।
यदुघा रागांतचि नर निजतेजातें पुनश्च सिळयीतो १८
शुभा० १५

गद्यार्थ—

हलबला असता विस्व प्रज्वलित होतो—पक्षा लावला की सापहि फणा काटतो साधारणपणे माणूस रागावला म्हणजे त्याचे खरें तेज प्रकट होतं

रामात् परः शूरतरो न कश्चित्
पराभवः स्त्रीहरणात्त चान्यः ॥
तथापि नार्द्धि प्रविशेश रामो
वंध सेतुं विजयी सहिष्णुः ॥ १९ ॥

पृथ्वी

कुणीहि जगिं राघवाहुनि न शूर झाला असे पराभव न घोट परिहरणाहुनी या दिसे ॥
तरी न उद्धांत राम बुडला; सहिष्णू मने रचीच परि सेतुबंध, विजयी अशा वृत्तिने ॥ १९ ॥
गद्यार्थ—

रामाहून शूर कोणी (झाला) नाही व स्वतःची पत्नी दुसऱ्यानी हरण करण्याहून मोठा पराभवही दुसरा नाही पण रामाने काही समुद्रात बुडून आगमहत्वा केली नाही तर चार सहन करीत त्याने विजयी वृत्तीने सेतु बांधला ।

तरन्ति मातङ्गपटावरदं
रणाग्लुधिं ये मयि ते न शूराः ॥
शूरास्त एवेह मनस्तारङ्गं
देहेन्द्रियाभ्योधिमिमं तरन्ति ॥ २० ॥

उपजाति

हस्ती-तरंगीं रणसागरांतं
जे पोहती ते मय शूर होती ॥
मनस्तारंगीं तनुसागरांत
तरेल तो शूर पटा जगांत ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

हत्तीरुपी लया असलेल्या, बुद्धरुपी समुद्रात, जे पोहतात त्यांना, मी शूर म्हणत नाही. मनोविकाराच्या लया असलेल्या, देहसागरांत, जे (न बुडता) तरंगतीत, ते खरे शूर ।

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विपादो, रणे च धीरत्वम् ॥
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥२१॥

भाषां

विमर्शे हर्ष न; संकटि—
दुःख न, जो धीरता रणीं दावी ॥
निभुवनमंडन ऐसा
सुपुत्र जननी कधीतरी प्रसूती ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

बैभव आले म्हणून हर्ष नाही, संकट आले म्हणून रोद नाही—युद्धात नेहमी धीराने राहणें अशा वृत्तीचा निभुवन—
भूषण मुलगा कचितच कधीकाळी जन्मत असतो

शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोऽपि सन्
भवति सुतरां वेगोदमं भुजङ्गशिरोर्विपम् ॥
भुवमधिपतिर्नालरस्योऽप्यलं परिरक्षितुं
न ललु धयसा जात्येवायं स्वकार्यसहो भरः ॥ २२ ॥

वाधरा

एकदा गन्धद्विपाचा
शिशुहि नमस्त्रितो अन्य मोठ्या गजांस ॥
नागाच्याही पिलाचें
हुतगतिविप तें डार मारी नरास ॥
छोट्याही घालराजा
क्षम सकल असे रक्षिण्याला जगातें ॥
कार्याचा भार साहे
कुणि फांथि न धरें; दोई रक्तांतची तें ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

(एका विशेष जातीच्या) गंधगजाचें पिछेंगुदा इतर हत्तींना
ताऱ्यांत ठेवतें सर्पाच्या पिछेंगेहि विप जल्द चढणारें व
भयंकर अमर्ते, वालरी राजा जगाचें राज्य हारूं शकतो—महान
कार्याचा भार सहन करण्याची शक्ति ही बघावर नमते, ती
जन्मजात रक्तांतच असते

भाषां

वाच्याच्या क्षोभातें
प्रलयीं हालोत थोर गिरिहि भले ॥
निश्चल मन धीरांचें
कसल्याही संकटीं कधीं न चळे ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

प्रलयशाली, वाच्याच्या आघातातें, प्रत्यक्ष डोंगर पर्वतही
हालोत विचारे। पण धैर्यवृत्ताचें निश्चल मन, कसल्याही संकटींनीं
चळत नाही

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वा—

मलयतशुद्धदयामनुवर्तमानाम् ॥

तेजस्विनः सुखमसूनपि संयजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥२४॥

हार्दलविक्रीडित

देई जन्म सलज्जातदिक गुणां, जी स्वीय मातेपरी
विचारिं अतिशुद्धः जी अनुसरे त्यां नित्य आज्ञाकरी।
सत्याचें मत हेंचि ज्यां व्यसनसैं ऐसेचि तेजोनिधि
प्राणांही त्यजिती सुखें, न परि ही येदी प्रतिज्ञा कधीं श
गद्यार्थ—

सत्याचे मत हेंच ज्याचें व्यसन असे तेजस्वी पुरुष, शुद्धातें
स्वतःचे प्राण देतील पण, जी त्याच्यात सलज्जातदि गुण उत्पन्न
करते, जी त्यांना मातेसारखी वाटते, जी निर्मल मनाची व जी
त्यांना सतत अनुसरत अगते अशी प्रतिज्ञा मात्र कधीं सोडणार
नाहीत

विरम विरसायासादस्मादुरध्यवसायतो
विपदि महतां धैर्येष्वंसं यदीक्षितुमीहसे ॥

अपि जडमते कल्पापाये व्यपेतनिजप्रमाः

कुलशिरारिणः क्षुद्रा नेते न वा जलराशयः ॥२५॥

हरिणी

“त्यजित्ति धृति कां विमो मोटे ?” तुला जर पाहणें
निफल तर रे हे दुःखान्त प्रयासचि सोडणें ॥
प्रलयसमर्थी, मूर्ख ! जाती निजजन्म सोडुनी
कुलशिरारि तसे अगदी येसे न नीचचि हे कुणी ॥२५॥

चलन्तु गिरयः पामं युगान्तपरनाहवाः ॥

कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणां निश्चलं मनः ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

हे मूर्ख ! मोठे लोक हे संकटांचे वेळी आपले धैर्य सोडून वसतात की काय हे पाहण्याची तुला जी अपेक्षा आहे ती विकल, निश्चित दुःखान्त ठरणारी, असल्याने तू मोडून दे. प्रलम्भाची आपापले स्थान सोडून जाणाऱ्या कुलपिरिप्रमाणे किंवा ससुत्राप्रमाणे हे काही कोणी छुद्र नव्हेत (शोर लोक आपले कमप्राप्त वनैव्य कमण्याही संकटांनीं हगमगून सोडीत नाहीत.)

स एव धन्यो विपदि स्वरूपं यो न मुञ्चति ।
त्यजत्करैस्सप्तं हिमं देहं न शीतताम् ॥ २६ ॥

आर्य

सोडी न संकटांतहि,
जो निजरूपास धन्य तो जगतीं ॥
हिम, पोळतां उन्हात,
सोडी तनु, परि न शीतता कधि ती ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

संकटांत घुळा जो आपला स्वभाव सोडीत नाही तोच परा धन्य । हिम हे उन्हात तापले तर खऱ्याचा देह सोडत पण शीतता सोडीत नाही.

अलतं सिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि दि व्यल ।
मा तुषामिनिवानिचि धूमायस्य चिरं पुनः ॥ २७ ॥

अनुष्टुप्

जळ तुं ज्योतिरूपानें क्षणही कोलितापरी ॥
नफो धुमसर्गेन दीर्घ ज्योतिरीण तुसापरी ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

दुर्मुखाच्या कोटिनाप्रमाणे, क्षणभर की होईना, तू ज्योतिरूपानें पेट ये; पण माताच्या तुसाप्रमाणे जाळ न होत । धुमसत दीर्घाळा जगू नको.

संप्राप्तमयमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ॥
कस्तस्य पौरुषेणार्यो महताप्यल्पचेतसः ॥ २८ ॥

अनुष्टुप्

अपमान मिळालेला जो स्वतेजें न धूतसे ॥
अर्थ तत्पौरुषा मोठ्या काय हो ? छुद्र तो असे ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

धुवण्यांनीं स्वतःचा केलेला अपमान, जो स्वतेजानें धुऊन टाकीत नाही त्या छुद्रचिंताच्या मोठ्या पौरुषाला काय अर्थ आहे ?

एतावानेय पुरुषो यदमर्षो यदक्षमी ।

क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २९ ॥

अनुष्टुप्

प्रतिकारी स्वाभिमानी खरा पुरुष एक तो ॥
नित्यक्षमी लाथखाऊ, न स्त्री, पुरुषही न तो ॥ २९ ॥
गद्यार्थ—

अपमानाचा प्रतिकार करणारा, व लावलेला क्षमा न करणारा एवढाच काय तो मनुष्य पुरुष म्हणता येईल. खारखी क्षमाच करणारा व सहन करीत बसणारा (लाथाखाऊ) हा स्त्रीयुद्धा म्हणता येणार नाही—पुरुष तर नव्हेच नव्हे.

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं निरत्ना वा भोक्ष्यसे मदीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ क्रीन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३० ॥

अनुष्टुप्

मरुनी स्वर्ग लाभे वा जग भोगिनि जिंकुनी ॥
ऊठ यास्तव पार्था ! तू युद्धा निश्चय बांधुनी ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

(गीता. कृष्ण अर्जुनास म्हणतो—) युद्धांत एकतर तू मरशील किंवा जिंकशील. मर्यादा तर तुला स्वर्ग मिळेल; जिंकलास तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील. तेव्हा हे अर्जुना ! (रोन्हीकटून घुसें हितच अवस्थानें) युद्धाचा निश्चय करून ऊठ.

स्पृहयति भुजपोरन्तरमायतकरवालकरहविदीर्णम् ।

विजयश्रीर्वीराणां व्युत्पन्नप्रौढयनितेय ॥ ३१ ॥

आर्य

सुवप्रौढव्रीपरि विजयश्री ही सदैव हृच्छितसे ॥
वीरचें वृक्षःस्थल खड्गमखांनीं विदीर्ण बहु येसें ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

जाणवी प्रौढ स्त्री, ही ज्याप्रमाणे (रतिक्रीडेंत) खनखानीं विदीर्ण केलेले, असे, वृक्षीचें मुजामधले अंतर, म्हणजे, वृक्ष मूळ (तेथे विप्राति येण्यास) इच्छिते, त्याप्रमाणे, विजयलक्ष्मी, ही, तत्प्राप्ती विदीर्ण झालेले असे वीराचें वृक्ष स्थळ इच्छिते ! (इतरत्र ती मिथ्याति येणार नाही.)

मान; स्वाभिमानी; निस्पृह; अपमान; निर्लज्जपण; लाचारी; मिथ्याभिमान.

सहते शरशतघातानन्धः सहते कदापि नैव कदापि ॥
सहते विपत्सहस्रं मानी नैवापमानलेशमपि ॥ १ ॥

भाषा

शरशत सहते तुरग, परि,
कधी न चाबूक तो कटी सहन ॥
सोरी सहस्र विपदा,
मानी, परि अल्पही न अपमान ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

घोडा (अर्थांत जानिवंत) शेंकडों बाणावा माराही सहन करतो, पण, चाबूक सहन करणार नाही मानी मनुष्यही सहस्र शेंकडे सहन करील, पण, घोडाही अपमान सहन करित नाही.

पादाद्वयं चतुर्थाय मूर्धानमधिरोहति ।
स्वस्यादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ २ ॥
अनुष्टुप्
पादाघातं, उठोनी जी चटुनी वसते शिरां ॥
अपमानेहि जो स्वस्थ, त्याहुनी धूळ ती बरी ॥ २ ॥
गद्यार्थ—

अपमान झाला, तरी प्रतिकार न करता, जो स्वस्थ राहतो, अपन्या मुर्दागपेक्षा, पायांनी तुडविली, तरी जी उठून तुडवणा-
राच्या शोक्यावर जाऊन बसते, ती धूळ बरी.

तानदाभियते लक्ष्म्या तावदस्य शिरं यशः ॥
पुरुषस्तानदेवामो यावन्मानान्न हीयते ॥ ३ ॥

भाषा

तोंवर लक्ष्मी घरिते, तोंवर तत्कृति राहते टिकून ॥
तोंवर पुरुष असे नर, तोंवर सांभाळुनी असे मान ॥ ३ ॥
गद्यार्थ—

तोंवरच लक्ष्मी त्याच्या आभवाला येते; तोंवरच त्याची कृति टिकून राहते, तोंवरच तो पुरुष या नांवाला पात्र जगतो, तोंवर, मनुष्य आपला मान संभाळून राहतो.

श्वशुरगृहनिवासः स्वर्गलुप्तो नराणा-

मिति भवति विवेकी पञ्च वा षड् दिनानि ॥

दधिमधुघृतलोभान्मासमेकं वसेच्चे-

द्वयति विगतलज्जो मानवो मानहीनः ॥ ४ ॥

शाईलविक्रीडित

घाटे स्वर्गसमान वास्तु मनुजा जो सासऱ्याचे घरी होतां पांच सहा दिनावधि, तथा औचित्य येई परी ॥
लोभानें, मधु, दूध, तूप द्रवि या, मासैक राहें जधीं सांडोनी बहुमान मानव तिथें निर्लज्ज होई तधीं ॥ ४ ॥
गद्यार्थ—

माणसांला, आपल्या सासऱ्याच्या घरी राहणें, जें अपरी स्वर्गसमान घाटें, तें, पाचसहा दिवसांपर्यंत झालें, तर, त्यांत औचित्य आहे. पण जर, श्वशुरगृहाच्या साखर, दूध, तूप दई अत्या लोभाला बळी पडून माणूस महिनाभर तिथें राहिला तर त्याचें तें राहणें, मानहीन व निर्लज्जपणाचें होतें.

सुखान्नोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोऽपि कष्टां ददा-
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु गच्छत्स्वपि ॥
मत्तेभ्येन्द्रविभिन्नकुम्भमपि गितप्रासैकवदस्पृहः
किं जीर्णं कृणमत्ति मानमहतामप्रेसरः केसरी ? ॥ ५ ॥

शाईलविक्रीडित

म्हाताला, थकला, भुका, काटिणही

आली दशा त्या जरी

गेले तेज त्रिलोपुनी तरि, गळां

स्वप्राण आले तरी ॥

हत्ती मत्तचि मागनी कवळ तो

त्याचा अशी ज्या स्पृहा

मानीघेष्ट कधीं सुकें गमतही

शाईल कां सिद्ध हो ? ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

भुक्तेन कळकळला, वार्धक्यानें क्षीण झाला, बकला, दया सर्वे
वाजूनीं कठीण झाली, तेज लयाला गेलें, अगदीं प्राण गळ्याशीं
आले, तरी मानी प्राण्यत ग्रेष्ठ, व ज्याची एकच इच्छा, कीं,
उन्मत्त हत्तीना मानून त्याच्या गंडस्यकातील नांस खावें, असा
सिंह, कधीं मुक्तेलें गवत खाईल ?

न कचिच्च वहिर्यान्ति मानिनां प्रार्थनागिरः ।
यदि निर्यातुमिच्छन्ति तदा प्राणपुरस्सराः ॥ ६ ॥

शायी

मानी, कर्धि तोंडांतुनि
शब्द भिकेचे निघूं न देतील ॥
जरि निघती, कर्धि, तरि ते
प्राण पुढें घालुनीच निघतील ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

मानी मनुष्याच्या तोंडातून, भिकेचे शब्द, कधीं निष्कारण
नाहींत. जर कदाचित् निघाले तर, ते प्राणाना पुढें घालून
वेचतील—(म्हणजे प्राण गेले, तरी, ते कीक मागणारच नाहींत.)

लाडूलचालनमध्वरणावपतं
भूमौ निपत्य यद्गोदरदर्शनं च ॥
श्वा पिण्डदस्य क्रुते; गजपुत्रवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशैश्च भुङ्के ॥ ७ ॥

वसंततिलका

श्वा पुच्छ हालवित लोलण पांथि घेतो
पोशील त्या उदर आनन दाखवीतो ॥
डोलांत पाहत परी गज, शेंकडों तो
घे आर्जवें करुनिया, मग घांस खातो ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

(लाचार आणि मानी दोघांना एकत्र आणून विरोध दाख-
विता आहे. यांत कुत्र्याच्या विषयीं उच्चम खासापोषि आहे.)
तुनें अस देईल त्याच्यापुढें, शेपट हलवितें, पायाशीं लोलण घेतें,
जमिनीवर पडून आपलें पोटा आणि तोंड दाखवितें । पण, मानी
हमी, हा डोलांत पहात, (माहुताडून) शेगडों आर्जवें करून
घेतो आणि मग पुढें घांस घातो.

उद्दीना गुणपत्रिणः सुखफलान्याराद्विकीर्णान्यधः
पर्यस्ताः परितो यशःस्तवकिताः संपहृतापहृयाः ॥
आगेनापमृतः प्रमोदहरिणश्चाया कथान्तं गता
दैव्यारण्यमतद्भजेन सहसा भग्नेऽभिमानद्रुमे ॥ ८ ॥

सुर्मदारमाला

उडाले गुणांचे सुपक्षी; सुखाचीं
फलें सर्वे विस्कारिलीं खालतीं ॥
यशोरूपही गुच्छ, अन् वैभवाची
झडे पालवीही तरुभोंवतीं ॥
यज्री मोदसारंग आर्घीच; घातां
मुळीं सांवलीचीं न आतां उदे
झर्णी स्वाभिमानद्रुमा दैव्यरूपी
गजें घन्य, या भंगितां हाय! दे ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

(माझे) स्वाभिमानरूपी झाड, अचानक, दैव्य, (लाचारी)
नांवाच्या रानटी हत्तीनें उगडून डाकल्या बरोबर, गुणरूपी
पक्षी या झाडावरून उडून गेले, इतरपक्षी फलें सर्वे खालीं
विस्कारून पडलीं, कीर्तिरूप पुष्पांचे गुच्छ आणि वैभवरूपी
पहव खालतीं मोबतीं झडून पडले; आनंदरूपी हरिण आर्घीच
येथून सदकून गेला, आणि (आल्या गेल्याला दुसरें काहीं नाहीं
तर निदान छाय तरी कोठलाही दृष्ट देतो) ती छायी एडां
नावाला उरली नाहीं. (स्वाभिमान सोडून लाचारी पात्ररणाच्या
जीवनाची काय दशा होते; पहा !)

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः
ख्यातस्य विभवेयंशान्तिं कवयो दिक्षु प्रवन्वन्ति नः ॥
इत्थं मानद ! नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं
यद्यस्मात्परापङ्क्त्योऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ ९ ॥

शार्दूलविक्रीडिव

तूं राजा; तर मी गुरूचरणें ये प्रज्ञा, तिनें उन्नत
तूतें वैभवकीर्ति; कीर्तिं ममही लोकां कवी वर्णित ॥
गर्विष्ठा! न असें विरोपचि तुझ्यामाझ्यांतलें अंतर
माही निःस्पृह मी, परापङ्कत मला होशील वृहीतरा ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

ते राजा (म्हणून उच्चपदस्थ असतील) तर अम्हणीही गुरूपासनाप्राप्त प्रज्ञा व अभिमान यांनी उन्नत (उच्च मान करून चालणारे) आहोत, ते आपल्या वैभवाने प्रसिद्ध, तर आमची (ज्ञानाची) कीर्ती कवि सर्व दिशांत पसरवीत आहेत पहा गर्विष्ठा ! याप्रमाणे तुझ्याआसच्यात काही विशेषते अवतर नाही तेव्हा (उगाच राजेपणाची ऐट आपणून) आम्हांसारख्या विद्वानांशी तू पराभूमुख होशील तर (ध्यानात ठेव,) आम्ही शुद्धा अलंते नि स्पृह आहोत.

—o—

अमीपां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्न्येवसितम् ॥
यदाद्यानामग्रे द्रविणमदनिःसक्तमनसां
कृतं ग्लानव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ १० ॥

शिक्षारिणी

स्थिती ज्या प्राणांची, जल कमलपत्रांवर, तशी न केळी त्यांसाठी कृति मतिविना काय नि कदाही ? ॥ पुढे धीमंतांच्या, धनमदभरे खुंद, असल्या गुणांची मी केळी, स्तुति, न धरतां लाज, अपुल्या १० गद्यार्थ—

कमलाच्या पानावरील पाण्यादत्ती (चंचल) स्थिति ज्या प्राणांची आहे, त्या (धुरा) साठी मी आजपर्यंत, विवेक सोडून काय काय केले नाही ? धनमदाने पुढे झालेल्या धीमंतांच्या पुढे, लाज सोडून, मी स्वतःच्या गुणांची स्तुति करण्याचे पातक शुद्धा केले !

—o—

पुण्ये प्राप्ते, वने वा

महति, सितपटच्छन्नपालीकपाली-
मादाय न्यायगर्भं

द्विजद्वुतद्वुतमुग्धमधूचोपकण्ठम् ॥

द्वारं द्वार प्रवृत्तो

यसुदरदरीपूरणाय क्षुधातो

मानी प्राणी स धन्यो

न पुनरुदिनं तुल्यकुन्धेपु दीनः ॥ ११ ॥

अन्धता

हांकोनी घेत हातीं
सुनगारें वलि वा खपरी शुभ्रवर्णी
न्यायी, धृष्टे हुताच्या
भुरकट यनल्या श्रोत्रियांच्याच दारी ॥
मानी प्राणी, फिरे जो
वण वण, भरण्या, खांच पोटांतली ती
लोखीं तो धन्य ! नित्य
स्वसमनरपदीं दीनता हो जळो ती ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

(मधुकरीसुद्धा श्रेष्ठाच्या घरची घावी, स्वतःसारख्याच सुद्रापाशीं दीनता दाखविणें ही मोठ मानहानीची !) हातत शुभ्रवस्त्रात झाडलेली खापरी घेऊन, बागल्या गांवांत वा वनांत, धमेकमीच्या आहुतीच्या धुरांनं भुरकटलेल्या, न्यायी प्राण्यांच्याच दारी, पोटा भरण्यासाठी मानी प्राणी फिरतो, तो धन्य ! स्वतःच्याच तुल्यस्थितीतल्या माणसापाशीं रोज दीनताणें हें, मानहानी करणारें, मागणें नको

—o—

“पातालाज्ज विमोचितो घत बली, नीतो न मृत्युः क्षयं
नोन्मृष्टं शशिलाब्धनं सुमलिनं नोन्मूलिता व्याधयः ॥
शेषस्यापि भरं विधृत्य न कृतो भागवतारः क्षणं”
चेतः सत्पुरुषाभिमानमनिशं मिथ्या बहुच् खियसे १२

सुमंदासाला

“न पाताळिंचा मीं यडी मुक्त केला

न अद्यापि मृत्युस वा जिकिलें ॥

न चंद्रस्य वा डाग मीं नष्ट केला !

खणोनी न रोगांस वा काढिलें ॥

न वा अज्यही काळ देवोनिया हात,

मीं शेषमारास केलें कमी” ॥

मना! कष्टमी व्यर्थ मिथ्याभिमाने

“जणूं काय मोठा महात्माच मी” ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

म्हणे-पाताळंतल्या यडीची अद्याप मुक्तता केळी नाही ! कारण म्हणे, मी अजून मृत्यूचा नायनाट केला नाही ! चंद्रावरचा तो पायेरटा डाग मी अजून पुसला नाही ! जगांतले रोग रागून काढले नाहीन ! शेतावरचे भोवें क्षणभर स्वतः उचलून घेऊन मी त्याचा अद्याप भार कमी करूं शकलों नाही ! हे माझा मना ! स्वतःला कोणी महात्माच मानून (त्याचाच साधगारी करूं स्वतःला साधणूं नाहीत म्हणून) मिथ्याभिमानाने हट्टहट्ट वा उगाच स्वतःला दुसऱा करून घेत आहेत ?

प्रकरण १५ वें

दाता, दात्री, दातृत्व—

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
यक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ १ ॥

अनुष्टुप्

शंभरपंत मिले शूर, सहस्रांतचि तीव्रधी ।
यक्ता दश सहस्रांत, मिले दाता न वा कधी ॥

किंवा उपजाति

शतामधें शूर चुकून एक
त्रिद्वान् सहस्रांत चुकून एक ॥
दहा सहस्रांतहि एक यक्ता
असे नसे वा परि एक दाता ॥ १ ॥

गद्यायें—

शमरांत एकादाच शूर निघतो सहस्रांत एकादाच पंडित
नेघतो, दशसहस्रांत एकादाच यक्ता असतो, पण, इतक्या मोठ्या
उपदेष्टे दि दाता सापडेल, की, नाही, याची वानवाच

—०—

शतुरुत्तरतचित्तस्य गुणयुक्तस्य चार्थिनः ।
दुर्लभः सल्ल सयोगः सद्बीजक्षेत्रपौरिण ॥ २ ॥

उपजाति

श्रीमत दाता हृदयी उद्गार
त्या याचिताही गुणयुक्त शोर ॥
संयोग हे दुर्मिल होति ऐसे
सुपीऊ शेतत सुपीऊ जैसे ॥ २ ॥

गद्यायें—

महोदार असा दाता व गुणयुक्त असा याचक, असा योग,
चांगल्या बीजाळा सुपीक शेत मिळण्यादरका दुर्मिल आहे

—०—

एवेन तिष्ठाताधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥ ३ ॥

अनुष्टुप्

पद्माचा पालथा (वरती) हात
दुज्याचा उलथा (खालती) असे ।
दाता याचक हा भेद
हातांवरनिही दिसे ॥ ३ ॥

गद्यायें—

दाता कोण व याचक कोण हे, हातांच्या स्थितीवरून बटवून
धानात येत दाताचा पालथा (शब्दश - वरती) असतो
व याचकाचा उलथा (शब्दश - खालती) असतो

—०—

तापस्वीतिर्भवेद्धोके यावदानं प्रदीयते ॥
यत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ४ ॥

अनुष्टुप्

जोंबरी दान हो घातें, तोंबरी, प्रेम राहतें ॥
यासरूं, भाटतां दूध स्वमातेसहि सोडितें ॥ ४ ॥
गद्यायें—

मनुष्य पुणवळ दान देत असतो, तोंबर खाकर प्रेम करणा-
राचें प्रेम टिकतें दूध भाटल्यावर, वामरू, प्रलक्ष आपल्या
भाईवाच, त्याच बरीत नाही का ?

—०—

दानोपभोगरहिता दिवसा यान्ति यस्य वै ।
स लोहकारमन्त्रेण स्वसन्नपि न जीरति ॥ ५ ॥

अनुष्टुप्

दिन जातो जयाचे, न दान देत न भोगत ।
लोहाराचाच तो भाता श्वास घेतो तरी मृत ॥ ५ ॥
गद्यायें—

ज्याचें आयुष्य, सपत्नीचें दान न देता, किंवा, न उपभोगताने
सपत्न आहे, तो, लोहाराचा भाताच समजावा श्वास घेतो पण
जिवंत नव्हे

—०—

गौरवं प्राप्यते दानाज्ज तु वित्तस्य सचयात् ।

स्थितिर्भ्यः पयोदाना पयोधीनामधः स्थितिः ॥ ६ ॥

अनुदुम्भ

उच्चता येद् दानानं, न द्रव्या सांठूनि ती ।

अमती मेघ आनाशीं समुद्र नित खालतीं ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

दानान् उच्यते, द्रव्य सांठून येत नाहीं मेघ आनासात (जन्दाण करणारे, उच्यमानां) व समुद्र खालतीं (जलसंचय करणारा, आगदीं खालच्या सगदींण)

अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः ।

प्रतिकूले विधौ देयं यतः सर्वं हरिष्यति ॥ ७ ॥

भावार्थ

घात्रे सुदृढ असतां, कारण भांडार देय भरणार ॥

घात्रे दुर्दृष्टांतहि, कारण, तें सधे तोच हरणार ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

देव अनुकूल जगता दान घात्रे कारण भांडार भरण्यास लागेली देय जिद्द अमती दुर्दृष्ट आले, तरी, घात्रे कारण, नाहीं गर देवच सर्व हरणार ।

दाना नीचोऽपि सेव्यः स्वाग्निष्कन्धो न महानपि ।

जलार्थी पारिधिं शक्त्या नीचं सूपं निषेजते ॥ ८ ॥

भावार्थ

भावार्थ

कोणी म्हणती “ निजले,”

“गेले बाहेर,” या असें कोणी ।

“आहेत आंत,” कोणी,

“गेले कोठें कळे न तें,” कोणी ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

(दानूच मिरविणाऱ्या पण वास्तविक याचकांना तुसवेव येऊविणाऱ्यांच्या परीं याचकांना काय सांगतात तें पहा—) कोणी (कोणाजुणाचे नोकर) म्हणतात—“घनी निशे आहेत ” कुठें सांगतात “बाहेर गेले आहेत ” कुठें सांगतात “आत (अतर्गुदांत किंवा सासणी कामांत) आहेत,” कुठें सांगतात “कुठें गेले तें माहीत नाही ।”

भीयता कथमभीप्सितमेपां

दीयता हृतमयाचितमेव ॥

त धिगस्तु फलयन्नपि बाब्ध्या—

मर्थियाग्नरसरं सहते यः ॥ १० ॥

यसंतनिरका

कैसें फळे तुजति ईप्सित काय त्या तें ?

देई अयाचितचि त्वाणि याचकातें ॥

धिमात त्या, फट्टुनि इष्टदि सहा ज्यातें

येतील दीनवच तोरि थोरणे तें ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

याचकाल काय हवें, तें (त्यानें याचना केव्हादिसाच) कसें बळगार ? पण, त्वा (याचना करले माग पाहून त्याला) धिमात (थापणेनी) त्यानें न मागतांच स्वरित दे । दावडनें,

गद्यार्थ—

दाता दान देताना, याचकांचें विदम्वन करील, त्यांना वीनताणें बोलण्यास लावून राजवीर, तर, त्यासुद्धें, जें पाप दान्याला लागलें, तें, मग सावकाशीन दान जरी दिलें, तरी (त्या दानाच्या पुण्यास मुद्रां) पुनळें जात नाही

युद्धान्ते पक्षिपशः पठन्ति शुक्रसारिकाः ।
दातुं शक्नोति यो वित्तं स शूरः स च पण्डितः ॥ १७ ॥

अर्थ

पशुपक्षीही लढती, पोपट अन् सारिकाहि शिकतात ।
ते शूर, तेचि पंडित, वेळें जे शकति मान निजनिच्छे २२
गद्यार्थ—

केवळ लडण्यानें कोणी शूर होत नाही कारण पशुपक्षीही लडतात पडण्यानें केवळ कोणी पंडित होत नाही कारण पोपट व साळक्याहि शिकतात पण आपली संपत्ति देऊ शकतो तोच शूर व तोच पंडित

कर्णस्त्वचं शिनिर्मांस जीवं जीमूतवाहनः ॥
ददौ दधीचिरस्त्रीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥ १३ ॥

अर्थ

त्वहू कर्ण देह, मांसहि शिवि अन् जीमूतवाहन प्राण हाडे दधीचि देई, देतां योरांसि वज्र्यं काहीं न ॥ १३ ॥
गद्यार्थ—

कर्णनें त्वचा (कवच) दिली, शिवीनें मांस दिलें, जीमूत-वाहनानें प्राण दिले, दधीचीनें हाडें दिली. महात्म्यांना, अदेय (देण्यान वज्र्य) अशी कोळीन नसु नाही

देहीति यस्तु कामस्य यहुः समुपजायते ।
दाता चेत्तद्विजानीयाद् दद्यात् स्वपशितान्यपि ॥ १४ ॥

अर्थ

‘घा’ म्हणतां जे घडतें दु ख मना, तें वळेले दात्यास तर तो देईलचि निजमांसहि काढून याचका खास १४
सुभा० १५

गद्यार्थ—

याचकाच्या तोंडातून, ‘घा’ हे शब्द निघतांना, त्याच्या मनाने ज्या यातना होतात, त्या, जर दात्याला, दयाळ्या तर, दाता, आपल्या अगतलें मांस मुद्रा, काढून, त्या याचकाने देईल

दातुरपचिसम्प्राप्तौ याचके समुपस्थिते ।
‘नास्ती’ तिवान्जीवितयोर्नेहिर्निःसरणे रणः ॥ १५ ॥

उपपत्ति

आपत्तिनें ग्रस्त असून दाता
त्याच्या घरीं याचक हाय! येतां ॥
‘नाही’ असा शब्द जधीं निघे, तो
घाणीजिजांचा क्षणडाचि होतो ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

दात्यावर संशय आलें असतांना, नेमका त्याच्याकडे याचक आल्यास, खाल्य, ‘नाही’ शब्द तब्यारण्याच्या केटी, (“आधीं कोणी देहाबाहेर पडावें” याविषयी) घाणी व प्राण यांच्यांत क्षणभर होतो (अथे शब्द बोलण्यापेक्षा प्राण जावोत अथें त्या दात्यास वाटतें)

सस्यस्तु ते ! निर्गलितान्गुगर्भं
शरदूपनं नार्दति चातकोऽपि ॥
पर्यायपीतस्य सुरैर्दिमाशोः
कलाक्षयः शग्व्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

उपपत्ति

सुखी रहा! चारि गळून रिक्त
शरदूपना चातकही न याची ॥
क्रमें पिता देव सुघेसि, कोर,
पूर्णाहुनी सुंदर त्या शशीची ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

(रघुराजान, आपली सर्व संपत्ति, यज्ञामस्य दान देऊन तो खत अक्षरस अकिंचन श्राव्य अशा वेळी त्याचकडे एक याचक आला त्यान, राबाची ही स्थिति पाहतां, त्याच तोंडून, याचकने-पेवनीं घन्योद्गाराचे शब्द बाहेर पडले—) रघुराजा । सुखी रहा । जगाच्यातले सर्व घाणी गळून गेले, अशा, शरदू ऋतूची मेघापाशा, चातक मुद्रा, जलाची याचना करीत नाही क्रमान,

पाळीपाळीनं, देवांनीं सुधा प्राशन केल्यामुळें कलाक्षय होऊन उरलेली, चंद्राची लहान कोर, ही, (त्याच्या वाडीपेक्षां) पूर्णचंद्रापेक्षां, अधिक पूज्य असते (लोक प्रतिपन्ध्राची पूजा करतात पूर्णचंद्राची नव्हे) त्याप्रमाणें, तुझा समृद्ध राजवैभवापेक्षा तुझी आजची ही रिकावस्थाच सुंदर आहे)

(हा श्लोक दोन निरनिराळ्या श्लोकांचे अर्थ जोडून केला आहे)

वृषातैः सारङ्गैः प्रति जलधरं भूरि विरुतं
धनैर्मुक्ता धाराः सपदि पयसस्तान्प्रति मुहुः ॥
रगनां के मेघाः ? क इह विहगा वा जलमुचा-
मयाच्यो नार्तानामनुपकरणीयो न महताम् ॥ १७ ॥

भावार्थ

वृषातैः सारंगानां घनांस आक्रोश फार जधि केला ।
दिधले पुनः पुनः त्यां मेघानांही त्वरेचि वृष्टिजला ॥
घन कोण त्या रगनांचे? खग नि घनांचेहि काय हो नातें?
आतांस याचितां ना देतां ना, कुणिहि वर्ज्य धोरतें १७
गद्यार्थ—

वृष्णातैः सारंगानां, मेघांकडे पाहून, पाण्यासाठीं आक्रोश केला तो काय, आणि मेघांनीं तावडतोन पुन पुन्हा जलधारा सोडल्या त्या काय ! ते पक्षी मेघांचे कोण ? आणि मेघ पक्ष्याचे कोण ? पण दु खिताला, कोणापाशीं मागावें, शबहल, विभिनिषेध नसतो, आणि, कोरांना, दान देतांना अमुकाला यावें, अमुकाला देऊं नये, असें, वर्ज्य अवर्ज्य, कोणी नसतें । दु खिताला अयाच्य असे कोणी नसतें—योरांना अनुपकरणीय कोणी नसतें

मणिः शानोद्घोदः समरविजयी हेतिनिहतो
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानमुलिनाः ॥
कलशेषध्वन्द्रः सुरतमृदिता घालललना
तनिम्ना शोभन्ते गलितविमनाश्चार्थिषु नृपाः ॥ १८ ॥

भावार्थ

पैलू पाडुनि रत्न, घोर विजयी घायाळ युद्धामधीं
हत्ती क्षीण मद स्मृतिः शरदीं रोडावलेली नदी ॥
चंद्राची उरली कलाहि, सुरतें याला परिमलान ती
देवोनी घन याचकां नृप; असे हे क्षीणची शोभती ॥

गद्यार्थ—

पैलू पाडताना, सद्गणेशवर घासून मिजलेलें रत्न, युद्धात जखमांमुळें, क्षीण झालेला विजयी घोर; मद बाहून बाहून क्षीण झालेला हत्ती, शरहतूत वाळवंटें उघडीं पडलेली, रोडावलेली नदी, चंद्राची कलाक्षयानंतर उरलेली कोर; सुरतभ्रमने थकलेली बाळ, याचकाना घन देऊन गलितविभव राजा; या सर्वांना त्याची सौम्यता, हीच, (त्याच्या पुष्टीपेक्षा) अलंकाराप्रमाणे सुंदर शोभिवंत होते

मेरुर्दूरगतो महान् हिमगिरिः प्रालेयमात्रोऽभव-
चंद्रः श्रीसहितोऽपि याचकभयात्क्षीणत्वमालम्बते ॥
कौपीनं धृतवान् हरोऽपि सहसा विष्णुर्जले संस्थितो
वारां राशिरपेयतामुपगतः को नाम दातुं क्षमः ॥ १९ ॥

भावार्थ

गेला मेरुगिरी दुरी, हिमगिरी, गोडून गेला उरी
मोठा पूर्णहि चंद्र याचकभयें क्षीणत्व हो आदरी ॥
लंगोटी शिब नेसतो, निजतसे विष्णू जळीं जाउनी
होई अथि अपेय खारट, मिळे दाता खप कोडुनी ?
गद्यार्थ—

(दान करण्यास महान् समर्थ असे सारे, अनेक कारणांनीं असमर्थ ठरले) महान् हिमालय गारदून हिममय झाला, पूर्णचंद्र असून क्षय पावला, शंकराने लंगोटी स्वीकारली (सर्व सोडून) विष्णू घाई घाईने पाण्यावर जाऊन राहिला; समुद्र खारट अपेय झाला, हे सर्व याचकभयाने असावें,—मग, शेवटी, समर्थ असा दाता, उरला तरी कोण ?

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ॥
तडागोदरसस्यानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ २० ॥

भावार्थ

स्वयें अर्जितही वित्ता दान हेंच सुरक्षण ।
तडागाचें जसे पाणी रक्षित पाट फोडून ॥ २० ॥
गद्यार्थ—

स्वयर्जित संपत्तीचें सुद्धा रक्षण करण्याचा सारा मार्ग म्हणजे दान, तेंच त्याचें संरक्षण जसे तड्याचें पाणी रक्षण करण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे तें वाहू देणे. (नाहीतर पूर आल्यास तें बंधारा पोरील, किंवा इतरवेळीं नासून जाईल.)

प्रकरण १६ वें

परोपकार, मृत्युपकार.

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चंद्रो विकासयति कैरवचक्रालम् ॥
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ १ ॥

वसंततिलका

पद्मां रवी उमलयी स्वयमेव जैसा
चंद्र स्वयं फुलवितो कुमुदांस जैसा ॥
दे धारि धारिद जसा नच मागतां तो
सैसी परोपकृति सज्जनही करीतो ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

सूर्य कमलानां विकासित करोति, चंद्र कुमुदानां फुलवितो,
नेपथी न मागतां पाणी देतात, तसेच, सज्जन, आपण होऊन
परोपकार करतात.

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः
परोपकाराय बहन्ति नद्यः ॥
परोपकाराय दुहन्ति गावः
परोपकारार्थमिवं शरीरम् ॥ २ ॥

उपजाति

परोपकारार्थ फळें तडंगा
परोपकारार्थ जळें नद्यांना ॥
गो दुग्ध दे हाहि परोपकार
परोपकारार्थचि हें शरीर ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

शाडनां फळें येतात तीं परोपकारासाठीं, नद्यांतून पाणी
वाहतें, तें परोपकारासाठीं, गाई परोपकारार्थच दूध देतात हें
शरीर परोपकारासाठीच आहे.

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्टलेन
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ॥
विभाति कायः सल्लु सज्जनानां
परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ३ ॥

उपजाति

झांनंचि फानासि, न कुंडलानें
दानेंच हातास न कंकणानें ॥
शोभा स्वदेहासहि संत माने
परोपकारेंचि, न चंदनानें ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

सज्जनांच्या कानाला श्रुतेनेच शोभा येते, कुंडलानें नव्हे,
हाताला शोभा दानानेंच; कंकणानें नव्हे देहालाही शोभा
परोपकारानें; चंदनादि डेपानां नव्हे.

रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्ने—
विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ? ॥
श्रीखण्डखण्डैर्भलयाचलः किं ?
परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ ४ ॥

उपजाति

अग्नि स्वरत्नार्थं करणार काय ?
विन्ध्याचला हत्ति असून काय ? ॥
त्या चंदनांचें मलयास काय ?
परोपकारार्थचि घोर होय ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

आपल्या रत्नांचा समुद्राला, आपल्या हत्तींचा विन्ध्याद्रीला,
तसेच आपल्या चंद्रगव्हांचा मलयाला काय उपयोग आहे ?
घोरांचे अन्य परोपकारासाठीं असतात.

कस्मादिन्दुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषमैः करैः ?
कस्माद्वा जलधारयैव धरणीं धाराधरः सिञ्चति ? ॥
भ्रामं भ्राममयं च नन्दयति वा कस्माच्चिलोकीं रविः ?
साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥ ५ ॥

शाश्वतविकीरित

या पृथिव्यप्रति चंद्र कां रिझवितो तेजें सुधापूर्ण तो ?
हाही मेघ जगास काय म्हणुनी धाराजलें शिंपितो ? ॥
त्रैलोक्या, भ्रमुनी भ्रमुनि, रवि ही आनंद कां देतसे ?
कष्टांची न, परोपकार करतां, साधूंस पक्षां असे ॥ ५ ॥
गद्यार्थ—

स्वतःच्या अमृतमय किरणांनी न्हावून चंद्र काय म्हणून
हृदयीला दुष्ट करतो ? मेघ तरी स्वतःच्या जलधारानीं धरणीला
काय म्हणून शिंपितो घसतो ? भ्रमून भ्रमून सूर्य ही त्रैलोक्याला
कां एवढा आनंद देत घसतो ? सज्जन हे परोपकार करतांना
स्वतःला किती कष्ट पडतात याची शिक्ता घ्याव्यात नाहीत

घवलपति समग्रं चन्द्रमा जीवलोके
किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्पर्शं प्रमादति ? ॥

भवति विदितमेतत्प्रायशः सज्जनानां
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये ॥ ६ ॥

मालिनी

घवल करित साऱ्या चंद्र जो जीवलोका
परि न निजतनूच्या, कां धुवी तो कलंका ? ॥
विदितचि बहुधा हे नित्य कीं सज्जनांस
परहितनिरतानां नैव आस्था स्वतांस ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

“चंद्र सर्व जगाला घवल करून सोडतो पण स्वतःच्या
देहावरील कलंक तो कां धुवून टाकीत नाही ?” वाला वगैरे
बहुधा सर्वांना माहीतच आहे कीं परोपकारांत गडलेल्या
सज्जनांना आपल्या स्वतःच्या कार्याची आस्था नसते.

गाढान्वकारभिदुरोऽपि च दीप्तिजाले—
दीपस्तमो न निजमूढगवं निहन्ति ॥

प्रायः परार्थपरिपादनकामुकानां
स्वार्थे मनागपि न सञ्जति चित्तवृत्तिः ॥ ७ ॥

वसंततिलका

अंधार गाढ निज जो किरणें निवारी
तोची दिवा, निजतळीं तम, तें न चारी ॥
प्रायें परार्थ झटती असल्या नरांचें
स्वार्थी मुखीं न जडतें कधि चित्त साचें ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

जो दिवा स्वतःच्या किरणांनीं गाढ अंधाराचा भेद करतो,
तोच, स्वतःच्या खालीं असलेला अंधार कांहीं निवारीत नाही,
बहुधा परोपकाराचें प्रेम असलेल्या लोकांना, स्वार्थाविषयीं
काहीचीही आस्था नसते.

तृणं चाहं परं मन्ये नरादनुपकारिणः ।

घासो भूत्या पशून्प्राति भोरून्प्राति रणाङ्गणे ॥ ८ ॥

जायां

उपकार न जो करितो, त्याहुनि यत्नें मला तृणचि गमतें
खातां पशूस, दांतीं धरतां, भिड्यां रणांत रक्षी तें ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

उपकार न करणाऱ्या माणसापेक्षां मला य.कचित् गवत
हेंच थेंप वाटतें. पशूंचे अन्न होऊन तें त्याचें रक्षण करतें व
भिड्यांचे दांतीं धरण्याचें रणांगणांत रक्षण करतें. (दांतीं तृण घसून
भिने शरण जातात व मग त्यांना कोणी ठार मारित नाही)

परोपकारशून्यस्य धिक्शत्रुप्यस्य जीवितम् ।

यावन्तः पशवस्तेषां चर्मोप्युपकरोति हि ॥ ९ ॥

जायां

करितो परोपकार न, असो त्याच्या त्रिवार धिक्कार ॥
चर्महि पशुमात्राचें सर्व जगावर करीच उपकार ॥ ९ ॥
गद्यार्थ—

परोपकार न करणाऱ्या माणवाच्या जीवनाला धिक्कार अतो
जेवढे म्हणून पशु आहेत त्यांचे चामडें बुद्धी उपकार करतें.

एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे ।

क्षेपसेहोपकारस्य भयम् ऋणिनो धयम् ॥ १० ॥

अनुदुम्

शाश्वलविक्रीडित

एकेक उपकाराला फेडूं स्वप्राण अर्पुनी ।
कपे ! उर्वरितासाठीं राहूं आम्ही सदा कृणी ॥ १० ॥
गद्यार्थ—

(हा व पुढील श्लोक हे श्रीरामाचें हनुमंताचे, स्वतःवर झालेल्या उपकाराविषयी आभार व कृतज्ञता व्यक्त करताना काढलेले रामायणांतील उद्गार आहेत.) हे हनुमंता ! तुझ्या एकेका उपकाराची फेड करण्यासाठीं एकेक प्राण देईन (इतक्या मोलाचे ते उपकार आहेत, व प्राण तर अवघे पाचच, तेव्हा आपली किलेक) उपकार जे खिल्ले राहतील त्याचेसाठीं आम्ही तुझे जन्ममराचे श्रणी राहूं.

मदंज्ञे जीर्णतां यातु यत्तयोपकृतं कपे ।
नरः प्रत्युपकारणामापस्त्रायति पात्रतम् ॥ ११ ॥

मोठे जे उपकार हे कपिवरा ! केलेस माझ्यावरी
ते राहोत जिरून नित्य मम या सारेचि देहांतरीं ॥
होई प्रत्युपकारपात्र नर तो—आपत्ति जो भोगितो
फेडया उपकार-संकट तुला येवो-न हें इच्छितों ? ?
गद्यार्थ—

(श्रीराम हनुमंताला म्हणतात) हे हनुमंता ! (१० व्या श्लोकांतील उपकार फेडण्याची कल्पनाही मुक्त नव्हे, तर त्या पेंवजीं) तू जे माझ्यावर उपकार केलेस ते सारे माझ्या अंगांतच जिरून राहोत (माझ्या शिरावर तें ओहें कायमचेंच राहूं दे.) कारण उपकाराची फेड प्रत्युपकारांनीं करावयाची, तर, माझ्या-प्रमाणें तुझ्यावर काहीं आपत्ति यावी, तेव्हा तू प्रत्युपकारपात्र होणार ! आणि, केवळ, मी तुझी परतफेड करावयाची, एवढ्या-साठीं, तुझ्यावर आपत्ति यावी, अशी, मी, कशी बरे इच्छा करूं !

प्रकरण १७ वें

जग, जीवन, जन्म, संसार, आयुष्य, गृहस्थाश्रम.

असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम् ।
अनुकळीवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥ १ ॥

वसंततिलक

लाङ्गलचालन कधीं धनिकां न केळें
किया न दुःख विरहांतिल पाहियेलें ॥
उधारिले न कधि शब्द नर्पुसकाचे
हें धन्य जीवन असेल कचित् कुणाचें ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

श्रीमंताच्या दारीं तिष्ठत उभे राहवें लागले नाही, विरहाच्या व्यथा सहन कराव्या लागल्या नाहीत, नर्पुसकासारखे दुर्बल शब्द उच्चारले नाहीत—असें धन्य जीवन कचितच कोणाचें असेल.

यदि रामा, यदि च रमा, यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ।
तनयेतनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ? ॥ २ ॥

धार्वा

स्त्री सुंदर, संपत्ती, पुत्र मिळे ज्यास विनयसुद्धियुत ।
पुत्रा पुत्रहि व्हाया अधिकचि याहून काय स्वर्गांत ॥ २ ॥
गद्यार्थ—

सुंदर सुयोग्य पत्नी लाभलेली असावी, पुरेसी संपत्ती हातीं असावी, विनयशाली विद्यासंपन्न बुद्धिमान् सुलगा असावा आणि मुलाळा सुलगा झालेला असावा...याहून स्वर्गांत तरी अधिक काय आहे ?

यजीव्यते क्षणमपि प्रयितं मनुष्यै—

विज्ञानविक्रमयशोभिरहीयमानम् ॥

तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति सन्तः

काकोऽपि जीयति चिराय बलिं च मुञ्चे ॥३॥

वसतविलका

सन्मान्य जीवन नरें क्षणही जगावें

विद्यान शौर्यं यश हीं मिळवीत जावें ॥

हे सत्य जीवन असें बुध बोलतात

तो काकही चिर जगे—बलिभक्ष्य खात ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

विशेष ज्ञान, शौर्य, कीर्ति, यांची प्राप्ति करीत बरीत, सन्मान्य जीवन,—मग ते अल्पकाल का होईना—माणसानें जगावें, याला खरें जीवन, असें सज्जन म्हणतात नाहीतर कायळाही, दीर्घकाल, बलि खात जगतोच ।

—•—

जातः कूर्मः स एकः पृथुमुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं

श्लाघ्यं जन्म भुवस्य धमति नियमितं यत्र तेजसिचक्रम् ॥

संज्ञातव्यमपेक्षः परहितकरणे नोपरिद्रात्र चाधो

मद्भाण्डोदुम्बरान्तर्मशकनदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥१॥

छाद्यता

देई जो पाठ, पृथ्वी उचलुनि धरण्या,

धन्य तो कूर्म एक

जन्म श्लाघ्य भुवाचा, नियत जिघ फिरे

तारकाचक्र देण ॥

लामोनी व्यर्थ पेट, क्षम न परहिता,

ना घरी या न रगळे

विश्रवाच्या उंररीं या किंति घसति किडे

जन्म हर्ताचि मेळे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

अह पृथ्वीचा भार उचलून धरण्यास, ज्याने आपली पाठ दिरी, त्या एका कूर्माचें जीवन धन्य म्हणता येईल । जो आपल्या प्रभावानें, सारे तारकाचक्र, नियमितपणे, आपल्या भोंवतीं फिरविणे त्या भुवाचा जन्म धन्य । नाहीतर, या विश्रवाची उंरचाप्या पटांमध्यें, ज्याच्या पंखांचा, काही उपयोग नाही, कारण जे परहितमागरी खातीं व वर पुढेंच उहें चकन नाहीत, असे मात्ता चित्तांगारणे, किडे, जन्माचें भेयांगारले, काय सोदें आहेत ?

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ? ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ ५ ॥

अनुष्टुप्

मेलेला कोण जन्मे न, संसारी फिरत्या, नर ॥

आणी उन्नति जो वंशा, तोचि जन्मे खरोखर ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

चाहाप्रमाणें फिरणाऱ्या या संसारात मेलेला कोण जन्माला येत नाही ? पण जो जन्मल्यानें, वंश उन्नति पावतो, तोच खरा जन्मला

—•—

असारे खलु संसारे सारं श्वशुरमन्दिरम् ॥

हरो हिमालये शेते हरिः शेते महोदधौ ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

श्रोत्र्या संसारि या एक, सासऱ्याचें खरें घर ।

सागरांत निजे विष्णु, हिमाद्रीवर शंकर ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

मायामय या संसारामध्यें, खरें खरें असें, एकच स्थळ, म्हणजे सासऱ्याचें घर । (जांबवाला खराखरा मुखोपभोग ठेवें मिळावयाचा ।) (म्हणूनच जणू काय) शंकर हिमालयावर व विष्णु समुद्रावर झोप पेट आहेत. (विनोद)

—•—

आदित्यस्य गतागतैरहरः संक्षीयते जीवनं

व्यापारैर्वेदुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ॥

दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं प्रासञ्च नोत्पद्यते

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ७ ॥

सार्दूलविक्रीडित

जाई येर रव्या, अहर्निश झडे हें नेणतां जीवन

फाळाचें जुरतेंच मान, घडुतां कार्यामयें गुंतुन ॥

व्हायें, जन्म, जरा, विपत्ति, मरणें, पाहून ना दुःख तें

मोहधांतिसुप पिऊन जग हें उन्मत्तमें वाटतें ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

सुद्धं जातो येतो, आणि दिन प्रतिदिन, आद्युष्य झडत जातें, अनेक कार्यांच्या व्यापामुळे, मागमाला, काळाचें मान राहात नाही. जन्म, सार्धकय, मृत्यु, मरण हीं पाहूनही दुःखाची टोंचणी लागत नाही,—तेव्हा मोहाची भ्रमविणारी मरिच पिऊन हें जग उन्मत्त झाले अगळे पाहिले

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं, रात्रौ तद्धर्मं गतं
तस्यार्धस्य परम्य चार्धमपरं बालवृद्धत्वयोः ॥
शेषं व्याधि-वियोग-दुःखसहितं सेवादिभिर्नयते
जीवे वारितरङ्गबुद्धसमे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥८॥

शार्ङ्गलविक्रीडित

आधीं शंभर धर्म आयु अवधे; रात्रौत अर्धे सरे
अर्धे त्यागित बाल्य वृद्धपण तें; अर्ध्यात अर्धे उरे ॥
सेवा, रोग, वियोगदुःख मिल्लनी जें शेष तें संपलें
पाण्याचा जणुं जीव हा बुद्धबुद्धाच्या सौख्य हो कोठलें
गवायें—

माणसाला, आयुष्य, आधीं शंभर वर्षांचे मर्यादित. त्यांतलें
अर्धें, रात्रौत जायचें; त्या अर्ध्यातलें अर्धें, बालपण व वार्धक्य-
आणि जें उरलें झरलें, तें सेवा, रोग, वियोग, दुःख, या रात्रा-
मिदून संपून जायचें । जीवन हेंच मुळीं, पाण्याच्या बुद्धबुद्धासमान
असल्यानें माणसाला, दुख कोटून मिळणार ?

“अतिपरिचयाद्वशा” इति यद्वाक्यं शृपैव तद्भाति ॥
अतिपरिचितेऽप्यनादौ संसारेऽस्मिन् न जायतेऽवशा ९

भाषा

“अतिपरिचयं अवशा
होई” हें वाक्य वाटतें खोटें ॥
अतिपरिचयं अनादिदि
संसारौ वीट कां न हो वाटे ? ॥ ९ ॥

गवायें—

“अतिपरिचय क्षाल्यानं, अनादर वाद्गं लागतो,” ही जी
कस्युक्ति आहे, ती खोटी वाटते. अतिपरिचित व गनादि,
अशा या संसाराविषयी, कोणाला कधीं वीट वाटला आहे काय ?

अनंताः पितरो यान्ति यान्त्यनन्ताश्च मातरः ।
इह संसारिणां पुंसां वनपादपपर्णवत् ॥ १० ॥

उपजाति

संसारिं, माता नि पिते अनंत
नय मिळोनी विलयास जात ॥
पानें तरुंच्या वरुनी घनांत
लागोनि जैशीं गळतीं अनंत ॥ १० ॥

गवायें—

या संसाराने (जन्ममरणायुष्या केन्वांत) माणसाला, अनेक
पिते येऊन जातात. अनेक माताही येऊन जातात. रानांतच्या
वृक्षाला ज्याप्रमाणे, अनंत पानें लागतात, आणि, गडून
पडतात, तद्वत्.

यावत्सख्यमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्त्रयो नायुषः ॥
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोक्षते भवने तु कूपजननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ? ॥११॥

शार्ङ्गलविक्रीडित

आहे स्वस्थचि देहरूप गृह हें,
वार्धक्य पाहे दुरी
जों हे चालति हातपाय, सरलें
आयुष्य ना जोंवरी ॥
आत्मश्रेयसि तोंवरी मिळविण्या
मोठ्या प्रयत्ना करी
लागे भाग तद्वा विहीर खणणें
ही रीत कां हो थरी ? ॥ ११ ॥

गवायें—

देहरूपी घर, जोंवर, इतमट्टीत झाले नाही; वार्धक्य जोंवर
दूर आहे; इदियें जोंवर नीट काम देत आहेत; आयुष्य जोंवर
संपले नाही; तोंवरच, माणसानें स्वतः ला श्रेयस्कर तें प्राप्त करून
घेण्याचा महान् प्रयत्न केला पाहिजे. थराला भाग लागल्यावर
मग विहीर खणण्यास निघणें, याला काय शृंगारें ?

हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं
व्यालानां पशवत्पुण्डुरमुजः सप्राः खलीशायिनः ॥
संसारार्णयलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां
यामन्वेपयतां प्रयान्ति सततं सर्वं समाप्तिं मुणाः ॥१२॥

शार्ङ्गलविक्रीडित

हिंसेवीण, विनाप्रयास, उरगा
अक्षयार्थे चायू दिला
देवानें पशु भूमिशायि, वृणची
अक्षी असा निर्मिला ॥
संसारार्णय तरुं शके नष्ट; तथा
पेन्नी दिष्टी नेमुन—
वृत्तीं-जी करण्यांत प्राप्त-सरती
सारे सदा सहण ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

(परमेश्वरानें माणसावर मोठाच अन्याय केल्या आहे.) सर्पांला, मद्यदेवानें हिंसेवाचून, विनाप्रयास मिळणारा बाधु हें खाणें दिलें, यक्ष खावें व भूमीवर निजावें इतकी सोपी वृत्ति पशूंना दिली, पण हा ससारसागर तरून जाऊ शकेल, अशा पात्रतेचा मनुष्यप्राणी असतो, त्याची उपजीविका, अशी अवयव करून ठेवली, कीं, जीं मिळविण्याच्या प्रयत्नांतच, माणसाचे सारे सहण संपून जावेत।

गद्यार्थ—

बन्धनमुक्त होण्यासाठीं मनुष्य करतो काय ? तर यज्ञ-यागादि कर्मे; म्हणजे नवे कर्मपाश। अंतःशांति प्राप्त होण्यासाठीं करतो काय ? तर निरनिराळ्या ऋषींच्या मतांचीं म्हणजे शास्त्रांचीं चिंतनें। म्हणजे अंतःशांतीचें दृष्टकून घाटोळें। पण सागर तरून जाण्यासाठीं करतो काय ? तर मानातीयांत दुस्सा। म्हणजे हे दुष्टन तरणार। संसारानें भ्रमल्यामुळें मनुष्य आपले जीवन असें प्रमादमय करून ठेवतो।

कचिद्विद्वद्गोप्त्री कचिदपि सुरामत्तकलहः
कचिद्वीणावाद्यं कचिदपि च हा हेति रुदितम् ॥
कचिद्रामा रम्या कचिदपि जरजरैरतनु-
नं जाने संसारः किममृतमयः किं विपमयः ? ॥१३॥

शिल्लरिणी

कुठें विद्वद्गोप्त्री, कलहचि कुठें मद्य पिउनी
कुठें वाजे वीणा, रुदनचि कुठें येत धवणी ॥
कुठें नारी रम्या, जरड दिसतो जरजर कुठें
न जाणे, संसारीं अमृत भरलें या विपचि तें ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

कुठें, एकीकडे विद्वानांचीं भाषणें चाललेलीं आहेत; तर दुसरीकडे, कुठेंतरी, दारुणांचीं भाषणें चाललीं आहेत; कुठें, वीणावादना, तर कुठें, हाय हाय म्हणून रोदना। कुठें हुंदर रमणी दृष्टीत पडते, तर कुठें, जरजरतनु म्हातारा दृष्टीत पडतो. यामुळे हा संसार अमृतपूर्ण आहे, कीं, विषपूर्ण आहे तेंच समजून नाही.

बन्धोन्मुक्त्यै रज्जु मयमुखात्कुर्वते कर्मपाशान्
अन्तःशान्त्यै मुनिश्रवतमानस्वचिन्तां भजन्ते ॥
तीर्थे भजन्त्यगुभजलधेः पारमार्थोदुक्तामाः
सर्वे प्रामादिकमिदं भयभ्रान्तिभाजां नराणाम् ॥१४॥

शाहूळविरिचिनि

होण्या बन्धनमुक्त, यज्ञ करुनी घेती नवीं पंधर्जे
अंतःशांतिस घेत त्यामुनि नवीं शास्त्रादि हीं चिंतनें ॥
तीर्थी घेत बुद्ध्या अनेक, तरण्या पापापिय तो दुस्तर।
संसारीं भ्रमतां प्रमाद करिती सारेच, येते नर ॥ १४ ॥

यातान्तर्दीपकशिखालोळं जगति जीवितम् ।
सद्वित्तफुरणसंकाशा पदार्थश्रीर्जगत्रये ॥ १५ ॥

उपजाति

यान्यामुळें चंचल जैथि ज्योत
सारें तसें जीवित या जगांत ॥
लकाकुनी वीज विलुप्त व्हावी
पदार्थ तैसा क्षणमात्रजीवी ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

यान्यानें हलग्याच्या दिव्याच्या ज्योतीद्वारे, जीवित, बंधन असतें. सर्व पदार्थही, वीज लकाकून जशी लुप्त होते तशी क्षणमात्रजीवी असतात.

क्षणं वालो मृत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षणं विसैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभ्रमः ॥
जरजीर्णैरद्वैतैर्द्व वलीमण्डिततनु-
नैरः संसारान्ते विशति यमधानीजयनिकाम् ॥१६॥

शिल्लरिणी

क्षणीं होई वाल, क्षणें तरुण रंगेल, फार्थ तो—
भिकारी होई या क्षणिक धनसंपन्न बनतो ॥
क्षणें हो म्हातारा—किति सुरकुत्या त्या तनुचरी
अशा संसारान्तीं नटसमचि लोपे यमपुरी ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

माणसाचे जीवन हे नाटक व मनुष्य हा नट, तो क्षणीत पाहवें तों बाल; क्षणत रंगेल तरुण, क्षणत भिकारी, तर क्षणत धनसंपन्न। अनेक, आगदीं मुरझालेल्या देहाचा जल्म म्हातारा; आणि अशा संसाराच्या नाटकाच्या शेवटी तो यमपुरीच्या पडदाआग्रीत लुप्त होतो.

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपदयामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ॥
महद्भिः पुण्यैर्धैर्यपरिगृहीताश्च विपया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विपयिणाम् ॥ १७ ॥

विस्तरिणी

न चाटे संसारीं स्वहितकर काहीं हि घडतें
विचारें, पुण्यांची परिणति मनाला भिवविते ॥
महापुण्योघांनीं विषय वनती पुष्टि वरे
जणें चाटे द्याया विषयि मनुजा दुःखचि ररें ॥ १७ ॥
गद्यायें—

ससारी जीवनापासून काही कुशल पडतें, असें वाटत नाही. प्रियार करून पाहिले, तर पुण्याच्या परिणामाची, मनाला मोतिच वाटते; जे विषय माणूस, पुष्ट वाळ आपीच भोगून आला, त्यांना मोठी पुण्ये ही पुष्ट करतात; आणि, असा वन्हें विषयी माणसाला, अधिकच संकटान पाडतात कीं काय, असें वाटतें.

आयुष्यः क्षण एकोऽपि सर्वस्तेनै लभ्यते ।

नीत्ये तद्व्या येन प्रमादी सुमहानसौ ॥ १८ ॥

अनुष्टुप्

जयें रतेंहि देऊन आयुःक्षण न लाभतो ।
तेहि जो दयडी व्यर्थ महादोषी ठरेल तो ॥ १८ ॥
गद्यायें—

सर्व रतें देऊन आयुष्याचा एक क्षण विवून हडा, मिळत नाही. असा मोलाचें आयुष्य जो व्यर्थ घालवितो, त्याला वेतडा अपराधी म्हणार्हे ?

क्रोशन्तः शिशवः सवारि सदनं पट्टावृतं पाङ्गणं
शय्या दंशयती च रुक्ममशनं, धूमेन पूर्णं गृहम् ॥
भार्या निष्ठुरमापिणी प्रभुरपि क्रोवेन पूर्णः सदा
स्नानं शीतलवारिणा च सततं; धिग्धिरगृहस्थाश्रमम् ॥

शातृलविकीरित

पोरें ओरडती, गळे घर, भरे
ज्या अंगणी पंकही
चात्रे ज्या शयनी, कदम अशनी
अन् धूर सान्या गृही ॥
पत्नी निष्ठुरमापिणी, घटघनी
हा नित्य कोपक्षम
स्नानाला जल शीत संतत असा
धिकु धिकु गृहस्थाश्रम ॥ १९ ॥
ग्रामा १६

गद्यायें—

पोरें ओरडाहेत; घर गळत आहे; अंगणात दिगल, अंगणांत डेणूण, पिळा; खायला कदम; घरांत रावेन धूर मारलेला; वायको ककडा; आणि घरघनी रागीट; आघोरीला सदा गार पाणी; ... अश्या गृहस्थाश्रमाला धिकार अतो !

यत्रानेके कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यैको
यथाप्येकसद्वत्तु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ॥
इत्यं येमौ रत्नमिदिवसौ दोलयन्दाविवाक्षी
कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिसारिः ॥ २० ॥

मन्दाफान्ता

होत्या जेथें कितिक, गृहिं त्या एक राहे टिकून
आधीं थोड्या, मग बहु, तिथें शेवटीं एकही न ॥
फांसे रात्री दिन हलजुनी कालिदीं काल खेळे
संसारपाचा पट, निनर हे, सोंगट्या तेथ झाले ॥ २० ॥

गद्यायें—

सोंगट्याच्या पटावरील एका घरांत, मुल्यातील अनेक सोंगट्या अमर्ता त्यां शेवटीं एखादीच टिकून रहावी. आधीं एक मर्त्यतीर् त्याच घरात बऱ्याच जमाव्या, शेवटीं एकही राहूं नये, असा हा संसाराचा सारीश्ट व त्यावर मानव या सोंगट्या व रान व दिन हे फांसे एकजुळवीत वाळ हा कालीशी खेळत आहे !

प्राप्ताः श्रियः सरुलकामदुयास्तवः किं ?
दत्तं पत्रं शिरसि विद्रिपतां ततः किम् ? ॥
सम्मानिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किं ?
कल्पं सिक्तं तनुयुतां तनुमिस्ततः किम् ? ॥ २१ ॥

शातृलविकीरित

आलें वैभव सर्वकामद, तरी
बोला पुढें काय तें ?
शत्रूच्या शिरि पाय देउन, तरी
सांगा पुढें काय तें ? ॥
अप्रीनी विभवे निजभियजना,
सांगा पुढें काय तें ?
कल्पास्ताथपि आयु लासुनि नरा,
बोला पुढें काय तें ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

कामधेनूसारखें, सर्वे देणारें वैभव प्राप्त झालें, असें समजा, तरी पुढे काय? दोक्यावर पाय देऊन दावु जमीनदोस्त केले, समजा, तरी पुढे काय? आपल्या सर्वे प्रियजनाना विभव देऊन उच्च पदाला नेले, तरी पुढे काय? आणि अगदीं कल्याणतापर्यंत आयुष्य मानवी देहाला लाभलें तरी पुढे काय? (हे अज्ञ तरी कुणाच कळलेले नाही)

वासनावागुराकृष्टो मनोहरिणको नृणाम् ।
परां विवशतामेति ससारवतगुल्मके ॥ २२ ॥

उपजाति

संसार हें घोर अरण्य सारखे
जालें जणुं स्वांतर्चि वासनांचे ॥
मनःस्वरूपी मृग हा तयांत
मुंते नि होई दुयळा नितांत ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

या ससाररूप घोर अरण्यांत, वासनारूपी जाले पसरलेले असतें, त्यानं शुरफटून, मनरूपी हरिण अत्यंत इतबड होतो

प्रजन्ति न निर्वर्तन्ते सोतासि सरितां यथा ।
आयुरादाय मर्त्यानां सदा राज्यद्वनी तथा ॥ २३ ॥

अनुदृष्ट

समुद्रांत नद्या जैशा जाती, परत येति न ।
आयु घेऊन मर्त्यांचे जाती रात्री तसे दिन ॥ २३ ॥
गद्यार्थ—

नद्यांचे प्रवाह, जसे (समुद्रांत) जातात पण परत येत नाहीत,
तसेच, रात्र आणि दिवस हे, नित्य माणगांचे आयुष्य (सुखसुखांनी
आणि कर्मांच्यांनी) घेऊन जातात पण परत येत नाहीत

यथा पाष्ठं च पाष्ठं च समेयाता महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वज्रतसमागमः ॥ २४ ॥

उपजाति

लांकूड लांकूड समीप येतें
चुहून अर्ध्यावस्तीं जशीं तीं ॥
क्षणिक भेटून निमज्ज दोनीं
जिवाजिवांच्याहि अशाच भेटी ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

समुद्राच्या पृथ्वीवर सहज भरकटत, दोन लाकडे एकमेकांच्या-
समीप यावीत,—आणि क्षणाभरात दूर जावीत, त्यासारखी,
जिवाजिवांची भेट असते

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोग्य विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥ २५ ॥

उपजाति

क्षयास सारे निचि, कोप, जाती
चढोनी सारे पडतात अर्ती ॥
एकर येतां हि वियुक्त होत
संसारमार्गां सगळेंच सान्त ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

जें जें सावरावें तें तें सर्वे क्षयास जायचें, उच्च चढलेले,
तें तें, सर्वे पडावयाचें, जें जें एकर आले तें तें वियोग पावाव
याचेंच सधारीत असा प्रत्येक परिस्थितीचा (लोकरच) अंत
येतो (परिवर्तन मात्र निश्चाचें)

युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
प्रथनं च तरङ्गणामास्या नायुपि युज्यते ॥ २६ ॥

वस्तुतत्त्वका

वायूस वेष्टित करूं वघणेंहि युक्त
आकाश खंडित करूं शकणेंहि युक्त ॥
लाटांस गुंफूं वघणें हि ठरेल युक्त
आस्या न योग्य ठरते परि जीवनांत ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

एकवेष्ट, वाऱ्याला वगवणी घालणें, आकाशाचे टुकडे
पाहणें, पाण्याच्या लाटा शुद्ध पाहणें, या गोष्टीही योग्य
ठरतील, पण सधारीत आस्था ठेवणें युक्त नव्हे

यो नामजे न च गुरो न च भृत्यवर्गे
दीने दयां न पुरुते न च वन्धुपते ॥
किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोने ?
कामोऽपि जीवति चिराय फलिं च मुद्रे ॥ २७ ॥

वसंततिलका

जो आत्मजां, गुरुजना, न च नोकरांस
दीनास, बंधुस, मलें न करी कुणास ॥
झाला मनुष्य, तरि सार्थक काय त्यांत ?
ते काकही जगति दीर्घ, बळीच खात ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

जो आपल्या मुलाचें, वडील किंवा गुरूचें, नोकरांचें, दीनांचें
किंवा आत्मांचें कोणाचेंच भळें करित नाही, तो मनुष्यजन्माला
येऊन फल काय ? बळी खात कावळासदा दीर्घ जगत
नाही काय ?

गतास्ते राजानः परतरणिभोजप्रभृतयो
गुणो, दानं त्यागस्त्रयमपि च येषां स्थिरमभूत् ॥
गुणः कोदण्डेऽद्य, द्विरदयदने दानमधुना
सतां देशत्यागे निवसति वचस्त्याग इति च ॥ २८ ॥

छांदसा

गेले भोजादि राजे रिपुसि रविपरी
तेज ज्यांचें, असे ते !
ज्यांच्या अंगी सदाचे टिकून गुण, तसें
दान अन्न त्याग होते ॥
आतां चापांतची तो 'गुण,' गजयदनीं
'दान' राहे टिकून
देशा सोडोनी जाती सुजन, तथि तिथें
'त्याग' येई दिवून ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

(संसारचा, वैभवापत्तीचा चक्रनेमिक्रम जसा व्यक्तीला
तसाच देशासाठी आपल्या कचाळ्यांतून सोडीत नाही. देशाच्या
अनंत कालाचें वर्णन.) दानही सूर्यासम प्रकर, आणि
ज्यांच्या अंगी, गुण, दान, त्याग तिन्ही स्थिर होते असे
भोजप्रभृति राजे गेले. आणि (आजच्या या तुरवर्येत) 'गुण'
केवळ धनुष्यात, (गुण=दोरी.) 'दान' केवळ हत्तीच्या मुखात,

(दान=मद.) आणि, (दुःस्थितीला कंटाळून) मजन
देशत्याग करीत आहेत या वृत्तातच केवळ 'त्याग' दिवून
येतो. (इतरत्र कोठें त्याचा पत्ता नाही.)

खालील २९ व ३० हे मूळ संस्कृत श्लोक कै. गु. म. पां.
श्लोक यांनी रचलेले आहेत.

ना वेद जन्मापि न जायमानो
मृत्योर्वैराग्यं चात्यगश्चेन्द्रियः सन् ॥
वीर्यंस्तु जानन्नपि नोपयुक्ते
सामर्थ्यमात्मस्थमनास्थ एव ॥ २९ ॥

वसंततिलका

जन्मूनही न समजे नर जन्म काय
मृत्युप्रती शरण दीन वनून जाय ॥
जीवंतही असुनि जाणतही असून
आस्थाविहीन निजशक्तिहि योजितो न ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

मनुष्य, जन्मूनही, जन्म हें काय आहे तें समजत नाही !
आणि मृत्यूला दुयळ्यासारखा शरण जातो ! जीवंत असून आणि
सगळें वळत असून, मनुष्य स्वतांतील शक्ति केवळ निष्फळाजी-
वणानें, अनारथेमुळे हलकशीपणामुळे उपयोगीत नाही !

सर्गस्थितिप्रत्यवहारभाजो मनुष्यजातेरितिहास एवम् ॥
संदेपतो वर्षयितुं यथावन्न शक्यते किं सुधियो वदन्तु ॥

वसंततिलका

जन्मे, जगे, मग मरे असल्या नराचा
येसाच हाय ! दिसतो इतिहास खाचा ॥
तो चित्रिणें सुलभ काय न थोडक्यांत
जें धर्णिलेंच घर पंक्तिचतुष्टयांत ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

जन्म घेऊन, घोडे जगून, मरणाच्या मनुष्यजातीचा वसा
हा इतिहास थोडक्यांत (वरील २९ व्या श्लोकांत) यथायोग्य
संगणें शक्य नाही काय तें पंडितांनी सांगायें.

प्रकरण १८ वें

काल, मरण, यम, परलोकगमन.

ज्योमैकान्तविहारिणोऽपि विद्वगाः संप्राप्तुवन्त्यापदं
वध्यन्ते निपुणैरागधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ॥
दुर्नीतं किमिहास्ति, किं सुचरितं, कः स्थानलाभे शुणः ?
फालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ १ ॥

पार्श्वविकीर्णित

पक्षी, मात्र नभींच संचरति, त्यांचेनीं, तरी, संकटें;
मत्स्यां, खोलहि अर्धवृत्त घरिती फोळी पटाईत ते ॥
खोकीं पाप नि पुण्य काय ? कुठला
स्थानामुळे लाभ तो ?
ओढी काळ दुःखही पसरती
आपत्तिहस्तांत तो ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

पक्षी केवळ आकाशांत संचार करतात, तरी त्यांच्यावरही संकटें येतातच. अगदीं पोल समुद्रातून कुडी, पटाईत कोळी, मात्स्यांना पकडतातच. या जगांत पाप काय ? पुण्य काय ? विशेष (सुरक्षित) स्थान लाभण्याचा तरी काय उपयोग ? आपले संकटस्वी हात, दूरवर पडून, काळ हा, दूरचा वरतनाकुडी घेऊन घेत असतो

सा रम्या नगरी महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत्
पार्श्वे सा च विदग्धराजपरिपत् ताश्रम्विभ्रान्तनाः ॥
उद्धतः स च राजपुत्रनियहस्ते वन्दिनस्ताः कथाः
सर्वे यस्य वशाद्गतास्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ २ ॥

पार्श्वविकीर्णित

ती रम्या नगरी, महानृपति हो, सामन्त ते भोवतीं
विद्राजस्तभा समीप तिथ ती-चंद्राननास्यापिती ॥
तो उच्छृंखल राजपुत्रगण, ते वन्दी, कथा त्या, अहा !
बेळें हें स्मृतिशेष सर्वचि जयें-

काला नमस्कार हा ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

ती सुंदर नगरी, तो महानृप, तें मांडलिकाचें वेंढाळें,
आनूबाजूवें ते विद्वग्मंडळ, त्या चंद्रानना, ते उच्छृंखल राजपुत्र,
ते भट, चारण, त्या खानी गाडलेल्या कथा....हें सर्व ज्याने
आपल्या सामर्थ्यानें स्मृतिशेष केले त्या कालास नमस्कार !

क गताः पृथिवीपालाः ससैन्यबलवाहनाः ॥
वियोग-साक्षिणी येयां भूमिरप्यापि तिष्ठति ॥ ३ ॥

अनुवृत्त

चतुरंगद्वयी मोठे । गेले पृथ्वीस ते कुठें ? ॥
त्यांची वियोगसाक्षी ही । जगे अद्यापही मही ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

चतुरंगदळ असलेले ते पृथ्वीपति गेले कोठें ? पण त्यांच्या
वियोगाची साक्षी ही पृथ्वी मात्र अद्याप अस्तित्वात आहे.

मान्याता स सहीपतिः कृतयुगालङ्कारभूतो गतः !
सेतुर्येन गदोद्धौ विरचितः कामौ दशास्यान्तकः ॥ १ ॥
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता दिवं, भूपते !
नैकेनापि समं गत्वा वसुमती, नूनं त्वया यास्यति ॥ ४ ॥

पार्श्वविकीर्णित

मान्याता नृप भूपती कृतयुगा-केंद्रांच गेला कुठें !
सेतु बांधुनि जो वधी दशमुख तो राम आहे कुठें ? ॥
गेले त्यांनी युधिष्ठिरादि दुसरे; संगें न गेली मही-
पकाच्याहि कधी; परी नृप तुझ्या जाईल रे
खास ही ! ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

(भोजप्रबंध. पृथ्वीपतिः याचा गर्व साडेया एका राजाला
बकीचीनें शक्यचें माहात्म्य कवि सांगतो—) कृतयुगात्
भूपतिगारा एवढा मोठा तो मान्याता नृपति...पण तोही निपून
गेला ! महासमुद्रावर सेतुबंधन करून दशमुख रावणाला
मारणारा महापराक्रमी राम; तो तरी आज कोठें आहे ?

आणानी असेच बुध्दिगमनाने अनेकानेक मार्गांनी गेले पण त्यांच्यापैकी एकाच्याही बरोबर (हा त्यांची सती पत्नी) धृष्टी गेली नाही - ती, हे राजा, आतां मुझ्याबरोबर मात्र नही रावणार।

आक्रान्तं मरणेन जन्म; जरया चात्युत्पन्नं यौवनं;
संतोषो धनलिप्सया; गमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमः ॥
छोहैर्मत्सरिभिर्गुणा, धनमुनो व्यालेर्नृपा दुर्जनै-
रक्षय्येण च संपदोऽप्युपहृता प्रसन्नं न किं केन वा ? ॥ ५ ॥

शावुंलविकीडित

प्राप्ती या जननाम मृत्यु; नि जर उन्मत्तही यौवना;
संतोषा धनलोभ; शांति दळरी छीलासुळें अंगना ॥
प्राप्ती मत्सर सहणां, भुजगही रानां; नृपां दुर्जन;
छीला थंचलता; न कोण जर्गि या टाकी कुणा
प्राप्तुन ? ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

जीवनाला मृत्यूनें प्राप्तलेलें आहे. यौवनावर आपणमी
बाईक्याची मनाण छया पडलेली आहे, सनोषावर धनलोभाचा
पगडा बसलेला आहे. छांची छीला शांति दळविण्यास टपून
बसलेली आहे. सहणांना मत्सरानें घाट दिलेला आहे. रानाला
सर्पांनीं पछाडलेलें आहे. राजाला दुर्जनांनीं आपल्या पकडीत
घरलेलें आहे. संपत्तीवर संवत्सरेची छाप पडलेली आहे जगांत
कोणी वा कोणाला प्राप्तलेलें नाही ?

उत्थायोत्थाय धोद्वयं महद्भयमुपागतम् ।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ? ॥ ६ ॥

मुञ्चमयाय

उठोनी उठोनी पहावें सदाचें
महासंकटांचे परी येई जें जें ॥
कुटें रोग वा शोक वा मृत्यु पैकीं
पडे येउनी आज तें तें विलोकीं ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

माणमानें रोज उठून उठून नीट पहावें कीं, आज आपल्या-
वर काय महासंकट येणें शक्य आहे ? रोग, शोक, मृत्यु यापैकी
आज आपणावर काय कोमलणार आहे ?

यामेव रात्रिं प्रथमानुपैति
गर्भे निदानं नरीरलोकः ॥

ततः प्रमृत्तमवलितप्रयागः

स प्रत्यहं मृत्युसमीपमेति ॥ ७ ॥

उपजाति

ज्या रात्रिं गर्भां वसण्यास येतो
मोठा अमो शरीर मानरी तो ॥
अजंड तेथून कणांअणांही
तो प्रत्यहं मृत्युसमीप जाई ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

कितीही मोठा शूर मनुष्य कीं अनेका, जे ज्या रात्री प्रसव,
गर्भांत वसण्यास येतो, त्या दिवसासमून, शंड न पडतां दिव-
सादिवसाला, तो मृत्यूच्या अधिकाधिक अवदळवळ जात अगदी.

आपदः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः ।

क्षणं जन्म क्षणं मृत्युमुने किमिय न क्षणम् ? ॥ ८ ॥

मनुद्भय

येती क्षणैक आपत्ति येई संपत्तिही क्षण ।
क्षणौ जन्म क्षणीं मृत्यु साधो ! क्षणिक काय न ? ८
गद्यार्थ—

क्षणमर सहटें येतात क्षणांत संपत्ति देते. क्षणांत जन्म
होतो. क्षणांत मृत्यु येतो. हे मुने ! क्षणिक नाही असें काय आहे ?

मरणस्य मुने ! राक्षो जराघवलचामय ।
यात्रा जगति निराति स्वाधिव्याधिपवाकिनी ॥ ९ ॥

उपजाति

या व्याधि जाधि घत्र उंच ज्याचे
वाधिस्य हे चामर शुभ्र साचें ॥
यात्रा जर्गी चालतसे सदाची
सम्राट् महाराज अशा यमाची ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

हे मुने ! महाराज यमाची ही निरवृत्त जगांत (अजंड)
चाललेली आहे. वाधिस्यच्या (शुभ्र केसाच्या) वनव्या
टाळव्या वात आहेत व शरीरिक व मानसिक रोगाची घत्र
उंच कडपडत आहेत.

विद्राविते शत्रुजने समस्ते

समागतायामभितश्च लक्ष्म्याम् ॥

सेव्यन्त एतानि सुतानि याव-

चावत्समायाति कुतोऽपि मृत्युः ॥ १० ॥

उपजाति

हरून, जातां रिपु ते पळून

लक्ष्मी जधीं येइ चहूंकडून ॥

हैं सौख्य भोगू वधतो कुणी, तों

कोडूनसा सव्हर मृत्यु येतो ! ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

शुद्धीत, आपण पराभूत केलेले सर्व शत्रु पळून चाललेले आहेत. चहूंकडून लक्ष्मी घरदहस्त उमडून आपणाकडे येत आहे— असे हैं सौख्य मनुष्य जो भोगू वधतो तोच अचानक कोडूनसा मृत्यु दत्त म्हणून येऊन उभा राहतो.

यद्वाः कथमद्वाः कथमित्यनुयुङ्क्ते जनसया देशान् ।

कीदृक् कृतान्तपुरमिति कोऽपि न जिज्ञासते मूढः ॥ ११ ॥

भाषा

“सांगा हो घंग कसा ?

अंग कसा ?” जन तपास हे करितो ।

यमपुरिची जिज्ञासा

कुण्याहि मूर्खाचिया नसे चिर्ती ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

“बंगदेश कसा आहे !” “अंगदेश कसा आहे !” अशा चौकटा मनुष्य करीत बसले. पण “यमाची नगरी कशी आहे !” याविषयी जिज्ञासा कोणालाही नाही, इतका मनुष्यप्राणी मूर्ख आहे.

मृत्युः शरीरगोप्तारं यमुभाजं यमुंपरा ।

दुश्चारिणीव हमति स्वपतिं पुत्रलालनाम् ॥ १२ ॥

उपजाति

रक्षी तन् त्याप्रति मृत्यु हांसे

रक्षी घना त्याप्रति भूमि हांसे ॥

मुला करी लाड अशा पत्नीस

रक्षी जारिणी जेथि यथे सहास ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

आपल्या जारांपासून झालेल्या पुत्राचे, आपला पति (त्याला आपलाच मुलगा समजून) लाड करताना पाहून, उदात्तप्राणें, जारिणी रक्षी, त्या पत्नीला हंसत असते, त्याप्रमाणें, देहाचें कोड-कौतुक करणाऱ्याला मृत्यु व घनाची अपणूक करणाऱ्याला (रूपणाला) भूमि, हंसत असते. (कारण देह हा मृत्यूचें बालक व घन हें भूमीचें बालक असून त्यांच्यावर सर्वे खासिले त्यांचेंच असतें.)

बालत्वं च मृता माता, वृद्धत्वं च मृताः सुताः ।

यौवनं च मृता भार्या पातकं किमतः परम् ? ॥ १३ ॥

अनुष्टुभ्

बाल्यांत मरणें माता, वार्धक्यांतहि पुत्र ते ।

यौवनीं मरणें कांता पाप बाहुनि कोणतें ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

बालपणीच आई म्हणून जावी, वृद्धपणी (कतें सवरेते) मुल्लो मेलेले बाहुण्यास माणें उरावें, ऐनतारुण्यांत पत्नी म्हणून जावी, यापेक्षा आणखी मोठें पाप (पापफल) तें कोणतें !

पण्डिते चैव मूर्ते च फलवत्यपि दुर्बले ।

ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ १४ ॥

अनुष्टुभ्

पंडितांशीं नि मूर्खांशीं—सबळा अवलासि तो ।

धनी, दरिद्री, सधोसी समतुल्यें मृत्यु वर्ततो ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

पंडित अगो, मूर्ख अगो, बलवान् अगो, दुबळा अगो, धोमंन् अगो, दरिद्री अगो, मृत्यु, सर्वांशीं सममायाचेंच काणो.

दासः पुत्रेषु रताः पुत्राः पितृघनपरिमहत्त्वमाः ।

जननी रोदनशरणा परलोकगतस्य को घन्तुः ? ॥ १५ ॥

उपजाति

पत्नी स्वतांच्याच मुलांत रक्त

निमग्न पोर्ने धन वांटण्यांत ॥

मायुष्य कंठी जननी रडून

मेल्या नराचा परि यंधु कोण ? ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

(मेलला मरून जातो त्याची पर्वाच कोणाच्या नाही.) त्याची पत्नी मुलांसाठी राहून जाते, त्याची मुलें मिळवणीच्या वाटच्या करून त्या इच्छा करण्यात दंग; त्याची आई विचारी (मलाच यमानें मागे कां ठेवेल? आता माझी बाबतुल्य कोण करणार इत्यादि चित्तेमुळे) रडून रडून दिवस कंठिते, पण मेलेल्या माणसाच्या प्रेमानें (बंडु होऊन) रडणारें कोण?

धनानि भूमौ, पश्यच्च गोष्ठे;

मार्यां गृहद्वारि; जनः श्मशाने ॥

देहश्चितायां परलोकमार्गे

कर्मानुगो गच्छति जीव एकः ॥ १६ ॥

दादुल्लिखीदित

जाई राहून चित्त भूमित; तशी गोष्ट्यांत गाईगुरें दापरशीं द्रव्यिता परींच; अवघे झेरी स्मशानांत रे ॥
पडे देह चित्तेंत; मानच जाधि लोकांतत जातसे परमात्मानुनि एकटेच पांथ त्या जाणें कपळीं असे ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

मनुष्य मरून परलोकाच्या मार्गाला जातावा, त्याची संपत्ति मात्र भूमीत राहून जाते; गाई गुरें गोष्ट्यांत राहतात. पत्नी घराच्या दारशी राहून जाते; रनेही आत, स्मशानात राहून जातत; आनि त्याचा देह चित्तेंत राहून जातो आणि त्याला एकट्यालाच त्याच्या कर्मांच्या लागून परलोक मार्गावर जावें लागतें.

मृतोर्विमेपि किं भूद भीतं मुञ्चति किं यमः ? ।

अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ॥ १७ ॥

उपनानि

कदास मृत्युस भितोस मूर्खा ?

भितो तयाला यम सोडितो कां ? ॥

जन्मेच ना, त्या यम नेत नाहीं

अजन्म होण्या कर यत्न तुही ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

मूर्खा ! मृत्यूला कदासाठी भितोस ? भ्यालेल्या माणसास मृत्यु सोडून देतो की नाय ? जो जन्मलाच नाही, त्यालाच काम तो, यम, नेऊं शकत नाही; तेव्हां जन्मच न घेईल, अशी स्थिति मिळविण्याचा प्रयत्न कर.

पञ्चभिः संस्तृते देहे पञ्चत्वं च पुनर्गते ।

स्वां स्वां योनिमनुप्राप्ते धीर ! का परिदेयना ? ॥ १८ ॥

अनुष्टुप

पांचांनीं सजला देह—पंचत्वा परते यदा ।

मूळ स्थितीस तो जाता कां नरा शोक हा वृथा ? ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

मानदेह हा पंचमहाभूतांच्या सरकारांनीं झाला आहे—तो पुन्हा त्या पांचांप्रमाणे गेला व त्या पांच भूताना, पुन्हा, मूळ रूप प्राप्त झालें यात, हे धैर्यघाली नरा ! शोक कशाचा करावयाचा ?

मूळ सृष्टी लोका १९ ते २६ हे कै. सुखर्ष म. पां. ओक यानीं रचलेले आहेत

असाध्य-रोगस नरस वैद्य

मृत्यो ! क्षणेनैव विनौपवेन ॥

भूतं भवन्तं सज्ज भाविनं च

रोगं समुन्मूलवसि प्रपन्नः ॥ १९ ॥

उपनाति

तूं वैद्य, ज्यां रोग असाध्य, त्यांचा

मृत्यो ! क्षणीं औपचिवीण साचा—॥

झाला, असे, होइल रोग त्यास

येतांच स्वपूर्णचि नाशितोस ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

हे मृत्यो ! ज्यांना असाध्य रोग झालेला आहे अशा माणसांचा खरा वैद्य तू ! तू रोग्याजवळ येताक्षणींच औपचावाचून, रोग्याला पूर्वी झालेल्या, आज असलेल्या, व मुदे होणाऱ्या सर्व रोगांचा समूह नाश करतोस !

प्रेष्यश्च ते नानयनाय कोऽपि

न बाह्यं वा किमपि प्रहेयम् ॥

काले समायासि दिना विलम्बं

श्रमस्य मूल्यं न हि याचसे च ॥ २० ॥

उपनानि

घाई न कोणी तुज आणण्यास

गाडी न लागे तुज याचयास ॥

तू योग्य काळीं अविलंब येमी

निजश्रमांचि न च मूल्य घेमी ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

तुला आगण्याम कोणाला धाडावे लागत नाही. तुला येण्यास गादी धाडावी लागत नाही. तू योग्य काळी अविलंब येतोस आणि आपल्या अर्थाचे मृत्युहि तू मागत नाहीस !

एवंविधं सर्वगुणोपपन्नं

विहाय वैद्यं निपुणं भवन्तम् ॥

ययं यदन्यान् समुपाश्रयामो

हा ! जीविताशैव क्लिप्तं हेतुः ॥ २१ ॥

उपजाति

अशा तुला सर्वगुणोपपन्न !

प्रवीण वैद्यासहि रे त्यजून ॥

दुःखांकडे जें नर जात राहे

त्या जीविताला यद्य हेतु आहे ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

अशा तुला, सर्वगुणसंपन्न प्रवीण वैद्यासही सोडून आम्ही मानव, जे दुःखाच्या वैद्यांकडे आतो त्याचें कारण जीविताला !

सजीवितं रोगमपाकरोपि

विरोगमुध्मश्चिरजीवितं तु ॥

तं जीवितस्यैशेष पयः नित्यं

वैद्यस्तु रोगस्य कदाचिदेव ॥ २२ ॥

उपजाति

रोगांसर्वे प्राणहि नेति; दीर्घ—

आयुष्यं व्हायें मनुजा विरोग ॥

जीवेण तू स्तंभली असून

रोगेना हा वैद्य कधी चुकून ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

(तू वैद्य सारा पण) तू रोगांच्या बरोबरच माणसांचे प्राणहि हरण करतोस ! आणि माणसाला तर, रोगाविरहित असे, दीर्घ आयुष्य हवे असतें ! म्हणून तुला सोडून मनुष्य दुःखाच्या वैद्यांकडे जातो ! परंतु) तू जीवेण कायमचाच आदिश (जीवनावर तुझी सत्ता अबाधित व कायमची) पण ह्या ! ह्या ! आम्हांचे हे मावरी वैद्य, घुसून, कधी काळी, रोगेना होणान. (म्हणजे रोग प्रवेष्टीत होऊन बसून बसून, इतकी, त्याची, रोगावर अबाधित सत्ता नाही.)

भो, भो, भीषणरूप दारुणमते मृत्योऽन्तकृत्प्राणिनां
साम्राज्यं भुवने विभर्षि निखिले निर्वाधमेव प्रभो !
राजानोऽपि वशे तवेह सकलाः सामासभृता यदा
सामान्येषु जनेषु दुर्बलतमेष्वस्मासु का वा कथा ? ॥ २३ ॥

शांडिल्यिक्रीडित

मृत्यो भीषणरूप निर्दयमते ! तू अंतकारी जनां
तू साम्राज्य उभ्या जगां मिरविसी देवा ! विरोधाविना
मंत्री नोकर यांसर्वे शरण ज्या राजेहि जाती जिणें
आहे काय कथा अम्हांसम अशा या दुर्बलांची
तिथें ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

हे भयंकर, निर्दय भूलो ! तू सर्वांचा अंत करणारा ! तू हवें
जगभर अविरोध साम्राज्यसत्ता मिरवतोस. मंत्री, नोकर यांसर्वे
प्रत्यक्ष घृण्यीच जिणें तुला शरण येतात तिथें आम्हांमारल्या
दुर्बल सामान्यजनांची काय कथा !

ये सन्ता यमुघातले भगवतो भक्ता महान्तोऽपि ते
हा ! हा ! विमहवान् स्वयं स भगवान् देवाधिदेवोऽपि च
सावेगं प्रहृतास्त्यया ध्रुवममी साष्टांगपातं भुवि
व्यापन्नोद्धरणक्षमा अशरणाः सर्वे पतन्त्यज्ञसा ॥ २४ ॥

शांडिल्यिक्रीडित

देवाचे जरि भक्त संतहि महा या मत्तलोऽशरी
हा ! हा ! देवघर स्वयंच भगवान् तो देवघराणा जरी !
स्वेपातें प्रहसून लोळविसि तू साष्टांग त्यां भूर
आर्तोद्धरण तेहि सर्वे पडती निःसाहा रे
सत्यर ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

या मत्तलोऽशरील महान् भगवद्भक्त सन अगोन, इतकेच
काय, प्रत्यक्ष देवघरी देवाधिदेव जरी भगवान्, तरी, त्या घरांत,
तू अशा स्वेपातें तद्गंगा मारतोस की आर्तांचे उद्धार हवें
घरघरा, ते, काय च निघावतने, तरित, भूमीवर साष्टांग
नोत्रपन पाळतात !

नाहं वेक्षि न नाम मे विलिखितं हन्तव्यनामावली
प्राप्तव्या वत भूमिवर्धनधनावस्था कदाचिन्मया ॥
नूनं भीतिमुपैति नो मम मनो यद्वाव्यवश्यं ततः
अप्योपात्तगतान् प्रियांस्तु रुदतो द्रक्ष्यामि वनधून्
कथम् ? ॥ २५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जाणें मी, मम नाम लेखित असे, घाचे बळी, त्यांमधें
आहे संभव कीं वनून खत मी जाईन मातीमधें ॥
जें होणार अवश्य, त्याविपर्येची भीतीन मग्मनसा
राख्येरीं रुढ्या मम प्रिय भरा वधूंस पाहूं
कसा ? ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

मला माहीत नाही, असें नाही, की, बळी यावयाचा प्राण्यांच्या
तुझ्या बादीत माझे नांव लिहिलेलें आहे। संभव आहे, की,
खत बनून, मी मातीतच मिसळून जावयाचा असेन. हें जें काय
अटल होणारें असेल त्याची मला भीति वाढत नाही. पुण माझ्या
राख्येरीं माझे प्रिय भात रुढवील त्याचें तोंड कसें पाहूं हीच
मला चिंता लागली आहे

तस्माद्धो यमराज ! मां नय यदा नेतुं दृदीया मति-
र्मां मा स्वागमनस्य देहि सदयां प्राप्सूचनं कामपि ॥
हन्तारं सकलस्य जीरनिवहस्य त्यां न कोऽनुव्रजेत् ?
मर्त्यो निष्प्रतिकार एव भुपने, स्वाहस्य भङ्गेन किम् ॥ २६

शार्दूलविक्रीडित

तेव्हां हे यमराज ! ने मज जर्धी
इच्छा तुझ्या ये मर्ती
येण्याचें लव पूर्वं सूचनहि ना
देणें द्या वाटुनी ॥
तू जीवां सकलांस अंतक ! तुझ्या
मार्गे न येणें कुणा ?
लोकीं अप्रतिकार मर्त्य ! तनु ही
भंगो ! न चिन्ता मना ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

तेव्हां हे यमराज ! मला नेण्याची जेव्हा तुला इच्छा होईल,
तेव्हा, सुखेनच मला ने, आणि, दयावतणें, तुझ्या आगमनाची
यत्किंचितहि पूर्वसूचना तू द्यावीस, अशी माझी अपेक्षा नाही तू
सर्व जीवजाताचा अंतक ! तुझ्यामागून जाणें कोणाला भाग पडत
नाहीं ? वा जमीं मानव, दुळा प्रतिहार करण्यास संपूर्ण असमर्थ
आहे ! तेव्हा खुशाल हा देह जावो ! त्याची मला चिंता नाही

प्रकरण १९ वें

सृष्टीतलें वैपम्य; विधिलिखित; सुदैव, दुर्दैव, धरे व वाईट योगायोग, नियति; प्राक्तन, कर्म, कलिप्रभाव.

भूतिर्नीचगृहेषु, विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलो
नाशो हन्त सतामसत्पथजुतामायुः शतानां शतम् ॥
दुर्नीतं तव वीक्ष्य कोपदहनज्वालाजटालोऽपि सन्
किं कुर्वे जगदीश ! यत्पुनरहं वीनो भ्रान्तीधरः ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडित

नीचांच्या गृहीं विस्त, विप्रसदनीं दारिद्र्य भाकोशातें
होती संतति नष्ट, दुष्टचरितां आयु-शतांचीं शतें ॥
अन्यायें तर या जळें मम जरी क्रोधाग्निनें अवर
देवा ! काय करूं शकेन तुजसी ? मी दीन, तूं ईश्वर ॥

सुभा० १७

गद्यार्थ—

नीचांच्या घरी ऐश्वर्य नांदवे, आणि ब्राह्मणांच्या घरी
दारिद्र्य ओरडून उठवें, राजनांना (अकाल) मृत्यु यावा, आणि
ब्राम्हण-यामी दुष्टांना शेकडोंच्या शेकडों वर्षांचें आयुष्य लाभवें,
हाय ! हाय ! देवा ! तुझे हे सर्व अन्याय पाहून, माझ्या हृदयात,
क्रोधाचा सर्वस्व आणि मजकूर उठतो पण, मी, तुजें काय
नाकळें करू शकन ? मी दीन आहे, आणि तूं सर्व सृष्टिमान
ईश्वर आहेस

सृजति तावदशेषगुणाकरं

पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ॥

तदपि तत्क्षणमङ्गि करोति चे-

दहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ २ ॥

दुतविलिखित

यद्गुणी नर विश्वविभूषण

विधि कधीतरी ठेवित निर्मुन ॥

परि करी क्षणभंगुर त्यास तो

अहह ! घोर किती विधि मूर्ख तो ॥ २ ॥

गद्यांश—

सर्वे जगता भूषण होण्याजोगा, सर्वगुणसंपन्न असत पुरुष,
ब्रह्मदेव, वेदांतरी (गुरून) दत्तज्ञ करतो; पण त्याबरोबर त्या
माणसाला अर्थांत अण्पायु करतो। हाय हाय ! विधीचा काय
भयंकर मूर्खपणा हा।

यः सुन्दरस्तद्वनिता कुरूपा

पतिः कुरूपः खलु रूपवत्याः ॥

यत्रोभयं तत्र हरिद्रवा च

विधेर्विचित्राणि विधेष्टितानि ॥ ३ ॥

उपजाति

सुरूप जो त्यास कुरूप भार्या

कुरूप जो त्यास सुरूप जाया ॥

दोन्ही जियें तेथ दरिद्रताही

विचित्र चेष्टा विधिची अशी ही ॥ ३ ॥

गद्यांश—

गुरुर पुढाला कुरूप स्त्री, सुंदर स्त्रीला कुरूप पति, दोन्ही
सुंदर आणटील तिथे दारिद्र्य ! मिथीच्या चेष्टा अत्यंत विचित्र !

शशी दिवमधूमते, गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनस्रं स्थावृतेः ॥

प्रमुर्धनपरायणः सवतदुर्गतः मज्जतो

नृपाङ्गणतः खलो; मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४ ॥

पृष्ठी

शशीहि दिवसां भुग; तरुणिचें झडे यौवन

तळें कमलहीन, रूपयुत हाय ! विधेविण

घनीच घनलुब्ध; नित्य सुजनांस ये दुर्गती

नृपाघांरिच दुष्ट-सात खुपतात शल्यें हद्दीं ॥ ४ ॥

(किंवा हेंच)

शार्दूलविकीरित

व्हावा चंद्र भुरा फिकाच दिवसां, स्त्रीचें झडे यौवन

व्हावें पद्मविहीन तें सर; मुलीं सौंदर्य विधेविण ॥

पैशाचा प्रभुलाच लोभ असणें, थोरां सदा दुःस्थिति

राजांच्या गृहिं दुष्ट; सात मज हीं शल्यें मनीं टोंचतीं ॥

गद्यांश—

दिवसां चंद्र सुरळट दिशावा, स्त्रीचें तारुण्य झडून जावें,
तळ्यांतलीं कमळें नष्ट व्हावीं, सुंदरमुखांला विद्या मनावी,
श्रीमंतालाच घनलोभ असावा; सज्जनाना नेहमीं दुःस्थितीच
कपाळीं असावी, राजांच्या भोंवतीं दुष्टांचें कोंडाळें असावें हीं
सात शल्यें माझ्या मनाला खुपत राहतात.

कुमुदवनमपशि श्रीमदम्भोजरत्नं

त्यजति मुदमुल्लूः प्रीतिमाश्रयाकाः ॥

उदयमहिमरदिमर्याति शीतांशुरसं

हस्तविधिलसितानां हन्त चित्रो विलासः ॥५॥

माझिनी

मिडुनि कुमुद जाती, शोभतो पद्मलोच

त्यजिति घुपड मोडा, हो सुखी चक्रवाक ॥

उदय हय रवीचा, तेथ तो चंद्र लुप्त

श्रुति हतविधिची ही काय वैचित्र्ययुक्त ॥५॥

गद्यांश—

इकडे चंद्र विवासी मील कमले म्लान होत आहेत. तर
पदांचें जय उल्लूख होत आहे. पुढाचा आनंद नष्ट होत आहे
तर चक्रवाकांना प्रेमाचें भारचें येत आहे. इकडे सूर्य उगमत
आहे तर तिकडे चंद्र मावळत आहे. जळत्यामेत्या मिथीची
किती विचित्र कारणी ही !

गन्धः सुगणं फलमिच्छुदण्डे

कृतं न पुष्पं खलु चन्दनेषु ॥

विद्वान्यनादयो न तु दीर्घजीवी

घातुः पुष्ट कोऽपि न मुदिदोऽमृत ॥ ६ ॥

उपजाति

गुंथ सोन्यास, फळें उंसाळा

येती न पुणें कधि चंदनाला ॥

वेदान् धनी, दीर्घ न आयु त्याला !

कुणी दिली बुद्धि न को विधीला ? ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

सोन्याला मुवास नाही. उंसाळा फळें नाहीत, चंदनाला फुलें नाहीत. विद्वान् श्रीमंताला दीर्घ आयुष्य नाही ! (ही सर्व वैगुण्यें काइन टाकण्याइतकी) बुद्धि देणारा सृष्टिदत्ताला पूर्वी नेटलाच नाही की काय ?

गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं

शशिदिवाकरयोर्महपीडनम् ॥

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ७ ॥

हृत्कलंकित

गज नि सर्व भद्रांसहि बंधन

रविशशींसहि त्यां प्रहपीडन ॥

बधुनि पंडित निर्धन नित्य ते

विधि बलिष्ठचि हें हृदया पटे ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

हत्ती, साप, अगत्या दुर्धर्ष प्राण्यांना छद्मा बंधनात पडावें लागवें; सूर्य चंद्र अशा तेजोनिधींना, ग्रहांची पीडा असावी; आणि, विद्वानांना कायमचें शारीर्य असावें, हें पाहिलें, म्हणजे विधि केवडा बलिष्ठ, याची सात्री पटवे.

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति चक्रगालम् ॥

इत्थं चिन्तयति कोपाते द्विरेफे

हा इन्त ! इन्त ! नलिनी गज उज्जहार ॥ ८ ॥

वसंततिलका

जाईल रात्र, मग येई प्रभातफाल

तें सूर्य पाहुनि हंसेलचि चक्रगाल ॥

कोपांत भृंग जाई दंग अशा विचारी

तों हाय ! हत्ति उगरी नलिनी विचारी ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

“आतां लौकिक राज संघे, सुप्रभात होईल. सूर्य उगरेल आणि बघलें हंसून उमलतील (आणि मी या बमलात थडकलों आहे तो मुक्त होईन)” अशा विचारांना कमलाच्या पोटांतला रंग दंग आहे तो एवढ्यात अचानकपणें हाय हाय ! हत्तीच कमलाची बेटच उफटली !

स्वस्वव्याघ्रतिमप्रमानसतया मत्तो निवृत्ते जने

चञ्चूकोटि विपाटिताररपुटो यास्याम्यहं पञ्जरत्न ॥

एवं कीरपरे मनोरथमयं पीयूषमास्यादय—

त्यन्तः संप्रविवेश चारणकराकारः फणिप्रामणीः ॥ ९ ॥

शावूळविकीरित

जो तो कार्यनिमग्न, हा जन दुरी जाईल जेव्हां जय

द्वारा तोडुनि चंचुनें त्यजुनिया जाईन मी पिंजरा ॥

जों हा कीर मनोरथाभूत असें चारणीतसे अंतरीं

तों सोडिपरि जाड सर्प घुसला त्या पंजराभीतरीं ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

परांतील माणवें, आपापल्या कामांत गुंडून, माझ्यापासून थोडावेळ दूर जातील, तेव्हा, मी आपल्या चौकीन, दार तोडून, या पिंजऱ्यातून बाहेर पडेन... अशा तऱ्हेच्या मनोरथरूपी अमृताचा आस्वाद पिंजऱ्यांतला पोपट जों पेट भाडे, तों हत्तीच्या सोटेसारखा जाड सर्प त्या पिंजऱ्यांत घुसला !

स हि गगनविहारी ज्योतिषां मध्यचारी

दशशतकरचारी कल्मषचंस्करी ॥

विधुरपि विधेयोगाद्रस्यते राहुणासौ

लिखितमपि छलाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ? १० ॥

मालिनी

विहरत गगनीं जो तारकामध्यचारी

दशशत करणें ज्या, नाशितो जो तमासी ॥

विधिहृत विधु बोही राहुनं होई प्रस

विधिलिखित पुसाया कोण आहे समर्थ ? ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

आकाशांत संचार करणारा, दशमंतारे राहणाऱ्या मध्यवर्ती अक्षणात, दशसं करणें अक्षणात, अंधाराचा नाश करणारा

असा तो चंद्र ! पण खाला सुद्धा विधियोगानें राहू प्राप्तो !
कफळावर लिहिलेले कोण पुसू शकणार !

कैवर्तकर्कशकरग्रहणच्युतोऽपि

जाले पुनर्निपतितः शकरो वरकः ॥

जालातुनर्धिगलितो गिलितो वकेन

वामे विधौ घव कुतो व्यसनाजिघृत्तिः ! ॥११॥

वसंततिलका

फोळ्याचिया दड करांतुनिही सुटून

जाळ्यामधेंचि पडला परि मत्स्य दीन ॥

खाई तयास वक, जालयिमुक होतां

लोपेल संकट कसें विधि चक होतां ? ॥११॥

गणायं—

बीळबाच्या घट मुठीतून, मासा, सुटला खरा पण नेमबा पुन्हा
जाळयांत आरून पडला. नशिबानें जाळ्यातूनही सटकला, तो
बगळ्यानें खाला गट केले ! देवच बाबडे झाले, मग संकटें
करीं टळणार !

एतयादो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके
पाञ्चन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः ॥

तत्राप्यस्य महाफलेन पतवा भमं सशब्दं शिरः

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव शान्त्यापदः ॥१२॥

शार्दूलविक्रीडित

दुर्दैवें इकल्या कुणी नव शिरीं सूर्यातपें तापला
छायेला म्हणुनीच तालतगच्या खालीं पहा पातला
मोठ्यानं, पडुनी महाफल तदा टाकी शिरा मंगुनी
पुदैवी जिघ जाई तेथ यहुधा आपत्ति ये घालुनी ॥१२॥

गणायं—

मग्यादकडी, उन्हांनें दोके तापचामुळे, इणी एक टकल्या,
बाबरीसाठी म्हणून, देवशात, ताशच्या शाडाखाली गेला.
पण तेथेही मोठें पल पडून धाडकून खालें दोके फुटले. दुदैवी
मागून जेथे जातो तेथेच बहुधा आपघात जातल

कान्तं वक्ति कपोतिकाऽऽकुलतया नाथान्तकालोऽधुना
व्याघ्रोऽघो धृतचापसज्जितशरः श्येनः परिभ्राम्यति ॥
इत्थं सलहिना स दष्ट इणुणा श्येनोऽपि तेनाहव-
स्तूर्णतौ तु यमालयं प्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥१३॥

शार्दूलविक्रीडित

“आला मृत्यु ” म्हणे कपोति रमणा

होऊनियां चावरी

“खालीं घ्याध सुसज्जचापशर हा,

अन् हा ससाणा वरी ” ॥

व्याधा सर्प डसे, नि बाण सुटुनी

विंधी ससाण्याप्रति

दोघे जाति यमावरीं झडकरी,

दैवी विचित्रा गति ॥ १३ ॥

गणायं—

(दुदैवी योगायोगाप्रमाणें कचित् दुदैवी योगायोगादि
येतात) (झाडावर बसलेली) कपोती, चावरीजुवरी होऊन,
आपल्या नाथाला म्हणते—“आज आपलें मरण ओढवलेलें
सितवें ! झाडाखालीं घनुध्याला बाण कावून व्याध बसला आहे,
आधि, (वर) ससाणा उडतो आहे.” पण काय चमत्कार ! ला
व्याधाला सर्प चावला; आणि बाण घनुध्यातून सुटला खानें
ससाणा मारला गेला. अशा रीतीनें झटपट दोघेही यमपुरी गेले !
दैवाची विचित्र खेळा !

दैवं फलति सर्वत्र, न विद्या न च पौरुषम् ।

समुद्रमन्यनाहमे हरिर्लक्ष्मीं हरो विपम् ॥ १४ ॥

मनुदुग्ध

फळे दैवचि सर्वत्र, न विद्या न च पौरुष ।

ये अन्धिमन्यनं लक्ष्मीं विण्णूला, शंकरा विप ॥ १४ ॥

गणायं—

दैवच सर्वत्र फळाळा येतें-ना विद्या, ना पौरुष; समुद्रमन्यन-
तून विण्णूला लक्ष्मी मिळाली व शंकराला विप ।

अयममृतनिधानं नायकोऽप्योपधीनां

शतभिषागुयातः शंभुमूर्धोऽधतंसः ॥

विप्लवति न चैनं राजयक्ष्मा शशांकं

विधिहृतपरिपाकः केन वा लहनीयः ? ॥ १५ ॥

माळिनी

मृतनिधि असोनी ओपधीचा पती तो
तमिपगहि मागे, जो शिवा भूषवीतो ॥
य न तरिहि पेशा चंद्रराजा लज्जिल
धिहत फल लोकीं कोण दाळूं गकेल ? ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

स्वतः अमृताचा निधि अमृत, औपवीचा पति असून, मागे
शंभर निपवरांचा तांडा असून, शंभराच्या भस्त्रासारख्या
उच्च पदांला भूषवीत असून, चंद्राभ धव सोबीत नाही. दुष्ट
विधीचें फल कोण दाळूं शकेल ?

उचीयन्ते स्म वेदमन्यशनविरहिदे निर्धने श्रोत्रियाणां
यत्र दयामाकवीजान्यपि चटकवधूचक्षुःकोटिच्युतानि ॥
दैवे दातव्यं रुमाक्षपलगिशुकराकृष्टमुत्तायलीक—

भ्रष्टास्तत्रैव दष्टा युवतिभिरलसं घूर्णिता

मौक्तिकौघाः ॥ १६ ॥

सुमंदारामाला

गळे धान्य घोंचींतुनी पांखरांच्या,
घरांतून तीं येति जाती सदा
न ज्या अन्न, ना द्रव्य, त्या ब्राह्मणांच्या
घरीं वेचिलें जात होतें सदा ॥
अन्नसात् तथां देव देतांच, अर्थाच्य
पोरें गळां माळ जी तोडिती
तिच्या मौक्तिकांचा सडा त्या गृहींच्या
क्षिया जांभया देत हो पाहती ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

प्याच्यापाशी खाशला मुद्दा नाही, इतक्या निर्धन वैदिक
ब्राह्मणाच्या घरी, पांखरांच्या घोंचींतून गळखेले धान्याचे कण
चिळे जात, त्या ब्राह्मणाला, दैवानें अन्नसात् शीमेंत करून
गोडलें, तें इतकें, की, त्याच्या अवयव भुलानें, गळ्यांतली
गोळांची माळ हातानें सहज ओडून तोडली, गोळांचा सडा
रात पडला, त्याकडे परच्या श्रिया जांभया देत ब्राह्मणानें
हात राहिल्या. (मोठी मुद्दा त्या घरी इतक्या क पदार्थ उरला.
ते वैष्णवाच्या लयग्रीवे कोणाला वाटले नाहीत.)

विधौ विरुद्धे न पद्यः पयोनिधी

मुषोघसिन्धौ न सुधा मुषाकरे ॥

न वाञ्छितं सिध्यति कल्पपादपे .

न हेम हेमप्रभवे गिरावपि ॥ १७ ॥

वसंततिलका

होतां विरुद्ध विधि, ना जल सागरांत

लामे सुधा अमृतपूर्णहि ना शशीत ॥

कल्पद्रुमाकडुनि इष्ट न सिद्ध होतें

मेरूत कांचन मुळीं न दिख्नि येतें ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

दैव विरुद्ध अवघे, की, जलनिधींत जल सांपडणार नाही;
सुधाकरांत सुधा मिळणार नाही; कल्पद्रुमाकडून अमृतप्राप्ति
होणार नाही; दुर्गमगिरी मेरूंत सोने सांपडणार नाही !

सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि मायवोऽपि हरोऽपि य ।

अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि ॥ १८ ॥

बहुदृष्ट

सर्वज्ञानी बहुज्ञानी । विष्णु शंकर या कुणी ।

नसे शक्ति कुणाही यां । नियती बदलावया ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

सर्वज्ञानी, बहुज्ञानी, विष्णु, शंकर, कुणीहि असो, यांपैकी,
कोणालाहि नियती बदलण्याची शक्ति नाही.

चित्रं चित्रं यत यत मद्भिन्नमेतद्विचित्रं

जातो दैवादुचितघटनासंविधाता विधाता ॥

यश्चिन्वानां परिणतफलस्फीतिरस्वादनीया

यथैतस्याः फवळनफळाकोविदः फाफलोहः ॥ १९ ॥

मंदोफान्ता

जो नेमानें अनुचित करी त्या विधात्याकडून

पेफा ! पेफा ! उचित घटना दोन झाल्या चुकून ॥

कीं लिवाचें फळहि पिकुनी राखया योग्य श्रावें

तेसैं, त्यांची रुचि समजण्या ज्ञान काकां असावें ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

(विधाता कधी उचित करणारा नव्हे) पण अहो आश्चर्यम् !
चुकून, विधात्याकडून दोन समुचित घटना पडल्या. त्या अशा

ची, कडलिसाच फळ पिटून खाण्यालायक ठरावें आणि त्याची
रुचि समजण्याची रमजना कावळाना अभावी ।

विपत्ती किं विपादेन सपत्नी हर्षणेन किम् ? ।

भवितव्य भवत्येव कर्मणो गहना गतिः ॥ २० ॥

अनुष्टुभ्

संकटे दुःख, वा, विपत्ती हर्ष दोन्ही करतास तीं ? ।
होणारें होतची राह, कर्माची गूढ हो गति ॥ २० ॥
गद्यार्थ—

संकटांनीं वाईट वाटणे, व सपत्नीनें हर्ष वाटणे, दोन्ही व्यर्थ
होणारें तें होणारच कर्माची गति अगम्य असते

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो

देवोऽपि तं लब्धयितु न शक्तः ॥

तस्मान्न शोचामि न विमयो मे

यदस्मदीय न हि तत्परेषाम् ॥ २१ ॥

अष्टाक्षरि

मिळे नराला मिळणें असे तें

देवासिही शक्य न टाळणें तें ॥

न शोक वा विस्मय होइ मातें

माझिचें जें तें न मिळे परतें ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

माणाला मिळावयाचे, तेंच मिळतें, त्याला टाळण्याची
देशाज्ञा मुळां शक्ति नाही म्हणून भी शोक करीत नाही मग
विस्मयहि वाटत नाही, कारण जें माझें आहे, तें दुसऱ्याला
मिळणारच नाही

यथा घेनुसहस्रेषु धत्तो भिन्दति मातरम् ।

तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तामनुगच्छति ॥ २२ ॥

अनुष्टुभ्

जसे सहस्र मातें, लाघे धत्तामि माय ती ।

पूर्वकर्म तसें जाई कर्त्याच्या नित्य मागुती ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

मातृस गार्हण उपासनाने बायलाला अन्नही आई उपहृतेने
उपहृते खावकारें बलांचे कर्म (अपुत्राचे) लाप्या मागून जातें

यद्वात्रा निजमाळपट्टलिसितं स्त्रोकं महद्वा धनं
तस्माप्नोति मरुत्येऽपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम्
तद्वीरो भव वित्तवत्सु कृपणा वृत्तिं वृथा मा कृयाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् २

शातृलविकीरित

दैवानें लिहिलें कमी अधिक वा

माळीं तुझ्या जें धन

तें सारें तुज बाळगेंदिहि मिळे,

मेहेत आधिक्य न ॥

श्रीमतास न दावि दैन्यचि कुवा,

धैर्या धरी उज्ज्वल

पाहे हा घट, अधि कूप उभरीं

घे सारखेंची जल ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

दैवानें जें तुझ्या कपाळीं पोडें किंवा पुष्कळ धन लिहिलें
असेल, तें सर्व तुला बाळग्यांतही मिळेल, मेस्वर गेल्याच
त्याहून अधिक मिळणार नाही तेव्हा भीर धर, आणि
श्रीमताच्यापुढें दैन्य उगाच दाखवू नको हा घट पद-
विहिरीत समुद्रांत कुठेंही बुडविला, तरी, सारखेंच पाणी घेतो

पत्रं नैव यदा कपीरपिदपे होयो वसन्तस्य किं ?

नोल्होऽप्यवलोकते यदि दिवा, सूर्यस्य किं दूषणम् ।

घारा नैव पवन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम् ?

यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखित तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥ २४ ॥

शातृलविकीरित

ये ना पत्र करीरि, दोय म्हणुनी

लागे यसेंता कसा ?

घूकाला दिवसा दिसे न म्हणुनी

तो दोय सूर्या कसा ? ॥

घाराही पडती न चातकमुखां

तो दोय मेघा कसा ?

आधींचा विधिलेख जो पुसु दावे,

आहे शुणी कां असा ? ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

बसताने मुझी, करीरूपास पातें फुलत नाहीत, हा व
वर्षाचा दोन ? पुढाला दिवसो दिव नसे, हा काय सूर्या

दोष? चातकाच्या मुखी, गृहीच्या धारा न पडल्या, तर, त्याचा नेपाळा दोष वा? आधीच विधीनं कपाळावर लिहिले, तें मुक्त टाकण्यास कोण समर्थ आहे?

नमस्यामो देवाग्रनु हतवियेस्तेऽपि यशगा
वेधिवर्न्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मफलदः ॥
कळं कर्मायत्तं किममरगणैः किं च विधिना ?
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ २५ ॥

शिलतेषी

तम् देवां; तेही विधिशरणची; वंच विधि तो
री कर्मांलाची घस्ति फल दोरी वितरिते ॥
फलं कर्मां हातीं ! सुराण विधि व्यर्थचि खरे
तम् या कर्मां, ज्यापुढाति विधिही दुर्बल ठरे ॥ २५ ॥
गद्यार्थ—

देवानां नमानें, तों, वे स्वतः विधीच्या अंकित; तेन्हा
विधीलाच बन्दावें. पण तो झाला तरी ज्याच्या त्याच्या कर्माचें
नियत फलच देत असतो. फल हें कर्माच्या अर्थाचें असतें
म्हणून देव व विधि, यांचे, काही महत्त्व उरत नाही. तेन्हा
आपण, ज्याच्यापुढे विधीबद्धां हतबल ठातो त्या कर्मांलाच
बन्दावा.

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारागहने क्षिमो महासंकटे ॥
रुद्रो येन कपालपाणिपुटको भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो धाम्यति निलमेघ गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ २६ ॥

शादूलविक्रीडित

ब्रह्माण्डोदरं नेमिला विधि जयें, कुंभारकामाप्रत
विष्णूलाहि दशावतार दिधले ज्यानं महादुर्घट
केलें मिश्रु जयें शिवाच, फाटी देऊनि हातीं सदा
सूर्यो जें फिरवी नर्भी सतत, त्या कर्मां नमस्ते यदा ॥
गद्यार्थ—

ज्यानं, या ब्रह्मांडगोलामध्ये, ब्रह्मदेवाला, एकाचा कुंभार-
घासलें कामाला जुंपले आहे, ज्यानं, महाघटपूर्ण अशा ब्रह्म
अवताराच्या जंजळात, विष्णूलाहि फेकले; ज्यानं, घांठाला हातीं
फाटी देऊन मीक मागून भटकाबयास लाविलें; आणि, बाबाशांत
एखांला जें सतत फिरविलें, त्या कर्मांला नमस्कार असो !

मज्जत्वम्भसि चातु मेरुशिखरं शत्रूञ्जयत्वाहवे
वाणिज्यं कृपिसेवनादिसकला विद्याः कलाः शिक्षतु ॥
आकाशं विपुलं प्रयातु रगवत्कृत्वा प्रयत्नान् वहून्
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ? १७

शादूलविक्रीडित

जावो अश्वित या सुमेरुशिखरी, शत्रूस जिको रणीं
घेवो वा कृपि विक्रयादि सकला विद्या कला जाणुनी ॥
यत्नें थोर उडो खगासम महान् आकाशमागतुनी
जें होणें न, घडे न; कर्मवश तें, होणें टले कोठुनी ॥
गद्यार्थ—

कोणी समुद्रांत मुरो; किंवा मेरुवर चढो; मूर्द्धांत शत्रूंना
जिको, किंवा, नोकरी, शेती, व्यापार इत्यादि सवें विद्या कला
शिको; महाप्रयत्नांनी, पश्चात्प्रमाणें, अकाश आकाशांत उडान
करो;—जें होणें नाही तें घडणार नाही; आणि कर्मवश जें
होणार, तें टळणार नाही.

नेता यस्य बृहस्पतिः, प्रहरणं वज्रं, सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः क्रिड हरेरैरावतो वारणः ॥
इत्याध्वर्यवलाग्निवतोऽपि पलिभिर्भेदः परैः संगरे
तद्व्यक्तं यस्मैव दैवशरणं धिग्निगृह्था पौरुषम् ॥ २८ ॥

शादूलविक्रीडित

हातीं पज, गुरू बृहस्पति, रणीं सेना सुरांची जिथ
दुर्ग स्वर्ग; कृपा जथासि हरिची, हत्तीहि ऐरावत ॥
इंद्राअद्भुत शक्ति ही तरि रणीं त्या शत्रु जिकी कसा !
घाटे दैवचि थोर सर्व वज्रतां, धिक्कार त्या पौरुषा ! २८
गद्यार्थ—

ज्याला बृहस्पति हा नेता; वज्रासारखें शस्त्र; सैनिक देव;
क्रिडा स्वर्ग; विष्णूचें पाठबळ, ऐरावतासारखा हत्ती; असले
निलक्षण बळ इंद्रापाशी असून त्याचाही वलिष्ठ शत्रूनी युद्धांत
पराजय केला ! सर्व पाहतां, दैवालाच वारण जाणें अधिक बरें;
धिक्कार असो पौरुषाला !

आधिग्याधिज्ञतैर्जनस्य विविधैरोग्यमुन्मूल्यते
लक्ष्मीयंत्र, पतन्ति सत्र विप्रतद्वारा इव व्यापदः ॥
ज्ञातं जावमयद्यमाहु विचरं मृत्युः करोत्यात्मसात्
तत्किं कस्य निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरम् ॥ २९

सांडूविक्रीडित

पीडा, रोग अनेक येवनि जनीं, आरोग्य तें नासतें
मुकद्वारचि आपदांस मिळतें, संपत्ति यहे तिथें ॥
घेई जन्म तथा तथा अटळ तो मृत्यू हणीं खातसे
कोणा सुस्थिर तें निरंकुश विधी देतो कधीं
कायसें ? ॥ २९ ॥

गदायें—

मन आणि शरीराचे अनेक रोग, माणसाचें आरोग्य नष्ट करून
टाकतात; संपत्ति असेल, तेथें मुकद्वार असल्यासारख्या
आपत्ति कोमळतात; जो जो म्हणून जन्माला आला, त्याला
त्याला, अटळपणें त्वरित मृत्यू खाऊन टाकतो निरंकुश असा
विधि, कोणाला कोणती स्थिर अशी बखु देतो ?

भगवाणस्य करण्दपीडिततनोर्म्हानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वास्तुर्विरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ॥
दृष्टस्त्यगितितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पया
लोकाः पश्यत दैवमेव हि मृणां बुद्धौ क्षये कारणम् ॥ ३० ॥

सांडूविक्रीडित

पेटारीं अहि कोंडला, क्षुधित तो,
व्हावी कशी मुक्ता ?
रात्रीं चीळ करुनि उंदिर घुसे
त्याच्या मुलीं आपता ॥
तन्मांसें परिवृत्त त्याचि विचरें
वाहेर ये तत्क्षण !
पाहा दैवचि लोकहो ! सकळिकां
बुद्धिहत्या कारण ॥ ३० ॥

गदायें—

एक सवें पेटान्यांत कोंडला गेला व छुपेन व्हाऊन झाला.
पण दैवयोग असा कीं, रात्री पेटान्याला मीळ पाहून उंदीर
आंत दिला तो नेमका त्याच्या तोंडांत त्याला खाऊन त्याच्या
मांसानें तृप्त होऊन उंदराचें केलेल्या विवरानेच त्वरें बाहेर
पडला ! जनहो ! पहा सगळ्यांच्या बुद्धिसमाग कारण दैवच !

वेद्या यदन्ति कफपित्तमरुदिकार-

ह्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति ॥

भूतामिपंग इवि भूतविदो यदन्ति

प्राचीनकर्म घटनम्मुनयो यदन्ति ॥ ३१ ॥

गाथां

कफ, पित्त, वात म्हणती
वैद्य, घषोनी शरीररोगांस ।
ज्योतिर्विद म्हणती कीं
ग्रहगति फिरली असे इथें खास ॥
मांत्रिक निदान करिती
कीं भूतानीं पछाडिलें यास ।
प्राक्तन कर्मांचें फळ
अटळ असें मुनिहि मानिती त्यास ॥ ३१ ॥

गदायें—

शारीरिक विवृति पाहून वैद्य म्हणतात, कफ, पित्त, वात,
अने वाईतरी, ज्योतिषी म्हणतात ग्रहगति फिरलेली आहे
मांत्रिक म्हणतात त्याला भूतानीं पछाडलें आहे, मुनि म्हणतात
प्राक्तन कर्मांचें हें अटळ फळ आहे ।

लब्धं जन्म सह श्रिया, स्वयमपि त्रैलोक्यभूषाकर
स्वित्तर्य परमेश्वराभ्युपगतस्तेनपि मूर्ध्ना धृतः ॥
बुद्धिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रलु
प्रायःप्राक्तनमेव कर्म घलवत् कः कस्य कर्तुं क्षमः ? ॥ ३२ ॥

सांडूविक्रीडित

लक्ष्मीच्या सह जन्मुनीं, स्वयमपि
त्रैलोक्यभूषाकर
ज्याचा आश्रय घेई तो शिव धरी
ज्याला स्वशीर्षावर ॥
वाढे चेष्ट न तो तरीहि; उलटा
सुक्षीण होई किती !
कोणी साटा कुणा न होई ! घलवान्
त्या प्राक्तनाची गति ॥ ३२ ॥

गदायें—

जो बद्र, लक्ष्मीच्या बरोबर जन्माला आला, स्वतः त्रैलोक्य
भूषण आहे, ज्या शहराचा त्यानें आश्रय घेतला, त्यानें,
त्याला घडामोडी घारण केले; तो बद्र, काळावयाचे तर ह्वा,
राहो, उलट क्षीण मात्र होतो. कोणी कोणाला साहा बई पड-
नाही कारण प्राक्तन कर्मांचेच घल पार मोडें !

दैवे समर्प्य चिरसंचितकर्मभारं

सुखाः सुखं घसत किं परयाचनाभिः ? ॥

मेरुं प्रदक्षिणयतोऽपि दिवाकरस्य

ते तस्य सप्त तुरगा न कदाचिदष्टौ ॥ ३३ ॥

वसंततिलका

दैवावरी धरुनि संचितभार पूर्ण

व्हा स्वस्य शांतः करणं परयाचना न ॥

मेरुस्य, सूर्य करितां हि प्रदक्षिणा ती

ते सात अभ्य कथिं आठहि काय होती ? ॥ ३३ ॥

गद्याय—

चिरसंचित कर्मांचा सवें भार देवावर टाकून खुशाल स्वस्थ
शांत चित्तानें रहा। निष्कारण कोणाची याचना कां करता ? सूर्य
हा सुवर्णगिरि मेरुमोवतीं प्रदक्षिणा सतत करीत असून बुद्धा,
त्याचे अश्व, साताचे आठ कधीं शाले आहेत का ?

वरक्षितं विप्रति दैवरक्षितं

, सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ॥

जीवत्पनाथोऽपि यने विलज्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३४ ॥

शादूलविक्रीडित

दैवं रक्षित, तें जगेल, नसतां

त्या अन्य संरक्षण

दैवानें हत तें, मरेल दुसरें

अत्यंतही रक्षित ॥

रानीं टाकुनियां, अनाथहि, जगे

हा एक कोणी पहा

केले यत्न तरी, चरीहि मरतो,

कोणीतरी अन्य हा ॥ ३४ ॥

गद्याय—

दुसऱ्या कोटून संरक्षण नमता, ज्याचें दैवच रक्षक असतें,
तें जगणारच. इतर कितीहि मोठें संरक्षण असो, पण, ज्याला
दैवानें मारायवाचें ठरविलें, तें नास पावणारच. अनाथ, रानांत
टाकलेला माणूसहि जगतो; तर दुसरीकडे, ज्याच्यासाठीं
प्रयत्नांची शिस्त चाललेली आहे, असा माणूस घरातल्या
परीत घडो मरतो.

येनाश्रलेन सरसीरुहलोचनाया-

स्वातः प्रभूतपवनादुदये प्रदीपः ॥

तेनैव सोऽस्तसमयेऽस्तमनं विनीतः

कुद्वे विधौ भजति मित्रममित्रभावम् ॥ ३५ ॥

वसंततिलका

झांकोनि ज्या पदरि, दीपक लाविलेला

वाऱ्यांतुनी प्रवलही मग रक्षिलेला ॥

तोची तया पदर मालवितोचि अर्ती

कोपे विधीच तधि मित्रहि शत्रु होती ॥ ३५ ॥

गद्याय—

दिवा लावतेवेढी, लीच्या ज्या पदरानें प्रवल वाऱ्यापासून
त्याचें रक्षण केलें त्यानेच शेवटीं झाला विस्रवितांना पदर दिवा।
विधि रागावला म्हणजे भिनहि शत्रूभावाचें वागतात.

त एवामी याणास्तदपि हरल्लब्धं धनुरिदं

स एगहं पार्थः प्रमथितसुरारातिनिचयः ॥

इमास्तास्ता गोप्यो हरिचरणचित्तैकशरणा

द्वियन्ते गोपालैर्विधिपरि वलीयान् न तु नरः ॥ ३६ ॥

शादूलविक्रीडित

तेची हे शत्रु जो शिवें मज दिला

तोची असे चाप हा !

पूर्वीच्या सुरशत्रुनाशक असा

जो पार्थ तो मीच हा ! ॥

गोपी त्याच अनन्यभक्त हरिच्या;

त्यां हाथरे ओढुन—

नेती गोपहि; तो विधीच घलयान्।

या मानवा शक्ति न ॥ ३६ ॥

गद्याय—

(कृष्णावनार संपला व गोपींना संरक्षण देत, अर्जुन, त्यांना
हस्तिनापुरास नेत असता, यकथित भुरग्यांनीं इडे करून गोपी
ओढून नेल्या. अवतारकारांचे संपले आणि अर्जुनाचे वाही चालले
नाही. त्यावेळीं तो म्हणतो—) 'माझे बाण होते तेच आहेत;
शंकराने दिलेले धर्तूर्यहि तेंच आहे. देवाच्या शत्रूचा पराभव
करणारा पराक्रमी अर्जुन; पूर्वावाच आहे; कृष्णाच्या भक्त
गोपीहि त्याच पण हाय, माझ्या नाकावर दिसून आज

कोपीना गोप कोट्टन नेत काहेत व मी हतबल झालों आहे।
विपीच बलिष्ठ होय मानव मध्ये। दुसरें काय ?

कांश्चिच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
कांश्चिन्नातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् ॥
अन्योन्यप्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकसितिं योधयन्
एष क्रीडति कूपयन्नघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥३७॥

मार्दूलविवीडित

कोणां रिक्त करी, दुज्यांस भरतो,
नेतो कुणाला घरी
पाडी अन्य कुणास, आकुळ दुज्या
कोणास तोची करी ॥
एका एक विरुद्ध माळ फिरवी
संसार वस्तु स्थिति-
दापाया जणु कूपयन्नघटिका—
न्यायेंच खेळे विधि ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—

काहींना रिक्ताने भरतो, काहींना भरतो, काहींना घर नेतो,
काहींना खाली पाडतो, -काहींना वाकडे तिकडे करतो माळेचे
दोन भाग उलट उलट फिरव देवतो, असा तऱ्हेने, संसाराची
स्थिति दर्शविण्यासाठी जणु रहाटगाड्याच्या पदतीने, विधि
क्रीडा करित असतो.

“दैवं समरेषति” मामिति दग्धयिषां सुखम् ।
अटश्रेष्ठट्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीनिर्गते ॥ ३८ ॥

अनुदुःख

“अट्ट धेष्ट” जो मानी “दैव प्रेरी मला” असे ॥
दुर्मत्ता पाहुनी त्याच्या लक्ष्मी परत जातसे ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—

अट्टाला धेष्ट मानून, दैव मला प्रेरणा देते, असे म्हण-
णाऱ्या, इतक्यावेळी दुर्मत्ता पाहून, लक्ष्मी परत जाते ।

सा गता शुभमयी युगधर्या
दैव समति युग कलिः पुनः ॥
खेवखेव न कृत्, कृतकृता

- नापि भूयतिपु यत्र दृश्यते ॥ ३९ ॥

रघोदत्ता

तीन तीं शुभ युगेंहि संपलीं
दैव । आज यद्य येतसे कलि ॥
भृत्य कार्य न करी, कृतकृता
चा दिसे न नृपतीमघें अतां ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—

राजा । तीं तीन शुभयुगें गेलीं, आणि, आता कलियुग आले
आहे, -यथामघें नोकर कामें करित नाहीत व राजांत कृतकृता-
हि उरली नाही

सीदन्ति सन्तो विलसन्त्यसन्तः

पुत्रा म्रियन्ते जनकश्चिरायुः ॥

परेषु मैत्री खजनेषु वैरं

पश्यन्तु लोकाः कलिकौतुकानि ॥ ४० ॥

यस्यतल्लका

संतांस दुःख, तुल्य केवळ दुर्जनांस
अल्पायु पुत्र, परि वाप चिरायु खास ॥
स्वीयांस वैर, करणें, परक्या स्वमित्र
कैरी पहा कलि करी कृति ही विचित्र ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—

कलियुगाच्या खेळ मदा-सज्जनांना दुःख, दुर्जनांना दुःख,
मुले मरताहेत आणि बाप चिरायु । परक्याशी मैत्री आणि
सज्जनाशी वैर ।

यायुषारोपेत्सर्वं मारं, तन्निष्ठां कर्तुमक्षमाः ।

कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने घालका इव ॥ ४१ ॥

कार्य

आनंद बडबडीतचि, कृति ती करण्या सदैव असमर्थां
कलौतले वेदान्ती गमती पोरेंचि जेथें क्षिमायांत ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—

दुसऱ्या बेलन्यांतला उमटव तेवढा पाहून घ्या इतकी
नोकरी शक्य असे हे कलियुगांतले वेदान्ती, क्षिमायांत
पोरेंगमने वाटतात

आसाद्यापि महोदधिं न विरूपो जातो जलैर्वाढ्यो
मेघं प्राप्य न चातकोऽपि; चरणौ भानुं न लेभेऽरुणः ॥

चंद्रः शंकरशेखरेऽपि निवसन् पक्षक्षये क्षीयते
सर्वः सज्जनसङ्गमेऽपि लभते दैवानुरूपं फलम् ॥ ४२ ॥

— शार्दूलविक्रीडित

झाला पाडव तूत ना जलभरें अन्धीतही राहून
मेघें चातक ना; रवीहि अरुणा देऊं शकें पाय न ॥
राहोनी शिबमस्तकीहि शशि तो पक्षक्षयें व्याकुळ;
सर्वा सज्जनसंगमीहि मिळतें दैवाप्रमाणें फल ॥ ४२ ॥
गद्यायें—

बडवानलाला, राहण्यास समुद्र सांपडला म्हणून काही त्याची
तद्दान भागली नाही, किंवा चातकाचा, प्रलक्ष मेघ सांपडूनही,
त्याचीहि तद्दान संघत नाही; मोठ्या सूर्याचा सारथि झाल्याने,
संगज्या अरुणाचा, पाय प्राप्त झाले नाहीत; शंकराच्या मलर्फी
राहून झुडी चंद्राचा प्रत्येक महिन्याचा पंथरव्याचा क्षय काही

थांबला नाही, सर्वांना, सज्जनाच्या संगतीत राहूनहि दैवाप्रमाणें
काय मिळावयाचें तेंच फल मिळतें.

गतः स काळो यत्रासन्देहाः सेवानुवर्तिनः ।

दशानन ! दशं पदय तरन्ति दृपदोऽम्भसि ॥ ४३ ॥

— अनुष्टुप्

गेला तो काळ कीं जेव्हां देवांनीं सेविलें तुला ।
रावण्या ! ही दशा पाहे—शिलाहि तरती जला ॥ ४३ ॥

गद्यायें—

(४३ व्या श्लोकांतल्या प्रमाणें कालचक्राचा प्रभाव अर्जुना-
सारख्या सज्जनांभच भोगाचा लागला असें नव्हे तर रावण्याला
झुडी ती पाळी आली.)—तुला ! ज्यावेळीं प्रलक्ष देव झुडी
सेवा करीत होवे, तो काळ गेला । आला हा चमत्कार पहा—
(आज तुम्हां नागासाठी) दगडझुडी पाण्यावर तरंगून (तुमचें
साहाकारी होत) आढेत.

प्रकरण २० वें

उद्यम, पौरुष, आत्मशक्ति, पुरुषकार, यत्न, उत्साह, अभ्यास, आळस, निद्रा.

पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म देवमिति संप्रचक्षते ।

उद्यमेन तदुपार्जितं चित्ताद्वैतसुखमवशं न तत्कथम् ? ॥ १ ॥

— रघोदत्ता

पूर्वजन्मकृतकार्य आज तें

दैव हेंच म्हणतात जाणते ॥

उद्यमें मिळविलेंचि तें जर

उद्यमें यश न दैव कां तर ? ॥ १ ॥

गद्यायें—

पूर्वजन्मी वेढेले कर्म, तेंच आजचें दैव, असें पुरातत्त्ववेत्ते
म्हणतात. जर याप्रमाणें, दैव हें उद्योगानेच मिळविलेले आहे,
तर, दैव हें उद्योगाचाच बस नाही, असें कसें म्हणतां येईल ?

— अनुष्टुप्

होती सफल हो कायें उद्योगें न मनोरथें, ।

येताना मृग, सिंहाच्या मुखीं शरीरेंत मायते ॥ १ ॥

गद्यायें—

कायें सफल व्हावयाचीं, तीं उद्योगानें होतात; तुम्हें
मनोरथ करून नव्हे निजलेल्या सिंहाच्या तोंडांत, पशु काय
मायते येऊन पडतात ?

उद्योगः सखु कर्तव्यः फलं मार्जारवद्भवेत् ।

जन्मप्रसूतिं गीर्नास्ति पयः पिबति निलशः ॥ ३ ॥

— अनुष्टुप्

उद्योग पाहिजे केला; फल ये मांजरापरी ।

नसुनी गाय आजन्म, नित्य दूध पितें तरी ॥ ३ ॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिद्ध्यत्यु प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

उद्योग करित राहिलें पाहिजे. माजराला मिळतें, तसें फळ मिळेल. जन्मापासून स्वतःची गाय नमताहि, तें दूध निल पितेंच ना !

उद्योगिनं पुरुषसिद्धमुपैति लक्ष्मी-

दैवं प्रधानमिति कापुरुषा वदन्ति ॥

दैवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥४॥

वसंततिलका

लक्ष्मी मिळे करिति उद्यम त्या नरांस

‘दैवप्रभाव’ म्हणती परि मूढ त्यास ॥

सोहूनि दैव, कर पौरुष स्वप्रयत्ने

यत्नांतिही न फल, हर न च दोष मानें ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

जे उद्योग करित, त्या न (भेद्याला), लक्ष्मी मिळते; तर हा दैवाचा प्रभाव असें, मूर्ख म्हणत बसतात ते दैवाची कल्पना सोहून देऊन स्वराजीवें पौरुष कर; प्रयत्न करूनिही बश न मिळाले, तर त्यांत तूला काय दोष आहे ?

किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण ?

शक्त्या हि याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ॥

कुम्भो न कूपमपि शोषयितुं समर्थः

कुम्भोद्भवेन मुनिनाम्बुधिरेव पीतः ॥ ५ ॥

वसंततिलका

तो प्यर्थ जन्म, वृत्ति घोरहि पुर्यजांची

येई महत्त्व मनुजा निजशक्तिनेची ॥

तो कुंभ आटवुं शकें न च कूपमात्र

टाफी पिऊन उदधीसहि कुम्भपुत्र ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

सोळा कुळां जन्म, पुर्यजांची महान् वृत्ति, या सर्वांचा मानसत्ता काय उपयोग आहे ? माणूस जो महत्त्व पावतो, तो केवळ स्वतःच्या शक्तीने ! कुम्भ हा, एकाशी विहीर कुळां आटवू शकत नाही, पण, कुम्भत उपास हासिल्या अग्निकुशीनें मनुष्य पिऊन टारुन. (अग्नित हा नियामकशासून कुम्भाल उत्पन्न झाला अशी कथा.)

ब्रजलघवः प्रयात्युच्चैर्नरैः स्वैरेव वेष्टितैः ।

अथः कूपस्य खनक ऊर्ध्वं प्रासादकारकः ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

खालीं जाई वरी जाई कर्मचि अपुल्या नर ।

खोदी विहीर तो खालीं ! यांधी प्रासाद तो वर ॥

गद्यार्थ—

माणूस खालीं जातो काय, किंवा, वर जातो काय, दोन्ही केवळ स्वतःच्याच कर्मांनी ! विहीर खणणारा, खालीं खालीं जात असतो;—राजवाडा बांधणारा वर वर जात असतो.

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं

विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ॥

भाग्यानि पूर्वतपसा किल संचितानि

काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ७ ॥

वसंततिलका

विद्या, स्वरूप, कुल, शील, सयत्न सेवा

(तात्काळ) हीं न फल देति कधीच जीवा ॥

आधीं करून तप, संचित भाग्य होतें

वृक्षापरी अयसरीं फल तेंच देतें ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

स्वरूप, कुल, शील, विद्या, कष्ट करून केलेली सेवा, वाग्ये कोणीही थोड, माणवाला बाई (तात्काळ) फल देत नाही. आधीं तपधर्म करून (त्याचे फलित म्हणून) जें भाग्य संचित होतें, तें एखाद्या (पूर्वीच लावून ठेवलेल्या) झाडाप्रमाणें, योग्य वेळीं फल देतें.

न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्यममात्मनः ।

अनुद्यमेन कस्तलं विलेभ्यः प्राप्नुमिच्छति ? ॥ ८ ॥

अनुष्टुप्

न दैवाच्या विचारांनीं, सोडावा यत्न आपुला ।

मिळेल तेल कोणाला कधीं न पिळतां तिलां ? ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

दैव (असेल तसेच होणार, अमत्या) विचारांनीं कोण्ही आपण उद्योग सोडूं नये. निरुद्योगी (तेल पिळण्याचें काम न करता) विटांपासून तेल मिळवण्याची इच्छा कोणी कधीं करणो !

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।
वायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥ ९ ॥

अनुष्टुप्

कोळी वा पुत्र कोळ्याचा कोणीहि असलों जरी ।
देवाहर्ती कुळी जन्म शौर्य माझ्या करी परी ॥ ९ ॥
गद्यार्थ—

(द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळी केवळ तो हलक्या पुळातला म्हणून कर्णाला लक्ष्यवेधाच्या चढाओढीत घेतले नाही तेव्हाच त्याचे तेजस्वी भाषण (—) मी कोळी असेन, कोळ्याचा मुलगा असेन किंवा व्याखी कोणी असेन (त्याकडे तुम्ही न पाहता केवळ माझ्या शौर्याकडे, पौरुषाकडे, पाहिले पाहिजे) चांगल्या पुळात जन्म लाभणे हे देवाच्या स्थायीन, पण माझे पौरुष हे माझ्या स्थायीनच आहे ।

विद्याय पौरुषं यो हि दैवमेवावलम्बये ।
प्राप्तावसिद्धवत् तस्य भूमिं तिष्ठन्ति वायसाः ॥ १० ॥

अनुष्टुप्

दैव आचार जो माने सोडुनी निज पौरुष ।
शिरुपसिद्धापरी त्याच्या शिरीं वसति वायस ॥ १० ॥
गद्यार्थ—

आगळे पौरुष सोडून, जो, देवावर अवलंबून राहतो त्याच्या बोक्यावर, राजवाड्यातील सिद्धाच्या पुतळ्यावर, बसतात त्याप्रमाणे कावळे बसतात (तो अवहेल घालून टाकतो)

यथा बीजं, विना क्षेत्रसुतं भवति निष्फलम् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ११ ॥

अनुष्टुप्

जसे शेंतीविना बीज ठरे निष्फल पेरण ।
नरयत्नाविना तैसें दैव सिद्धीस जाह न ॥ ११ ॥
गद्यार्थ—

(बीज पेरून घड्या, जर तें शेंतीशिवाय अन्यत्र (माळ खडकाळ भूमीत) पेरल्यास जसे फळदायी होत नाही, तद्वत मनुष्याच्या यत्नाशिवाय दैव सिद्धीस जात नाही.

अनुष्टुप्

धैर्य, साहस, उद्योग बुद्धि शक्ति नि शौर्य तें ।
हीं सहा वसर्तीं जेथें दैव साहा करी तित्यें ॥ १२ ॥
गद्यार्थ—

धैर्य, साहस, उद्योग, बुद्धि, शक्ति, पराक्रम हीं सहा जेथें बसतात तेथें दैव साहाकारी हातो

यथा होकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ १३ ॥

अनुष्टुप्

रथा न गति ये जैशी एकची चारू ज्या असे ।
नरयत्नाविना, तैसें यरास्वी दैवही नसे ॥ १३ ॥
गद्यार्थ—

(कार्यसिद्धीच्या रथाचा, पुरुषयत्न व दैव अशीं दोन चाकें अनन्तात) कोणत्याहि रथाला एकाच यत्नाने गति येत नाही पुरुषयत्नाविना, एक दैव हेच चाक असून कार्यसिद्धीचा रथ चालणार नाही

नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत् ।
न व्यापारश्चेतेनापि शुक्लवस्पाद्यते वक्त्रः ॥ १४ ॥

उपजाति

अप्राप्त वस्तुवर्ती प्रयत्न
केले तरी ते शुफलत्वाहीन ॥
न ये, कपोनी शतही प्रयास
शुष्कापरी घोलवितां वधास ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

(पण देवाच्या समान दर्जा प्रयत्न, उद्योग यांना दिला तरी त्याच्याहि मर्यादा ओळखल्या पाहिजेत दान काय, शिक्षण काय, प्रयत्न काय, सत्प्रासाद वगैरे तरच फळ)

वगण बरतून वट केले तर त्याला कधीच फळ येत नाही शेवटीं प्रयत्न म्हणून बघल्याला पोटासारखें बोनावयास शिवधर्मे शक्य होईल काय ?

काष्ठादभिर्जीयते मध्यमानाद्
भूमिस्तोयं सन्यमाना ददाति ॥
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गोदब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥ १५ ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

बढेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सदायकम् ॥ १२ ॥

वसंततिलका

फाफांतुनी, अमल धासुनियां निघेल
खोदून भूमि, जलही मनुजा मिळेल ॥
उत्साहसाध्य न, असें जागें कार्यची न
माणेंच योग्य, करतां फळती प्रयत्न ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

ल'कडावर लोड्ड घासून अग्नि निघतो जमीन खोदून पाणी
मिळते, उत्साही माणसाला असं प्य असं काहीच नाही योग्य
मार्गाने आरंभल्यान सवें प्रयत्न सफल होऊन.

पुरुषार्थात्फलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा यासौ दैवमिति स्मृता ॥ १६ ॥

अनुष्टुभ्

पुरुषार्थे फलप्राप्ति देशकालानुसार ती ।
उदीरां लौकरी होई तिलाची दैव बोलती ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

माणसाच्या (शौर्य धैर्य, प्रयत्न, उद्योग, चिकाटी, इत्यादींनी)
पुरुषार्थानें अर्थात् देश कालादि (मर्यादांना) अनुसरून जी काय
फलप्राप्ति, उदीरा, लौकरी, होत तिलाच दैव असें म्हटलें जातें.

अहृता पौरुषं वा श्रीर्विकासिन्यपि किं तया ? ।
जरद्रवोऽपि चाभाति दैवादुपगतं ह्यणम् ॥ १७ ॥

अनुष्टुभ्

पौरुषावीर्णा मोठी थी मिळुनी काय भूषण ? ॥
म्हानाच बेलटी खाई यद्दच्छाप्तात तें ह्यण ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

काही तरी विरोध पराक्रम वेत्त्याशिवाय मोठें वैभव
मिळाले तरी त्यांत काय भूषण आहे ? म्हानारा बेल छडा
नाही बरें दैवानें मिळेल तें गवत रसात घसत ?

उद्योगादनिवृत्तस्य ससहायस्य धीमतः ।
छापेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी ॥ १८ ॥

अपरां

उद्योग न जो मोडी,
सुमिप्रदी ज्यास, बुद्धि ज्यांत पसे ।
धी सहचरी सदाची
छापेपरि त्याच अनुचरीत असे ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

जो उद्योग सोडीत नाही; ज्याला साहाय्य आहेत, व
ज्याच्यापशी बुद्धि आहे, त्याच्या मागून, सावलीसारखी लार्पा
सहचरी होऊन, लक्ष्मी नेहमी चालत असते.

गच्छत्पिरीलिकापङ्क्तिः समुद्रमधिगच्छति ।
न गच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ १९ ॥

अनुष्टुभ्

चालेल रांग मुंग्यांची तर गांठी समुद्रही ।
न चालतां गरुडही जाई न पद एक ही ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

(छुद्र मंदगामी) मुंग्याची रांगबुडो चालतच असली,
म्हजे ती (दूरचा) समुद्र छडा गांठील (अजेत शीघ्रगम्यारा)
गरुड सुद्धा, चालतच जर नसेल, तर, एक पाऊल तरी पुढें
कना जाईल ?

न स्वल्पमप्यव्यवसायभीरोः
करोति विज्ञाननिधिर्गुणं हि ॥

अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि
प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ? ॥ २० ॥

व्यवसायि

करूं भितो स्वल्पहि जो प्रयत्न
त्या व्यर्थ विज्ञाननिधी अचूत ॥
करीं दिला दीपक आंधळ्यास
तो काय त्या दावितसे प्रकाश ? ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

उद्योगी, याकिंचित् सुद्धा प्रयत्न करून पाहण्याची सीध
वाटवे, त्याच्यापशी, उच्च शक्तीचा मोठा स्रोत असून उपस्रोत
काय ? आंधळ्याच्या हातीं दिवा असून, तो त्याला, कोणता
प्रस्तुत उजळवून दाखविणार आहे ?

प्राक्तनं वैदिकं चेति द्विविधं विद्धि पौरुषम् ।
प्राक्तनोऽद्यतनेनाशु पुरुषार्थेन जीयते ॥ २१ ॥

वसंततिलका

त्या प्राक्तनासमचि वैदिक विधमान
आहे असें द्विविध पौरुष नीट जाण ॥
(ये प्राक्तनं फल, न तें अनिकार्य खास)
विधीच अद्यतन सत्यर प्राक्तनास ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

पौरुष हैं दोन प्रकारचें आहे हें नीट प्यानीं प्या एक राकत म्हणजे बाल किंवा पूर्वी पडलेले, व, एक रेहिक, म्हणजे या जगांतलें, आतां घडत असलेलें या दोनांपैकी राकतानें येणारें फल हें अत्यंत म्हणजे आज घडणाऱ्या तैश्यानें त्वरित जिकता येतें (म्हणजे प्राकृताचा दुष्परिणाम गलबिता येतो)

ना यथा यतते नित्यं यद्वावयति यन्मयः ।

यादृगिच्छेद्य भवितुं तादृग्भवति नान्यथा ॥ २२ ॥

अनुष्टुप्

नेत्य चिंती, करी यत्न, ज्याशीं तद्रूप या असे ।
[छ्छी होण्या जसें तैसा, नान्यथा, नर होतसे ॥ २२ ॥
गद्यार्थ—

ज्याचें, मनुष्य नेहमीं चिंतन करतो, ज्याच्यासाठीं प्रयत्न करतो, ज्याच्याशीं तद्रूप होतो, जसा स्वतः होकें इच्छितो तसाच मनुष्य होतो, इतर कशासारखा नाही

निपानमिय मण्डूकाः सरः पूर्णमिषाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसपदः ॥ २३ ॥

अनुष्टुप्

जैसे बेहूक कूपातें, मासे पूर्ण तळ्याकडे ।
ये उद्योगी नरा तैसें, घन, होऊन वापुडें ॥ २३ ॥
गद्यार्थ—

जसे बेहूक विहिरीकडे, जसे भरलेल्या तळ्याकडे मासे, तसे अगतिक होऊन, सारें बंभव उद्योगी पुष्पाकडे चालून येतें ✓

पदमस्तुलमुपेतुमिच्छतोच्चैः

प्रथममियं मतिरेव लालनीया ॥

फलममिलपता कृपीगलेन

प्रथमतः ननु वृण्यते धरैव ॥ २४ ॥

वेनालीय छंद

पद अतिशय उच्च इच्छित्यानें

प्रथमचि ही निजगुद्धि तुष्टधीनें ॥

रूपकहि फल इच्छितो जधीं तो

प्रथम न कां निजगुद्धि नांगरीतो ? ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

अति उंच पदीं जाकें इच्छित्यानें प्रथम आपल्या (बुद्धीचा आढस ज प्यासाठीं तिला प्रयत्नशील उद्यमप्रवण करणाऱ्या) बुद्धीला गोंगारलें पाहिजे ज प्यातीची इच्छा धारणारा शेतकरी पाहिल्या प्रथम आपल्या जमीनीला नीट नांगरीत नाही का ?

न उमन्ते विनोद्योगं जन्तवः संपदां पदम् ।

सुधाः क्षीरोदधिक्षोभमनुभूयामृतं पपुः ॥ २५ ॥

अनुष्टुप्

उद्योगाविण कोणाला मोठें पद मिलेच न ।

प्यालेदेव सुधा, आधीं क्षीराधिक्षोभ सोसुन ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

उद्योगावाचून कुणालाहि वैभववाच पद प्राप्त होत नाहीं समुद्रमथनाच्या वेळीं, क्षीरसागर रागावला, व त्यांतून दाशहल बाहेर पडलें, त्या सर्वांवर तोड लादून पुढ कष्ट राहिले तेव्हां देवांना अमृत पितां आले

नात्युच्चशिखरो मेरुर्नातिनीचं रसातलम् ।

व्यवसायद्वितीयानां नाप्यपारो महोदधिः ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

न भूतल अती खोल मेरुदि अति उंच न ।

उद्योगप्रिय लोकांना समुद्राहि अपार न ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

उद्योगप्रिय माणवाना (अनाप्य काहींच नाही) मेरु अति उंच आबोनाचाहेर नाही—रसातल अति खोल नाही, किंवा समुद्र अनुष्ठय नाही ।

अहोऽपि तज्ज्ञतामेति शनैः शैलोऽपि चूर्ण्यते ।

वाणोऽप्येति महालक्ष्यं पश्याभ्यासविद्वंमितम् ॥ २७ ॥

उपजाति

हो अज्ञ ही तज्ज्ञ, परिश्रमानें

चुरा गिरीचाहि घडे प्रयत्नें ॥

विधी स्थलक्ष्यास अचूक पाण

अभ्यास हा काय करूं शके न ? ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

अभ्यासानें अज्ञहि तज्ज्ञ होतो, चोंगराचा हळूहळू भुग करता येतो, सरावानें बाण लक्ष्यवेध करतो,—अभ्यासाचा प्रभाव पहा.

अभ्यासभासति तपस्वनौ वने च
वीरस्य सिध्यति न यत्र तदस्ति किञ्चित् ॥

अभ्यासतो भुवि भयान्यभयीभवन्ति
सर्गसु पर्वतगुहास्वपि निर्जनासु ॥ २८ ॥

वसतिलक्ष्म

अभ्यासरूप रवि जों तळये नभांत
वीरा अताध्य लवही न कुठें जगांत ॥

राहील निर्जन गुहांत अशा जनास
अभ्यास हा अभयरूप करी भयास ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

अभ्यासरूपी सूर्य जोंवर जगावर प्रकाशत आहे, तोंकर, वीराला जें साधणार नाही, असें वहींच नाहीं भयान पर्वत-गुहांत राहणाऱ्यांना, प्रत्यक्ष भयच, अभयरूप करण्याचें कार्य, अभ्यास करीत असतो.

अर्थ सज्जनसंसर्गाद्विद्याया विनश्यति ।

चतुर्भांगसु शास्त्रार्थश्चतुर्भांगः स्वयत्नतः ॥ २९ ॥

भनुदृभू

सज्जनांच्या संगतीन । अज्ञानार्थ वने मृत ॥

चतुर्भांग स्वयत्नानीं । चौथार्थ, शास्त्र जाणुनी ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

अज्ञानाचा नाश करण्याचें कार्य विषाकट्टन होत असतें-अर्थ सज्जनसंगतीन; चौथार्थ शास्त्राभ्यासाने, व उरलेलें चतुर्भांग स्वप्रयत्नानीं होत असतें.

पुण्यानि यान्ति वैकल्यं वैकल्यं यान्ति मातरः ।

भाग्यानि यान्ति वैकल्यं नाभ्यासस्तु कदाचन ॥ ३० ॥

भनुदृभू

पुण्येंहि फोलची होती । व्यर्थची मातृमक ती ॥

वैकल्य येह भाग्यांना । अभ्यासातें कधींच ना ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

(अर्थ प्रयोग येनात, री, त्यापेटी) पुण्ये निष्फल ठरतात; मातृमक फोल ठरते, अश्वेदन गुदो लक्ष्म होतात; पण, अभ्यासाचा वैकल्य हा वाटच ठळक नाही.

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महाविषुः ।

नासुपपन्नमो यन्धुः कुर्याणो नापसीदति ॥ ३१ ॥

भनुदृभू

वेहांतील महाशत्रु, मनुजा आळशीपणा ।

उद्योगासम ना येधु, जो करी त्या विनाश ना ॥ ३१ ॥

शरीरातील आळस हा मनुष्याचा सर्वांत मोठा शत्रु आहे. उद्योगासारखा यत्न नाही. कार्य करील त्याला नाश नाही.

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्नरथः

फो न स्याद्बहुधनको बहुधृतो वा ॥ ३२ ॥

आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता

संपूर्णं नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ३२ ॥

प्रहर्षिणी

आलस्याविण घडता जर्गी अनर्थ

विद्वान्चा धनिक न कोण कोण होत ॥

आलस्यं जलवलय विशाल भू ही

संपूर्णं नरपशु आणि निर्धनांही ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

(आलसाची व्यंग्यार्थाने रचुनि) अहो या जगांत आळस नसता, तर मोठाच अनर्थ झाला असता, जगांतले कोण विद्वान् व धनिक झाले नसते ? (पण तसें नाही म्हणूनच बरें आहे.) आळस आहे, म्हणूनच ही सतुद्रवलयीकृत पृथ्वी नरपशु व निर्धन जन्तूंनीं पुरेपूर भरलेली आहे !

निद्राप्रियो यः खलु कुम्भकर्णो

हृतः समीके स रघूत्तमेन ॥

वैधव्यमापद्यत तस्य क्रान्ता

श्रोतुं समायाति कथापुराणम् ॥ ३३ ॥

शार्दूलविनीहित

निद्रेचा पति कुंभकर्णचि खरा !

जाचि-प्रिया-ती-खरी !

लंकेच्या समीकें रघूत्तम जर्घी

त्या राक्षसा संहरी ॥

तेव्हां पासुनि हाय ! हाय ! विषया

निद्रा जहालयावरी

पेक्यास कथापुराणचि सदा

ती येतसे मेदिरी ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

निद्रेचा पति कुंभकर्ण, त्यालाच लंकेच्या युद्धात रामने मारिले त्यामुळे निद्रा विषया झाली, व तेव्हापासून ती देवदेव कथापुराण ऐकावयास येत असते. (म्हणून कथापुराणास लंकेच्या वधवेळ असे नावका येताना अतंतात.)

प्रकरण २१ वें

मित्र, मैत्री, संगति (चांगली व वाईट,) प्रेम, परिचय, संघटन.

मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

पात्रं यत्सुरदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तदुर्लभम् ॥

ये चान्ये मुहदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला-
स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्तन्निष्कपप्राया तु तेषां विपत् ॥१॥

शादूलविक्रीडित

नेत्रां प्रीतिरसायनापरि, मना आनंद दे मित्र तो
पेसा दुर्लभ मित्र, दुःख सुख जो मित्रासर्थें भोगतो ॥
होती मित्र जुजे नरास विभवीं, द्रव्याभिलाषें खरे
ते सर्वत्रचि भेटतात; विपदा त्यांची फसोटी
हरे ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

मित्र हा, प्रेमरसात पोडलेल्या दिव्यौपचीसारखा, नेत्रांना
वाढतो, व हृदयाला आनंद देतो. दुःखात, दुःखात दोन्ही स्थितीत
मित्रासह राहून ही भोगगारा मित्र दुर्मिळ. वैभवा काडी, त्याच्या
द्रव्याची भिलाषा घडून विकटगारे मित्र जगमर सर्वत्र दिसतात
पण विपत्ति त्यांची बसोटी ठरते.

—•—

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा वृत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानी हुतः ॥
गन्तुं पायकमुन्मनस्सदमयद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन श्मयति; सर्वां मैत्री पुनस्वीदृशी ॥ २ ॥

शादूलविक्रीडित

भेटे नीर तयास सर्वच दिले दुर्गधें स्वतांचे गुण
दुर्गधीं ताप घघूनि तें जल स्वतां अग्नीत घे होमुन ॥
मित्रापत्ति घघूनि दूध उठलें अग्नीत जाण्या त्वरें
मेटोनी जल शांत होई; सुजर्नी मित्रत्य पेरें
खरें ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

भेटीत आलेल्या पाण्याला (मित्रधर्मान अनुसरण) दुधाचें
खतचे सर्व गुण दिले (हें मित्रगुण दुधाच्याच भावानें विकृ-
त् लागलें) पुढें हें दूध चुकीवर देवत्यावर (आपल्यासाठी) दुधाच्या
गुणा १९

ताप लागतो, हे पाहून (आपण आपलें जावें म्हणजे त्याचा
ताप वाचेल म्हणून) पाण्यानें स्नानें, अग्नीत बळिदान केले.
(वाक होऊन तें उहून गेलें.) आतां (दूध वाटल्यानें) तें
(जणू पाप आपल्या जलमित्राला अग्नीत जाळले तेव्हां आपणहि
सहामन करावें अशा विचारानें) दूध भरामर वर उसळून
अग्नीत जाण्यास निघालें (उत्त आलें) तेव्हा (दृष्टीनें पाण्याचा
हयवा मारल्यानें) दुधाला पुन्हां आपला मित्र भेटल्याचा
आनंद होऊन तें शांत झालें—सज्जनांची मैत्री अशी असते !

—•—

पापान्निवारयति योजयते हिताय

गुह्यं च गूह्यति गुणाम्प्रकटीकरोति ॥

आपद्रवंतं न च जहाति, ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्ताः ॥ ३ ॥

बसंततिलका

पापें निवारयति सदा हितमार्गि मैत्रो

गुह्यासि झांकुनि, गुणां उघडें करी तो ॥

सोडी न संकटि, सुकारि सहाय्य देत

सन्मित्रलक्षण असें म्हणतात संत ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

मित्र हा मित्रास पापापासून परावृत्त करून हितार्थास मार्ग
नेतो. गुपित किंवा दुर्गुण झांकून, गुण तेवढे प्रकट करतो,
संकटात सोडीत नाही, वेळेवर सहाय्य देतो,... योरांनीं
सन्मित्राचें असें लक्षण सांगितलें आहे.

—•—

वाग्वाद्द्वयार्थसम्बन्धः परोक्षे दारभाषणम् ।

यदीच्छेद्विपुलां मैत्रीं त्रीणि तत्र न कारयेत् ॥ ४ ॥

शादूलविक्रीडित

पैशांची नित देवघेव करणें, वादंग वा घालणें
या त्याच्या अनुपस्थितीत कांहीं पत्नीसर्वें घोलणें ॥
मैत्री वाढ असो टिकूनि, असली इच्छा जयाच्या मनीं
मित्राशीं अपुल्या, तयें, न करणें गोष्टी कधी या
तिन्ही ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

गाढमैत्रीच टिकावी असे वाटत असल्यास मित्राची पैशाचे व्यवहार करणे, वित्तवादा घालणे, त्याच्या अनुपस्थितीत त्याच्या पत्नीशी बोलणे, या तिन्ही गोष्टी टाळाव्या

उपचारः कर्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदाः पुरुषाः ।

उत्पन्नसौहृदानामुपचारः कैतवं भवति ॥ ५ ॥

गद्यार्थ

जोंवरि जडे न मैत्री तोंवरि जावें करीत उपचार ।
बुद्धतां मैत्री, पुढतीं उपचारचि होति दांभिकाचार ५
गद्यार्थ—

गाढमैत्री जोंवर उत्पन्न झाली नाही तोंवर औपचारिक वागणूकीक आहे पण मांड रनेह जमल्यावर मग औपचारिकपणा हा दांभिकपणाच वाटतो

फलदान्तानि हर्म्याणि कुत्राक्यान्तं च सौहृदम् ।

कुत्राक्यान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम् ॥ ६ ॥

अनुवृत्त

कुचाभयं नासतो स्नेह । फलहं बुद्धते गृह ॥

कुत्राजं नाश राष्ट्राणां । कुकर्मानं सुकीर्तिचा ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

कडामुळे घर बुडत, वाईट बोलण्यान रनह नाशतो, वाईट राजांमुळे राष्ट्र लयाला जातं, वाईट वर्मांनी युद्धीतीचा नाश होतो

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा बुद्धिमती च पश्चात् ॥

दिनस्य पूर्वार्धपरार्धमिश्रा

छायेन मैत्री सलसञ्जनानाम् ॥ ७ ॥

उपज्ञानि

भारंमि मोठी, लघु हो ममें ती

लहान आची परि थोर अती ॥

छाया मराठी नि दुपारि वैशी

मैत्री सलसञ्जि, सुज्ञानचि सैरी ७ ॥

गद्यार्थ—

सलानी मैत्री ही सकाळच्या सादलीसारखी असते—सुखातीस मोठी, पण पुढे लहान होत होत शेवटी नष्ट होणारी पण सज्जनाची मैत्री दुपारच्या सादलीसारखी, आधी लहान व पुढे वाढत जाणारी असते

कणविन शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ।

अप्रोक्तमपि कुर्वन्ति तन्मित्रं, मित्रलक्षणम् ॥ ८ ॥

अनुवृत्त

देहकार्यं जसे हात, पांपण्या नेत्ररक्षण ।

अनुक्त करिती जे, ते मित्र, तें मित्रलक्षण ८ ॥

गद्यार्थ—

देहाचें काम जसे हात, बोज्याचें रक्षण जसे पाण्या, श, न सांगता करतात, तसेच मित्रकार्य न सांगता करतात तो मित्र व तसें वरणें हें मित्रलक्षण

सतसायसि सखितस्य पयसो नामपि न भूयते

मुक्ताकारदया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ॥

स्यत्या सागरशुक्तिसमुद्रगतं तज्जायते मौक्तिकं

प्रायेणापममव्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ ९ ॥

शाईकविरीडित

प्रायें उत्तममध्यमापमपणा ये संगतीच्यामुळें ।
अभ्याशुचित गोड मौक्तिक वने पाणीहि स्वातीतलें ।
मोत्याचेसम तेंच नीर नलिनीपत्रांघरी शोभतें
तापे लोह, तिथे पडे जळ तदा त्याचे चुरे नांय तें ९
गद्यार्थ—

(मराठीन अपम मध्यम उत्तम अमा क्रम घडतात त्यास्थानें उलटा क्रम घरणे आहे) तारुन्हा लोखंडाचा वक्र पडले तर त्याचें क्षणभरांत नाश झालें तरत नाही तेंच कमलाच्या पानांवर पाण्याचे थेंब मोलाचें (मुलतें) ह्मण घडतात आणि त्यातीनक्षतांत तेच थेंब समुद्रांतल्या शिंयेंत पडले तर प्रलय मोतीच त्यापासून तयार होतें (स्नेह इहगतात) अथवा, मध्यम, उत्तम या स्थिति बहुधा संकटमुळे प्राप्त होतात (मराठी पणन, दुसऱ्या ओळीन उत्तम शिंयेंत वयस, व चौथीन अपम संसर्गदशा दाखविण्या आहेत)

उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ॥

वैरं क्रमादधनमध्यमसज्जनानां

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ॥ १० ॥

आर्या

उत्तम, मध्यम अधमचि यांची मैत्री जर्धी कुणा घडते ।
दगडांवरि घालूवरि, जलावरी रेघ ती जणू ठरते ॥

वैरहि अधम, नि मध्यम, उत्तम यांचें अनुक्रमें तैस-
घोंडे, घालू, पाणी यांवर रेघेपरीचि होत असे ॥ १० ॥
गद्यार्थ—

एकाद्याला अनुक्रमें उत्तम मध्यम अधम अशा माणसांची
मैत्री पडली तर अनुक्रमें ती दगडावरील रेघेप्रमाणें (उत्तमांची,
चिरस्थायी) वाळूवरील रेघेप्रमाणें (मध्यमांची; अल्पकाल
टिकणारी) व पाण्यावरील रेघेप्रमाणें (अधमांची; तरकालभंगी)
अवरो. डलव, वैर, जार अधमांशी, मध्यमांशी, उत्तमांशी
घडते, तर तेंहि अनुक्रमें दगडावरील रेघ (कायमचें) वाळूतील
रेघ (अल्पजीवी) व पाण्यावरील रेघ (तरकालभंगी) ठरते.

मृगां मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति

गायश्च गोमिस्तुरगास्तुरङ्गैः ॥

मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीनिः

समानशीलज्यसनेषु सख्यम् ॥ ११ ॥

शार्दूलविक्रीडित

पाहोनी हरिणां सि मात्र हरिणें जातीं तयामाशुतीं
वैलांशीं यव वैल, संग धरिती घोडेचि घोळांप्रति ॥
मूर्खांशीं नित मूर्ख, सख्य करिती सुखाप्रती सुख ही
ज्यांचें शील नि आवडी सम, जडे त्यांचीच मैत्री
महीं ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

हरिणांशीं हरिण, वैलांशीं वैल, घोळांशीं घोडे, मूर्खांशीं मूर्ख,
व सुखांशीं सुख संगत घरीन असतात. समान शील व आवडी-
निधवी अवतात लांचेंच सख्य जमवें.

सरलयोः किल सख्यमुदाहृतं

कुटिलयोर्घटनैव कदाचन ॥

यदि भवेत्सरलेन खलेन वा

न चिस्मिन् धनुःशरयोस्त्रिव ॥ १२ ॥

रघोदत्ता

गृह्णति सख्यं घडे सरलांमघं
कथि कथीं घडतें कुटिलांमघें ॥

सरल मन् कुटिलांत घडे जर्धी

धनुशांसम अल्प टिके तर्फी ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

अग सामान्य नियम, की, सरलसरलत मैत्री घडते. वक्त
न वक्त याचीहि मैत्री कधी कधी घडते. पण कधी जर वक्त व
सरल यांची संगत घडलीच, तर, ती धनुष्य व बाण यांच्या
साक्षिभाषमाणें क्षणभरच टिकते. (धनुष्य वाकडें व बाण
सरल; धनुष्याला बाण क्षणभरच लागतो, व बाण लगेच लागी
सोडून दूर जातो.)

सखे साहजिकः कोदो दूरादपि विराजते ।

चकोपिनयनद्वंद्वमानंदयति चंद्रमाः ॥ १३ ॥

अनुष्टुप्

सहज स्नेह, हे मित्रा, सिद्ध होई दुरूनही ॥

देई मोद नभश्चंद्र चकोपिनयनां महीं ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

मित्रा । सहज स्नेह हा दुरून मुद्दा दिसून पडतो. आका-
शांतला चंद्र पृथ्वीवरच्या चकोपिनयनांना आनंद देत नाही का ?

व्यतिपन्नति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न रल्लु यहिरूपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ॥

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रयति च हिमरदमावुद्रते चन्द्रकान्तः ॥ १४ ॥

मालिनी

निगडित करि जीवां मांतरी ओढ काहीं

प्रणयहि यहिरंगी जाश्रया घेत माहीं ॥

उमळचि रवि एका पुंडरीकाचि कां तो ?

यिधु उदयिच कां हो चंद्रकांत द्रवे तो ? ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

काहीं एक, गूढ, अंतर्मय, अदी ओढ असते, ती जीवा-
जीवांना निगडित करते. प्रेम हे वाळू (रंगरुपादि) उपाधीवर
अवलंबून नसतें. सूर्य हा एकट्या पुंडरीकालाच कां उमळविता ?
चंद्रोदयाला एक चंद्रकांतच कां द्रवता ?

सौहार्दस्पर्शरेखाणामुच्चनीचत्वदर्शकः ।

परोक्षमिति कोऽप्यस्ति परीक्षानिकपोपलः ॥ १५ ॥

भाषां

मित्रत्वकांचनाचा

उच्च नीच कस परीक्षण्या दिधला ।

देवानें अद्भुतसा

‘परोक्ष’ हा निकष खास मनुजाला ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

मित्रत्वरूपी सोन्याचा उच्च नीच कथ पाहण्यास ‘परोक्ष’ (दृष्टीआड) नामक अद्भुत कमोडीचा दगड देवानें उत्पन्न केलेला आहे. (मित्र मित्राच्या पश्चात्, दृष्टीआड, ‘परोक्ष’ कमा वागतो यावरून त्याची खरी परीक्षा होत असते.)

महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ? ।

पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलभ्रियम् ॥ १६ ॥

जनुधुभू

घोरांचा संग कोणाला नसे उन्नतिकारक ? ।

पद्मपत्रावरी पाणी, शोभतें जणुं मौक्तिक ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

मोठ्यांची संगत कोणाला उच्चस्थितीस नेत नाही ? कमलाच्या पानावर, वःकथित पाणीदि मोलाचें मौक्तिक धारण करतें.

फ सरसि वनस्पण्डं पङ्कजाणां, फ सूर्यः ?

फ च वृमुदयनाली कौमुदीवन्धुरिन्दुः ? ॥

चिरपरिचयवद्धा प्रायशः सज्जनानां

न हि विचलति मैत्री दूरतोऽपि स्थितानाम् ॥ १७ ॥

भाषां

कोठें सरोवरांतिल

कमलें अनु सूर्य दूर तो कोठें ? ।

कोठें वृमुदयनें या,

स्यांचा प्रिय चंद्र तो नमी कोठें ? ॥

चिरपरिचय होऊनि जी

अतिदूर मैत्री घडेचि मुजनांची ।

दूरहि पत्स्पर्शादुनि

ते राहनि कधि दळे न सी लावी ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

सरोवरांतिल कमलें कोठें व सूर्य कोठें ? वृमुदयन कोठें स्यांचा प्रिय चंद्र कोठें ? चिरपरिचयानें दूर झालेली सज्जनां मैत्री दूर दूर राहिल्यानें बहुधा कमी होत नाही.

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते

सा कामधुक् कामितमेव दोग्धि ॥

चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते

सतां तु सङ्गः सकलं प्रसूते ॥ १८ ॥

वसंततिलका

दे कल्पवृक्ष नित केवळ कल्पिलें तें

ती कामधेनु मनिं ईप्सित मात्र देते ॥

चिन्तामणी वितरि केवळ चिन्तिलें तें

सत्संग मात्र वितरी सगळें जनातें ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

कल्पवृक्ष कल्पाचें तेवढेंच देतो. कामधेनु इच्छाचें वितरेंच देते; चिन्तामणि चिन्ताचें तेवढेंच देतो;—सत्संग मात्र सगळेंच देतो.

असज्जनः सज्जनसंगिसंगात्

करोति दुःसाध्यमपीह साध्यम् ॥

पुण्याश्रयाच्छम्भुशिरोऽधिरूढा

पिपीलिका चुम्बति चन्द्रविम्बम् ॥ १९ ॥

उपजाति

छुद्रा जधीं सज्जनसंग होतो

दुःसाध्यही साध्य तदा करी तो

पुण्याश्रया संगिं शिवोत्तमांगी

चड्नि चुंबी शशिचिम्ब मुंगी ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

सज्जनसंगानें छुद्रछुद्रा असाध्यहि साध्य करतो. पुण्यसंगदें मुंगी शंकराचे शिरी चडून चंद्राचेहि चुंबन घेते.

याचः शासनसंसर्गाद्वत्ते मारकतीं वृत्तिम् ।

तथा मत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ २० ॥

अनुष्टुप्

कांचेति तेज पाचूचें येतसे स्वर्णकौंदर्पी ।
तैसाचि मूर्खटी होई सुख, सत्संग लाभुनी ॥ २० ॥
गद्यार्थ—

सोन्याच्या कोंदण्यांत हिती वीच, पाचूचें तेज भारण
करते. सज्जनसंगान मूर्खहि सुख होतो.

वन्धनामि किल सन्ति बहूनि
प्रेमरज्जुतन्यनमन्यत् ॥
दाहभेदनिपुणोऽपि पट्टमि-
निष्क्रियो भवति पट्टजकोपे ॥ २१ ॥

स्वागत

बंधनें कितितरी अनुनी रे
प्रेमवन्धन तयांहुनि न्यारे ॥
शृंग काष्ठ जरि पोखरितो, तो
पद्मकोपगत कुंडित होतो ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

बंधनें जोखर पुष्कळच प्रकारचीं आहेत. पण त्यांत
प्रीतिरज्जुचें बंधन काही आगळेंच लाहूड पोखरण्यांत प्रवीण
शृंग कमळोपांत कुंडित वी होतो?

सर्वकर्माणि संत्यज्य कुर्यात्सज्जनसंगमम् ।
एतत्कर्म निराशयं लोकद्वितीयसाधनम् ॥ २२ ॥

अनुष्टुप्

कर्म सवैहि सोडून, करा सत्संगसेवन ।
निर्गंध कर्म हें एक, द्वैलोक्याचेंच साधन ॥ २२ ॥
गद्यार्थ—

सारीं कर्म सोडून एक सत्संग धरावा हें कर्म एक निर्गंध,
इष्टपरलोकाला साध्य देणारें आहे

खलसत्यं प्राह्यपुत्रं, वयोऽन्तराले, निदाघदिनमन्ते ।
एकाऽऽदिमध्वपरिणतिरत्मीया साधुजनमैत्री ॥ २३ ॥

भार्या

खलसंग गोड भार्या,
चंचल मर्घ्ये, निदाघदिन अर्ती ।
आर्ची, मर्घ्ये, अर्ती,
मधुरचि सवेंन साधुसंगति ती ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

सधुसंगि हा दृश्यादीन गोड, मध्यमार्गी (मानवी वय=
व्ययुष्य=जीवन सामाखी) चंचल, शेवटीं उन्हाळ्यासारखी
(वैराग्य राखलीत!) साधुसंगति आदि मध्य शेवट निव्ही
अवस्थांत रमणीय.

मा भूत सज्जनयोगो, यदि योगो मा पुनः क्षेहः ॥
क्षेहो यदि विरहो मा, यदि विरहो जीविताशा का ? २४

भार्या

न घडो सज्जनपरिचय,
परिचय होतां नसोत ते स्नेही ।
स्नेही तर निरह नको,
जीवित आशा कुठनि तद्विही ? ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

माझा सज्जनाशीं मुळाव परिचयच न घडो परिचय पडलाच
तर निदान स्नेह उत्पन्न व होतो स्नेह झालाच तर मग निदान
विरह न घडो—(कारण सत्संग हा जिवाला असा चढका
लावणारा आहे, धी) त्यांचा विरह पडला, तर जीविताला
कुठून राहणार?

जाह्यं धियो हरति सिद्धतिं वाचि सत्यं
मानोऽन्तर्वि दिशति पापमपाकरोति ॥
चित्तं प्रसादयति दिक्षु सनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥ २५ ॥

व्यसनिक

धीमांच नष्ट करिते, मुखें सत्य आणी
मानांत वाढ करिते, अत्र तें हरोनी ॥
बिचा करी मुदित, कीर्ति दिगन्ति नेते
सत्संगती चढ न काय करी नरातें ? ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

बुद्धीचें जडत्व नष्ट करते, सत्य बोलण्यास शिकविते, मान वाढविते, पापहरण करते, मन प्रसन्न करते, दुःखादिशांत कीर्ति पसरविते—सत्संगति काय करीत नाही ? साक्षा

दुर्जनसहवासदापि शीलोत्कर्षं न सज्जनस्यजति ।

प्रतिपर्वतपनवासी निःसृतमात्रः शशी शीतः ॥ २६ ॥

आर्या

दुर्जनसंगहि घडुनी

शीलोत्कर्षा न टाकितो सुजन ।

प्रतिपर्वी रविसंगति,

सुटतांक्षणं चंद्र शीत, ना उष्ण ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

दुर्जनसंगत घडली तरी स्वतःचें मोठें शील सज्जन सोडीत नाही प्रत्येक पर्वाला सूर्याचा सग घडवहि, तो सपताव, चंद्र पुन्हा आपला शीतल तो शीतलच राहतो

फीटः सुमनसः सद्भादारोहति सतां शिरः ।

अश्मपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥

अनुष्टुभ्

फिटा सुमनसंगानें शिरीं धोरांचिया वसे ।

व्यापितां थोर लोकांनीं शिलाही देव होतसे ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

पुण्यसंगानें विडाघुडां थोरांच्या शिरावर चढतो थोरलोकांनीं स्थापना केली म्हणजे दमडाचाहि देव होतो (हमन=पुण्य किंवा थोरमनाचे)

सत्संगाद्भवति हि साधुता खलानां,

साधूनां न हि खलसङ्गमात्खलत्वम् ॥

आमोदं कुमुममपं मृदेव धत्ते

मृदधं न हि कुसुमानि धारयन्ति ॥ २८ ॥

प्रहर्षिणी

सत्संगें मिळतचि साधुता खलांतें

दुःसंगें कधि न खलत्व सज्जनांतें ॥

पुण्याचा परिमल मृत्तिकाचि धेई

मातीचा, सुमन न गंध धे कधीही ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

सत्संगानें खलांना साधुत्व येतें, दुःसंगानें साधूंना मां दुष्टत्व येत नाही फुलाचा वास मातीला लागतो. पण मातीच वास फुलांनीं घेतला असें होत नाही

यः ज्ञातः शीतसितया साधुसंगतिर्गमया ।

किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ २९ ॥

उपजाति

सत्संगगंगाजल शुभ्र शीत

जो त्यांत नाह्नि वनेल पूत ॥

कशासि त्या दान, कशासि तीर्थ

तपांत यज्ञांतहि काय अर्थ ? ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

सत्संगवद्दी स्वच्छ शीतल गंगाजलांत जो स्नान करतो त्याला दान कशाला, तीर्थयात्रा कशाला, तप कशाला आणि यज्ञ तरी कशाला ?

कुलीनैः सह सपकं पण्डितैः सह मित्रताम् ।

ज्ञातिमित्रं सम मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ३० ॥

अनुष्टुभ्

संवद्वन कुलीनांशीं सुज्ञांशीं स्नेह ठेवितो ।

प्रेम नातलगांसंगें फरी त्या येन नाश तो ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

कुलीनवादीं सपटन, सुज्ञांशीं मैत्री, वापवांशीं प्रेम जो ठेवतो त्याचा नाश होत नाही

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थमूला हि साधवः ।

बालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुमगागमः ॥ ३१ ॥

अनुष्टुभ्

साधुदर्शन हें पुण्य, तीर्थरूपचि साधु रे ।

फलते तीर्थ उग्रीपानें सत्संग फळतो त्वरें ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

साधुदर्शन हैं पुण्यदायी असते. साधु हे प्रत्यक्ष तीर्थच.
(पण स्वातंत्र्या स्वांत साधुसंगच भेट) तीर्थांचें वन काला-
तराचें मिळतें; सत्संगाचें तावडतोव !

असाधुः साधुर्या भवति खलु जात्यैव पुरुषो
न सद्भादौर्जन्यं न च सुजनता कस्यचिदपि ॥
प्रभुदे संसर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते
मणिर्नाहोपापान् स्पृशति न हि सर्पो मणिगुणान् ३२

शिलखरिणी

असाधू वा साधू अवृत्त निज जात्या नर असे
न संगें कोणीही सुजन अथवा दुर्जन तसे ॥
जरी जन्मावेरीं भुजग मणि सोडीचि कधि ना
न सर्पाच्या दोषां मणि, न च फणी चे
मणिगुणां ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

सौजन्य किंवा दुर्जनता ही जालाच मनुष्यांत असते.
सगतीचें कुमाला दुर्जनता किंवा सुजनता येते असें नाहीं सर्प
आणि त्याच्या शेक्यावरचा मणि यांचें सघटन तर जन्मापासूनचें
आहे ना? पण तरी सर्पाचे दोष त्या मण्याला दर्शव करीत
नाहींत किंवा तो सर्प त्या मण्याचे गुणहि घेण नाहीं

दुर्वृत्तिसङ्घतिरनर्थपरम्पराया
हेतुः सतामधिगतं वचनीयमत्र ॥
लंकेधरो हरति दाशरथेः कलत्रं
प्राप्नोति बंधमथ दक्षिणसिंधुराजः ॥ ३३ ॥

वसंततिलका

लोकीं अनर्थ चहु दुर्जनसंग आणी
थोरां अस्तरणहि तो घडवील हानि ॥
त्या रावणें हरियलें परक्या स्त्रियेस
आलें उगाचि बध बंधन सागरास ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

दुर्जनसंग हा सकटपरंपरा कोसळविणारा आहे, आणि,
सम्बन्नाहि त्याची माणवी झळ लागलेली आहे लंकापति

रावणानें, परक्या रागाची स्त्री पळविली, पण, त्यापासीं त्या
चिचाच्या दक्षिण सागराला सेतूचें बंधन प्राप्त झालें !

अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनादपो भरति ।
मलये भिल्लपुरन्ध्री चंदनतरुकाप्रमिथनं कुरुते ॥ ३४ ॥

भार्वा

अतिपरिचयें अवज्ञा नित जाण्याचें तुरेचि आदरही ।
मलयावरि भिल्ल स्त्री जाऱ्ही सर्पण म्हणून चंदनही ३४
गद्यार्थ—

(अति सर्वत्र दर्शयेत्) परिचय छुटो अति झाला, कीं,
मान राहात नाहीं सतत जाण्याचें अनादर होऊं लागतो मलय
पर्वतावरील भिल्ल स्त्री चंदनच सर्पण म्हणून जाऱ्हीत असते

प्रेमैव मास्तु, यदि चेत्पथिकेन साधं,
तेनापि चेद्वृण्वता न समं कदाचित् ॥
वेनापि चेद्वृण्वतु मास्तु कदापि भद्रो,
भद्रोऽपि चेद्वृण्वतु यद्यमवदयमायुः ॥ ३५ ॥

भार्वा

प्रेमचि न जडो माझे,
त्यांतुनि न जडो पथांत कोणांशीं ।
त्यांतुनि जडेचि तें तर
न जडो गुणवान् अशाचि मनुजाशीं ॥
जडलें प्रेम तशांतहि
वरि तें जावो कधीं न भंगून ।
तें भंगे तर राहो मम हें
आयुष्य पूर्ण मद्धीन ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—

कोणावरहि माझे प्रेम न जडो, जडले तर पायासीं नको,
त्याच्याशीं जडले तर तो गुणवान् नसो, तो गुणवान् असेल तर
तें प्रेम न भंगे तें भगावयाचें असेल तर माझे आयुष्य तरी
माझ्या स्वाधीन असो (म्हणजे प्रेममंगाचें दुख सहन कर-
ण्यापेक्षां मी निदान आत्महत्या तरी करू शकेन)

वृष्टं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः, शुष्कं सरः सारसा
निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका, भ्रष्टं नृपं मखिणः ॥
पुष्प पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा, दग्ध वनान्तं मृगाः
सर्वं कार्यवशाज्जनोऽभिरमते, कस्यास्ति को बहुभः ? ३६

सादृशविक्रीडित

पक्षी निष्फळशा तरुसि, सुकल्या,
सोडी तळ्या सारस
मंत्री भ्रष्ट नृपा, त्यजीचि गणिका
निर्द्रव्यसा माणुस ॥
टाकी शुष्क फुलास भ्रंग, मृगही
त्या जाळलेल्या घना
स्वार्थाचेस्तव प्रेम, बहुभ जर्गी,
आहे कुणी कां कुणा ? ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—

हाडावरचीं फळे सपलीं, की, पक्षी उडाले, तळ्याचें पाणी
आटलें, की, सारस दुसरीकडे, यजमानाजवळचे पैसे सपले, की,
पेढ्या चाली सोडून, पदच्युत झाला, की, त्या राजाला मंत्री
सोबत घेऊन राहणार ? मध सपला, की, त्या फुलाकडे मृग
फिरतो कशाला ? राजाला आग लागून तें खाऊ शालें, की,
हरिण झाला सोडून जाणारच कोणीहि कामापुरते मामा ! बहुभ
(नि ह्याचंप्रेमी) कोण कुणाचा ?

प्रेम सत्यं तयोरेव ययोर्योगवियोगयोः ।
वत्सरा वासरीयन्ति वत्सरीयन्ति वासराः ॥ ३७ ॥

गनुदुभ

खरे प्रेम जियें संगें येयें जाती दिनांपरी ।
दिन घर्षांपरी दीर्घ त्रियोगें होतसे परी ॥ ३७ ॥
गद्यार्थ—

भेट झाली म्हणजे ज्याची वर्षे सुटून दिवसांसारखी उडून
जातात, आणि वियोगामुळे, ज्याचे दिवस वर्षासारखे दीर्घ
होतात त्यांचेच प्रेम खरे

अतिपरिचयाद्वद्वा सततगमनादनादरो भवति ।
लोकः प्रयागवासी कूपे स्नान समाचरति ॥ ३८ ॥

जायं

अतिपरिचयें अवद्वा, जाण्यानें नित्य आदरहि नुरतो ।
चमुनी प्रयाग क्षेत्रीं स्नानें विहिरीवरीचि जन
करितो ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—

पाजीळ ओळख झाली, किंवा, बारवार जाणें येणें शालें, की,
साधारणत आदर नाहीसा होतो प्रयागात त्रिवेणी संगम असून
तेथले लोक घरीच विहिरीवर अशोळी करतात

दुर्जनजनससर्गात् सज्जनपुरुषोऽपि दोषमायाति ।
रायणकृतापराधाज्जलधेरपि घन्धनं प्राप्तम् ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ

दुष्टांच्या संसर्गें सज्जनासहि दोष चिकटती फार ।
अपराध रावणाचा, तेणें अर्घ्यसि घड ये थोर ॥ ३९ ॥
गद्यार्थ—

दुष्टांच्या संसर्गान सज्जनाना सुद्धा दोष जडतो रावणां
केला अपराध आणि घडन आलें समुद्राला ।

विकृतिं नैव गच्छन्ति दुष्टसंगेन साधवः ॥
आवेष्टितो महासर्पश्चन्दनः किं विषायते ? ॥ ४० ॥

गनुदुभ

दुष्टमैत्र्यामुळं साधु कधीं पालटर्ताच न ।
सर्पांनीं वेढिलेलाही विष कां होइ चंदन ? ॥ ४० ॥
गद्यार्थ—

दुष्टांच्या संगतीनें सज्जन मूळ समाव कोही सोडीत नाहीत
सर्पांनीं वेडला म्हणून काय चंदन विषारी धोडाच होतो !

-प्रकरण २२ वें-

X X X X X पातु वः

संस्कृत काव्यवाङ्मयांतलें हें एक मोटें चयत्कारिक प्रकरण आहे. बहुधा प्रत्येक नाटकाच्या सुरुवातीस मंगलाचरणाचा म्हणून एव श्लोक असतो, त्याला नाची असे म्हणतात त्या त्या कवीच्या आराध्य देवताचें वर्णन त्यांत असते प्र असा असा तो अमुक देव, वाचकाचें व प्रेक्षकाचें, गुमचें रक्षण करो (... पातु व) अशा तऱ्हेनें त्या श्लोकाचा शेवट असतो. बहुतेक नाट्या अर्थाला साधारण छिंदेंच दिसतात. पण जोवर त्या त्या आराध्य देवताचें तुमचें वर्णन त्यांत असतें होवर त्यास नाचें ठेवण्याचें कारण नाहीं पण नाचीच्या घर्तीवर अनेक सल्लत कवींनीं, चमत्कृतीची हीस फेडून येण्यासाठी रचना केली, येवपर्थतहि ठीक आहे; पण, त्याच्याहि पुढे जाऊन त्यांत शृंगारहि बुसडून निव्हेक कवींनीं भगर्दीं बहुर केला आहे. मोत देवताचें निष्कारण पिडम्बन होतें हेंहि त्यांनीं लक्षांत घेतलेलें नाहीं. काव्याच्या नात्राखालीं शिवपार्वतीचा भरपूर शृंगार जियें कालिदासाजेंच वर्णन केला आहे तिथें इतर कवींना काय योल लावावा ?

शाहूळविक्रीडित

विष्णोरागमनं निश्चयं, सहसा कृत्वा फणींद्रं गुणं
फौपीनं परिधाय चर्म करिणः शंभुः पुरो धावति ॥
दृष्ट्वा विष्णुरथं सकम्पहृदयः सर्पोंऽपवद्भूतले
कृत्तिरिस्सल्लिता, द्विया नतमुखो नमो हरः पातु वः ॥ १ ॥

शाहूळविक्रीडित

येतां विष्णु घघुनि धावत उडे; सर्पांस दोरी करी
लंगोटी करिचर्म पांघुनि कटीं, धांवे पुढें सत्वरें ॥
पाहोनी गड्डा, मुजंग मिडनी खालीं गळे भूवर
लंगोटी फिटुनी सलज्ज नत तो रक्षोतुम्हां शंकर ॥ १ ॥
हेंच सगर्थत—

पेकोनी “विष्णु येई” शिव लगवगुनी
सर्प दोरी करी तो
लंगोटी हस्तिचर्मा, घघुनि कटिच, तत्—
स्वामता धांव घेतो ॥
विष्णूचा पाडुनी तो गड्ड, भयमरें
सर्प खालीं गळाला
नमत्वे लाजला तो शिव अखिल जनां—
च्या करो रक्षणाळा ॥ १ ॥
शुभा० २०

गद्यार्थ—

(शंकर नेहमीं नम्र असतो हें प्रसिद्ध आहे) “विष्णु भेटण्यास येत आहे” असे ऐकून शंकर धाईत उठला व गळ्यांतल्या नागाना करगोट करून, हस्तीच्या चर्माचीच लंगोटी पांघुन (विष्णूच्या खागताला) धावला. पण विष्णूचा रथ जो गड्ड (हा सर्पांचा शत्रूच) त्याला पाडून भयमीत होऊन सर्प भूमीवर गळून पडला, व कातझ्याची ती लंगोटीहि फिटली. या परिस्थितीमुलें लाजून खाली तोंड केलेला तो नम्र शंकर तुमचें रक्षण करो !

शाहूळविक्रीडित

“स्वेदस्ते कथमीदृशः प्रियतमे !” “त्वमेव त्रवद्वेर्विभो !”
“कस्माद्वेपितमेव दिग्दुषदने ?” “भोगीन्द्रभीतेस्तत्र” ॥
“रोमाञ्चः कथमेव देवि ?” “भगवन् ! गंगागम्भसः
सीकरै”-

रित्यं सर्वरि भावगोपनवरा गौरी चिरं पातु वः ॥ २ ॥

शाहूळविक्रीडित

“कां मे घाम तुला प्रिये ?” “प्रभु ! तुझ्या
नेत्रांतल्या अग्निनें”
“कां हा कप तमूस ! इंदुषदने !”
“सर्पांचिया भीतिनें ॥”
“कां रोमांच आला ?” “प्रभो ! शिरशिरी
गंगाजळें आणितें”
शांकी प्रेम असें शिवाचक्रुनि, ती
रक्षो तुम्हां पार्वती ! ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

(शिवाच्या सालिण्यांत, पार्वतीला शृंगाराची ओढ लागली. पण, तें कबूल करणयाची लाज वाटली त्यावेळचा सवाद) शंकर विचारतो, “प्रिये ! तुला असा घाम का !” पार्वती उत्तरते—
“तुझ्या नेत्रांतल्या अग्नीच्या धमीनें.” शंकर—“हे चन्द्रवदने अगला हा कप का बरें !” पार्वती—“तुझ्या गळ्यांतल्या सर्पांच्या भावनें !” शंकर—“देवि अगावर हे रोमांच कां ?”

पार्वती—“तुझ्या होक्यारील गंगेच्या गार तुपारांनी उत्पन्न केलेली ही धंदीची गिरगिरी आहे (रोमांच नव्हे)” अशा रीतीने आपला खरा भाव शंभरापासून लपवून देवगारी वी पार्वती तुमचे चिरकाल रक्षण करो

—०—
शाईलविक्रीवित

आलोलामलकावलीं विलुलितं विभ्रच्चलत्कुण्डलं
किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुवरैः स्वेदाम्भसः शीकरैः ॥
तन्व्या यत्सुरतान्तज्ञान्तनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये
तत्त्रां पातु चिराय किं हरिहरस्कंदंदादिभिर्दिवतैः ? ॥३॥

शाईलविक्रीवित

हाले कोमल केस सैल; दुलतीं कानांतलीं कुंडलें
झाला म्लान विलोल कोमलपणा स्वेदांनुविर्दुमुळें ॥
धांदोनी रत, त्त नेत्र मिटतां जे शोभतें आनन
तें रक्षो रसिकां ! वृथा हरिहरस्कंदंदां नको प्रार्थन ॥ ३॥

गद्यार्थ—

कोमल कोमल केस सैल झालेले आहेत, कानांतलीं कुंडलें
दुष्काहेत, वेदबिंदूंनी ज्यांचा थोडासा कोमलपणा म्लान झालेला
आहे, सुरससामांतल (वृत्तीने) ज्या मुत्तावरचे नेत्र मिटले
आहेत असे तें शिवेचें मुर दुजें (साव्याव रसिकांचें) चिरकाल
रक्षण करो । विष्णु शहर वार्तिकझामी असलीं देवते हवी
आहेत बशान्ना ?

—०—
छाधरा

उत्तिष्ठन्त्या रनान्ते भस्मुरागतौ पाणिनिकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन यामो विगलितकनरी भारमसे यदन्त्याः ॥
भूयस्त्वकालवन्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा यः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्या.
पुनातु ॥ ४ ॥

छाधरा

शेफी, लक्ष्मी, रतातें
उरघुनि उठतां एक ठेकून हात
येणी रक्तीं गळे ती
निजपसनसयें अन्य हस्तें धरीत ॥
पादोनी बांति पेंद्री,
द्विगुणित यनतां काम, नेले जियेला
ध्यायिण्णें पलंगी, वयटुनि;
बमला तीष रक्षो तुम्हांला ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

सुरत संपल्यानंतर, एक हात शेपावर ठेकून, व दुसऱ्या
हातानें वल्ल व गळेली येणी खांद्यावर सावहन लक्ष्मी उठूं
पहाते, तों, हें तिचें लावेळचें स्वरूप पाहून, काम द्विगुणित
झाल्यामुळे, विण्णें जिला पुनश्च कवकून शयेवर नेलें अशा
त्या लक्ष्मीचे बाहु धकून गेलेलें शरीर तुम्हांस पावन करो !

—०—
सम्भरा

कस्तूरीयन्ति भाले, तदनु नयनयोः फज्जलीयन्ति, कर्ण-
प्रान्ते नीलोत्पलीयन्त्युरसि मरकतालंकृतीयन्ति देव्याः ॥
रोमालीयन्ति नाभेरुपरि हरिमणीमेखलीयन्ति मध्ये
कल्याणं कुर्युते त्रिजगति पुरभि—

त्कण्ठभासां विलासाः ॥ ५ ॥

छाधरा

वस्तूरीभास भाळीं,
घडविति, नयनीं काजलीभास, कणा
शोभा नीलोत्पलांची,
उरसि गिरिसुताभूषणे पांचुवाणी ॥
रोमाली नाभिदेशीं,
जघनि हरिमणीमेखलेचाच भास
व्हावे कल्याणकारी
त्रिजगति पुरभित्कण्ठतेजोविलास ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

(शिवकण्ठाची काळवर निळसर हिरवट छाया पार्वतीच्या
देहावर पडून काय काय भास उत्पन्न करते, तें वर्णन) ती
काळी छाया पार्वतीच्या कानाळी जणूं कस्तूरीचा आभास उत्पन्न
करते; नेत्रांत काजळ घातल्यासारखें दासविते, कानांवर भीत
कमळे ठेक्याचा आभास करते, ह्दयावर पांचुचे अलंकारांचा
भास, नाभीचे वर रोमालीचा भास व कंठरोमोवतीं पांचूच्या
रत्नमेखलेचा भास करते, अने शंकरकण्ठच्छायाविलास त्रिजगाचे
कल्याण करीत.

—०—
माळिनी

रफटिकमरकतभ्रीहारिणोः प्रीतियोगात्
तदयतु यपुरेकं कामकंमद्विपोषः ॥
भयति गिरिसुतायाः सार्धमग्नेमधिपुत्र्या
सदशमहसि कण्ठे यत्र सीमाविवादः ॥ ६ ॥

आर्य

मन्मथकंसरिपुंच्या

एकत्रित तनु करोत जगदवन ।

स्फटिक नि मरकत शोभा

प्रत्यर्थी, परि गळ्यांत नीलचन ॥

“तव कुठवर” “मम कुठवर”

हा न दिसे जधिं गळ्यामधें भेद ।

प्रेमें सीमेविपर्यी

उमा नि लक्ष्मीत होय जिथ वाद ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

(भक्तांतल्या देव वैष्णव या मारामाच्या टाळण्यासाठी शंकर व विष्णु यांनी एक देह धारण करून ‘हरिहर’ हे नाव धारण केले. पण त्यामुळे एक वार मोठे सीमारेषेचे भांडण झाले !) शंकराचा देह स्फटिकगुथ व विष्णूचा पनगीळ. त्यामुळे गळ्यापर्यंत दोन्ही देहांचा अर्धा अर्धा भाग निरनिराळ्या रंगाचा असल्याने त्यांच्या सीमारेषा स्पष्ट दिसून पडत. पण कंठाभर्षी शिव नीलकंठ व विष्णूहि घननील असल्याने कंठाचा सर्वत्र रंग सारखा नील झाल्यामुळे शंकराचा अर्धा कंठ कोणता व विष्णूचा अर्धा कंठ कोणता हे त्या वनयतांच्या अर्धांगी असलेल्या पार्वती व लक्ष्मी यांना न दिसल्यामुळे, सीमारेषे-बाबत खांच्यात प्रेमकलह जेव्हा होत राहतो. अशा त्या कामरिपु शंकर व कंसरिपु विष्णु यांच्या एकत्रित तनु जगाचे रक्षण करोत ।

शाईलविक्रीडित

“मातस्पर्णकरक्षणाथ यमुनाफळें न गच्छाम्यहं”

“कस्माद्वत्स ?” “पिनष्टि पीवरकुचद्वन्द्वेन गोपीजवः” ॥

भ्रूसंज्ञाविनिवारितोऽपि बहुशो जल्पन्यशोदामतो गोपीपाणिस्त्रोजमुद्रितमुखो गोपीपतिः पातु वः ॥७॥

शाईलविक्रीडित

“आई मी यमुनेस गाई वळण्या जाणार नाहीं कदा !”

“कां थाळा ?” “मज गोपिका चिरडती

पुष्टस्तनांनीं सदा !”

भ्रूसंज्ञे बहु चारितांहि गुपितें सांगे यशोदेप्रति गोपी यस्मुख दायिती, जगत तो रक्षोचगोपीपति ॥७॥

गद्यार्थ—

(बालकृष्ण आई यशोदेकडे तक्रार आणितो) “आई ! मी यापुढे यमुनेवाडी वांसरे राखणीला जाणार नाहीं जा । तेव्हा

यशोदा विचारते “को यरें थाळा ?” कृष्ण उत्तर करतो—
“अप । या गोपी आपल्या पुष्ट स्तनांनीं मला चिरडून टाकतात ।”
(आपले हे गुपित लानें यशोदेस न सांगावें म्हणून) यशोदांनीं गुणा वरून गोपींनीं त्याला छिती दटारले तरी त्यांच्या दागाळ्या हा यशोदेपार्थी करीतच राहिल्या. तेव्हा ज्याचें मुण गोपींनीं आपल्या कृष्णमंडलींनीं दाखून धरलें अशा तो गोपीपति बालकृष्ण तुमचें रक्षण करो ।

शाईलविक्रीडित

“अम्ब ! श्राम्यसि, तिष्ठ; गोरसमहं मभ्रामि;” मन्यानरं प्रालम्ब्य स्थितमीधरं सरभसं दीनाननो घासुकिः ॥
सासूर्यं कमलाख्या, सुरगणाः सानन्दमुद्यद्भयं राहूः प्रैक्षत यं स योऽस्तु

शिवदो गोपालप्राडो हरिः ॥ ८ ॥

शाईलविक्रीडित

“आई ! तूं दमलीस । मी घुसळितों तें तरु” हें बोलून घेतां कृष्ण रवीसि, घासुकि यथे होऊनि दीनानन मात्सर्यें कमला, समोद सुर हे, राहू भयें पाहतो होयो गोप हरी शिवप्रद तुम्हां बालस्वरूपांत तो ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

“आई यशोदामाई ! तूं दमलीस, याव, मी तें ताक घुसळितों.” असें म्हणून बालकृष्णानें रवी हातांत घेताच (समुद्रमंथनाचा प्रसंग बोलल्यापुढे उमा राहून) घासुकि सर्प (याचीच समुद्र मंथनाचे वेळीं दोरी केलेली होती तेव्हाप्रमाणे पुन्हा आतां आपले कांडाव काडले जाणार या) भयानें चीनवाणा होऊन कृष्णाकडे पाहूं लागला; (समुद्रमंथनांतल्या प्रमाणें या मंथनांतून आणखी एक लक्ष्मी बाहेर पडते कीं काय या कल्पनेनें) लक्ष्मी मात्सरानें पाहूं लागली. (पुन्हा अष्ट सिंहराण या कल्पनेनें) देव आनंदानें पाहूं लागले व (त्या वेळेस आपले घड तोडले गेले, आतां आणखी काय होणार या) भयानें राहू ज्याच्याकडे पाहूं लागला असा तो बालगोपाल हरि तुम्हांस कल्याणदायी होय.

शार्ङ्गविक्रीडित

यन्त्राग्नः प्रथमाक्षरं विजयते भानौ, द्वितीयाक्षरं
नृत्यं नृत्यति सत्कवीन्द्रवदने भूत्वान्वर्णद्वयम् ॥
रामो रावणमाजघान समरे, शम्भोः शिरःशालिनी
सा सर्वाक्षरमालिनी भवतु मे

भाग्याय भागीरथी ॥ ९ ॥

आर्या

यन्त्रामप्रथमाक्षर

शोभे भानूत, अक्षरहि दुसरें ।

नाचे कवीन्द्रवदनी;

होउनि घणंद्वयापरी तिसरे ॥—

रामें रावण घधिला

समरीं, शंकरशिरस्य भूषण तें ।

चतुराक्षर मिलुनी ती

देवो भागीरथी विभव मातें ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

जिच्या नांवाचें पाहिलें अक्षर (भा = तेज) मानून शोभतें
दुसरें अक्षर (मि, गी = वाणी, शब्द) महाकवींच्या मुखांत
वृत्त करतें, आणि शेवटच्या दोन अक्षरांमार्फत (रथी = रथांत
बसलेला) होऊन रामानें रावणाचा युद्धांत वध केला, जी स्वतः
शंकराच्या मस्तकी राहते अशी ती चारही अक्षरे मिळून होणारी
भाग्यीरथी माता भाग्योदय करो.

आर्या

मुगपरस्वगण्डचुम्बनलोली पितरो निरीक्ष्य हेरम्बः ।

वन्मुग्धमेलनकुतुकी स्वाननमपनीय

परिहसन् पायात् ॥ १० ॥

आर्या

चुंबाया स्वमुखा जधीं दुरळले दोघेदि एक क्षणीं
पाहोनी शिष्यापार्यंती, गणपती घट्टा मनीं योजुनी ॥
होनां दूर मणीं परस्पर घडे मातापिताचुंबन
तें पाहून हेरने, असा गणपती रसो जगालागुन ॥ १० ॥

शार्ङ्गविक्रीडित

गणपतीच्या गतनें पुंवन येत्याची इच्छा पुराव क्षणीं
शिष्य व पार्यंती दोना मणेंनी आढे हें गणपतीच्या म्यानीं आढे
(चुम्बनावरुन तो) तेंगदां त्या उमगवेंच परस्पर पुंवन

घडवून आणावें, असें योजून, ते दोघे दोन्हीकडून चुंबन घेण
एवढ्यात ज्या गणपतीन आपलें मुख मार्गे चोहन (घेतां
शिवपार्वतीचें परस्पर चुंबन घडलें तें पाहून) विनोदानें
हंमला तो पुनचें रक्षण करो ।

मालिनी

कुसुमशरविलासे भङ्गुरस्याद्रिपुत्री—

करतलवल्लयस्य क्षमागतस्यार्धमेकम् ॥

निजमिव शशिखण्डं याचमानस्य शम्भो-

र्भवतु सह विवादः कान्तया कौतुकाय ॥ ११ ॥

आर्या

रतिरंग खेळतांना,

हिसक्यानें पार्वतीकरांतून ।

चलयाघातंड गळला

भूवर, त्या चंद्रखंड समजून ॥

माणे शिष्य तिजपारशीं,

‘चलय’ म्हणे ती; नि ‘चंद्र’ हा म्हणतो

चाले घाद असा जो,

रंजक घाटो उभ्या जगाला तो ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

श्रुतप्रसंगी गडबडीत, पार्वतीच्या हातांतल बंडण अं
दुद्धन भुंखेर पडलें तें (अर्धवट अपारांत) आपला चंद्रांत
असा भास शरारला होऊन त्यान तें पार्वतीपारी मागनी, १
म्हणते हें बळ्य, व तो म्हणे हा चंद्रखंड असा जो वादविवा
द्याला तो सर्व जगाला कौतुकास्पद घाटो

अनुष्टुप्

हृदयं कौस्तुभोद्भसि हरेः पुष्पातु नः श्रियम् ।

राधाप्रवेशरोषाय दत्तमुद्रमिव श्रिया ॥ १२ ॥

आर्या

थी देवो, शिष्टांचें

कौस्तुभ—शोभित असें हृदय मातें ।

राधा न शिरो म्हणुनी

थी जणुं मुद्रांक कौस्तुभें करिते ॥ १२ ॥

गद्याय—

रावा (आपनी सवत) विष्णूच्या हृदयांत शिरं नये म्हणत
यमीनें, जणूं, कौस्तुभमी मुद्राच ज्या हृदयावर नेली आहे
त्या, त्या कौस्तुभ रत्नानें शोभणारें विष्णूचें हृदय, आम्हांस,
ति म्हणजे वैभव देवो.

आयां

रतिविपुलं कुचयुगलं रहसि करैरामृगान्मुहुर्लक्ष्म्याः ।
दपद्गतं निजहृदयं जयतु हरिर्भुगयमाण इय ॥ १३ ॥

आयां

जय पावो तो हरि, जो,
फिरवी कर बहुतवार एकांतीं ।
स्वहृदय तद्गत, शोधित,
लक्ष्मीच्या पुष्टशा कुचांवरतीं ॥ १३ ॥

गद्याय—

लक्ष्मीनें हरण केलेलें स्वतःचें हृदय शोधण्यासाठीच जणूं
तय, जो आपला हात लक्ष्मीच्या पुष्ट अशा स्तनावरून एकांतात
नेजवार फिरवितो तो श्रीहरी विजयी होवो.

शार्दूलविक्रीडित

मग्रीडा दयितानने, सकरुणा मातङ्गचर्माम्वरे
त्रासा मुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ॥
त्रेप्यां उद्भुमुतावलोक्तनविचौ, दीना कपालोदरे
गर्वला नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु यः ॥ १४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

ति लाजूनि शिवानना, सकरुणा त्या हस्तिचर्मप्रत
तितीनें मुजगा, मुधास्रय यथे चंद्राकडे विसित ॥
गेला चघते समत्तर, उमा, दीना कपालोदरी
चौ श्री नवसंगमप्रणयिनी दृष्टी तिची शंकरां ॥ १४ ॥

गद्याय—

पार्वतीशंकरांच्या प्रथममीनसमयी, विविधरूपें धारण केलेली
ति पार्वतीची दृष्टि, तुमचें कन्याण करो । शिवमुखास शिरं
गडून पाहिलें. हत्तीचें कांतहें पाहतां तिची दृष्टि सकरण झाली
तोंस पाहतां सभय झाली. अमृत खवणाच्या चंद्रास पाहता
स्मयपूर्ण झाली, गंगेला पाहतांना (ती सवन म्हणत)
म सर झाली. व भिक्षेची कवटी पाहतां घीन झाली ।

शार्दूलविक्रीडित

“हे हेरम्बा !” “किमम्ब ?” “सोदिपि कयं ?”
“कणौ लुठलमिभूः”
“किं ते स्कन्द ! विचेष्टितं ?” “मम पुरा
संख्या कृता चक्षुषाम्” ॥

“नैतत्तेऽप्युचितं गजास्य ! चरितं”
“नासां मिमीतेऽप्य मे”

तावेवं सहसा विलोक्य हसित—

व्यग्रा शिवा पातु वः ॥ १५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“हेरम्बा ! रडती कदास ?” “उपदी
मन्कर्ण मे स्कंद हा !”
“कां रे स्कंद ! असें ?” “तयंच गणिले
मनेत्रक्षार्थी पहा ॥”
“हें ना योग्य तुला गणेश !” “मम हा
ही सोंड मापी, उमा !”
दोघां यापरि जी हंस्नि यघते,
रस्तो शिवा ती तुम्हां ॥ १५ ॥

गद्याय—

(शिवाच्या मुलूत भंडग होऊन गणरति रडूं लागला चेम्हां
पार्वती विचारते—) “बां रे हेरबा रडतोस ?” तो उत्तरतो—“हा
स्कंद माझे कान उपटतो ग ।” पार्वती मग स्कंदास विचारते—
“कां रे असें करतोस स्कंद ?” स्कंद म्हणतो—“हा माझे
डाळें झांजतों ग. ” (स्कंद=पडानन=महा तोंडाचा) मग पार्वती
पुन्हां ययवतीत्य बजावते “गणेश तुला हें शोमत नारीं हं”
गणेश म्हणतो, “हा माझी सोंड मापतो ग आहे” (असें
कशी न संपणारें सोडण देऊन) त्या दोघांकडे पाहून हंमण्यांत
मर्क झालेली पार्वती तुमचें रक्षण करो

वसंतविलका

रावा पुनातु जगदच्युतदत्तचिंसा

मन्यानामाकलयती दधिरिक्तपात्रे ॥

यस्याः स्तनस्तरकचूचुरुलोलदृष्टि—

द्वेयोऽपि दोहनयिया वृषमं दुदोह ॥ १६ ॥

सुमंदारमाला

“ यदे कोण तूं ? ” “ मीच झुली ” “ पुढें वैद्य
तू शोध ” “ मी नीलकण्ठ, प्रिये ” ॥
“ करी एक चेका ” “ पशूंचा घती मी ”
“ तुझे झुंग केसें न दृष्टीस ये ? ” ॥
“ असें स्थाणु मुग्धे ” “ यदे वृक्ष ना ” “ मी
शिवेचाच जीवेरा ” “ जा तूं घनी ” ॥
तुम्हां ईश रक्षोचि तो, मूक केलें
जया पार्वतीनें जसें बोलुनी ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

(शंकर घरी आला तेव्हा पार्वती दार न उघडतां विचारते—)
“ कोण रे तूं ? ” शंकर म्हणतो “ मी तो झुली ; ” पार्वती— “ मग
तुला कपालशुद्ध आहे तर वैद्य शोध. ” शंकर— “ प्रिये मी नीलकण्ठ
आहें ! ” पार्वती— “ नीलकण्ठ म्हणजे मीर होय तूं ! मग एक
केकरव वाढ बघ. ” शंकर म्हणतो “ तसें नव्हे, मी पशुपति. ”
पार्वती— “ मग तुला शिंगे दिसत नाहींत तीं ! ” शंकर—
“ अग मुग्धे मी स्थाणु ! ” पार्वती— “ स्थाणु म्हणजे झाड तूं !
तण झाड तर कधी बोलत नाहीं ! ” शंकर— “ मी शिवेचा
राजनाथ ! ” पार्वती— “ अस्सं ! तूं शिवेचा म्हणजे फोल्हीचा
राजनाथ म्हणजे कोव्हा होय तूं ! मग इथे कशाला ? शलांत
ना. ” अशा तऱ्हेनें (प्रत्येक शब्दाचा दुसराच अर्थ घेऊन जाणून

बुद्ध पेडगांवला गेलेल्या) पार्वतीनें ज्या शंकराला निदर
वरून टाकलें तो दुमवें रक्षण करो !

उपजाति

क विप्रवस्ते पितरौ ममेवैवर्णयोक्ते परिहासपूर्वम् ॥
क वा ममेव श्वशुरौ तवेति तामीरयन्सस्मितमीश्वरौ
॥ २० ॥

यसंततिलका

“ मातापिता मज, तसे तुज सांग कोठें ? ”
थरेंत पार्वति पुसे जधि शंकरातें ॥
“ कोठें तुला श्वशुर मत्सम ? ” जो तियेतें
बोले असा शिव करो जगरक्षणातें ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

(शंकर हा स्वयंभू ! त्याला आहे नाहीं, बाप नाहीं, यावरून
त्याला शिववर्णाची पार्वतीला लहर आली.) पार्वती बघत
शंकराला विचारते “ माझ्या सारखे आहे बघील तुला कुठें आहेत ?
(म्हणजे एवढ्या बाबतींत तरी तुला माझ्यापेक्षा बघीपणा खासच
आहे !) या प्रश्नाला ज्या शंकरानें, ईसत ईसत, प्रतिप्रश्नानेंच
उत्तर दिलें— “ पण मग माझ्यासारखे सात्त्वासारे तरी तुला
कोठें आहेत ? ” तो जगाचें रक्षण करो !

प्रकरण २३ वें

सृष्टिसौंदर्य (प्रथम १३ श्लोक कुमारसंभवांतील हिमालयवर्णन.) पुढें संकीर्ण वर्णनात्मक,

उपजाति

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिपजः ।
पूर्वापरौ सोयनिधी दगाह्य

स्थितः पृथिव्या इय मानदण्डः ॥ १ ॥

सादृश्याधिकीडित

पाहे उत्तर या दिशेस—जणुं कीं आत्माच देवांप्रति
गेकीं नाम जया हिमालय, असे, जो पर्वतांचा पति ॥
नेन्ही अग्नित (पूर्वे पश्चिम अशा) नाहोनि जो राहिला
थीचें जणुं मोजमाप करण्या दंडापरी ठाकला ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

देवांचा जणुं काय आत्माच असा, पर्वतराज, ज्याला हिमालय
म्हणतात, तो, उत्तर दिशेस आहे. पूर्वे पश्चिम दोन्ही समुद्रांत
नाहात राहून (तेथपर्यंत खत. ला विस्तारून) जो जणुं काय पृथ्वीची
लांबी दंडी मोजण्याचा मानदंड (मूटपट्टी) असा उभा आहे.

उपजाति

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाद्भुः ॥ २ ॥

शाकुंलविभीषित

रत्नं धोर अनंत नित्य निघर्ती जेधील भूमीतुनी
त्याची सुंदरता कधी न हिमही टाकू शके लोपुनी ॥
एखादा लव दोष लोपत नसे मोठ्या गुणांभीतरीं
चंद्राच्या धरलप्रकाशि लपल्या त्याच्या फलरापरी २
गद्यार्थ—

जसा हिमालयाच्या भूमीतून अनंत रत्ने उगमाला येतात
त्याची शोभा हिमातुळे कधी कमी होत नाही कारण एखादा
दोष हा गुणमुषयामध्ये, चंद्राच्या विरुद्ध जसा त्याच्या
करील बाग,—सुद्धा जातो.

इंद्रवज्रा

आनेखलं संचरतां घनानां

छायामपः मातुगवां निषेव्य ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते

शृंगानि यत्नातपरन्ति सिद्धाः ॥ ३ ॥

शाकुंलविभीषित

शाकुंलविभीषित

हत्ती मारुनि, सिंह रक्तभरल्या पायी जघीं संचरे
बाहोनी हिम तेथ तीं न दिसतीं व्याघ्रां जरी पाउ
पजांतून फुटें फुटें गळति जे घाटेमध्ये मौक्तिक
सिंहाचा पथ तेच दागिति तिथें व्याघ्रांस आकलि
गद्यार्थ—

हिमालयामध्ये, जेव्हा हत्तींना मारुन, सिंह रक्तभर
पायीं संचार करतो, तेथे हिमप्रवाह वाहून, ते रक्तचे
असलेलीं सिंहाचीं पदचिन्हे नाहीशी होऊन, सिंहाच्या माग
असलेल्या शिघ्राच्यांगा, यामुळे तो जरी न सांपडला, व
सिंहाच्या नखांच्या फटीतून (हत्तींच्या गंडस्थळीत) ने-
जे ठिकठिकाणीं गळलेले असतात, त्यावरून सिंहाचा व
आकलितपणे सांपडतो

उपजाति

यः पूरयन्तीचकरप्रभागान्

दरीमुखोत्प्रेन समीरणेन ।

(प्रकरण २३ वें) सृष्टिसौंदर्य; (प्रथम १३ श्लोक कुमारसंभव-हिमालयवर्णन.) पुढें संकीर्ण वर्णनात्मक. १६१

शादूलविक्रीडित

गालींचा निजकंडु शांत करण्या हत्ती जिथें रानटी
आवेंगे सरलद्रुमांस अणुल्या गालां जर्धी पांखती ।
वाहे चीक दुधासमान; निघतो जो गंध त्याच्यांतुनी
शृंगें भोंवतिचीं सुगंधित करी सर्वत्र फैलावुनी ॥६॥
गद्यायें—

ज्या हिमालयावर (रानटी) हत्ती आपल्या गालांची कंड
शमविण्यासाठी तेथील सरल (देवदार) वृक्षांवर आपले गाल
पांखतात; त्यामुळे त्या देवदारांतून चीक वाहून जो सुगंध निघतो,
तो आजूबाजूच्या शिखरांना सुगंधित करतो.

उपेन्द्रवक्त्र

यनेचराणां यनितसखानां

दरीगृहोत्संगनिपिकभासः ।

भवन्ति यत्रोपथयो रजण्या-

नतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ ७ ॥

शादूलविक्रीडित

जेथें वन्य नर, मियांसह दरीरुपां गृहीं राहती
तेजानें भरुनी गृहांतर निशीं दिव्योपची टाकिते ।
रात्रीं हीं युगले जर्धी निजरतिक्रीडेस आरंभिते
तेन्हां तैलविहीन दीपचि तयां त्या ओपची भासते ७
गद्यायें—

ह्या हिमालयामध्ये, दरीतच आपलीं गरें करणाऱ्या वन्य
मानवांच्या गृहांतून, आजूबाजूस उगवलेल्या प्रकाश देणाऱ्या
दिव्योपचि, आपलीं किरणें पमत्तात, आणि त्यामुळे ह्या वन्य
युगलाना रतिक्रीडेचा प्रसंगी तैलशिवाय प्रकाश देणाऱ्या
दिव्यावाराचा उपयोग ह्या ओपचींचा होतो.

उपजाति

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्

मार्गे शिलीमूतहिमेषि यत्र ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधराणां

भिन्दन्ति भन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ८ ॥

शादूलविक्रीडित

गोठोनी हिम तें शिलाचि यनलें, मार्गीबरा, किररी
येडीनें यनल्या यधीर जरि त्या टांचा तथा अंगुली ॥
सोडोनी गति मंद मूल अणुली जातीच ना सत्वः,
धोणीभार तसाचि दुर्वह तयां पुष्टस्तांचा भर ॥ ८
शुभा० २१

गद्यायें—

ज्या हिमालयामध्ये, गोठून गट दगड झालेल्या हिमामुठें
पायांच्या टांचा व बोटें बर्फून गेली, तरी स्तन त्या वाहून
नेण्याम धडीत बसत गुरु स्तनांच्या व धोणीच्या भारामुठें, किरर
युर्वीना, आपली मंद्याल टाहून, भरभर चालता येत नाही.

उपजाति

दिवाकराटक्षति यो गुहामु

लीनं दिवाभीतमिगान्धकारम् ।

सुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुधैः शिरसां सतीय ॥ ९ ॥

शादूलविक्रीडित

जो अंधार गुहागुहांत लपतो त्या नीच घुस्पापरी
सूर्यापासुनि हा हिमालय सदा तद्रक्षणार्तें करी ।
येतां सुदृढि आश्रयास, तितुकी आस्था तयाचे घर
मोठ्याचे वरतीं जमी नि जितुकी, दायील ऊर्जस्वल ९
गद्यायें—

हा हिमालय, आपल्या गुहागुहांतून, एखाद्या घुस्पाप्रमाणें
लपून बसलेल्या, अंधकाराचें सूर्यापासून रक्षण करतो ज्याचें
मनसु दंड आहे (दंडः शिरसु) असे म्हणजे ऊर्जस्वल असे
महामने हे, आश्रयाचें आलेल्या घोरमोठ्यांवर जितकी मनना
दाखवितात, तितकीच, सुदृ शरणाधीनरहि दाखवितान.
(हिमालय अंधारसु. दंड मनसु अंधरेला.)

उपजाति

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पितोभे-

रितस्तवज्वन्मरीचिगोरेः ।

ययार्ययुक्तं गिरिपजज्वदं

कुर्वन्ति बालव्यजनेश्वरमयैः ॥ १० ॥

शादूलविक्रीडित

चंद्राच्या किरणांपरी घबलला केसांमुळे सुंदर
लाळिलें हलवीत पुच्छ अणुलें, ज्या धांवती सत्वर ।
केसांचीं, चमरी-मृगी जणुं अशीं हीं विजयें वाळनी
याचें नाम गिरिष सायें करितो चीन्याच या दाळनी

गद्यार्थ—

चंद्रान्धा किरणांमाखे धवल केश असलेल्या आपल्या शेषव्या, लात्रिचाने इतके निवळे धावतांना चमरीभृमी ज्या हालवितात, त्यामुळे, या गिरिराज हिमालयावर या चौथ्या वाळीत आहेत, असे भासून, गिरीचा राजा हे त्याचे नांव साप्य करतात

उपजाति

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां

यदृच्छया किंपुरुषाद्गन्तानाम् ।

दीर्घद्वारविलम्बिविभ्या-

स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ ११ ॥

सांगूळविक्रीडित

पल्ले नेसुनि देशमी, विहरीती ज्या तेथल्या किररी केन्हां तींच तनूयकून दळतां त्या लाजती सुंदरी । दाराच्याच समोरच्या दारिंतुनी तेन्हां यदृच्छेच तो जो येई घन, तो घनून पडदा, लजेस त्या झामितो ११ गद्यार्थ—

ज्या हिमालयावरील गिरी, मृत ज्या अगावरील देशमी घन (सुद्धगुडीनामुळे किंवा वायुामुळे) दळून (अने उघडी पड-नामुळे) लजित होताना, पल्ल, केन्हां केन्हां अचानक ह्याचयेडी लक्ष्या अगदी दारामोर एरादा मेघ आलेन अक्षतो, तो, त्याचे दारावरचा जणू वाव पडदा होऊन त्याची लाज झाली !

इन्द्रवज्रा

भागीरथीनिर्गमनीवराणां

योडा मुद्रः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वायुरग्नियष्टमौः विराटै-

रामेच्यते भिन्नशिखण्डिग्रहः ॥ १२ ॥

सांगूळविक्रीडित

होई शीतल जो गुगार मिटुनी गंगाप्रवाहांतले पाण्यागनि देवदार हलकी जो वायु खजोतले । मोरांचे मुद्र पंथ जो जपवले पिश्यागनी टाकितो नोपोनी हरिणांन व्याधयवतां, ते सेविनी वायु तो १२

गद्यार्थ—

ज्या हिमालयावर, गंगाप्रवाहांतले गुगार मिसळून शीतल झालेला, देवदारांची झाडे वारंवार हलवणारा, व मोराचे पंथ (आपल्या वेगामुळे) विहसतून टाकणारा, असा वारा, हरिणांना सापडवून दमरेले शिसारी सेवन करतात.

उपजाति

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-

ण्यथो विवस्वान् परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याप्रसरोरुहाणि

प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूषैः ॥ १३ ॥

सांगूळविक्रीडित

पद्मे चाढति या गिरीशिखरिंच्या

मोठ्या तडागांतलीं

सप्तर्षी खुडितात तीं निजकरें;

त्यांतून जीं वांचलीं ।

तीं पद्मे फुलवाययास किरणे

खालून सोडी रवि

खालीं सूर्य हिमालयाहुनि !

किती त्या अद्रिची धोरवी ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

ज्या हिमालयाच्या शिखरावरील सरोवरांतील पद्मले कर्ण (पहटे) आपल्या हातांनी घडून नेताना, त्यानंतर जी (मिटलेली) पद्मले शिखर राहतात त्यांना हिमालयाच्या खालूनच निरणारा सूर्य हा खालूनच आपली किरने व (अर्धगुल) सोडून उमलवितो. (सूर्य हा हिमालयावरून उच वरू शकत नाही अशी कालिदासह्यानेन कविहर्म्या अनाची !)

शिखरिणी

अभूत्याची पिड्या रसपतिरिय प्राश्य कनकं

गान्धायधन्वो बुधजन इव प्राम्यमदसि ।

शगं धीयान्मारा नृपतय इवानुपमपरा

न दीप्त राजन्ते द्रविणरहितानामिन् गुग्गुः ॥ १४ ॥

शिरिणी

भुमी झाली पूर्वा फन क पिउनी पारद जसा
जसा ग्रामीणाच्या गृहिं वुध, दाही निग्रम तसा ।
निरुद्योगी राजासम मलिन तारे क्षणभरें
दिव्यांची, नि स्वांच्या

गुणसमचि शोभा जणि तुरे ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

(अभिनव उपमांनीं नटलेले पहाटेनें वर्णन) पूर्ण दिशा ही
सोनें खाल्ल्या पायाप्रमाणें भुरकड दिव् लागली खेडवळाच्या
परी विद्वान्, तथा नद निग्रम झाला निरुद्योगी राजाप्रमाणें
तारे क्षणभरांत मलिन झाले, आणि दाही नराच्या गुणाप्रमाणें
दिव्यांचें तेज पडेभासें झालें.

हरिणी

विरलविरलीभूतास्त्राः कळीं सुजना इव
व्यपसरति च ध्वान्तं चित्तात्सतामिरदुर्जनः ।

मन इव मुनेः सर्वत्रापि प्रसन्नमभूद्भयो
विगलति निशा क्षिप्रं लक्ष्मीलुचमिनामिव ॥ १५ ॥

हरिणी

विरल बनले तारे जैसे कळीयुगिं सज्जन
गत तम जैसे सुषांच्याही मनातुन दुर्जन ।
मुनिमन तसें सारें झालें प्रसन्न नभांतरीं
धन अकृतिचें तेशी लोपे क्षणांतचि शयेंरी ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

कलियुगांत वसे सज्जन तसे तारे विरल झाले सज्जनांच्या
मनांतून दुर्जनाचे विचार दूर जातात तमा अधार दूर जावि
चालला. मुनिजनांच्या मनाप्रमाणे आकारा सर्ववास्तवीं प्रसन्न
गेन चालल निरुद्योगी माणसाच्या लक्ष्मीप्रमाणे, रात गळून
जात आहे

गनुदुग्ध

पदयात्र नलिनीपत्रे वलाका परिदश्यते ।

हरिन्मणिमये पात्रे शुक्लितेन प्रतिष्ठिता ॥ १६ ॥

गनुदुग्ध

यगळा नलिनीपत्रीं वसतां दृश्य तें दिसे ।
पांचूच्या जणूं कीं पात्रीं शिप ती ठेवली असे ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

यगळाच्या हिरव्यागार पात्रावर वगळा यगळा दृश्यने
पांचूच्या पात्रावर जणूं काय, शिंपी ठेवल्यागारमें वाटने ।

पुणितमा

परिपतति पयोनिधौ पतङ्ग-

सरसिरुशमुदरेषु मत्तभृंगः ।

उपगन्तवस्त्रोदरे विहङ्ग-

सखिजनेषु ग्रनैः शनैरनङ्गः ॥ १७ ॥

पुणितमा

यद्यपि उदपीमधे वृधे तो

जणूं कमळोदरें मत्त भृंग येतो ॥

तद्यपरि खग येव कोटरांत

मदन हळू तर्णींचिया मनांत ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

(सुसंवाचे वर्णन दत्तक्या नत्ती कीं, भोजराजाने पहिली
ओळ रघून्, बाण, महेश्वर व कालिदास या जेजारीं बसलेल्या
कवींना हेंच वर्णन निरतिराज्या दखेभा देऊन करम्यास
सांगितले बाणांनीं दुसरी ओळ, महेश्वरांनीं तिसरी ओळ व
कालिदासांनीं चौथी ओळ रचिली कालिदासाचा ऐकपणा
उपपन्न आहे) भोज-(पदा) सूर्य समुद्रांत बुडत आहे
बाण-प्रातः भुगा कमळाच्या पेटात शिरत आहे. महेश्वर-
सादावर पक्षी घरक्यांत येत आहे कालिदास-तरुणांच्या हृदयांत
हळूच मदन शिरत आहे

वमननिकट

स्याता वयं समधुपा मधुस्रोतस-

अन्द्रः प्रसारितकरो द्विजरात्र एषः ।

अस्मत्प्रमाणमह्योऽस्य पुनर्द्वितीयो

मा मूलकड्ड इति मञ्चलिना नलिन्यः ॥ १८ ॥

वमननिकट

हा भृंग लांब, अष्टा मंगदी अमृप

येई कर्ण पसरली द्विज चंद्रन ।

“मर्मगर्भे मद्र उद्यो न पुनर्हो”

माये अग्राच नलिनी

गद्यार्थ—

(संघातमय नलिनी का मिटते यावर कविकल्पना)
नलिनीच्या मुखाचे जणू वेदना बोलत आहे (प्रसारितकर=किरणें
पसरित किंवा हात पसरून) दिव्यराज=चंद्र किंवा ब्राह्मणश्रेष्ठ
मधु, मधुप, द्वितीय कलंक ..सारेच दर्श्यां वापरले आहे नलिनी
म्हणते सर्वांना माहीतच आहे की आमच्याजवळ मध आहे।
आणि मध चावणारा आधीच धात येऊन तिजला आहे. इकडे
चांगला ब्राह्मण (चंद्र) हात पसरून येत आहे आधीच
त्याच्यावर एकदा कलंक जडलेला आहे आमच्या समायमानें
त्याला हुस-यादा कलकन लागो या सदृच्छेनें नलिनीनें
खत त्या मिटवून घेतले—(वेधनेनें आपले शर लावून घेतले)

—•—
घसंततिलका

अस्तोदयाचलविलम्बिखीन्दुविम्ब-
व्याजालक्षणं अवणयोर्निहितारविन्दा ।
ताराच्छलेन कुसुमानि समुत्क्षिपन्ती
संध्येयमागतवती प्रमदेव काचित् ॥१९॥

घसंततिलका

अस्ताचलीं रवि, शशी उदयाचलीं हीं
कर्णद्वयीं क्षण धरी कमले जणू ही ।
संध्या कुणी गमतसे तरणीच येत
तारामिपेच उधळीत फुलें नभांत ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

संध्या ही जणू एखाद्या तरुणीप्रमाणे, अस्ताचलीं असलेला
सूर्य हे रक्तकमल व उदयाचलीं असलेला चंद्र हे श्वेत कमल
अशी दोन कानावर दोन कमले दणभर ठेवून तारकाहपी फुले
उधळीत येत आहे.

—•—
अनुष्टुप्

परिप्यति कलानाथः कुतुकीकरमम्बरे ।
इति निर्वापयामास रविदीपं निशाह्मना ॥ २० ॥

अनुष्टुप्

घालील कर ओतसुक्ये अथरीं चंद्र, या मयें ।
मालयी रविदीपांत निशा ही रमणी स्वयें ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

रात्र रमणीने, चंद्र हा ओतसुकाचे अथरी (आद्यायान किंवा
पयान) वर (धरिने किंवा हात) घालील या मीठीनें सुसज्जी
रिवा मालवून दाखला.

रथोद्धता

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं
संनिकृष्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्गुलीकृतसरोजलोचनं
चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ २१ ॥

रथोद्धता

अङ्गुली किरणरूप योजुनी
केशरूप तम दूर सारुनी ।
पद्मरूप फुलवून लोचन
चुंबितो जणू शशी निशानन ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

आपल्या किरणरूपी अङ्गुलींनीं निशारमणीचे अधाररूपी देव
बाजूला सारून, पद्मरूपी नेत्र फुलवून, चंद्र निशारमणीचे मुख
चुंबीत आहे

—•—
शिखरिणी

खेरस्तं तेजः समुदयति सद्योतपटली
मरालाली मूका कलकलमुखका विदधते ।
इदं कष्टं द्रष्टुं शुचिरसहमानाम्बुजवती
मिलद्गुण्याजात्कललयति हालाहलमहो ॥ २२ ॥

आर्या

जातां रवि अस्ताला, चमकत सूर्यच काजवे आले ।
पिरतां कल हंसांचा घुबडांना कंठरी पुन्हां फुटले ।
वाटुन असह्य हें तिज पूतकमलिनी विपणन बहु झाले
मुखि शिरत्या भ्रमरांच्या रूपें जणू विपचि पीत ह
यसल

गद्यार्थ—

(कमलिनी संध्याकाळी म्हावन होतात व त्यात भुंगे शिरता
यावर कविकल्पना—) सूर्य अस्ताला गेला (एक प्रश्न
कमलिनीचा तो पतीच) (छंद) कात्रवे चमकू लागले हंसांचे
कंठरे वर पडला व घुबडांचे घुंकार कानी येऊ लागले
सूर्य त्या पवित्रता (विषया) नलिनीला अमर साध्याने, व
गिज झाडी, व कमलमुगांत शिरणाऱ्या भुंग्यांच्या ह्मनें अ
हालाहल (भुंगा काळा, विषादि काळे) पीत बगती ।

गार्हपत्यीष्टि

यातस्मात्समनन्तरं दिनकृतो वेषेण रागाग्निवतः
स्वैरं शीतकरः करं कमलिनीमालिगिनुं योजयन् ।
शीतस्वशोभेपत्य संप्रति तथा रुद्धे मुखामोह्ये
हासेनैव कुमुदतीयनितया घेलक्ष्यपाण्डुकृतः ॥ २३ ॥

भाषां

असंगतविषेण संध्यापण्यं च रंगुनी चंद्र
तथि कमलिनीम पाहे मालिगाया पुढें करून कर ।
शीतस्वशोभे त्याच्या निज मुखकमला मिटून ती घेई
हासतां कुमुदती स्त्री, शरमेने चंद्र हा फिका होई ॥ २३ ॥
गवार्थ—

(सर्वविद्याही कमलिनी संध्याकाळीं मिटते ती सूर्यपत्नी.
इमुदती कमलते ती चंद्रपत्नी, चंद्र संध्याकाळीं योशवेळ तालुव
दिसतो व मग पादरा होतो, या घटनावर कवीचा कल्पना
विलास.) सर्व अन्जाला मेला, देखा त्यानें (फाटून टाकलेला)
तालुव रंगाचा वेश (कमलिनीला फसविण्यासाठी.) चंद्रानें आपल्या
अंगावर चढविला, व आपले कर (किरने, हात) एवरून कमलि-
नीला आलिंगन देण्यास आला. सूर्याचा उबदार हान तिच्या
ओळखीचा, चंद्राच्या शीतकराच्या स्पर्शानें (विचकून) तिनें
आपले कमल मुख मिटून घेतले व (परस्त्रीशी लग्न करताना
फनीत पावलेल्या) चंद्राला (घाची स्त्री) इमुदती हें सर्व सांगडी
(अमलनी) व तालुवें लाजेनें चंद्र पादरा फट पडला.

शिक्षार्थी

कपोले मार्जदः प्रय इति कर्णह्रिडि शशिज-
स्वरच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करी संकलयति ।
रतान्ते तत्पस्यान्दरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रमामत्तश्चंद्रो जगदिदमहो विप्रवयति ॥ २४ ॥

शिक्षार्थी

पहा घोळा गालीं पय म्हणुनि चादी शशिकर
शिरे झाडांवुनी, विस म्हणुनि मर्शी गाजवर ।
रतान्ती स्त्री शय्येवरनि हरिते सख म्हणुनी
प्रमेच्या उन्मादें शशि जगत टाकी भ्रमवुनी ॥ २४ ॥
गवार्थ—

(रात्री चंद्रप्रकाश केव्हा केव्हा मोठे विलक्षण आभास
उत्पन्न करतो.) गांजराच्या मालावर पडलेले चांदीनें, तो दूध

समस्त चाट पाहतो. झडप्या घटोस्त आलेल्या चंद्रकिरण-
कमलपत्र समस्त हनीं खाऊं बघतो रत संध्यावर निज-
वर्णें चांदीनें हे जरी चान्ने वक्रव समस्त, कीं तें झटून नेणें
पाहतो. चंद्राला नवत ना अन्जाला प्रमेचा उन्माद आलेला झणून
तो साच्या जगला अभाव पाहीन बघे.

गार्हपत्यीष्टि

अहं क्रेपि शगद्विरे जलनिवेः पङ्क परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च संजगद्विरे मूळ्हायमच्छन्तरे ।
इन्द्रां यद्वलितेन्द्रनीलशकलदयामं द्रीदृश्यते
तत्साम्नां निद्रि पीतमन्धतमसं

कुक्षिसमाचक्ष्महे ॥ २५ ॥

गार्हपत्यीष्टि

घाटे डाग कुणास; अन्धिमघला
कोणी म्हणे पंक तें
कोणी त्या मृग मानिती; धरणिची
छाया कुणा भासतें ।
जें चंद्रावर इन्द्रनीलशकला—
ऐसेंच काळें दिसे
प्याला तो तम जें निशीं थिजुनि तें
कुशीत त्याच्या बसे ॥ २५ ॥

गवार्थ—

इंद्रनीलमन्याच्या वृक्षजासाराखे काळें जें काव चंद्रावर दिसतें
त्याला कोणी डाग म्हणतात, (समुद्रांत चंद्र निघाला त्या
वेळचा) कोणी म्हणतात समुद्रातला तो चिखल आहे. कोणी
म्हणतात तो मृग (हरिण) आहे. कोणी म्हणतात ती पृथ्वीची
छाया आहे आम्ही म्हणतो—त्यानें रात्री जो अपार प्रादंभ
केला, तो, थिजून जाड होऊन त्याच्या डुर्गाने लपलेला
दिसत आहे.

अनुष्टुप

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीभाङ्गनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलां गता ॥ २६ ॥

अनुष्टुप

तम माखे जणू अंगां वर्षीं आकाश काजळ ॥
दुष्टसेवेपरी झाली दृष्टि संपूर्ण निष्फळ ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

अंधकार जणू काय (वस्तूप होऊन) सगळ्या अवयवाना
लिहून काढीत आहे आकाश जणू काजळीचा वर्षाव करीत
आहे. दुष्टाची वेळेची सेवा जशी संपूर्ण निष्कल होते, तशी
दृष्टि झाली आहे. (अर्थात गाढ अंधाराचे वर्जन)

वसंततिलका

दष्टे जगद्वपुषि कालभुजङ्गमेन

तन्नायकारमिपमाविरभूद्विपं यत् ।

सञ्जातलक्ष्मणि तदिन्दुमणौ निपीय

ज्योत्स्नामये पथसि तं क्षिपति स्म धाता ॥२७॥

वसंततिलका

चावे जगत्तनुस कालभुजङ्ग तेणें

अंधाररूप निपजें विप, तें पिण्यानें ॥

लागे कलंक दाखिला, म्हणुनी विधी तो

ज्योत्स्नादुघात बुडवून तपास धूतो ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

वृष्वीरूप देहाला कालसर्प चावला; तेव्हा अंधकाररूपी जें
विष उलत झालें, तें ग्याल्यामुळें, चंद्राच्या अगावर हाग उठले
म्हणून वसन्तदेवानें झाला ज्योत्स्नारूपी दुघात धुवून काढले.

वसंततिलका

तप्ता मदी विरहिणामिध चित्तवृत्ति—

सृष्ट्याऽध्वगेषु कृपणेऽपि न वृद्धिमेति ।

सूर्यः करेदहति दुर्बलचनैः सखे तु

रक्षाया सतीव न विमुञ्चति शब्दमूलम् ॥ २८ ॥

शाश्वतविश्रुति

गेली तापुनि ही मरी, विरहि जे,

त्यांच्या मनांच्या परी

पांथां घाढतसे त्या, कृपण जे

त्यांच्या जर्मी अंतरी ।

शाश्वतीं सल, तेच धडकिरणीं

हा सूर्यही जाळित

छाया सोदितसे न पापणि, सती

श्रीच्यापरी संतन ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

(उन्हाळ्याचें वर्णन.) विरही जनांच्या चित्तवृत्ति तापतात
तशी भूमी तापली आहे. कृपणांची वाढते तशी पांथांची
तृष्णा वाढत आहे दुष्ट मनुष्य दुष्ट शब्दांनी, जसा ऐकणारा
भाजूत वाढतो, तसा सूर्य, आपल्या विरणांनी भाजीत आहे
पतिव्रता जशी (पतीचे) पाय सोडीत नाही तशी सार्वभौम
पाय सोडीत नाही. (सूर्य अगदी बरोबर झोक्यावर अमत्यन
पायापलीकडे सामोरीच पडत नाही !)

रथोद्धता

तानि तानि कमलानि तज्जलं

तानि पद्मपद्मलानि ते खगाः ।

सर्वमेकसमये तु विच्युतं

पंकशेषमचिरादभूत्सरः ॥ २९ ॥

उपजाति

तीं अनेक कमलें । जल तेंची

तीचि श्रेयततिही खग तेची ।

रावे एकसमयींचि लोपुनी

पंक मात्र उरला तळ्यांतुनी ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

(उन्हाळ्याचें वर्णन.) तीं नाना तऱ्हेचीं कमलें, तें पाणी, ते भुंयचे
व पक्ष्यांचे धवे—सारे एकाच वेळीं नष्ट झाले आणि तळ्यांत
मुसता चिखल उरला आहे.

शिखरिणी

दुःसाः पाण्डुमाया घृतनिविडगर्भाः स्त्रिय इव

प्रफुल्लस्ते कुन्दा नृपतिवृत्तमाना इव जनाः ।

पिबे मन्दं मन्दं हृदि मदननामानि जपति

प्रभोऽपे पूर्वापरिचितसभाकः कविरिव ॥ ३० ॥

शाश्वतविश्रुति

नारी गर्भयुक्ती, तसे पिपुडले हे भासती वृक्षही

लामोनी नृपमान्यता नर, तसे उत्फुल्ल हे पुंदही ।

भामे कोकिल मंद मंद जणनां नाम स्माराचें मनीं

जाण राजसभान, तो कवि जसा राजापुढें येउनी ॥३०॥

गद्यायं—

गर्भवती क्षियाप्रमाणें वृष पिडुटलेले आहेत. वृषाणें सन्मान झेल्ल्या माणसाप्रमाणे हुंद्रे घुसुड झालेले आहेत. राजसभा पूर्वी करी न पाहिल्याने पहिल्या खेपेस, राजाचे पुढें, नवखा कवि जमा (गांगरव्यानें) तोंडातल्या तोंडात बोकनो, तसा बोकिल हा मंद मंद मंदताची नावे जपत आहे.

मालिनी

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः

स्नानितपटद्वनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।

हरति करसमूहं खे शशांकस्य मेघो

नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ ३१ ॥

भाषा

गति पवनशीघ्र झ्याप्रति,

जलधारांचे क्षारौघ फेकीत ।

रणघाघनाद गर्जित,

ज्याचा ध्वज प्रीजरूप फडफडत ॥

हरितो मेघ दशोचे कर,

नर्मिच्या या विशाल राज्यांत ।

चाले विजयी नृपत्ता,

अथल रिपूच्या पुरांत येईत ॥ ३१ ॥

गद्यायं—

बागाबागच्या भरघाव गतीन, जलधारांच्या ह्यानें बागांची दृष्टि वरीत, गडगडाट हीं रणघाघें राजवीत, विजेचे ध्वज फडफडवीत, आकाशरूपी घंत्राच्या राज्यात कर घेत (त्याची फिरणे अडवीत) दुर्बल शत्रूच्या राजधानीत विजयी राजा जसा येईत असा तसा येत आहे.

क्षिरारिणी

चरन्तीनां सौधे नृपतिरमणीनां वनुरुचो

गनाक्षान्तर्वान्ताः कविचन गृहीत्या जलमुचः ।

क्षणे गोपायन्ति क्षणरुचिमिषेण क्षणमहो

विवृणन्ति स्वर्णं करगतामिनाक्षिन्नजनः ॥ ३२ ॥

भाषा

राजक्षिया महालीं, फिरतां, त्यांच्या क्षीरतेजातें ।

तेजुनि सिडकीमधुनी, वन हा निरपीतसे स्वदेहीं तें

फरनी वीज तयातें क्षणें लपवीतो क्षणांत दाखवितो

हातांमधलें सोनं, अथन जलालपवितो नि दाखवितो

गद्यायं—

(मेघांनी वीज आणवी सोदत व ती अशी चोरव्याजारी ते लपवीत का अपतान ?) आपल्या प्रासादांत राखत्रिया या फिरत अपतों मेघ हे छिडकीवाटे आत घिरून टांची (मुंदर वनवर्ण) भंगतात थोडीशी चोरून घेतात. आणि तीच वीज रूपानें, क्षणांत दाखवितान, क्षणांत लपवितान, (कारण हा चोरीचा माळ.) ज्याप्रमाणें निर्जन आपल्या मुठीतलें (चोरीचें) सोनं सणमर दाखवितान व लगेच लपवितान,

क्षिरारिणी

क्षपां क्षामिळ्य, प्रममपह्लास्यु सरितां

प्रताप्योर्वी सर्गां तरुगहनमुच्छोष्य सफलम् ।

क सम्प्रत्युष्णांशुर्गत इति तदालोरुनपरा-

स्वडिदीपा लोके दिशि दिशि चरन्तीव जलदाः ॥ ३३ ॥

भाषा

संक्षोचनुनि निशेला,

हरति नद्यांचें थळें थळें पाणी ।

अखिल जगा तापशुनी,

तरुकुंजानादि पूर्ण झुकवोनी ॥

गेला कोठें रवि तो ?

हें शोघाया दिशादिशांनुनि ते ।

सर्वेच मेघ फिरती,

दीप विजेचेच घेडनी हातें ॥ ३३ ॥

गद्यायं—

(उन्हाळ्यात राज सहान असते.) राजरूपी (विवाचा) खोची गळचेपी बसून, नद्यांचे पाणी बलाहकाराने हिराळी घेऊन, पृथ्वीला तार घेऊन, लयादेजाला मुडलू..... हलें गर्वाला विरोधत त्रिवाला लळगारा तो सूर्य आतां कोठें गेला हें जाणू काय (पारिफलार्थ) शोषण्यासाठी हे मेघ हातीं विजेचे दिवे घेऊन चारी दिशांत जगमर फिरत आहेत.

अनुष्टुप्

लतां पुष्पवतीं वृष्ट्या स्नातो विमलवारिणा ।

पुनः संपर्कशक्तीव मन्दं चरति मारुतः ॥ ३४ ॥

उपजाति

स्पर्शान्तिपां पुष्पवती लता तो

नाहोनिपां स्वच्छ जलांत, येतो ।

तिच्या पुनः स्पर्शामयें जणूं तो

जपून घात यहु मंद जातो ॥ ३४ ॥

गद्यापे—

(पश्टि चारा मंद कां, यावें बाण) पुष्पवती ललेला
पुष्पवती=मात्रिज ऋतुमती) शरत् वस्त्र, बारा (देहशुद्धी-
मात्र) मरुत वाय्वात श्रान्त वस्त्र येतो, पत्र ह्या ललेच्या
बाजूने जातोना विचा पुनः स्वर्गा न व्हावा, मागाठी जवून
हवे हवे वाहणे

श्लोक

शशिना च निशा निशया च शशी

• शशिना निशया च विभाति नभः ।

पयसा कमले कमलेन पयः

पयसा कमलेन च भाति सरः ॥ ३५ ॥

श्लोक

शनि जेवि निशेत, निशा शशिला,

द्वय तेच नभा किति शोभयितें ॥

जलही कमलां, कमले दि जला,

द्वय फार तळ्यामटि भूपयितें ॥ ३५ ॥

गद्यापे—

शशने रात्रीला, रात्री शशाचा व त्या शोभते असा-
ला शोभा वेळ गरीब वास्तव्य कमलाला, कमले वा-
स्तव्य त्या शोभते तळ्याला शोभा वेळ

तिगर्ला

विरमानो दूषादमुपगतो हन्त मर्या-

चदंके तद्रे मरुति परिणेष्यामि दिवसम् ।

समीरेणोर्ध्वं नवमुमुग्धा पूलविहा

पुनाना मूर्धनं नदि नदि नदीयेय वदति ॥ ३६ ॥

आल्याने चार दिवसांचा दमलेला मी, हे तरुण ! तुला पो-
हूक दिवस राहू इच्छितो !” असे मलयसमीरणाने म्हणते
ऐवज नुक्ताच मोहर पुढेली (नवमुमुग्धा=नवतीव ऋतुनव
मालेनी, अमा दुसरा अर्थ) आल्यानी पदी दोळे हलत
जवू काय खाला नाही नाही असे म्हणते.

शाईलविकीरित

दिवचकं मृगतृष्ण्या कथलितं व्योमापि भास्वर-

चट्टायाभिः क्षुरितं तुपानलरुणमायाश्च भूरेणवः ॥

पांथाः पल्लवसंकुलद्रुमलताकुले मुहुः शोते

मञ्जतुञ्जरातालोलितजलाः क्षुभ्रन्ति तोयाशयाः ॥

शाईलविकीरित

स्वाती मयें दिशांस हीं मृगजळें।

आकाश हें फाडिलें

सूर्याच्या किरणां, नि धूटिकण हे

अग्नीपति तापले ॥

सारे पांथहि पल्लवायुत लता-

कुंजानुनी शोपले

एसी हंपति त्यामुळे उसळुनी

पाणी तळ्यांचे हले ॥ ३७ ॥

गद्यापे—

(मरुत उग्राव्याचें वान)—मरुत मृगजळें दिवत हें
जवू दाही दिशांना मिटून रात्रीन आहेत, आकाश जवू
सूर्याच्या किरणांनी गुळ्यांनी फाटवाहून टाकले आहे, मरुत
पूढ रात्री तापही आहे, धी, ही जवू अग्नीपति (दगडा)
किरणवागरी दिवत आहे आता पांथव्य हे लताकुंज
विषादीमाळे व मारवागरी शोभते आहेत लव्य एव
हंपत आहेत त्यामुळे पाण्यात लता उमटत आहेत ।

शाईलविश्रीदित

चोरी गंध सुवर्णपद्मनगरीं जेऽहां वसन्तानिल
तेचें जे जणुं द्वारपाल, करिती ते भुंग फोलाहल ॥
धांचे घाईत, हादि, केरळवधूवक्षस्य जें चंदन
त्याच्या पंकिं कतून पंगु बनतां जातोच मंदापुन ॥३८॥

गद्यार्थ—

(दक्षिणेकडील) सुवर्णपद्माच्या नगरीत वसंतवायूने धूर्ग्याची
चोरी केली त्याबरोबर तेथील द्वारपाल (काळे दगळेवाले) जे
भुंगे खांनीं ओरबाओर नेली, त्यामुळे त्या काव्याला तेथून
प्राईनें काढता पाय आवा लागला— पण दुईवनिं तो, केरळ
श्रियांच्या सनवातील दाट चंदनाच्या उठीच्या चिखलांत
अडवून लंगडा हाताच्यानें खाची पुढे जाण्याची गति मंदावली.

रपोदता

भातुविन्ममिदमस्तगामि च

प्रोद्यतं कुसुदवन्धुमंडलम् ।

दृश्यते रतिपतेः प्रयासिनां

श्रोधरकमिव लोचनद्वयम् ॥ ३९ ॥

यसंतविरका

अस्तावलीं शुद्ध लालचि सूर्यविंब

पाहोनि लाल उदयाचलि चंद्रविंब ॥

घाटे प्रवास करत्यास, जणूं सराचें

ते श्रोधरक नयनद्वय काय साचें ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—

अस्तावलीकडील लाल सूर्यविंब, व, उदयावलीकडील लाल
चंद्रविंब, हे पाहून, प्रवाशाला मास होती, कीं, जणूं काय मदन
रंगावून लाल डोळे कलूनच आपणाकडे पाहतात आहे. (प्रवासी
आपल्या कातेला सोडून प्रवासांत अस्वस्थाने त्या उभयानीं
मदनाचे सर्व विलास बंद केल्याबद्दल मदनाचा राग !)

शाईलविश्रीदित

उत्तिसक्तः कुसुमासयैः कुसुदिनी राजप्रियां पुष्पिणी—

मालिङ्गनिशि निर्भयं परिचयं कुर्वन्पुनः पल्लवैः ॥

यावत्पद्मजसौरभ्यमखिलं गृह्णह्युप्रसित—

सावत्कल्प उपस्थिते मरुदयं विष्वग्मयाद्वाधति ॥४०॥

सुभा • २२

बायां

गर्वित पुष्पमधूनें,

राजप्रिय पुष्पिणा कुसुदिनीमी ।

कवळुनि रात्रीं, निर्भय,

लगट करी तो पुनश्च पालनिशीं ॥

जोंवर पंकजसौरभ

घेउन सगळ्या हळूच जड निघतो ।

तोंचरि पहाई होतां

सैरांवेरां मयें पवन पळतो ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—

(वारा रात्री कां पडला, व पहाटे कां वेगान वाहूं लागला !
यावर रूपक) पुष्पमनेलें मद्य पिउन बतारलेला बाग, (राज-
वाण्याच्या पुष्करिणीत शिइन) राजाला प्रिय अमलेश्या पुष्पिणा
(कुण्डल्या, मधुमती) कुसुदिनीला (कोणी पाहून माहीं हे
पाहून) रात्री निर्भयपणे आलिंगिता ह्याला तेवढ्यान वृत्त व
होऊन उत्तर रात्री पालवी (कोवळ्या पोरी) शी लगट करूं
लावला आणि सध्यां हाडमर गोळा केलेले कमलां या वृषाचे
ओशें घेऊन जड होऊन जरा पुढे चालू लागतो, तो पहाई
हास्याचें पाहून (रात्रीचीं कृत्ये आतां उघडशील वेगार दा)
मीतीन रोतवेला पांयव सुटला

मात्रिनी

मधुरमिव यदन्ति स्वागनं भृङ्गशब्दै-

नेतिमिव फलतन्त्रैः कुपतेऽमी शितोभिः ॥

ननु ददव इच्छां पुष्पशृष्टिं किमस्तः

कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शास्त्रिनोऽपि ॥ ४१ ॥

शाईलविश्रीदित

येथें आश्रमवृक्ष गोड करिती

गुंजारचें स्वागत

जाणों आदर दाविती फलमरें

होरोत्तियां ते नत ॥

घाटे, अर्घ्यचि, पुष्पशृष्टि करुनी

हेतात कीं फाय ते

हे अतिथ्यहि वृक्ष केरि

शिकले आश्रय हे घाटतें ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—

वेडील हे वृक्ष—सुगंध्या गुंजारवाच्या रूपाने जाणूं लागलाचे
मधुर शब्द उच्चारून आहेत फळांनीं व कडल्या आरण्या मन्त्र-
कोनीं जाणूं काय ते नमनच करीत आहेत आणि पुष्पशृष्टि
करीत ते जाणूं काय अर्घ्यदानच करीत आहेत अतिथीची सेवा
पूजा करण्याचें कार्ये वृक्षानीं ह्मदा शिइन घेतले हे वेगळे अर्थ ॥

प्रकरण २४ वें

राजा, राजनीति, राजधर्म, प्रजापालन, अराजक, लोकहित, राजसेवक, मंत्री, शत्रु, “शठं प्रति शत्रुयम् ।” तह, युद्ध, भेदनीति, क्षात्रधर्म, सुखदोषणा, वर्तनकलाकुशलता.

वसंततिलका

सत्त्वानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंसा दयालुरपि चार्थपरा यदान्या ॥

नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वेदयाज्ञनेन नृपनीतिरनेकरूपा ॥ १ ॥

वसंततिलका

छोटें, खरें यदत, कर्कडा गोड भारी
लोभी, उदार, सदया पथि घातकारी ॥
संपत्ति नित्य मिळवी, उघट्टी सदा ती
वेदयेपरी विविधरूपचि राजनीति ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

कधी खरें योलेल तर कधी छोटें; कधी कर्कडा योलेल तर कधी गोड; कधी क्रूर घातकारी तर कधी दयाळू, कधी लोभी असेल तर कधी उदार, कधी एव उघट्टपट्टी करील, कधी एव संपत्ति मिळवीलहि । राजनीति ही वेदयेवारखी क्षणाक्षणाहा रूपे पालटणारी आहे.

वसंततिलका

राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिषेनुमेनं
वेनाय यत्समिध लोकमनु पुषाण ॥
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परितुष्यमाणे
नानाफलैः फलति वल्पलतेर भूमिः ॥२॥

वसंततिलका

भूयेनुनं जरि अवेक्षसि दूध पावें
यत्सापरीच जन पोषित तूं रहावें ॥
राजा ! प्रजा सतत तुष्ट जधीं सुखानें
भू देई सर्वे फळ वल्पलतेप्रमाणें ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा, का भूयेनुनं दुध पावें असे वाटत असेच तर, किंवा वायराप्रमाणें भागडेया प्रजेला, तूं नीट पोरीन जा. अशा रीतीनें बगलं म्हणजे प्रजा, जर नेहमीं संतुष्ट अगदी, तर, भूयेनु ही वल्पलतेप्रमाणें माता पडें देते.

अनुष्टुभ्

यथा गौर्दुहते काले पालयते च, तथा प्रजा ।
सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ ३ ॥

अनुष्टुभ्

वेळीं दुहावी, पोसावी, गाय जैशी, प्रजा तशी ।
शिंपुनी, वेचतां, देई, फल पुष्प लता जशी ॥ ३ ॥
गद्यार्थ—

वेळ आली म्हणजे दूध काढावें, वेळीं चारापाणी द्यावें तिचें पोयण करावें हें जसें गाईविषयी तसेंच प्रजेविषयी लता वेळीं जशी, पाणी शिंपले, म्हणजे फुलें फळें देते, तद्वत्च

अनुष्टुभ्

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथावलम् ।
रसायनमिय, प्राप्ताः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

इष्टंइष्टं च जो राज्य यथाशक्तिच भोगतो ।
(निजा चोखतो)
रसायनापरी; सुख पुष्टि मोठीच पावतो ॥ ४ ॥
गद्यार्थ—

(आयुर्वेदातील) रसायनं (ही पार जलाल असल्यानें ही) फार जून यथाशक्ति प्यायवाची असतात, (अन्यथा ही आरोग्यकारक होतात,) तद्वत् जो मुक्त राजा, इष्टंइष्टं, यथाशक्ति राज्य भोगतो, त्याला चोखली पुष्टि प्राप्त होते.

अनुष्टुभ्

राजा यन्पुरवन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।
राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥१॥
भावार्थ
यंधुन ज्यां, यंधु तपां, राजा हा नयन नयनदीनार्ते ।
आई बापहि राजा, न्यायचें चालति अशाच सकलति

(प्रकरण २४ वें) राजा, राजनीति, राजधर्म, प्रजापाठन, अराजक, ओरुदित, राजसेवक, मंत्री, शत्रु. १७१

गद्यार्थ—

ज्यांना बंधु नसेल त्यांचा बंधु राजा; ज्यांना बोकडे नसतील त्यांचा बोकडा राजा; ज्यांना न्यायानें चालणाऱ्या सर्वांचा बाप आणि आई राजाच. (असे राजानें बागलें पाहिजे)

अनुष्टुभ्

प्रजांतां विनयाधानाद्रक्षणार्थमाह्वयति ।

स पिता; पितरस्त्रासां केवलं जन्महेतवः ॥ ६ ॥

अनुष्टुभ्

राजा, प्रजांस देण्यानें विद्या, रक्षण पोषण ।

खरा पिता; पिते त्यांचे मात्र जन्मास कारण ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

प्रजांना शिक्षण दिल्यामुळें, रक्षिल्यामुळें, पोषिल्यामुळें, राजाच यथार्थपणें त्यांचा पिता असतो व त्यांचे पिते केवळ जन्मदाते. ! (हा श्लोक रघुराजाविषयी आहे म्हणून मूळ श्लोकांत स पिता असें आहे.)

अनुष्टुभ्

नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।

अंतरस्यगुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ ७ ॥

अनुष्टुभ्

नृपदीप, धनस्नेह प्रजांचें खेचितो जरी ।

शुभ्रानीं शुभ्र अंतःस्थ, कुणा तें न दिसे परी ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

दिता जसा अतःस्थ, शुभ्रगुणांनीं (अतःस्था पादव्या वातीनं) तेल शोषितो, तरी, तें शोषणें दिसून पडत नाही, तसें, राजारूपी दिवा, धनरूपी तेल, प्रजांपासून शोषित असतो, तरी तें, त्यांच्या अंतःस्थ चांगल्या सद्गुणामुळें कोणत्या बोक्यावर येत नाही. (अंतःस्थ, शुभ्र, या शब्दांवर कोटि.)

अनुष्टुभ्

किं तस्य तपसा राज्ञः किं च क्षत्राभ्यारैरपि ।

सुपालितप्रजो यः स्यात् सर्वधर्मविदेय सः ॥ ८ ॥

अनुष्टुभ्

कशास तप त्या राजा? कशाला त्यास अप्थर? ।

नीट पाळी प्रजा जो, तो धर्मवेत्ता खरोखर ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

प्रजेवें जो उत्तम प्रतिपालन करतो तो राजा सर्व धर्मांचा वेत्ताच म्हटलें पाहिजे त्याला तप कशाचा आणि यज्ञ तरी कशाचा ?

अनुष्टुभ्

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि, धर्मा राजनि तिष्ठति ।

सं राजा साधु सः प्राप्तः स राजा पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥

अनुष्टुभ्

धर्मांत राहती प्राणी धर्म राजांत राहते ।

त्या धर्मा नीट जो पाळी राजा पृथ्वीपतीच तो ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

सर्व प्राणी धर्मांत राहतात म्हणजे त्यांना त्यांना त्यांचें त्यांचें यथेष्ट कर्म आहे आणि धर्म राजांत राहतो; (सर्वांचें सर्वान मोठें कर्तव्यकर्म राजाचें) म्हणून त्या धर्मांग जो योग्य सीतानें पाळतो तोच खरा पृथ्वीपति ।

सादृष्ट्यनिमीदित

सस्यानि स्वयमस्ति चेद्भुसुमती, माता सुतं हन्ति चेद्

बेलामग्न्युनिधिर्विलक्ष्यति चेद्भूमिं दहेत्पावकः ॥

आकाशं जनमस्तके पतति चेदन्नं विषं चेद्भवे—

दन्यायं कुरुते यदि दितिपतिः फलं निरोद्धुं क्षमः ॥ १० ॥

सादृष्ट्यनिमीदित

खाई भूमि स्वयंच धान्य; घडिते आईच पुत्रा जर

ओलांडी पुलिना समुद्र; जगता अग्नीच जाळी जर ॥

ओलांड्या दिरिं कोसळे जभ, जरी हें अन्न होई विष

अन्याया नृपची करी, तर तया रोधी कसा माणुल ?

गद्यार्थ—

सतत शेतच जर धान्य राखें लागले, आईच पुत्रास मारें लागली, समुद्र किनारा ओलांडूं लागला, अग्नि पृथ्वीच्या जाळें लागला, ओलांड्या ओक्यावर पर बाकास कोसळेल, अन्नच जर विष झालें आणि राजाच जर अन्याय करूं लागला तर त्याला विरोध करण्यास कोण समर्थ आहे ?

अनुष्टुभ्

यथा देशस्तथा भाषा यथा राजा तथा प्रजः ।

यथा मूलस्तथा तोयं यथा वीजं तथा कुलः ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

जसा देश तशी भाषा प्रजा राजापरी असे ।
जशी भूमी तसे पाणी कोंव वीजापरी असे ॥ ११ ॥
गद्यार्थ—

जसा देश, तशी भाषा, जसा राजा तशी प्रजा, जशी भूमी
तसे पाणी, जसे वीं तया अक्षर.

अनुष्टुभ्

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ? ॥ १२ ॥

इन्द्रवज्रा

तारुण्य अंगीं, धन संपदा ती
सत्ताहि मांठीं, आविवेक चित्तीं ॥
एकैक हीं घोर अनर्थदायी
एकत्र चारी तिथ काय होई ? ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

तारुण्य, संपत्ति, सत्ता, अविवेकात्मा हीं एक एक मुद्दां
अनर्थकारक आहेत. मग हीं चारहि ज्या मनुष्यांत एकत्र
असतील तेथें काय विचारावें ?

उपजाति

एकातपत्रं जगतः प्रमुत्सवं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥
अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ १३ ॥

इन्द्रवज्रा

ही एकछत्री प्रमुता जगाची
तारुण्य अन् सुंदरता तनूची ॥
थोड्याचिसाठीं बहु सोडणारा
तूं मूर्खची भाससि हे नृपाळा ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

(मूल श्लोक निराळ्या सदनांत दिल्लीपासंबंधी आहे. पण
थोड्या लाभासाठी बहु सोईं नये या राजनीतिप्रवासाठी हा
पेतला आहे.) हे राजा, साच्या जगाचें एक छत्री राज्य, तारुण्य
आणि हा सुंदर देह, ही एवढी सवें, अल्पशा लाभासाठी
सोडणारा तूं, मला अविवेचारी दिसतोय.

अनुष्टुभ्

जानन्ति पशवो गन्धाच्छ्रुताज्जानन्ति पंडिताः ।
चाराज्जानन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ १४ ॥

अनुष्टुभ्

जाणती पशु वासानें सुख जाणे श्रुतींतुन ।
हेरांनीं जाणती राजे डोळ्यांनीं इतरे जन ॥ १४ ॥
गद्यार्थ—

पशूंना इतर वस्तूंचें ज्ञान हुंगून होतें, विद्वानांना वेदान्त,
राजांना हेरांच्या द्वारां, इतरांना डोळ्यांनीं होतें.

भार्या

अवला यत्र प्रवला
बालो राजा निरक्षरो मन्त्री ।
नहि नहि तत्र घनाशा
जीवितुमाशापि दुर्लभा भवति ॥ १५ ॥

भार्या

स्त्रीचें प्राक्ख्य जियें,
मंत्री अज्ञान बाल नृप जियें ।
छवहि तिथें न घनाशा
जीवित आशाहि फोडली तेथें ? ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

जेथे स्त्रीचें प्राक्ख्य, मंत्री अज्ञ, राजा बालवयाचा तेथे
धन मिळण्याची आशा नाहीच पण जगण्याची मुद्दा नाही.

अनुष्टुभ्

यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यवृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ १६ ॥

अनुष्टुभ्

नद्या जशा जळावीण, वृणावीण जसें वन ।
गोपावीण जशा गाई तसें राष्ट्र नृपाविण ॥ १६ ॥
गद्यार्थ—

राष्ट्राला राजा नद्येने म्हणजे नद्या जलविहीन असणें,
गवताशिवाय रान असणें व गोपालाबोवून गाई असणें.

(प्रकरण २४ वें) राजा, राजनीति, राजधर्म, प्रजापालन, अराजक, लोकहित, राजसेवक, मंत्री, शत्रु. १७३

अनुष्टुप्

नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।

मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ १७ ॥

अनुष्टुप्

अराजक न राष्ट्रांतं स्वीय कोणी कुणाप्रति ।

नित्य मत्स्यापरी लोक एकामेकांस भक्षिती ॥ १७ ॥

गद्याने—

अराजक राष्ट्रांतं कोणाला कोणी स्वसीय असे मानीत नाही. सारे लोक नेहमी मत्स्यांप्रमाणे एकामेकांस खातात.

इन्द्रवज्रा

भानुः सकृद्युक्तुरङ्ग एव

रात्रिर्दिवं गन्वयहः प्रयाति ॥

शेषः सर्वैवाहितभूमिभारः

पश्यांशपृत्तेरपि धर्म एषः ॥ १८ ॥

वज्राति

स्वी सदा जोडुनि अभ्य, सिद्ध

घारेहि रात्रंदिन वाहतात ॥

धरी सदा शेषहि भूमिभार

नृपांसही धर्म जसाच थोर ॥ १८ ॥

गद्याने—

रवि कायमचाच घोडे जोडून सिद्ध अवती; वारा रात्रंदिनच वाहत असतो, शेष पृथ्वीचा भार दोन्घावर नेहमीच धरून राहतो, तसेच रात्र्यांतील प्रजेच्या उल्लासाचा पश्यां घेणाऱ्या राजाला हेच कर्तव्य, (त्याने सतत, प्रजापालनात खंड पडू देतो) कामा नये.)

रघोदत्ता

मुप्रसन्नयदनस्य भूपते-

यत्र यत्र विलसन्ति दृष्टयः ॥

तत्र तत्र शुचिता कुलीनता

दक्षता सुभगता च गच्छति ॥ १९ ॥

रघोदत्ता

मुप्रसन्न यदनं चि भूपति

जेथ जेथ निजदृष्टि टाकितो ॥

तेथ तेथ शुचिता कुलीनता

जातसे सुभगता नि दक्षता ॥ १९ ॥

गद्याने—

जेथे जेथे मुप्रसन्नयदन राजाची दृष्टि पडेल तेथे तेथे पावित्र्य, कुलीनता, सौभाग्य व दक्षता जात असते.

वंशस्य

म किं सदा साधु न शक्ति योऽधिपं

हितात्त यः संश्रुते स किंप्रभुः ।

सदाशुक्लेषु हि कुर्वते रतिं

नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ २० ॥

वंशस्य

कुमित्र तो, शुक्ल नृपा न जो वदे

कुभूष तो, जो न हितास कान दे ॥

सिद्धन राजे नि अमात्य जे सदा

रहाति, त्यां भेटाति सपे संपदा ॥ २० ॥

गद्याने—

राजाला योग्य सदा देण नाही तो वाईट मित्र, व हिताचे सांगणारांचे जो ऐकत नाही तो वाईट राजा। एकामेकांस अनुशूल होऊन सदा राहणाऱ्या नृपांना व अमात्यांना सर्व संपदा भेटतात.

अनुष्टुप्

सुलभाः पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पण्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २१ ॥

अनुष्टुप्

नित्य प्रिय वदे, पेत्से सुखाळाचे नृपा नर ।

पण्य अप्रिय शब्दांचा वक्ता श्रोताहि दुर्मिळ ॥ २१ ॥

गद्याने—

हे राजा ! नेहमी तुला आवडेल तेंच बोलणारे, पुष्कळ भेट-तीळ, पण, कडू पण दिनाचे बोलणारा, व ऐकणारा, दोन्ही दुर्मिळ.

माहिती

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोक

जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन ॥

इति महति विरोधे धर्तमाने समानो

- नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ २२ ॥

मालिनी

नृपहित वधतो तो द्वेष्य घाटे जनांस
जनहित करतो तो त्याज्य होतो नृपास ॥
उलटमुलट कायें होति ऐशीं म्हणून
नृप, जन, उभयांचा कार्यकर्ता कठीण ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

राजाचें हित करणाऱ्याचा लोक द्वेष करतात, उलट लोकांचें हित करणाऱ्याचा, राजा त्याग करतो, अशा तऱ्हेनें उभय हितसंबंधांत मोठाच विरोध असल्यानें राजा व प्रजा दोघांचेंहि एकसमयावच्छेदेंकरून हित करणारा सांपळणें कठीण ।

वसततिलका

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्य
विद्याविदीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ॥
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यः पार्श्वतो भवति तं परिवेष्टयन्ति ॥ २३ ॥

वसततिलका

भैत्री करी नृप, समीप असेल त्याशीं
कोण्या अविद्य, अकुलीन, असंस्कृतांसी ॥
प्रायें स्त्रिया, नृप, लता, अवघ्या जगांत
जें सापडे जवळि त्यासचि वेष्टितात ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

साधारण, नेहनी, जवळ जो कोणी असेल, भग तो अविद्य, अकुलीन, किंवा, असंस्कृत, कसा का असेना, त्याला राजे आपला मित्र करतात (पण हा क्रम केवळ राजापुरता मर्यादित नाही तर) प्रायः स्त्रिये, नृपणी, लता, अथवा, जवळ असेल त्यालाच, विळखा घालतात

अनुष्टुभ्

अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।
परां श्रियमवाप्नोति जलासन्नवरुर्यया ॥ २४ ॥

अनुष्टुभ्

ज्ञानवृद्धास सेवोनी अविद्वान हि भूपति ।
नदीकाठीं जसे वृक्ष, पावतात महोन्नति ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

मूळचे अविद्वान राजे, नदीकाठवीं झाडें उद्याप्रमाणें पुष्कळ फोफावतात त्याप्रमाणें विद्यावृद्ध, ज्ञानवृद्ध, अशाच्या सहवासानें चांगले उन्नत होतात

अनुष्टुभ्

परोऽपि हितधान्वन्धुर्वन्धुरस्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ २५ ॥

वसततिलका

बंधू परास म्हण, जो हित आचरीतो
ना बंधु, तो परचि, जो अहिता करी तो ॥
देहांतले म्हणुनि रोग न ते हिताचे
रानांतले असुनि औषध हो हिताचें ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

परकाहि, जर तुजें हित करील, तर त्यास बंधु वर, उलट तुला बंधुहि जर अहित करील असेल, तर त्याला परका मानणेंच इष्ट आहे आपल्या स्वतःच्या देहांत जन्मला म्हणून रोग आपला हितकर्ता नव्हे, उलट औषध रानांत जन्मलें म्हणून काय हातें । तें जर आपलें हित करते, तर त्यालाच स्वकीय मानणें इष्ट व रोगांना परके

अनुष्टुभ्

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ २६ ॥

अनुष्टुभ्

कोणी रागीट रागाट, आधुता, न च न्यततो ।
दे आहुती तरी होत्या अग्नि स्पर्शच पोळतो ॥ २६ ॥
गद्यार्थ—

रागीट राजाला स्वकीय असें कोणी घाटत नाही आहुति देणाऱ्या होत्याला, हात लागताच अग्नि माजण्याचें सोदीत नाही त्याला काही आत्मीय समजत नाही

अनुष्टुभ्

यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः ।
सोऽर्क्यन्नृपतिस्त्याज्यः सदा पुष्पफलोऽपि सन् ॥ २७ ॥

(प्रकरण २४ वें) राजा, राजनीति, राजधर्म, प्रजापालन, अराजक, लोकहित, राजसेवक, मंत्री, शत्रु. १७५

अनुष्टुप्

ज्या सेवितां न विभ्रान्ति भुक्तेत्या सेवकां मित्रे ।
रुईपरी नृप त्याज्य सदा जरि कुले फळे ॥ २७ ॥
गद्यार्थ—

ज्या राजाची सेवा करिताना भुक्तेच्या सेवकांना विभ्रान्ति सुद्धा मिळत नाही तो सदा कुले पळे असलेल्या रुईच्या शाहाप्रमाणे त्याज्यच ।

अनुष्टुप्

यः कृत्वा मुकुतं रात्रौ दुष्करं हितमुत्तमम् ।
लज्जया यत्किं नो किंचित्तेन राजा सहाययान् ॥ २८ ॥

आर्षां

दुष्कर थोर हिताचें राजाचें कार्य जो करोतीही ।
छात्रुनि योलेन मुकुटी, सहाययान् नृपति त्यामुळे होई
गद्यार्थ—

जो नोकर म्हणा, मित्र म्हणा, राजाचें काही अवघड हिताच करून द्या, छात्रुने, काही बोलत नाही, त्यामुळे राजाला आपला साहाय्यकर्ता नेटल्यासारखें होतें.

उपजाति

निगुहहस्तार्पितराज्यमारा—
स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारमाराः ॥
विहालयुद्धार्पितदुग्धपूराः
स्वपन्ति ते भूडधियः द्वितीन्द्राः ॥ २९ ॥

इन्द्रवज्रा

भ्रूयांकीं देउनि राज्यभार
गम्भीररी जे करिती विहार ॥
दुग्धा विहालांवर सोंपवून
ते मूर्ख राजे असती निजून ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

नोकरांवर सवें राज्याची कामे सोंपवून जे राजे इरोपभोग घेत गम्भीर विहार करतात, ते, जणू काय, राजसंख्या टोळक्यावर दुग्ध (गोमाठावयाचें दूध) सोंपवून सोपलेल्या माणसासारखे मूर्ख होत.

चार्दूलविक्रीडित

एकं भूमिपतिः करोति सचित्रं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रूयते मदः स च मदालसेन निर्भिद्यते ॥
निर्भिन्नस पदं करोति हृदये तस्य स्वतंत्रस्पृहा
स्वातंत्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं द्रुह्यति ॥ ३० ॥

चार्दूलविक्रीडित

मंत्र्या एक गणी प्रमाण अपुल्या राज्यांत राजा जघीं मोहें त्या मद येतसे, मग मदालस्ये घळे मंदची ॥ मागोनी हृदयांत त्या हल्लहल्ल स्वातंत्र्य इच्छा शिरे स्वातंत्र्येच्छु करी पुढें नृपतिचीं प्राणांतिक द्रोह दे ३० गद्यार्थ—

राजा जेव्हा, (आपल्या राज्यांतल्या इतर सर्व सत्तागाराना सोडून,) एकाचा एकट्याच मंत्र्याला, प्रजेक बाबतीत, प्रमाण मानूं स्वगतो, तेव्हा त्या मंत्र्याला, आधी मोह, मग मद, उत्पन्न होऊन, त्याची बुद्धि चळवे, राजनिष्ठा भंगते व त्या स्थितीत, त्याच्या मनात (राजाला पाजूला साहून) आपणच स्वतंत्र व्हावें, अशी त्याला उत्पन्न होते....व स्वातंत्र्येच्छा झाली वी तो राजाचा प्राणांतिक द्रोह करू लागतो.

बंदाख

नराधिया मीचजनानुवर्तिनो
बुधोपदिष्टेन न यान्ति ये पथा ॥
विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं
समस्तसंशयमनर्थपंजरम् ॥ ३१ ॥

उपजाति

नीचानुगामी नृप सज्जनांचें-
न ऐकतांना कुपयेंच साचे ॥
जाती महासंकटपंजरांत
जा ये महादुष्कर होई ज्यांत ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

नीचांच्या बोजळीने पाणी पिणारे राजे, सज्जनांचीं उपदेशे ऐक्या मार्गांनीं न जात, बाईट मार्गांनीं जाऊन, शेवटीं, अशा भयंकर संकटाच्या पिंजऱ्यांत जाऊन पडतात, की, त्यांत जाणें किंवा बाहेर पडणें कठीण ।

शिखरिणी

नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं
यथेच्छं स्वच्छन्दश्चरति किल मत्तो राज इव ॥
ततो मानाध्मातः पतति तु यदा शोकगह्वरे
तदा भृत्ये दोषान् क्षिपति न निजं वेच्यविनयम् ॥३२

शिखरिणी

हिता, कार्या, नाहीं गणित नृप, कामान्ध जधि तो
मदाच्या धुंदीनें गजसम अनिवेध फिरतो ।
फुगोनी गर्वांनें मग जधि महापत्तिस भजे
म्हणे भृत्यां दोषी परि न निज औदत्य उमजे ॥ ३२ ॥
गद्यार्थ—

राजा कामान्ध झाला, कीं, तो, कर्तव्य काय, हिताचें काय,
माचा विचारच करीन नाहीं, तर, मदनोन्मत्त हत्तीसारखा
बच्छलपणे संचार करतो. मग जेव्हा गर्वांनें फुगून महा-
संकटात सांपडतो, तेव्हा, तो या सर्वांचा दोष नोकरावर
टाकून, मोकळा होतो. पण, स्वतःच्या औदत्यामुळे हें सर्व
ओढवले, ही गोष्ट उमजत नाही ॥

शिखरिणी

अवज्ञानात्प्राप्तो भवति मतिहीनः परिजन-
स्ततस्तत्प्रामाण्याद्भवति न समीपे बुधजनः ।
बुधैस्त्यक्ते राज्ये न हि भवति नीतिगुणवती
विपन्नायां नीतौ सकलमवशं सोदति जगत् ॥ ३३ ॥

शिखरिणी

अवज्ञेनें, वेडा करिति जधि मुझा परिजना
बघोनी तें, येईं बुध कुणिहि राजांजवळ ना ।
बुधत्यागे, राज्यां गुणचि नयनीतीप्रति नसे
अशा नीतिभ्रंशें अगति जग सारें बुडतसे ॥ ३३ ॥
गद्यार्थ—

राजांनें प्रयम, एखाद्या गहाण्या नोकराचा अपमान करून
टाला गाढव ठरविलें, कीं, त्या उदाहरणांनें कानाटा राजा
लावून घेऊन, कोणीहि बुध, राजाच्या जवळ फिरकेनामा
होतो. गहाण्यांनीं राज्यकारभारांतून मन काढून घेतलें, कीं,
राज्यानें नीतीला किंमत रद्दून नाहीं, व नीतिभ्रंशता आली,
ही अगतिवर्तणे सारें राज्य (जगच) नष्ट होतें.

उपजाति

सद्वंशजातं गुणकोटियुक्तं

धनुः कथं पार्थिव ! वामहस्ते ? ।

शरः परप्राणविहारदृक्षः

सपक्षपातोऽप्यधमो गरीयान् ! ॥ ३४ ॥

वसंततिलमा

सद्वंशजात धनु कोटिगुणैर्हि युक्त

राजा ! कसें धरिसि वामचि तें करांत ? ॥

जो अन्यघात करितो नि सपक्षपात

तो वाण नीच, धरिसी उजव्या करांत ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—

(राजांनें तारतम्य न दाखवितो नीचाला मोठें पद व झाला
माणसाला हलकें पद दिल्याबद्दल ह्पकानें त्याची हान उघाडणी
मेंत्री करीत आहे.) यांत सरवृत्तमधल्या चिरपारिचित कोश
आहेत—सद्वंशजात=बागल्या वेदूचें केलेलें, दुसरा अर्थ
बागल्या कुळांत जन्मलेला. गुणकोटियुक्त=दोरी आणि (धनु-
ष्याचें) टोक अतलेलें, दुसरा अर्थ कोव्यवधि गुणानीं युक्त,
सपक्षपात—(बाणाला पिसें लावतात त्या) पिसांनीं युक्त,
दुसरा अर्थ वर्तनांनें पक्षपाती. हे राजा तू गुणकोटियुक्त सद्वं-
जात असें धनुष्य (असा सत्यान्र माणूस) डाम्या हातांत
भरतोस (हलक्या स्थानीं नेमतोस) हें कसें काय योग्य ! आणि
जो नीच वाण परक्याचा प्राणघाती व सपक्षपात (शूर व
पक्षपाती माणूस) त्याला तू उजव्या हातांत घेतोस (उच्च पक्षी
नेमतोस) हें आणखी एक अनुचित कर्म वगैरे कार्य !

अनुष्टुभ्

सकृजल्पन्ति राजानः सकृजल्पन्ति पंडिताः ।

सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते त्रीष्येतानि सकृत् सकृत् ॥ ३५ ॥

अनुष्टुभ्

एकतां बोलती राजे चंदती मुझ एकदां ।

एकदां दान कन्येचें—ही तिन्ही एकएकदां ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—

राजे एकदां बोलतात; पंडित एकदां बोलतात व कन्यास
एकदां करतात. या तिन्ही गोष्टी एकएकदां घडतात. (“पुन
दुःस्वप्नाद्या घोरत नयतो” अशा अर्था हें धन नष्टून राजे
देखेनोर अमनात; एकदां बोलले ते बोलले । इतकाच अर्थ.)

अनुष्टुभ्

राज्ये न हि सुखं, दुःखं सधिविग्रहचिन्तया ।
पुत्रादपि भयं यत्र, तत्र सौख्यं हि कीदृशम् ॥ ३६ ॥

भार्या

तद्, युद्ध चिंतित्यान्तं
दुःसचि, सुख नैव राज्यं करण्यांत ।
भयं जिय पुत्राकुडुनिहि,
सुपास सुख कोणतें अशा स्थितिंत ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—

राज्य करण्यांत सुख नाहीच, तद् युद्ध यांच्या चिंतेने
घातें दुःख जेथे पुत्रापासूनमुद्धा भय उत्पन्न होण्याचा
समय तेथ सुख झाले असणार?

अनुष्टुभ्

न कश्चित्स्वस्मिन्नं न कश्चिकस्यचिद्विपुः ।
कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ३७ ॥

अनुष्टुभ्

मित्र कोणी न कोणाचा, शत्रु या न च सर्वदा ।
कारणांनीच होतात मित्र वा शत्रु ते सदा ॥ ३७ ॥
गद्यार्थ—

कोणीहि कोणाचाहि (नियाचा) मित्र नाही, कोणी कोणाचा
(विरुद्ध) शत्रु नाही शत्रु काय, मित्र काय, दोन्ही कारणा
कारणांनी होत असतात

अनुष्टुभ्

वैरिणा न हि सद्ब्रह्मास्तुश्चिद्रेणापि सधिनः ।
सुतप्रमपि पानीयं शनयलेव पावकम् ॥ ३८ ॥

अनुष्टुभ्

न संगं धर शत्रूशीं संधिने वाधला जरी ।
पिप्रयी अमिला पाणी, कितीही तापले तरी ॥ ३८ ॥
गद्यार्थ—

सदाच्या अटींनी दडबद्ध असला तरी शत्रूशीं पार जवळीक
करू नको (तू अग्नि तर तो पाणी,) पाणी कितीहि तापवले
तरी अमाला विषविष्याशिवाय राहिल काय?

अनुष्टुभ्

विपक्षमसिर्लील्य प्रतिष्ठां खलु दुर्लभा ।
अनीत्या पङ्कतां धूलिसुदवं नावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

अनुष्टुभ्

खिळरी न रिपूला, त्या अशक्य चढणे वर ।
खुळीला पंगू ना केले, ठरे न जळ तोंवर ॥ ३९ ॥
गद्यार्थ—

शत्रूला गुडवून नीट जमिनीला खिळवून ठेवले नाही, तारार,
कोणाचाहि, मोठ्या पदाला चढता वत नाही धुळीचा चिखल
वरून टाकण्याशिवाय, पाण्याला मातीवर स्थिरता येत नाही ।

अनुष्टुभ्

विषाय वैर सामर्थे नरोऽपि य उदासते ।
गृहीतोदरिषि कक्षे शोरेते तेऽभिमास्तम् ॥ ४० ॥

अनुष्टुभ्

शत्रुशी शत्रुशीं वैर धरोनीं स्वास्थ्यं जो भजे ।
कुशीत अग्नि घेवोनी वाय्यासन्मुख तो निजे ॥ ४० ॥
गद्यार्थ—

शत्रुशी शत्रुशीं वैर धरून, स्वस्थपण राहणें म्हणजे कुशीत
विस्त्रव पेऊन, वाय्यासमोर विजयामारगें आहे

भार्या

कृणोपश्चात्तिसोपः शत्रुशोपस्तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेष न रक्षयेत् ॥ ४१ ॥

भार्या

उरलेले जण, विस्तार,
उरला सुरला तसाच रिपुही वा ।
वादति पुन पुन्हां हे
याचा लेशाहि कधी न उरवाचा ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—

(कर्तव्य बहुतेक केवळ झाले आहे,) थोडे उरले आहे, ज
फेड सावकाश, म्हणून उरू दिले, कीं त वास्तव्य म्हणून समजा
(विस्त्रव विजयिणी आहे,) धाडीती डिंगणी राहिली आहे,—विजेल
आपोआप,—म्हणून ह्मणाय बेकी, वा, त्या डिंगणीचा पुन्हां
विस्त्रव होऊन वसतो तसेंच शत्रूचिहि (शत्रूला गुडवला

आहे,) आता, अगदी नि पात जरी केला नाही, तरी तो पुन्हा कमचा उठतो? म्हणून सोडून दिला, की, तोच पुन्हा बलवान होतो (हा अनुभव पृथ्वीराज चव्हाणाला आलाच!) म्हणून म्हण, विस्वव व शत्रू यांचे श्रेय वर देऊ नयेत

उपजाति

न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरे-

अ तद्वरेद्यत्पुनराहरेत्पुनः ।

न तत्पनेद्यस्य न मूलमुद्धरे-

अ तद् वध्याद्यस्य शिरो न पातयेत् ॥४१॥

शातृलविहीनित

ज्याच्या पार न जावया घळ तुला

तू त्यांत पोहं नये

राहे दत्त पुनश्च येउनि पुढे-

त्यातं हरू तू नये ।

मूळापासुनि जे नसे उपटणे

त्यातं खणू तू नको

ज्याचें ना शिर तोडणे तुज रचे

त्या घाव घालू नको ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ-

(यया पाश्यात) ज्यात पलीकडच्या तीराला तू पाऊ शकत नसशील, त्यांत पोहं नको! ज्याच हरण केले, तरी, पुनश्च दत्त म्हणून जे उभें राहणारच, त्याच हरण करीत यमू नको! मूळामुळे जे राणावयाचे नसेल ते खणू नको ज्याचें मस्तक तोडावयाचें नसेल त्यावर प्रहार करू नको

अनुष्टुभ

माल्यन्तं सरलैर्माल्यं मत्स्य पदस्य यनसलीम् ।

छिगन्ते सरलास्तत्र बुद्धासिष्ठन्ति पादपाः ॥ ४३ ॥

अनुष्टुभ

फातें सरल ना फार, पहा हृदयें घनांत तीं ।

तोडिती मात्र सरलां यत्र शडिचि पांचतीं ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ-

पातळ माल्य होऊं नये. याचा दृष्टीन रागांत जाऊन पहा माल्य पातळ नेहमी तोडितीं खानान बाहरी तेवढी छिग्न राहतात

वरास्य

अजन्ति ते मूढधियः पराभवं

भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।

प्रविश्य हि प्रन्ति शठास्तथाविधा-

नसवृताङ्गान्निशिता इवेवधः ॥ ४४ ॥

इदंवा

जातीच हो मूढ पराभवास ते

शठांसि जे शास्त्र न दायितीच ते ॥

तीक्ष्णेषु अर्गीं उघड्या, जसा घुसे

भोळ्यां जनां दुष्टहि मारिती तसे ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ-

जे कोणी शठास शत्रू होऊन वागत नाहीत ते मूढ पराभवाप्रत जातात अरक्षित उघड्या अर्गांत (शत्रू प्रति शास्त्र हें चिलखत नस यान) तीक्ष्ण बाण जसे घुसतात, तसे भोळ्या जनांच्या पोटात शिरून शत्रू त्यांना मारीत असतात!

उपजाति

उपेक्षितः क्षीणनलोऽपि शत्रुः

प्रमाददोषात्पुरुषैर्मदान्धैः ।

साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसा-

वसाभ्यन्तं व्याधिरिव प्रयाति ॥ ४५ ॥

उपजाति

प्रमाददोषं मनुजे मदान्धे

उपेक्षितां दुर्बल शत्रुही तो ।

सुसाध्य आधीं असुनीहि अर्तां

रोगापरी पूर्ण असाध्य होतो ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ-

दुर्बल अशा शत्रू, माणसाने आपल्या दिलेखान, दिवा, यशस्व बान, उपेक्षित तर, आधी, साध्य असूनही रोगाप्रमाणे तो पुढे असाध्य होतो

अनुष्टुभ

यदेदमिदं संधेन यावत्सालविपर्ययः ।

अर्धनमागते फाले भिन्ध्याद्वटमिवाश्मनि ॥ ४६ ॥

अनुष्टुभ्

ध्याया लांघायरी शत्रु पडता काळ जोंयरी ।
संधि येतांचि फोडाना पडा जैसा शिलेयरी ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—

आपला पडता काळ अनेक, तोंक, पुर तर, शत्रूला
मारावर ध्यावा, पण योग्य वेळ येतांचि मातीचा पडा जसा
शिलेवर फोडवा, तसा ठार मारावा

अनुष्टुभ्

कीर्मे सकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्पयेत् ॥
प्राप्ते काले च मतिमानुचित्प्रेतृण्यमर्पयत् ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ्

आनसारें जणू हूम, सोसाये घायरी उरीं ॥
उडाने योग्य काळाने सुद्धें वृणोरागपरी ॥ ४७ ॥
गद्यार्थ—

पडता काळ अत्तेतोंवर, कांनवागारें अग आंखून, वर
घावहि सोमून ध्यावे आणि, योग्य संधि आली, री, गहाणान,
चाळ्या सापामारस (पणा काढून) उडावें

अनुष्टुभ्

भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।
नास्त्येकमपि शयेया न तत्कुर्यात्कथं च न ॥ ४८ ॥

अनुष्टुभ्

फळें तीनचि युद्धाचीं, भूमि वा मित्र वा धन ।
ज्यानें न एकही लाभ कराने ते कधींच न ॥ ४८ ॥
गद्यार्थ—

नवीन पांत मित्रविणें, नवे मित्र (किंवा पराजित शत्रूच मित्र)
होण, किंवा संपात मित्रविणें, हीं तीन युद्धाचीं फळें अस्मात
मायेकी एकहि सात्वून उत्पन्न होत नसून तर तें युद्ध करून नये

अनुष्टुभ्

वपनारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलम वरस्येन कण्टकेनेन कण्टकम् ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ

उपकारे घरा केल्या रिपुकडुनी अन्य शत्रु माघया ।
कण्टकपद्म्य जैसा करात कण्टक घसून काढया ४९

गद्यार्थ—

एसा शत्रूला उरसागन मागवे व त्याच्या हातून दुसऱ्या
शत्रूला मारावें हातून करा घेऊन त्या पायाला कांन आण
काढया ना? तमें

अनुष्टुभ्

यत्रालीयो जनो नास्ति भेदस्तत्र न नियते ।
कुठारिर्दण्डनिर्मुक्तश्चिद्यन्ते तत्रः कथम् ? ॥ ५० ॥

अनुष्टुभ्

घरमेद्या नसे जेथे । फट होईच ना तिथें ॥
टाट्यागिना कुन्हाडीनें । नुद्ध ते जेवि तोडणे ? ॥ ५० ॥
गद्यार्थ—

शत्रूच्या राज्यात जर 'आपण माणस' म्हणून घरमेद्या
नसेत तर तेथे फूट किंवा फट किंवा फल बानकी मिळतें शक्य
नाहीं जर कुन्हाडीचा (लंडरी) दांडा नसेल, तर माडे कशी
तोडता येतील ? (चावनाच्या लंडडाचा, कुन्हाडीचा लंडरी
दांडा तोडण्यास कारणीभूत हाता यास्तमच 'कुन्हाडीचा दांडा
घोतात काळ' अशी म्हण पडली आहे)

अनुष्टुभ्

क्षत्रियस्योरसि क्षत्रं वृष्टे मल व्यस्यितम् ।
तेन वृष्टं न दातव्यं वृष्टो नददाश भवेत् ॥ ५१ ॥

अनुष्टुभ्

क्षत्रियान्या उरीं क्षत्र, वृष्टीं मल वसे रथीं—
रथीं वृष्ट न दातारें, दारा तो दाहणा वधी ॥ ५१ ॥
गद्यार्थ—

क्षत्रियान्ना छत्तीन क्षात्र व पाणीत मादतेन दडळें
अमत्तें म्हणून क्षत्रियान रथीन पाठ दातवू नये जो क्षात्रवीन
खाला अव्यक्तव प्राण-नवाचें पातळ लागे

शालिनी

आह्रा कीर्तिः पालन ब्राह्मणा
दान भोगो मित्रसरक्षण च ।

येपामेते पट्टगुण न प्रवृत्ता.

कोऽयंसेवा पार्थिवोपाश्रयेण ? ॥ ५२ ॥

शालिनी

आज्ञा, कीर्ती, रक्षिणें विप्र मित्र
भोगोनीही दान देतां व्दार ।
साही हे ना साधवी, ते कशास
सांगा जाती व्यर्थ राजाध्यास ? ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—

राजाच्या आश्रयान माणसानें सहा मोठी माघावयाच्या
असतात लोकोक्तान आपली आज्ञा पाळविणें, कीर्ति मिळविणें,
भक्षणें पालन करविणें, दान देण्याइतकी संपत्ति मिळविणें,
उपभोग घेणें, मिनाचें संरक्षण वरणें, ही सहा ज्याला साधत
नाहींत त्यान राजाध्य चेतल्याचा उपयोग काय ?

शाईल्विक्रीडित

दौर्मन्त्र्याभूषतिर्विन्दयति यतिः

सद्भासुतो लालनाद्
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनया—

च्छीलं रलोपासनात् ।

ह्रीर्मन्त्रादनवेक्षणादपि कृपिः

स्नेहः प्रयासाश्रया—

मैत्री चाश्रयात्समृद्धिरनयना—

रयागाध्रमादाह्ननम् ॥ ५३ ॥

शाईल्विक्रीडित

दुर्मन्त्री नृप नष्ट होई, यति हा संणें, नि लाडे सुत
स्वाध्यायाणि मित्र, धंदू कुसुमें, सच्छील दुष्टां नत ।
मध्य लाज, न पाहतां कृपि, दुरी जातां टिके ऊह न
मैत्री प्रीतिविना, समृद्धि अनयें, त्याणें प्रमादें धन ॥ ५३ ॥
गद्यार्थ—

वाईट मंत्री मिळाल्यानें राजा नष्ट होतो, संन्यासी,
(विप्रोनी) संघ देवस्थान, मुग्धा, लाडू केत्याने, जाह्या,
अप्ययन न वस्थानें, कुल, वाईट पुत्रां, सच्छील, दुष्टांनी नष्ट
मायांन, लाज, दाह पिशान, शेती, देवदेव न देवस्थानें,
स्नेह, दूर जाण्यान, मैत्री, प्रेम नमण्यानें, समृद्धि, अनीतीन,
आणि दान देण्यानें व गुरूपणें वागव्यानें, धन नष्ट होतें

शिखरिणी

यतिः सर्वोवात्प्रगुणरमणीयं व्यनहरन्
पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुनराणि स्थापयति ।
जतं विद्वानेकः सक्लमनुसंधाय कपटै—
क्षतस्यः स्वानर्थान्पदयति च मौनं च भवते ॥ ५४ ॥

आर्या

वाहेरुनि गुणिजनवत्
सर्वाशीं गोड वृत्ति ठेवोनी ।
वादामघें दुजाचे
लवही मुद्दे निरुत्तरचि करनी ॥
कपटें सकल जनाला
सुखपणें हा नियंत्रणी धरितो ।
राहुनि तटस्थ, साधी
स्वार्थ, पुन्हां वरनि मौन हा भजतो ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—

(हे धूर्त सुसह्याचें वर्णन राजाला अनुकरणीय) बाहेरून
सर्वाशी, गुणांनी मोहक, अशी वृत्ति ठेवतो, वादात दुसऱ्याचे
बारीक सारीक मुद्देहि, समर्पक प्रत्युत्तरें देऊन, गप्प करून दाखतो
हा हुपारपणें, कपटांनी, सर्व जनाला नियंत्रणात ठेवून, तटस्थ
राहून नीट आपलें उद्दिष्ट साध्य करून, पुन्हा, बरेच आपलें
मौन धारण करतो

शाईल्विक्रीडित

दाक्षिण्यं स्वजने, दया परिजने, शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने, नयो नृपजने, विद्वज्जनेऽप्यार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने, क्षमा गुरुजने, नारीजने धूर्तता
ये चैवंपुरुषाः फलासु कुशलस्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ ५५ ॥

आर्या

आत्मां सोजन्य, दया
भुल्यांशीं, दुर्जनांसि दुष्टत्व ।
साधुंशीं प्रीति, नृपां
नीति, नि विद्वज्जनांसि सरलत्व ॥
शत्रुंशीं शौर्य, गुरुजनां
क्षमा, स्त्रियांशीं धूर्तता पुरती ।
वृत्तिस्थला कुशल असे
जे त्यांनी स्वयं या घसे जगतीं ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ—

आत्मांशी सौजन्य, नोकरांशी मायाद्वेषणा, शत्रूंची दण्ड,
गजनांशी प्रेम, राजांशी न्यायनीति, विद्वानांशी निष्पटील्व,
शत्रूंची शौर्य, बरील्ल्यांच्यांशी (लोकां काही चुकलें तरी न मित्रां)
क्षमाद्वि, स्त्रियांशी धूर्तपणा याप्रमाणें ज्यांच्याशीं जसे वागवून
हवें, तसे उचित वागणारे सर्वजनांसाठीं असे जे बरीं घसे
लोक असतात, त्यांच्यामुळे, या जगता स्थिरता येत असे

राजस्तुति—शौर्यं, सन्धील, विद्या, लक्ष्मी, कीर्ति, प्रजापालन, आर्दाय, दातृत्व, गुणग्राहकता
इत्यादि गुणांयदल.

संस्कृत कवितेमध्ये, हें एक अनिशय बद्दार्दार प्रकरण आहे. संगणररक्षामक, किंवा धन्योक्तिपर कवितेच्या बरोशीने संस्कृत कवींनी, राजस्तुतिपर रचितानून, आपला सुंदर कल्पनाविलास, व्रत्येया, उपमा, अलंकार, शब्दचमत्कार, कोटि, श्लेष इत्यादि व्यक्त केलेले आहेत. विशेषकरून राजाश्रय, पुरस्कार इत्यादि निष्ठविण्यासाठी, राजदरबारातून, म्हणून दासविण्यासाठी, या रचिचा अवयवाचा समव अवयवानें, या कविनांतून घराई, व कौशिक, विशेष स्वरूपात प्रकट झालेले दिसले. गुमना, समाजातील विद्वान किंवा रसिक यांच्या आग्रसारवर, कवींना जगणें त्या कालांत अशक्य होतें—राजाश्रय हाच एकमेव आधार होता व म्हणूनच राजानुत्तीक्षा एवढा फुलेला झालेला विमत आहे.

बार्ड एरंडेच वाटतें की, या एवढ्या शब्दसामर्थ्याचा उपयोग, बऱ्याच प्रसंगी, खोत्रा अवास्तव स्तुतीसाठी—व याचनेसाठी केला जातो।

अनुष्टुप

मर्वदा मर्वदोऽस्मीति निध्या त्वं कण्ठसे पुर्वः ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं; न यशः परयोपितः ॥ १ ॥

अनुष्टुप

सर्वदा सर्व देशी तूं मिथ्या ही स्तुति कानि ये ।
न देशी पाठ शयूना आणि वक्ष परश्रिये ॥ १ ॥
गद्यार्थ—

(देव दासविण्याचा आग्रह उतरव करीत गुणवर्जन करणें.) हे राजा! तूं सर्वकाळ सर्व कधी देतोस, अशी (दासत्वाची) तुझी कीर्ति गारली जाते, ती खोटी आहे (निदान दोन वस्तु तरी, तू कधीच देत नाहीस.) तू आपली पाठ कधी शयूना देत नाहीस; व, वक्ष प्यळ, कधी परश्रिये देत नाहीस. (तू शत्रू व सन्धील आहेस)

अनुष्टुप

मरस्वती स्थिता कण्ठे; लक्ष्मीः करसरोरुहे ।
कीर्तिः किं कुपिता राजन् येन दैगान्तरं गता ? ॥२॥

अनुष्टुप

सरस्वती वसे कंठीं, लक्ष्मी करसरोरुहीं ।
कीर्ति कां कोपुनी राजा गेली देशान्तरास ही ? ॥२॥
गद्यार्थ—

हे राजा! तुझ्या कंठात सरस्वती, व करकमळी, लक्ष्मी रक्षात असल्याने (त्याचा सवनीमत्सर बाटून किंवा स्वतःला योग्य स्थळीं राजानें न ठेवल्यामुळे) रागावून तुझी कीर्ति देशांतरास गेली की काय ? (तू विद्वान् आहेस, धनवान् आहेस व तुझी कीर्ति देशोदेशी गेली आहे)

इंद्रवज्रा

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
'राजन्वती' माहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलानि
ज्योतिष्मती चंद्रमसं च राशिः ॥ ३ ॥

इंद्रवज्रा

राजे सहस्रो जरि अन्य कोणी
'राजन्वती' भूमि तुझ्यामुळेचि ।
नक्षत्रतारे कितिही असोनी
ज्योतिष्मती राशि शस्त्रीमुळेचि ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

इतर सहस्रो राजे असले, तरी, 'राजन्वती' ही पदवी पृथ्वीला, या राजांमुळेच प्राप्त झाली आहे ('सुराजि देशे राजन्वात् स्वाततोऽन्यत्र राजन्वात्' असें अमरकोश सांगतो) म्हणजे तुज्या राजा असलेल्या राज्यास, राजवाड्या म्हणतात. पण चांगला राजा असेल, त्या देशास राजन्वान् म्हणतात) म्हणजे सर्व भुल्यवर या राजांलाच काय तें चांगला राजा म्हणता येईल. ज्याप्रमाणें नक्षत्र, तारे, ग्रह यांनी भरलेली असून बुद्धी राज ज्योतिष्मती (प्रकाशित) म्हणावयास चर असणें आवश्यक चंद्रांमुळेच तिला ज्योतिष्मती म्हणता येतें.

अनुष्टुभ्

राजंस्त्वकीर्तिचंद्रेण तिथयः पूर्णिमाः कृताः ।

मद्देहात्र यहिर्याति तिथिरैकादशी भयात् ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

कीर्तिचंद्रे तुझ्या, राजा ! पूर्णिमा सगळ्या तिथी ।

भयें एकादशी, माझ्या घरा सोडी, कधी न ती ॥४॥

गद्यार्थ—

हे राजा तुझ्या कीर्तिचंद्राने (त्याला कधी धय नसल्याने तो निव्याचा पूर्णचंद्र अगल्याने) आमच्या पंचमासाला सर्वच तिथि पूर्णिमा म्हणून टाकल्या आहेत त्यामुळे माझ्या घरातली एकादशी (त्याला प्यायला नाही अशी अवस्था) भयाने घराबाहेरच पडत नाही (कारण गावात सर्वत्र पूर्णिमा आसल्याने आज एकादशी असे म्हणूळे तर मला लोक वेड्यांत पाडतील) (म्हणजेच माझी दुरिती अवस्था तू प्यानात घे कारण तुझी (दातुन) कीर्ति अविच्छिन्न आहे)

उपजाति

आकर्ण्य भूपाल यशस्त्वदीयं

विधूतयन्तीह न के गिरांसि ? ।

विश्वंभराभङ्गभयेन धात्रा

नावारि कर्णो भुजोश्चरस्य ॥ ५ ॥

उपजाति

राजा ! तुझी पेरुनि कीर्ति, शीर्षा

न हालवी, कोण असेल पेरस ? ।

शेषावरोनी जग हें पडो न

सेटी जिथी रास्तस्य त्वासि क्षात्र ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! तुझी कीर्ति पेरून (गमनाधान) होके हालवणार नाही असे कोण आहे ? तुझी कीर्ति पेरून रोप दि होके हालवीत व जग माली पडेल तसे होऊ नये म्हणून प्रत्येकाने त्याज वान दिणजे नाहीत. (मर्णाचा कर्णप्रिय नाही हें प्रसिद्ध आहे)

अनुष्टुभ्

तय चेत्सि हे राजन द्वंद्वं तृणवज्रयने ।

श्रोत्रे विरोधिनां मेत्यं, प्रसादे वनराचलः ॥६॥

अनुष्टुभ्

वस्तुद्वयं तुझ्या लेखीं राजा, तृण अणूच तें ॥

श्रोत्रांत सैन्य शत्रूचें, स्वर्णराशी खुपीमर्चें ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

(मूल्यामूल्यविवेक तुला नसेल, असे कसे म्हणवें ? तें पण) हे राजा ! तुझ्या लेखी, दोन वस्तु, तृणवत् व कणवत् आहेत तू रागावलास, म्हणजे, शत्रूसैन्याला तृणवत् (तुच्छ समजतोस व प्रसन्न झालास, म्हणजे, तू (याचकांना) घुशा सोन्याचा डोंगर देतोस आणि त्याला कणवत् (सूक्ष्म, छुद्र मानतोस (म्हणजे तू शूर व उदार आहेस)

मन्दाक्रान्ता

लज्जा कीर्तिर्जनकतनया शैवकोदण्डभङ्गे

तिस्रः कन्या निरुपमतया भेजिरे रामचंद्रम् ।

अन्या पाणिग्रहणसमये, उयायसी जातकोपा

भूपैः सार्धं खलु गतवती; मध्यमासौ दिगन्तान् ॥७॥

चार्दुलविकीरित

रामानें शिवचापभंग करितां

अत्यंत त्या मोहुनी

लज्जा कीर्ति नि जानकी हि

सजल्या स्यातें वराया तिन्ही ।

सीता-राम-निवाह तेथ घडतां,

लज्जा नृपांच्या सवें

कोपें जाय पळून; कीर्तिहि तशी

धांवे दिगन्तीं जवें ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

(जे न देखे रवि तो देखे कवि । सीताखयराचे बेटी रामाला बरव्याम, एकटी सीता जशी होती, अने जल्म दिगर्त, पण, कवीला दिवले, बी, लावेटी तीन मुली उभ्या होत्या) थोरली लज्जा, मधली कीर्ति, व धाकटी सीता पाह टीचे पाणिग्रहण झाले तेव्हा थोरली लज्जा रागावून (तेज अवस्थेच्या अन्य) रात्राच्या बरोबर निपून गेली. कीर्ति (अन्य एकटीच उठून) दिगन्तरांत नास्ती शाही (शिवचारात) वरतां न आल्याने इतर राजे लज्जित झाले व रामाची कीर्ति दिगन्तरांत पसरली.)

मन्दाश्रान्ता

किं वृत्तान्तेः परगृहर्गतेः किन्तु नाहं समर्थ-
'म्लूष्णीं' स्यातुं प्रकृतिमुग्ररो दाक्षिणात्यम्भायः ।
देशे देशे विपणिषु तथा चत्परे पानगोष्ठ्या-
मुमत्तेव भ्रमति भवतो यद्भा देव ! कीर्तिः ॥ ८ ॥

मन्दाश्रान्ता

“योलायी ना परकुलरुधा;
मौन, वाटे, धरायें,
साधेना तें, अति घटवज्या
दक्षिणी मी स्वभायें ।
देशादेशीं, विपणिं नि चव्हा-
खांत गुह्यांतुनी ती
राजा ! मत्तासम भटकने
त्यत्रिया ” । “कोण ? ” “कीर्ति” ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

“हे राजा ! उगाच, कोणी झालें, तरी, परक्याच्या कुळ-
क्या कुशला सांगण्या ? म्हणून, एवढेच वाटतें माग्य बसवें,
पण, ते काही जमण नाही. कारण मी दक्षिणी (जग्राच
पंडित ?) व म्हणून स्वभावानेच बडबड्या ! (तेव्हा बोळत
जाऊनो झालें) हे राजा ! तुम्ही त्रिया, देशांतलातून, वाजारे-
पेठातून, चौकाचौकातून आणि, दारूच्या गुह्यातून उन्मत्ता-
सारली भटकन आहे ” । (हे ऐवून राजा खालून विचारून
असेल—“ कोण ! पुन्हा बोल ! ” तेव्हा क्वी आश्चर्याचा धक्का
देत म्हणतो—) (नाही, दुर्गेकोणी नाही) “ तुम्ही कीर्ति ! ”
(मराठीत धक्कागीत म्हणून म्हणतात ती पूर्वागार होतीच)

मन्दाश्रान्ता

हत्नी वन्यः स्फटिकावटिते भित्तिभागे स्वपिम्बं
दृष्ट्वा, मत्वा प्रतिगज इति द्रष्टृणां मन्दिरेषु ।
दन्ताघातादलितदशनसं पुनर्योश्च सखो
मन्दं मन्दं सृजति करिणीशङ्कया विरुमार्क ! ॥ ९ ॥

गद्यां

मितीत स्फटिकांच्या,
तच शत्रूंच्या सुमंदिरातून ।
वाटे “ अन्यच्चि गज हा ”
वन्य गजाला स्वयंच पाहून ॥
हे विप्र ! धडमुनि तिथ
येई गज तो म्बदंत मंगल !
यद्युनि पुन्हा, करिणी ती
मासुनि गोंजारितो तिला जपुन ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

(राजाच्या शत्रूंची दुर्गम्या वान, राजाची मंदी गोंग-
ण्याचा प्रकर.) हे विरुमार्क ! तुम्हा शत्रूंच्या राजमंदिरातील
स्फटिकांच्या भित्तीत, म्ब नवें प्रतिबिंब पाहून, रानटी हत्तीचा,
तो दुमरा हत्ती वाटून, त्याने लवच घडव मारली, मारवित्रच
लासुळें त्याचे दात मोडडे, व त्या मोटस्या दाताचे आरंभे
प्रतिबिंब पाहून, त्याच्या ती हत्तीचा वाटनी (हत्तीचे हात
हत्तीएवढे नगतात) व मग तोच तिला हट्ट हट्ट गोंग-
ल्याला (स्फटिकाचीं भित्तिं बागवणेंच वैभवसाली वृत्ति
जपु होते व स्वादिष्ट पदार्थ देणें ! व आपण त्या शत्रूंच्या
राज्याच्या ओगात झाल्या असून, येथें, आता जैमनी हत्ती
फिगत आहेत कारण, तुम्हा शत्रूंचीच आपण वन त्याच्या प्र-
सीहि एवढी तुम्ही दहमत घेतली आहे ती ते राज्य मोडत
नाहीत झाले एवढा खर !)

शार्दूलविक्रीडित

भ्रान्त्या दिग्मलयं, दृष्टास्यदमन !

स्वकीर्तिहंमी दिवं

यावा प्रसमपलसङ्गमनगान्

तत्रैव गर्भिण्यमूत् ।

पश्य स्वर्गवर्गिणीपरिमरे

कुन्दारदातं तथा

मुक्तं भाति विनालमण्डकमिदं

हीतल्लिपो मंडलम् ॥ १० ॥

शार्दूलविक्रीडित

हे रामा ! तज कीर्तिहंसि उडतां

स्वर्गी, दिशा हिंडुनी,

आली ब्रह्ममण्डलसंग घडुनी

तेथेचि ती गर्भिणी ।

मोठें स्वर्गदिव्या समीपचि निजें

अडेचि जें दाकिलें

चंद्राचें, जणु कुंदशुभ्रचि अमं,

तें विषय जाहलें ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

हे राजधानिका ! तुम्ही कीर्तिहंमी दिव्य हिंदून पुढें स्वर्गी
जातां, तिचा प्रसंगवाच्य हंसाची मनागम पडला, आणि
तेथेच तिला गर्भ राहिल; आणि तिथे स्वर्गमंदीरा (गोंग्या)

जवळच वृद्धकुलासारखें (खच्छ शुभ्र) अडें टाकलें तेंच हें
मोठें चंद्राचें मंडळ झाले असावें !

आर्या

गुरुरेकः कविरेकः सदसि मघोनः कलाधरोऽप्येकः ।
अद्भुतमत्र सभायां गुरवः कवयः कलाधराः सर्वे ११

आर्या

इद्रसभेंतहि गुर, कवि
कलाधरहि एक एक हो जेथें ।
अद्भुत सभेंत या की,
सारे गुरु कवि कलाधरचि येथें ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

प्रसन्न इद्रसभेंतसुद्धा गुरु (बृहस्पति) कवि (बुध) व
कलाधर (चंद्र) हे एक एकच आहेत परंतु या राजाच्या सभेंत
मात्र सारेच गुरु कवि व कलाधर आहेत
(कदाचित् ही स्तुति नमून बकोकीनें निंदाहि असेल)

शाबूळविक्रीडित

संप्रामाद्वज्जगमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्ण्य केन केन समरे किं किं समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूंमंडलं
तेन त्वं, भवता च कीर्तितस्तुला कीर्त्या च लोकत्रयम् १२

शाबूळविक्रीडित

राजा ! सज्ज धनुष्यबाण करिशी
युद्धांगणीं तूं यद्वा
पेकें ! संगरिं काय काय मिळलें
कोणाकुणाला तदा ।
चापाला शर, त्या शरां रिपुशिरें,
त्यांनाहि भूमी मिळें
तीतें तू, तुजला सुकीर्ति, तिजला
त्रैलोक्य रे लाभलें ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! रणांगणीं येऊन तू धनुष्याला बाण लावताच
कोणाला काय काय मिळतें तें एक धनुष्याला बाण, त्या
बाणाना शत्रूचीं मस्तकें, त्यांना भूमी, भूमीला तू, तुला सुकीर्ति

च कीर्तीला त्रैलोक्य ! (थोडक्यांत तुझ्या बाणांनीं शत्रूचे
शिर वृद्धन जमिनीवर पडतें तुला राज्य मिळतें व तुझी
कीर्ति तिन्ही लोकांत पोचते)

पृथ्वी

अमन्थि मुरवैरिणा पुनरमायि मर्यादया-
प्यहावि मुनिना मुखे वशमनायि लङ्कारिणा ।
अलङ्घि कपिनाप्यसौ सुखमतारि शास्त्राम्गैः
क नाम वसुधापते तव यशोनिधिः काम्बुधिः ? ॥ १३ ॥

पृथ्वी

हरी घुसळितो, निबद्ध करितो किनारा जया,
अगस्त्यहि पितो मुखें, शरण राम आणी जया ॥
उडें घरुनि वायुपुत्र, तरती सुखें वानर
कुठें नृप ! तुझा यशोनिधि, नि तो कुठे सागर ॥ १३ ॥
गद्यार्थ—

हे पृथ्वीपते ! (तुझ्या यशोनिधीला उदधीची उपमा देणें
कमीच पडेल) समुद्राला विष्णूनें घुसळिलें, किनारानें मर्यादा
घातली, अगस्त्याने प्राशन केलें रामानें सेतु बांधला बहून,
माव्ही उडून गेला, व वानर सुद्धा सहजी पोहून गेले, कुठें
असला हा उदधि वणि कुठे तुझा यशोनिधि !

माख्यभारा

करवालकरालारिधारा
यमुना दिव्यतरङ्गिणी च कीर्तिः ।
तव कामद तीर्थराज ! दूरा-
दनुचक्राति सरस्वती कवीनाम् ॥ १४ ॥

माख्यभारा

यमुना तरवारची तुझी ती,
जणुं गंगा, नृपते ! तुझी सुकीर्ति ।
दिसतां दुहनी (प्रयाग) तूंची
मिळण्या येइ सरस्वती कवींची ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

हे ईशितदाला ! तुझी (बाकी) तरवार, ही जणू काय,
यमुना, -आणि (धबळ) कीर्ति ही मुलवी गंगाच तेव्हा या
जेथें एकच मिळतात, तो तू, म्हणजे प्रयाग क्षेत्रच, म्हणूनच

दुरुन कवींची सरम्यती तुला मेतावयास येते. (प्रयाणां या विन्ही नद्यांवा संगम आहे.)

धनुद्वय

अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः ? ।

मार्गगोचः समभ्येति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ १५ ॥

धनुद्वय

अपूर्वे ही धनुर्विद्या वेसी शिकुनि कोठुन ? ।

येती मार्गन माघारीं दिगंतीं जातसे गुण ! ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

मार्गन=बाण; किंवा वाचक.) (गुण=धनुष्याची शोरी; किंवा सद्गुण म्हणजेच गुणाची कीर्ति.) धनुर्वेदानें बाण सोडून, की, बाण दूर जातो, व धनुष्याची शोरी जागच्या जागीच राहते. पण हे राजा ! ही वारू धनुर्विद्या तू कोठून शिकलास, की, ज्यांत बाण माघारीं येतात व शोरी दूर दिगंतान जाते ! परा अर्थ=दुष्टा दारुत्वाचा लक्ष्यवेग असा, की, वाचक, सारखे पुन्हां पुन्हां दुनई येतात व तुझे गुण (गुणकीर्ति) दिगंतरीन जातात.

धनुद्वय

श्रीवर्धनकरो राजा मंत्री तु पटवर्धनः ।

तथापि श्रीः पटो नास्ति वाग्वर्धनकरस्य मे ॥ १६ ॥

आर्या

श्रीवर्धनकर राजा;

पटवर्धन सचिव त्यासि लाभोनी ।

न श्री, पट, हीं मजला

वाग्वर्धनकर कवीहि मी असुनी ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

(पेशव्याच्या दरबारीं येऊन कवि तयार करतो) एवढा श्रीवर्धनकर (म्हणजे श्री वाडवणारा; पेशवे हे मूळ श्रीवर्धन वा गावचे म्हणून श्रीवर्धनकर) राजा, आसि, खास मंत्री (परशुरामनाक) पटवर्धन (आडनावाचा; पट=पत्र, वाड-विणारा) लाभला असताना, मज वाग्वर्धनकराला (कवीला; बाणीचा विलास वाडविणाराला) श्री (संपत्ति) किंवा पट (पत्र) काहीच मिळू नये ? (हे या राजा व मंत्री यांना योगतें वाय ?)

उपज्ञानि

धुत्वा सुदूषद्वयदीयकीर्तिं

कर्णो न दृष्टो न च चक्षुषी मे ।

तयोर्विवादं परिहर्तुकामः

समागतोऽहं भवतः समीपम् ॥ १७ ॥

उपज्ञानि

दुरुनि ऐकूनि तुझी सुकीर्ति

न कान डोळे मम त्त होती ॥

तंटा तर्पांचा मिटवावयातें

आलों नृपा ! मी तव दर्शनातें ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! मी दुरुन तुझी कीर्ति ऐकली पण त्यान कान किंवा नेत्र गुणीच त्त झाले नाहीन ! (दुष्टा दारुत्वाच्या वारू कथा तुज्या ऐकिल्या. कान डोळे यात दोन बोटांचे अंतर ! म्हणून डोळे लांबर विघास ठेवीनात) व त्यामुळे कान व डोळे यांच्यात वाद झाला (कान म्हणताना तितकें औदार्य अमणेंच वुडें दाखव नाही, असे डोळे म्हणताना) तो वाद मिटविण्यासाठी (तुजें औदार्य, बोझ्यांना प्रयत्न दाखवून, बोझ्यांची खानी, पटविण्यासाठी) मी तुझा अगळ आलों आहे (कीर्ति खरी करण्यासाठी मला हि तू अपूर्व औदार्य दाखव.)

आर्या

स्तनयुगमशुद्धातं समीपतश्चरति हृदयगोकाशनेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो विपुक्षीगाम् ॥ १८ ॥

आर्या

त्वत्प्रियचरितानुकुचयुग

तप जुणुं अश्रून नाहुनी करितें ।

यनुनि विमुक्ताहारवि

हृच्छोकाश्रीसमीप नित घमलें ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

(वि-मुक्ताहार=विमुक्त आहे आहार ज्यांनीं=उपवास करीत. दुसरा अर्थ मुक्ताहार म्हणजे मोत्यांचा हार गळ्यांत नसलेल्या. शोभामुळे, किंवा भिकेला लागल्यामुळे) हे राजा ! तुझ्या शत्रूंच्या खियांचे मगजुग विमुक्ताहार बनून, अश्रूंचे खान करीत जख्ख्याच हृदयाच्या शोकाग्नीभवळ बनून, काही व्रतसाधना करीत आगवें. (आहार सोडून, खान करून

अमिसाधन हा व्रताचा प्रकार) (तू शत्रूचा नि पात केव्हाये
त्याच्या ब्रिया सतत शोक करीत आहेत)

वसततिलका

त्वत्कीर्तिमौक्तिकफलानि गुणैस्त्वदीयैः

संदर्भितुं विबुधयामदशः प्रवृत्ताः ।

नान्तो गुणेषु न च कीर्तिषु रन्ध्रलेशो

हारो न जात इति ताश्च मिथो हसन्ति ॥ १९ ॥

वसततिलका

राजा ! गुणांत तुझिया, तव कीर्ति मोतीं

ओवाचया सुरवधू जधि सज्ज होती ।

कीर्तीस छिद्र न, दिसे, न गुणांस अत

होणे न हार ! म्हणुनी यव हांसतात ॥

किंवा दुसरी ओळ :—

कीर्तीस भोंक न, दिसे, न गुणांसि टोंक

होणें न हार म्हणुनी हंसती विलोक ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! तुझ्या गुणरूपी दोन्यात, तुजे कीर्तिरूपी मोती
बोवून, त्याची माळ करावयास देवांगना बसल्या । पण त्याची
गोड फलगत झाली । त्या कीर्तिरूप मोन्यात, बघतात तों,
भोंकच नाही व गुणरूप दोन्यात बघतात तों टोळच नाही ।
यास्तव माळ होणें, शक्य नाही, म्हणून त्या एकमेकांत हंसतात
(तुझ्या कीर्तीस कसलीहि यत्किंचित सुद्धा खोड नाही व
गुणाना अत नाही)

वसततिलका

मातंडमण्डलनिभं भवतः प्रतापं

ये वर्णयन्ति न हि ते कवयः प्रवीणाः ।

अम्भोनिधौ विलयमेति परं पतद्गः

पारं प्रयाति जलधेश्च तव प्रतापः ॥ २० ॥

वसततिलका

राजा ! "प्रताप तव सूर्यसमान आहे"

ते अज्ञ सर्वे कवि, वर्णिते जे असैं हे ।

अर्ध्नीत ज्या रवि बुडूनचि नष्ट होतो

त्यातें प्रताप तव लघुनि पार जातो ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! जे कवि "तुझी कीर्ति सूर्यासारखी आहे" असैं
वर्णन करतात, ते काहीं हुपार नसावेत. कारण ज्या समुद्रात
बुडून सूर्य नाहीसा होतो, त्या समुद्राला सुद्धा, तुझी कीर्ति,
बोलाहून पार जाते !

भार्या

उदण्डे भुजदण्डे तव कोदण्डे प्रभो ! परिस्फुरति ।

अरिमण्डल-रविमण्डल-रम्भाकुचमण्डलानि वेपन्ते २१

भार्या

राजन् ! प्रयत्नमुजानीं,

जार्थे तूं करितोस सज्ज शरद्वार ?

अरिमंडळ रविमंडळ,

रम्भाकुचमण्डलांत धरकांप ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

हे राजन्, तुझा प्रयत्न मुजानीं, तू जेव्हा धनुष्य बाण सज्ज
करतोस तेव्हा तीन मंडळाचा धरकांप होतो. एक अरिमंडळांत
(कारण आता त्याचा नि पात होणार.) रविमंडळांत (कारण
तुझी कीर्ति रविमंडळ भेदून जाणार !) रमेच्या स्तनमंडळांत
(कारण तूं स्वर्ग जिंकून इंद्रपद मिळविणार. मग त्या रंभादि
अप्सरांचे वाय होणार ? कारण तू सच्छील, त्यामुळे अप्सरा
बुला वज्ये !)

अनुष्टुप्

अकर्णमकरोच्छेषं विधिर्ब्रह्माण्डभङ्गधीः ।

श्रुत्वा रामकथां रम्यां शिरः कस्य न कंपते ? ॥ २२ ॥

अनुष्टुप्

ब्रह्मांडभंगभीतीनें विधि शोषा न कान वै ।

श्रीरामाच्या कथेनें न कोणाचें शिर हालतें ? ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

औरामाचें रम्य चरित्र ऐकून कोणाचें शिर हालत नाही ?
शोषाला तें ऐकूं गेलें असतें तर त्यानें मान डोलावली असती
व त्याच्या डोक्यावरचें ब्रह्मांड खाली पडून फुटलें असतें. तसे
होऊ नये, म्हणूनच, ब्रह्मदेवानें शोषाला कर्णद्विच दिलें नाही.
(५ व्या खोळातलीच कल्पना)

दुतविलवित

कमलभूतनया धन्दाभुजे

वसतु ते कमला करपद्मे ।

यपुपि ते रमतां कमलात्मजः

प्रतिदिनं हृदये कमलापतिः ॥ २३ ॥

भायां

राजा ! तव मुखकमलीं

कमलोद्भवकन्यया सदैव वसो ।

करपद्मवांत तुझिया

कमलेचाही सदैव वास असो ॥

कमलात्मजही तुझिया

करो सदाचा विहार देहांत ।

कमलापतिही प्रतिदिन

वसति करो या तुझ्याचि हृदयांत ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

(कवीन सर्व श्लोकच कमलमय करून सोडला आहे) हे राजा ! तुझ्या मुखकमलीं कमलोद्भवकन्यया कमलांत जन्मलेल्या प्रपदेचाही कन्या सरसती वसो । तुझ्या करपद्मवांत कमलेचा म्हणजे लक्ष्मीचा वास असो तुझ्या देहांत कमलेच्या पुत्राचा म्हणजे मदनाचा वास असो आणि हृदयांत नित्य कमलापति विष्णूचा वास असो

अनुष्टुभ्

चित्रं तपति राजेन्द्र ! प्रतापतपनस्तय ।

अनातपत्रमुत्तम्य सातपत्र द्विपट्टणम् ॥ २४ ॥

उपजाति

तुझा पहा शौर्यस्वी नृपाला

एण्या रथीहून किती निघाला ।

छत्रीविहीनासि न होरपाळी

सच्छत्र शत्रूसचि मात्र जाळी ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! तुझा प्रतापरथि, हा, नभस्य रथीहून, काही निराळ्याच त हेमं वागतो, कारण—छत्रचामरधारी तुझ्या शत्रुजांना, मात्र, तू भाजून काढतोस, आणि, छत्री नसलेल्यांना मात्र त्रास देत राहीस (तू शत्रू आहेस व त्याचरोबर गरीबांचा वक्ता आहेस)

अनुष्टुभ्

पतिः पातालनिलयोऽप्यकृतश्चित्रमत्र किम् ? ।

अथःकृतो दिग्भ्योऽपि चित्रं कल्पद्रुमस्तथा ॥ २५ ॥

हृदयम्

पातालिकाया तू करिशी यलीतं,

दानांत घालीं न विशेष रे ते ।

स्वर्गस्य कल्पद्रुम आणितोस

तू घालती, ऐं चि गमे विशेष ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

दानामध्ये, तू पाताळांतल्या (आधीच घालीं असलेल्या) यलीला घालीं आणतोस (म्हणजे दानांचा हटवतोस) यांत वायू नवळ पण स्वर्गांत (म्हणजे वर) अमलेल्या कल्पद्रुमाह्मि घालीं आणतोस हे वर देणें विलक्षण ! अथ हूत शब्दांत वाटि (तू यली व नवळ दोघांपेक्षाहि उदार दाता आहेस, इत्यर्थ) ।

शिखरीणी

पदेतबन्दास्त्वर्जलदललीला चित्तनुते

तदाचष्टे लोकः शशक इति, नो मा प्रति तथा ।

अहं त्विन्दु मन्वे त्वदरिविरहाप्रान्ततरुणी-

कटाक्षोल्कापातत्रणकणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ २६ ॥

शिखरीणी

वरी चद्राच्या जे मलिन लव मेघापरि दिसे

ससा त्यातें कोणी कोणी, मज ना घाटत तसें ।

त्रिया त्वच्छत्राच्या, विरहिं चिडुनी त्या प्रहरिती

कटाक्षोल्का, त्यानीं प्रणित शशिची खास तनु ती ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! चंद्रावर, लहानशा मेघाप्रमाणेखा, जो कळकळीस नो, त्याला कोणी कोणी, समा असें म्हणतात, पण, मला तसें वाटत नाही तुझ्या शत्रूच्या त्रिया प्रियजनविरहान सतापून चंद्रावर ज्या कटाक्षरूपी उल्का पेटतात, त्यांचा आघातांचे जे वण राहिले, त्यामुळे, तो हाग चंद्रावर दिवत आहे, असें माझे मत आहे.

शार्दूलविक्रीडित

विद्वद्राजशिखामणे ! तुल्यितुं धाता स्वदीयं यशः
कैलासस्य निरीक्ष्य तत्र लघुतां निक्षिप्तवान् पूर्त्ये ।
उक्षाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाजलं
तस्याग्रे फणिपुङ्गवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् २७

शार्दूलविक्रीडित

विद्वच्छ्रेष्ठ नृपा ! तुझे यश जर्घी
पाहे विधी तोलुनी,
त्या कैलास पडे कमी, म्हणुनि तो
पाहे भरी घालुनी ।—
मंदीला; वरतीं शिवास, नि शिरीं
त्याच्याहि गंगाजल
ठेवरी स्पर्श, नि शेवटीं तदुपरी
तो चंद्रही उज्ज्वल ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! तुझा यशोमार किती वजनदार आहे, हें प्रलयदेव
तराजून घालून बघू लागला, तेव्हा पाहतो, तो, कैलास
हुसत्या पारळ्यात घालूनहि भागेना, म्हणून त्यानें भरीला
शंकराचा मंथी, त्याच्याहि भरीला शंकर, त्याच्यावर गंगाजल
त्याच्यावर शंकराच्या गळ्यातला नाग व आणि सर्वांच्या
भरीला तो तेजस्वी चंद्रहि घातला (आणि, इतकेहि वजन
तुझ्या यशाचे तोलाचें झालें कीं नाहीं, तें कवीने अतुल ठेवून
दिलें, व यशाची अमेयता सूचित केली)

पृथ्वी

सहस्रकरपूरणान्निखिलजन्तुवक्त्रांभुज-

प्रकाशकरणादथ प्रबलवैरितेजोवधात् ।

दरिद्रतिमिरोद्धतेरखिलभूपचूडामणि-

जैगन्मणिरहर्मणिजैगदिदं च धत्तः समम् ॥२८॥

भार्या

पुरविति सहस्रकर जे;
मुख, कमलें, निखिलजीवजातांचीं ।
उमलविती, अन् करिती
तेजोहानिहि धलिष्ठ शम्भूची ॥
हरिती दरिद्रतम जे,
दोषे चूडामणिचि भूपांचे ।
दिनमणि आणि जगन्मणि
समान करिताति राज्य जगताचें ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

सूर्य हा दिवसाचें रत्न, व या श्लोकाचा विषयभूत राजा,
हा ज्याचें रत्न । हे दोघे या जगताचें राज्य, जणू समान
अधिकारानें करतात कारण—दोघेहि सहस्र कराचें पूरण कर-
तात. (सूर्य सहस्र किरणें पुरवितो; राजा याचकाचे सहस्र हात
भरून देतो) सूर्य अखिल जगतातील कमलें उमलवितो, राजा
भुवस्मलें उमलवितो (सुराज्यानें प्रजेला संतुष्ट करून);
दोघेही बलिष्ठ शम्भूचे (सूर्य इतर सर्व प्रभू ताऱ्याचें;) तेजोहरण
करतात, राजा दारिद्र्यतामाचा नाश करतो, तर सूर्य अधाराचा;
आणि दोघेहि भूपचूडामणि. (सूर्य हा दोगराच्या शिखरावरील
यण्याप्रमाणें, राजा, इतर राजाचा प्रमुख.)

शार्दूलविक्रीडित

देव ! स्वत्करनीरदे दिशि दिशि प्रारब्धपुण्योन्नते
चंचरत्कांचनरत्नराजितडिति स्वर्णामृतं वर्षति ।

स्कीता कीर्तितरंगिणी समभवत्तृप्ता गुणिप्राप्तभूः

पूर्णं चार्थिसरः शशाम विदुषां दारिद्र्यादवातलः २९

भार्या

राजन् ! तव पुण्योन्नत
कर हे मेघचि जर्घी दिग्गतांत ।
रत्ने कांचन-विद्युत्
झळकवुनी स्वर्णवृष्टि करतात ॥
तथि फुगते कीर्तिनदी,
गुणिजनभू जाइ तूत होऊन ।
विद्वद्दारिद्र्यादवातल
विद्युनी अर्थिसर भरे पूर्ण ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

हे राजन् ! प्रारब्धपुण्यांनीं उन्नत झालेला (दान देण्यास
उंच उचललेला, मेघहि उचावर असलेला) तुझा हात जणू
काय मेघ, जेव्हा (दान देण्यासाठीं हातीं घेतलेलीं) रत्नें, सोनें,
याची झळक हीच जणू बीज चमकवीत, सुवर्णामृताची वृष्टि
करतो, तेव्हा कीर्तिहवी नदी दुधवी भरून वाहू लागते, गुणि-
जनहवी भूमि तूत होवे, याचवहवी तळें भरून जातें व
विद्वानांच्या दारिद्र्याचा वणवा विझून शांत होतो.

शार्दूलविश्रीदित

॥ वृष्टं युधि दर्शयत्यरिभटत्रेणीषु, यो वक्रता-
स्मिन्नेव विभर्ति यश्च कुरुते क्रूरध्वनिं निधुरः ।
तेषां तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन्तुषां
वेत्यातः परमेव एव नृपतिः सीमा गुणप्राहिणाम् ३०

शार्दूलविश्रीदित

दावी पाठ रणीं रिपुंसि, तरिही
जो वक्रता दावितो
स्वस्वामीसिचि; आणि निधुरपणें
क्रूरध्वनी काढितो ।
त्या चापांत असेहि दोष असुनी
जो तड्डणा स्वीकरी
ऐसा ख्यातचि एक हा नृप, गुण-
प्राह्यांत सीमेपरी ॥ ३० ॥

तद्यर्थ—

जें धनुष्य रणांत शार्दूल पाठ दाखवितें, व खत च्या घन्या-
गच वक्रता दाखवितें, व क्रूरध्वनि काढून (कागावा करतें) अशा त्या धनुष्यांत, असे दोष असूनहि, त्याच्या गुणाचें
'दोरीचें' हा राजा प्रहय करतो. या वरून (इतर गुणप्राहक
गुणी जनाचे गुण घेतात; दोषगूणचि नव्हे.) हा राजा गुण-
गहकत्व या गुणाची परिसीमा गाठणारा आहे असे
म्हळें पाहिजे.

शार्दूलविश्रीदित

गालिङ्गान्ति कुचद्वयं भगदिभप्रोक्षुंगकुम्भद्वय-
शासाद्रेणिलतासु नैव दधति प्रीतिं तथासिभ्रमात् ।
भ्रूमङ्गान्भवदीयदुर्धरधनुभ्रान्त्या भजन्ते न ते
रिश्रोणिमुजो निजाम्बुजदृशां भूषण्डलाखण्डल ३१

शार्दूलविश्रीदित

राजा । त्वद्भजकुम्भभीत रिपु ना
घेती स्तनालिङ्गन
वेणीही, तव खड्ग भासुनि, निज-
स्त्रीची करीं घेति न ।
त्यांच्या त्या कमलेक्षणा जर्धि कवीं
भ्रमंग त्यां दावितो,
राजेन्द्रा ! तव चाप वाटुनि तया
त्वच्छत्रुराजे मिति ॥ ३१ ॥

तद्यर्थ—

हे भूमंडलीच्या इंद्रा ! (हत्तीची गंडप्यळें, शिवाच्या
पुष्टमनांगरस्त्री दिग्गतात.) तुझ्या हत्तीच्या गंडप्यळांची
दुष्टा शत्रुराजांनी इतकी दहगत घेतली आहे ते आपल्या
कमलेक्षणा शिवांचे स्तनालिङ्गन करीन नाहीं. जपूं काय ती
दुष्टी काळी तलवारच असें भासून आपल्या शिवांच्या वेणीशीं
येळ करण्याचें त्यांनी सोडून दिले आहे. जेव्हां कवीं रमण्यानि
त्यांच्या शिवा त्यांना भ्रमंग दाखवितात तेव्हां तें तुमें धनुष्य
असें वाटून त्यांच्या पोटांत धरून होतें.

पृथ्वी

वनेषु वनदेवता दिवि दिवौकमां वहमा
भुजङ्गकुलकन्यका भुजगलोक्लीलावने ।
यशः समरसंचितं नरमृगेन्द्र गायन्ति ते
प्रभाविजितकौमुदीकुमुदपाण्डुताडम्बरम् ॥ ३२ ॥

पृथ्वी

यनांत वनदेवता, सुरपुरींत देवांगना
भुजंगनगरींतल्या उपरचीं भुजंगांगना ।
हरी कुमुदकौमुदीमदहि शुभ्रतेजोचि जी
रणाजित सुकीर्ति ती, नरमृगेन्द्र ! गाती तुझी ॥३२॥
तद्यर्थ—

हे नरसिंहा ! रणांगनात तू जी कीर्ति मिळविशीस व जी
इतकी धन्य आहे ही चंद्र व श्वेतकर्मणें याचा शुभ्रतेचा गर्व
आपल्या स्वच्छतेनें हरण करते... ती तुझी सत्कीर्ति वनांत
वनदेवता, स्वर्गांत देवांगना, व नागलोकांतल्या ढपवनांत
भुजंगांच्या कुलकन्यका गात आहेत ।

शिवरिणी

महाराज ! श्रीमद्भगति यशसा ते धनलिते
पयःपारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते ।
कर्षीं कैलासं सुरपतिरपि खं करिवरं
कलानाथं राहुः कमलभवगो हंसमधुना ॥ ३३ ॥

शिवरिणी

महाराजा ! होतों धवल जग मारें तव यशें
हरि क्षीपन्वीतें यथ चहुंकडे धुंडित वसे ।
त्रिशूली कैलासा, सुरपतिहि परावत वसे
ये राह चंद्रा, गगनि निजहंसा विधि वसे ॥ ३३ ॥

गद्यार्थे—

हे महाराजा ! तुजें यश इतकें धवल, कीं, त्यानें सारें विश्व
शुभ्र धवल करून सोडलें (सारें शुभ्रवस्तु इतक्या एकरूप
होऊन गेल्या, कीं कोणतीच शुभ्र वस्तु पृथक्त्वाने दिसेनाशी
झाली) त्यामुळें विष्णु, आपला क्षीरसागर सापडत नाही,
म्हणून पुढाळू लागला आहे, शंकर कैलास घुबीत आहे, इंद्र
आपला ऐरावत शोधीत आहे, राहु चंद्राला (खाण्यासाठी)
शोधीत आहे, व ब्रह्मदेव आपला श्वेत हंस कुठें दिसतो का,
म्हणून पहात आहे !

—०—

वसततिलका

पृथ्वीपते शुभमते भवतो भवस्य

भ्रूमे वयं सुयशसां कियदन्तरं वा ।

गौरी चकार गिरिशो निजमर्धमङ्गं

गौरीकृतं च भवता भुवनं समस्तम् ॥ ३४ ॥

वसततिलका

हे भूपते ! तव यशांत नि शंकरांत
अत्यल्प अंतर, असें गमतें मनांत ।

गौरीस अर्धचि निजांग करी महेश
गौरीकृत प्रभु तुचां अवध्या जगात् ॥ ३४ ॥

गद्यार्थे—

मूल संस्कृत श्लोकाच्या दुसऱ्या ओळींत गौरी चकार व
गौरीकृत या शब्दांत खूबी आहे. गौरी चकार=गौरीला केले,
गौरीकृत=गौर केले) हे पृथ्वीपते ! तुझ्या यशामुळें तुझ्यांत व
शंकरांत किती अल्प (गौरी चकार व गौरीकृत या शब्दांच्या
अक्षरां इतपतच) अंतर आहे तें पहा—गौरीस (पार्श्वस्त्रीस)
केले शंकरानें फक्त अर्धांग पण तुझ्या यशानें गौरीकृत (शुभ्र
केलेले) आहे सारें जग ।

—०—

पृथ्वी

अनुक्षणमनुक्षणं क्षितिप रक्ष्यमाणा त्वया
प्रयाति विदिशा दश प्रबलकीर्तिरेकाकिनी ।

इयं नियवमर्थिषु प्रतिदिनं वितीर्णा रमा

जहाति न तपान्तिक द्वितयमेतदत्यद्भुतम् ॥ ३५ ॥

पृथ्वी

क्षण क्षण जिला नृपा ! जपुनि तूंच संरक्षिली
फिरे प्रबल कीर्ति ती दशदिशां तुझी एकली ॥
जिला सतत याचकां वितरितोसि, लक्ष्मी, मुळां
त्यजी न तुज तीच ! दुकळ तुझी जगावेगळी ॥ ३५ ॥
गद्यार्थे—

हे राजा ! तुझ्या सभेचीं मोठ्या विचिन वर्तनाची एक दुकळ
आहे ! त्यातली पहिली कीर्ति ! तू तिला अगदीं क्षणाक्षणाल
जपून रक्षण करीत असतोस, तीच जोईजड होऊन, खुशा
आपली, एकटी, दशदिशांत भटकत असते ! तुसरी ती लक्ष्मी
तू तिला, सतत, अगदीं आत्म्यागेल्या याचकाल, देत राहतोस
तरी, ती राहूँ तुझा पिच्छा सोडीत नाही ।

—०—

उपजाति

अनि.सरस्तीमपि देहगर्भा-

कीर्तिं परेषामसतीं यदन्ति ।

स्वयं चरस्तीमपि च त्रिलोक्यां

त्यत्कीर्तिमाहुः कवयः सतीं तु ॥ ३६ ॥

वसततिलका

अतःपुरा त्यजिनसे न च जी तनूच्या
कीर्तीस त्याहि 'असती' म्हणती दुजांच्या ।

स्वच्छंद कीर्ति तव जी भटके त्रिलोकी
तीतें 'सती'चि म्हणती कवि तेचि लोकीं ॥ ३६ ॥

गद्यार्थे—

(कवि हे शब्द सद्योचे ईश्वर म्हणतात । पण हे राजा,
तुझ्या सारख्यांचा प्रभाव असा प्रबल, कीं, 'असती' व 'सती'
या शब्दाचे अर्थ कविजनाना, उलटें करणें भाग पडलें ।)
दुसऱ्या राजाची कीर्ति त्याच्या वेदरूपी अत पुराला सोडून
बाहेर जात नाही, तरी, तिला 'असती' (अ पतिव्रता-जाईद
शीलाची) असें म्हणतात आणि, तुझी कीर्ति (एकाचा गांव
भगानीसारखी) स्वच्छंद तिन्ही लोकांत फिरते, तर, तिला
तेच कवि 'सती' (सावित्री सारखी) म्हणतात ।

—०—

अनुष्टुप्

अहो विशालं भूपाल भुवनप्रितयोदरम् ।

माति मानुमशक्योऽपि यशोराशिर्यद्वत् ते ॥ ३७ ॥

अनुष्टुप्

किती विद्याल भूपाला त्रैलोक्योदर भासतें ।
तुझी अमेय कीर्तीही ज्या अर्थी त्यांत मायते ॥ ३७ ॥
गद्यार्थ—

(दोन्ही वस्तु मूल भोव्याच असल्या तरी त्यातल्यात्यात एधीला मोठी म्हणून दुसरीची महती गाणें याला 'अधिक-लंकार' म्हणतात) हे राजा ! ह्या त्रैलोक्याचें पोट वेवढें विद्याल असले पाहिजे, की, ज्यात, न मापण्याजोगी तुझी कीर्ति गामातून शकते ! (म्हणजे तुझी कीर्ति समानव्यात त्रैलोक्यापारखा विस्तारच हवा !)

आर्या

त्वत्कीर्तिराजहंसा धैर्यधूयदनमाजनस्यमपि ।
पीतं हासश्रीरं व्यक्तीकृतमधुनीरं च ॥ ३८ ॥

आर्या

तयरिपुत्रधुसुखपात्रा-
मधुनी तव कीर्तिरूप जी हंसी ।
अश्रूचि नीर उरखुनि,
हास्याचें क्षीर मात्र ती प्राप्ती ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! तुझी कीर्तिरूपी राजहंसी, तुझ्या शत्रूच्या शिष्यांच्या मुखाने पात्रातून हास्याची क्षीर तेवढे वाहून घेते, व अश्रूची नीर तेवढे शिराज ठेवते. (कीर्ति शुध तशी हशी शुध. हास्य शुध तसे क्षीर शुध) (विनाच्या अनुशिष्यांच्या कपाळां तू फेलेल्या परामर्शानें फक्त रडणें उरलें व हास्य निमाळें तें कायमचेंच.)

शार्दूलविक्रीडित

अत्युक्ती यदि न प्रकुप्यसि, सृषावादं न चेन्मन्यसे
तद् शूभोऽद्भुतदर्शनेन रमना केपां न कण्ठयते ? ॥
देन ! तत्तत्प्रतापतपनज्जालावलीशोपिताः
सर्वे वारिवयस्तगारिवनितानेत्राश्रुमिः पूरिताः ॥ ३९ ॥

शार्दूलविक्रीडित

अत्युक्तीस न कोपसी जरि न चा
खोदेंचि हें मानिसी,
सांगे मी तर, अद्भुतास वयतां
खाजे न जिह्वा कशी ? ।
राजा ! अन्धि तुझ्या प्रतापरविनें
जे शुष्क केले जवें,
गेले ते भगनी, तथारिवनित-
नेत्रांतल्या आंसवें ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! मी अतिशयोक्ति करतो म्हणून रागावणार नस-
शील जिवा मी सांगों तें खोंटें म्हणून झिडकारणार नमशील
तर सांगों ! काहीं अद्भुत पाहिलें, तें वर्णन दुसऱ्याला सांग-
ण्याची बंड कोणाच्या जिमेला सुटणार नाही ? राजा ! तुझ्या
पराक्रमस्पी प्रवर सूर्यानें, मोठे स्फुर शुष्क कप्पन सोडले खरे,
पण तुझ्या शत्रूच्या शिष्याच्या डोळ्यांतल्या अश्रूंनीं ते पुनश्च
भरून टाकले !

अनुष्टुप्

विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रेणीभरालसाः ।
वृकक्राकशिवालत्र घावन्सिरिपुरे तत्र ॥ ४० ॥

आर्या

श्रेणीमारें राजगति
डुलत चालत्या विलासिनी जेथें ।
वृक क्राक आणि कोल्हे
घांवति तत्र रिपुपुरांमधें तेथें ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—

राजा ! तुझ्या शत्रूच्या नगरांतल्या राजमार्गावरून जेथें
मुदर तरुण विलासिनी शिष्या 'श्रेणीमारानें अल्पगमना'
डुलत डुलत चालत होत्या, तेथें आता कावळे, कोल्हे, लांडगे,
आदि यांचा अनिर्वच संचार चालूं आहे. (तुझ्या पराक्रमाची
नुपत्या तुझ्या अनुराजानींच नव्हे तर त्यांच्या प्रजाजनानीं
मुदां हाथ खाऊन, सर्वे नगरीच सोडून गेल्यानें ती निर्जन
शाली आहे)

मालिनी

प्रतिनगरमदन्ती प्रहगारं व्रजन्ती

प्रतिनरपतिरक्षःकण्ठीपीठे लुठन्ती ।

गिरिगिरिमनितम्बाच्छादनेऽसावधाना

तदपि च तव कीर्तिर्निर्मलैवेति चित्रम् ॥ ४१ ॥

भावां

नगरांनगरांमधुनी, घरांघरांतुनि राहते जात ।

प्रत्येक नरपतीच्या वक्षीं कंठींहि राहते रळत ॥

निजपृथु नितंय गिरिसम

ह्यांकायाची असे न शुद्ध जिला ।

आश्चर्यं न कां, म्हणती

निर्मल त्या तव तशाहें कीर्तिला ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! जी दुसरी कीर्ति, नगरानगरातून, व घरांघरातून, भटकते, आणि, प्रत्येक राजाच्या छातीवर व कडात रळत राहते, पुष्टि, विस्तार, व बौल, ह जसे स्त्रीधोणीचें वैशिष्ट्य, तसेंच, वैशिष्ट्य असलेली ही कीर्ति, आपली गिरिसम धोणी ह्याकण्याची तशी राजजी घेत नाही असल्या या दुसऱ्या कीर्तीला, 'निर्मल' असे नांव दिले जातें ह केवढें आश्चर्य !

हरिणी

कुरवक ! कुचाघातत्रीडासुखेन वियुज्यसे

यजुलविदपिन् ! स्मर्तव्यं ते मुखासवसेवनम् ।

धनघटनायन्धो यास्यस्वशोक ! सशोकता-

मिति निजपुरत्यागे राजन् द्विषां जगदुः स्त्रियः ॥४२॥

सिंहरिणी

"कुचाघातत्रीडासुखेन कुरवका ! तें तव नुरे !

मुर्तीच्या मद्याचें भिय यजुल ! ठेव स्मरण रे ! !

अशोक ! मत्पादादिति नः तुज, दोषान्त्वचि असे"

यदे त्वच्छत्रुर्त्सां स्वयुनि निज जातां पुर, असें ॥४२॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! तू पराभव केल्यामुळे तुझे शत्रु व त्याच्या स्त्रिय नगर सोडून गेल्या त्यापैकी कोणी एक स्त्री आपला घराब विरोध घेताना म्हणाली—(कुरवकाच्या झाडाला स्त्रीने स्तनीनीं ताडून कल्यानें यजुलाला, तोडात दाख घेऊन त्याची चूळ टाकल्याचें, व अशोकाला पायानें लाथ मारल्यान, त्याचें दोहाळे पुरविले जाऊन, त्याची उत्तम वाढ होते, असा कवियुक्तेत) हे कुरवका ! आतां, यापुढें, मी कुचाघात केले त्याचें कीडाक्षुष तुजें हरपल ! यजुल ! मी टाकलेल्या, मुर्तीतील मद्याचें, तू स्मरण ठेव, आणि अशोक ! माझा पादताडनाला तू आंचवलास—आतां तुला (अ-शोक नव्हे) शोक करण्यांतच अन व्हावयाचा आहे

भावां

पालयति स्वयि यमुषा

विविधाधरधूमशालिनीः ककुभाः ।

पश्यन्तो दूयन्ते

घतसमयाशङ्किनो हंसाः ॥ ४३ ॥

भावां

तू पालितां जगा, दिग्मंडल यशोत्यधूमधूसरित ।
यघतां, यर्पाक्रतु ये या शंकेनेंच हस भयभीत ॥४३॥

गद्यार्थ—

हे राजा ! तू पृथ्वीच राज्य करीत असतां सर्वत्र इतके विविध यज्ञ चालू झाले कीं त्यातून निघणाऱ्या धुरान, दिग्मंडळ धूसर आल्यान, ते टण घाटून, पावसाळाच आला की वाय या शकेनें हसताना मनांत भय वाटले (वसत सगला की आपला विहार सगणार म्हणून)

प्रकरण २६ वै

आशा, इच्छा, वांछा, वृष्णा, लोभ, हान, विषयवृष्णा,

अनुष्टुभ्

आशा नाम मनुष्याणां काचिदार्थ्यशृंगला ।
यया यद्वाः प्रधायन्ति मुक्तास्तिष्ठन्नि पटुयत् ॥ १ ॥

अनुष्टुभ्

विचित्र शृंगला कोणी आशा नामक हो नरा ।
जिनें यद्वाचि धावेल, मुक्त तो पांगळा खरा ॥ १ ॥

गद्यायें—

आशा या नावाचो मनुष्याला एक विचित्र शृंगला दिलेली आहे जिनें, बाबला गेल्या, माणूस धांवत धुटतो, पण तिनें न बांधलेला (मुक्त), हा पांगळा होऊन पडतो ! काय चमत्कार !

शिपरिणी

सलोह्वापाः मोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
र्निगृह्यान्तर्थाप्यं हस्तिमपि शूल्येन मनसा ।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिद्वतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशो मोषाशो किमु परमितो नर्तयसि माम् ? ॥२॥

गिरिणी

सलोह्वे स्तेसस्ते ऋतुयुक्ते सां तुण कस्तुरी
हंसायें खोटेंची, वरुनि, मनिंचे अशु गिळुनी ।
नाला दावायें, कितिक मतिरीनांसि मनुनी
री आशे ! कां मे मज फिरविसी व्यर्थ अजुनी ? ॥२॥
गद्यायें—

दुष्टांची आराधना करूनचढा कप्तन, वर, त्यांचे टोमणे सहन पावेत, मनांतले अशु गिळून वहन खोटें हंसावें; कित्येक वितीर्नाना नमस्कार करतांना, (राज वाटली तरी) मनाला आणून धरावें, (असें माझे जीवन चालले अगत!) हे आशे ! पर्यंत मला अजून का नाचवीत आशेय ?

उपजाति

न भूतपूर्वो न च केन दृष्टो
हेमः कुरंगो; न कदापि वार्ता ।
तयापि वृष्णा रघुनंदनस्य
विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ ३ ॥

इन्द्रयज्ञा

पूर्वो न झालाचि; न पाहिलाची
वार्ता न सौवर्ण अशा भुगाची ।
वृष्णा तरी राममनांत आली
बुद्धी फिरे खास विनाशकारी ॥ ३ ॥

गद्यायें—

पूर्वो कधी झाला नाही, कोणी पाहिलाहि नाही; सोन्याच्या इरिणाची कधी गोष्ट हि कुणी ऐकलेली नाही, तरी रामाच्या मनांत (असा इरिण पराशवा अशी) वृष्णा उत्पन्न झालीच ! विनाशकाळ आला, कीं, माणसाची बुद्धि फिरते !

शाहूळविकीडित

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्याता गिरेधांतयो
निस्तीर्णः सरिवां पतिवृषतयो यत्नेन संतोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः इमशाने निशाः
प्रातः कषणवराटकोऽपि न मया, वृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ॥

शाहूळविकीडित

डेव्याचेस्तव मी मदी उकरिली,
अन्धीहि ओलांडिले
धातु आटविल्या गिरिस्थ, शडुनी
राजांसि आपाविले ।
मंत्रांच्या जपसाधनीं कितितरी
गेव्या सदाची निशा
हार्ती ये फुटकी न परू क्यडी,
आतां पुरे ही वृषा ! ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

भूमिगत संपत्ति सोपडेल या आशेने ठिकठिकाणी जगभर मी वस्त्रीत गेलो; डोंगरातील रानिजे भेटीत घालून आटवून पाहिली; समुद्र ओलाडला, राजाना वृष्ट करण्याचे वृष्ट केले, मंत्र साध्य होण्यासाठी रात्र रात्र स्वप्नांतील राहिली—तरी पुढच्या एका वर्षीचीहि प्राप्ति झाली नाही. वृष्णे ! आता तरी मला सोड.

अनुष्टुभ्

देहपादपसंस्वस्य हृदयालय-नामिनः ।

वृष्णा चित्तसगस्वेयं चागुरा परिकल्पिता ॥ ५ ॥

अनुष्टुभ्

मन्त्रः प्रख्यास्य, जो नाही

देहवृक्षांत, हृदयी ।

घालण्या वंचनी, वृष्णा,

जाळे जणु नियुक्त ही ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

देहवृक्षी साडावर, हृदयवृक्षी परत्यांत जाणाऱ्या मनवृक्षी पक्ष्याला, अश्चर्यग्यासाठी, वृष्णावृक्षी जाळे (विषीने) नियुक्त केले आहे.

भार्या

आशाया ये दासासे दासाः सर्वलोकस्य ।

आशा येपां दासी तेषां दासापते लोकः ॥ ६ ॥

भार्या

(धन)वृष्णेचे दासत्वि

जे नर, ते दास सर्व लोकांचे ।

दासी जे तिज करती,

लोकचि होतात दास परि त्यांचे ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

अपेचे जे होनी दास अर्थात्, ते सर्वेचेच दास होतात. आशाच जणुची दासी, त्यांचे, सर्वेच दास होते.

वसंततिलका

भिक्ताशनं वदपि नीरममेवचारं

शृण्वा च भूः परित्तनो निजदेहमाश्रम ।

यन्मुनीर्जगत्पर्यटनपी च वग्धा

हा ! हा ! तयापि विषयात जहाति चेतः ॥ ७ ॥

वसंततिलका

भिक्ताशन ! तेंहि कथि नीरस एकवार

भूमीवरी शयन, चाकर देह मात्र ।

वखें जुनीच, शत जोडुनि विधड्या तीं

हा ! हा ! तरी विषय हे न मना त्यजीती ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

खायल भिकेचें अन्न, तेंहि नीरस व एकच वेळी मिळाल्याचें; भूमीवर निजायचें; स्वतःचा देह हाच चाकर; शंभर विध्यांची गोघडी हेच वख (इतक्या स्थितीला माणूस पोंचला,) तरी मनाला विषयवृष्णा कोही सोबीत नाही. हाय ! हाय !

शार्दूलविक्रीडित

अनंतं देशमनेकदुर्गपरिमं प्राप्तं न मिश्रितफलं

त्यक्त्या जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।

भुक्तं मानविषर्जितं परगृहे साशंकितं फाकवत्

वृष्णे ! जृम्भसि पापकर्म-निरते नाचापि संतुष्यसि ? ८

शार्दूलविक्रीडित

हिंडोनी किति देश दुर्गम, मला

लामे न कांहीं फळ

केली, योग्य कुलाभिमान त्यजुनी,

सेवाहि मी निष्फळ ।

खाहे, शरित, मानहीन, परकें

मी अन्न फाकापरी

वृष्णे ! पापिणि ! घादसी, अजुनि कां

वृक्षी नसे जाहली ? ८ ॥

गद्यार्थ—

मी अनेक दुर्गम देशांतून भटकलों, पण कांहीं फळ मिळाले नाही; जाति कुळाचा योग्य अभिमान सोडून, चाकरी केेली ही निष्फळ झाली । चावड्याभाराने, परक्याच्या घरी ओशाळलेले अन्न खावें । तरी अन्न दे वृष्णे । तू घाडलेच आहेस. वृक्षी वृति अजवहि बरी होत नाही ?

शार्दूलविक्रीडित

मल्लशानविवेकनिर्मलपियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं

यन्मुशान्मुकभोगभागपि धनं होषामन्तो निःस्पृहाः ।

मंप्राप्तं न पुण, न मंप्रति, न च प्राप्तो हृदप्रत्ययो

वाग्ध्यामात्रपरिमदं, मरु, यथेत्यहं न वित्तं क्षमाः ९

शाश्वत्निरीक्षित

प्रत्यक्षानविशुद्धी नर करी सत्कर्म दुष्कार्यसं
भारी नि स्पृह तो त्यजी धन, सुख प्रत्यक्ष जें देतसे ।
झालें प्राप्त न जें, न आज, न पुढें होईल ही निश्चिति
आम्ही केवळ कल्पनेंत मिळत्या सोडूं न वित्ताप्रति । ९
गद्यार्थ—

ब्रह्मज्ञानानें निर्मल झालेल्या सुद्धीचे नर, एक गोटे दुष्कर
नायें करून दाखवितात;—तें म्हणजे प्रत्यक्ष ज्यांचा या क्षणीं
उपभोग मिळणें नाक्य तें धनहि ते अल्प नि स्पृहणें खोडतात
(पण आमच्या द्वारदर वृष्णेची थाव काय लागावी ?) जें
पूर्वी मिळालें नाहीं, आज ह्याची आलेलें नाहीं, पुढें मिळेल याची
शाश्वती नाहीं, अशा, केवळ इच्छा केली म्हणजे मिळालेंच,
अशा (कालनिर) द्रव्याला सुद्धा आम्ही सोडूं शकून नाहीं ।

अनुदुःख

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते वृषाम् ।
वृषातो दुःखमाप्नोति जन्तुर्न गति मोहितः ॥ १० ॥

अनुदुःख

लोभानें चळते बुद्धि, लोभ वृष्णेसि जन्म दे ।
मोह, वृष्णा, जयाळा, त्या, जमीं दुःखचि लाभतें १०

गद्यार्थ—

लोभानें बुद्धि चळते, लोभ वृष्णा उत्पन्न करतो. वृष्णाचे
प्राणी हा मोहाने शेजटी दुःख मिळवितो

अनुदुःख

लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते नैव चापदम् ।
दुग्धं पश्यति मार्जारो यथा न लघुदाहतिम् ॥ ११ ॥

अनुदुःख

लोभी वित्तं पश्ये, त्याचीं संकटें नच पाहतो ।
जसा दूध पश्ये बोक, वडगा न कधींचि तो ॥ ११ ॥
गद्यार्थ—

लोभी माणूस केवळ वित्त पाहतो पण (त्याच्या प्रतीतिर्ली)
संकटें पहात नाहीं. जसे, बोक दूध तेवढें पाहतो—वडगा त्याला
दिसत नाहीं.

अनुदुःख

तावन्नयति संकोचं वृष्णा वै मानसाभ्युजम् ।
यावद्विवेकसूर्यस्य नोदिता विमला प्रभा ॥ १२ ॥

अनुदुःख

मिटवी नरपद्मांना वृष्णा ही (रान) तोंवर ।
फांके विवेकसूर्याची प्रभा स्वच्छ न जोंवर ॥ १२ ॥
गद्यार्थ—

मनुष्यवृत्ती (सूर्यकिराती) कमलाचा (व त्याच्या सड
सप्रभूतीचा) वृष्णा (ही जणूं रान) ही, तोंवरच पणोच करूं
शकते, जोंवर, विवेकसूर्याचा स्वच्छ प्रकाश इतक्या
फांकाळ नाहीं.

गद्यार्थ

त्वामुदर ! साधु मन्ये
शार्करपि यदसि लब्धपरितोषम् ।
हृदहृदयं ह्यधिकाधिक-
वाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥ १३ ॥

गद्यार्थ

उदर ! वरें तुंची मज;
भाजीनेही मिळेंच वृत्ति तुला ।
जळलें मन ! अधिकाधिक
इच्छांनीं वृत्ति ये न कांथि त्याला ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

हे उदर ! मी तुलाच (मनापेक्षा) वरें समजलों कारण,
आपकाहृदयें उल्लास ह्याही वृत्ति होवे जळो तें मन ! उत्तरोत्तर
अधिकाधिक इच्छागतमुक्तें त्याची वृत्ति कमीच होणारी नव्हे !

अनुदुःख

अहंकारपने शान्ते वृष्णा नयतबिहना ।
शांतदीपशिखावृत्त्या कापि यात्यतिमत्वरम् ॥ १४ ॥

अनुदुःख

अहंकार हा मेघ होताचि शांत
जणूं चीज वृष्णास्वरूपी, झणांत ।
जशी ज्योत ही, दीपका मालरीतां
विलोपे कुडेंशी पहातां पहातां ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

अर्द्धकारूपी मेघ शांत झाला, की, तृष्णारूपी बीज, दिवा मालवत्याबरोबर जशी ज्योति, तशी, क्षणाभरात कोठेनशी लुप्त होते

वसंततिलका

अर्था न सन्ति, न च सुम्रति मां दुराशा
त्यागे रतिं वहति दुर्ललितं मनो मे ।

याचना च लाघवकरी; स्वधवे च पापं

प्राणाः स्वयं व्रजत; किं परिदेवितेन ? ॥ १५ ॥

वसंततिलका

आशा त्यजी न मज, मी जरि चित्तहीन
लाडावलेलं मन रमे करण्यांत दान ! ।

मिसेत लाघव, नि पापचि आत्मघात

जावें स्वयें मम जिवा ! इथ शोक व्यर्थ ॥१५॥

गद्यार्थ—

(आधीं धीमती व दादुल असलेल्या पण सध्या धनहीन झालेल्या माणसाचे उद्गार) —मजयाशी संपति नाही पण, (ती मिळावयाची) दुष्ट आशा मला सोयीत नाही इकडे मन लाडावलेलं (पूर्वकमाप्रमाणे) दान देण्याचें प्रेम धरून बसले आहे भीक मागणे हलकटपणाचें, आत्महत्या हें तर पाप होईल, तेव्हा हे माझ्या प्राणांनो ! तुम्ही आपण होऊनच मला सोडून जा ! मग या शोकाची आवश्यकता उरणार नाही. (मला आत्महत्या करावयाला नको)

अनुष्टुप्

प्युता दन्ताः सिताः केशा वाग्विरोधः पदे पदे ।

पातसज्जमिमं देहं तृष्णा साध्वी न सुम्रति ॥ १६ ॥

पादाहुलक

दांत गळाले, केशदि पिकले
पदोपदी ही जीम अडखले ।

पटण्या सज्जचि अमला जरि हा

तृष्णा साध्वी त्यजी न देहा ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

दांत गळाले, केस पिकले, जीम पदोपदी अडखळू लागली देह हा पतनाला सज्ज झाला तरी तृष्णा झाला सोडीत नाही कारण ती साध्वी पतिव्रता आहे (जन्मर निनें याच देहाशीं सगार केला. आतां या देहाला सडकटली ती बरी सोयील !)

शादूलविक्रीडित

यदुर्गामदवीमदन्ति, विकटं कामन्ति देशांतरं
गाहन्ते गहनं समुद्रमथनक्षेत्रं, कृषिं कुर्वते ।

सेवन्ते कृपणं पतिं गजघटासंघट्टदुःसंचरं

सर्पन्ति प्रधनं धनान्धितधियस्तहो भविरफूर्जितम् ॥ १७ ॥

आर्या

भटकति निविडारण्यां,

दुर्गम देशांतरांत फिरतात ।

बुडती गहन समुद्रीं,

कष्टे शेती खपूनि करतात ॥

सेविति कृपण धन्यांत,

जाति रणीं हस्तिभाडगदीं ।

बनुनि धनाशान्ध, असे

हा लोभाचाचि खेळ जगतांत ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

लोक घोर अरण्यात काय भटकतात, दुर्गम देशान्तरात काय जातात, खोल समुद्रांत काय बुड्या मारतात, हणीच्या गदीतून वाट काढीत लडाया काय खेळतात हा केवळ लोभाच्या आशेनें आयक्या झालेल्या माणसाकडून लोभाने बरविलेला प्रचंड खेळ आहे.

अनुष्टुप्

तृष्णे ! त्वमपि तृष्णान्धा त्रिषु स्थानेषु वर्तसे ।

व्याधितेऽप्यनपत्येषु जरापरिणतेषु च ॥ १८ ॥

आर्या

तृष्णान्ध तूहि तृष्णे !

स्वयेंच ! तीन स्थळांत जातेस ।

रोगी अपत्यहीन सि

बृद्ध अशांच्या हद्दीं रहाण्यास ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

तृष्णे ! तूं स्वतःच तृष्णान्ध दिमतसे. कारण रोगी अपत्यहीन व वृद्धागार (यांच्यापासून तुला कोहीहि मिळावयाचें नाही, तरी) यांच्या पासून तू राहवेस, (इतरांच्या मानानें या विघात तृष्णा जास्त दिपते असा अर्थ.)

अनुष्टुप्

गिरिर्महाग्निरग्निर्महान्ध्वनेभो महत् ।

नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशः गरीयसी ॥ १९ ॥

आशां

गिरि थोर; उदधि त्याहुनि;
थोरचि दोघाहुनीहि आकाश ।

मोटें ब्रह्म तिघाहुनि,
आशा चौघांत थोर अति खास ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

पर्वत मोठे, पण समुद्र त्याहून मोठा, शोषाहून आकाश
मोटें; यां निषाहून ब्रह्म मोटें, पण या चौघाहुनिहि आशा
फारच मोठी आहे (विला मर्यादाच नाही)

अनुष्टुभ्

यच्च कामसुखं लोके, यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
कृष्णाक्षयसुखसंते नार्हतः पोढशीं कलाम् ॥ २० ॥

आशां

मोटें रतिसुख लोकीं;
मोटें स्वर्गीय सौख्य त्याहून ।

कृष्णाक्षयसौख्याची
सर दोघां पोढशांश येई न ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

जगांत रतिसुख सर्वांत मोटें ममजडात. आणि, स्वर्गद्वल
हेहि असेच मोटें समजतात परंतु कृष्णा नष्ट केल्यानें जें दुस
कामतें, त्याच्या सोळाव्या अंशाचीवृद्ध! सर, या पूर्वेक
दोन्ही मुलांना नाही.

शार्दूलविशीटित

निःशोऽप्येकशतं, शती दशशतं, लक्षं सहस्रीहते
लक्षेशः क्षितिराजतां, क्षितिपतिश्चकेशतां वाञ्छति ।
चकेशः सुरराजतां, सुरपतिर्निहासपदं वाञ्छति
ब्रह्मा विष्णुपदं, हरिः शिवपदं, कृष्णावधिं को गतः ? २१

आशां

इच्छी निर्धन शंभर;
सहस्र शतवान; तोहि लक्षास ।

लक्षी नृपपद, राजा
एकलव्रता तसेंचि चकेश ॥—

इन्द्रत्व, आणि इंद्र
ब्रह्मपदा, ब्रह्म विष्णुपदार्थितें
इच्छी विष्णुहि शिवपद...

सांगा कृष्णेस अंत कां कोटें ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

ज्याच्यापाशीं शून्य (शून्ये वगैरे) अजान, त्याग हांव
वाटते, की, मला शंभर केदां मिळतील ? शंभर अमलेच्यांग
सहस्र, सहस्रवाल्याला लक्ष, लक्षवाल्याला राज्यपद, राजाग
एकलव्रतपद, चकेशाग इन्द्रपद; इंद्राग ब्रह्मपद; ब्रह्मदेवाला
विष्णुपद; विष्णूला शिवाग, मिळविण्याची हांव असते; तेव्हा
कृष्णेचा अंत कोणी पाहिला आहे का ?

अनुष्टुभ्

यौवनं जरया प्रस्रमारोग्यं व्याधिभिर्दत्तम् ।
जीवितं मृत्युरभ्येति कृष्णैका निराश्रया ॥ २२ ॥

अनुष्टुभ्

रोगांनीं प्रस्र आरोग्य वार्धक्यें प्रस्र यौवन ।
जीवन प्रस्र मृत्यूनें प्रस्र कृष्णाचि एक, न ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

आरोग्य रोगांनीं पडाडलेलें आहे तारुण्य वार्धक्यानें व
जीवन मृत्यूनें पडाडलेलें असतें. जिला कोणावरून उपद्रव
पोवत नाही अशी कृष्णा ही एकेकाद्वितीया ।

दिश्रितिणी

समारम्भा भग्नाः कति न कतिराशंक्षत पशो
मिगासोसुखच्छेऽस्मिन्प्रविणमृगकृष्णार्णवजले ।
तवापि प्रत्याग्रा विरमति न वेऽद्यापि शतघा
न दीर्घं यद्येवो नियतमशनप्रानपटितम् ॥ २३ ॥

शार्दूलविशीटित

झाले भग्न किती उपक्रम पशो !

क्रियेक घेऊं तुजे

प्याया तुच्छघनचिया मृगजळीं

तू यत्न केलेसि जे ।

आशा कां न सरे अजुनि शतघा

मंगोनिद्यां नाकळे

झाले चिच न दीर्घ यालाव गमे

वज्रेंचि तें निर्मिलें ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

हे नरपशो ! या तुज शेरणीच्या मृगजळाच पाणी दिव्यां-
माठीं, तू किती उपक्रम केलेस ? आणि, ते छिदीवेडा उन्धून
पडले ? (हे अजून लग्न घेऊन तुझे होते उपद्रव देन.)
तुझी ती घवाशा अजून कमी मारत नाही हे मोटें वाच्य
आहे; आणि, तुजें चिच, ज्या कधी, अजून शेंकटें तुज्जे
होऊन फुटून जाऊ नाही, त्या कधी, तें वज्राच्या कडीला
दगडाचें कटेले आहे साव

प्रकरण २७ वें

जगन्मोहिनी—स्त्री

शिखरिणी

द्रुतं यस्यालोकाद्विरहजनशोकापनयनं
यदद्वे सानन्दं नयनमरविन्दं विहरति ।
न यस्यापैति श्रीः कचनिचयराहोरपि पुनः
स मे खेदं रामावदनहिमधामा शमयतु ! ॥ १ ॥

शिखरिणी

शर्णी, पाहातां, जो विरहजनशोका हरितसे
यदङ्गी आनंदें, नयन जणु हें पद्म विलसे ।
न लुप्त श्री ज्याची कचनिचयराहृदि करितो
हरो माझ्या तापा, रमणिमुखरूपी शशिच तो ॥ १ ॥
गद्यार्थ—

ज्याचें दर्शन घडलें असेतां, खरितच, विरही पुरणाचें
विरहजनित दुःख नाहीसें होवें, ज्याच्या माडीवर (म्हणजे
नुसतें ज्यावर) नेत्ररूपी कमल आनंदानें विहार करीत असतें,
ज्याचें सोदयें, केशकलापरूपी राहु (दोपेहि काळे) बुद्धा,
लोपत्रु शक्त नाही, असा, तो रमणीचा मुखवद्द माझे मनस्ताप
हरण करो

शार्ङ्गलविक्रीडित

द्रष्टव्येषु किमुत्तम ? मृगदृशा

प्रेमप्रसन्न मुख ।

प्रातर्व्येष्टपि किं ? तदास्यपवनः ।

आव्येषु किं ? तद्वचः ।

किं स्वाद्येषु ? तदोष्ठपल्लवरसः ।

सृष्टयेषु किं ? तत्तनु—

ध्येयं किं ? नययौवन सहृदयैः

सर्वत्र तद्विभ्रमः ॥ २ ॥

शार्ङ्गलविक्रीडित

प्रेमानें फुलल्या मुखास वधणें
हा थोष्ट नेत्रोत्सव
हुंगावा मुखगंध, संतत पडो
कानीं मुखींचा रव ।
चापाने मधु ओष्ठपल्लवरसा,
घ्याया तनुस्पर्श तो
हरीच्या यौवनचित्रमीं सहृदयें
घ्याया निदिध्यास तो ॥ २ ॥
(मूळातील प्रश्नोत्तर स्वरूप काव्यम ठेवण्यासाठी)

आर्षां

हृदयांत काय उत्तम ?
फुलतां प्रेमें मृगोक्षणपावदन ।
प्रातःप्रातः ? तदानन—
गंध, धान्यांत काय ? तद्वचन ! !
स्वाद्यात काय ? तद्वधर—
सुधा, नि सृष्ट्यांत काय ? तनु सृष्टुला !
ध्यानें काय सहृदयें ?
नययुवतीच्याच सकल, मधुर लीला ॥

गद्यार्थ—

प्रेक्षणीय वस्तूत उत्तम कोणती ? मृगनयनेचें प्रेमानें फुल
लेलें मुख उत्कृष्ट सुगंध कोणता ? युवतीचा मुखगंध, अत्यंत
सुग्राव्य काय ? स्त्रीचें बोलणें सर्वांत गोड रचि कशाची ?
सुदृष्ट्या अघारसाठीची, सर्वांत सुखस्पर्श काय ? तरुणीची
सृष्टुल तनु, सहृदय मनुष्याच निदिध्यास घेण्याजोगी सर्वोत्कृष्ट
वस्तु कोणती ? नययुवतीच्या लीला ~

शिखरिणी

स्मितं किंचिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभवः
परिस्पन्दो चाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतीनामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
सृष्टशल्यास्कारुण्य विमिव नहि रम्यं मृगदृशः ? ॥ ३ ॥

विष्णुरिणी

मुखीं हांसूं थोडें; अजु तरल है भाव नयनीं
‘विलासोक्ती आणी मधुरचि नया कंप वचनीं ।
गती शोभे, कीं, तें किसलय जणूं रम्य डुलतें,
पर्यां येतां स्त्रीचें सुभग न जगीं काय दिसतें ? ॥३॥
गद्यार्थ—

मुखाभ्यं नाजकसें स्मिन्, नेत्रांत सरल न तरल अर्धे भाव-
दर्शन, विलासोक्तीमुलें वाणीला एक अभिनव मधुर कंप आलेखा;
वेनीवरचे कोमल पत्रव हलावेन अशी लघिन गति; निशोरामधेतून
तारुवाला स्पर्श करणाऱ्या मृगनयनेचें काय रम्य दिसत नाही ?

शिवारिणी

अताव्रातं पुष्पं किसलयमल्लूरं कररहै-
रनाविद्धं रत्नं मधु नयमनास्यादितरसम् ।
अरुण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ? ॥४॥

सुमंदारमाला

१ जें हुंगिलें पुष्प कोणी, असें; या
नख तोडिलें ना, असें पहाय !
१ जें विधिलें रत्न, तें; या कुणीही,
नसे चाखिलें ज्या, मधू तो नय ॥
महापुण्ययोगें च धन्यास लाभे
प्रयासें, असें रूप हें निर्मल
१ जाणे कुण्या भाग्यवंतास भोगा-
वया भाग्य ऐसें विधी देइल ? ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

(इच्छित शकुंतलेस पाहून म्हणतो—आजवर कोणी उद्याचा
गंध घेतलेला नाही असें हे पुष्प ! आढाभून नख लाहून कोणी
तोडलेकी नाही अशी ही स्मरणीत त्रिवंत लुमटुझीत पालनी,
ग्याला अजून विधून वेज पाडिले नाही, असें कोरें हें मौक्तिक !
ग्याचा अजून कोणी स्वाद घेतला नाही असा हा ताजा मध !
१ सुंदर निष्पाप रूप, महापुण्ययोगानेंच प्राप्त होणारें, कोण
जाणे, कुण्या भाग्यवंतास भोगण्यास व्रतदेव मोंगवगार आहे !

शाईलपित्रीद्वि

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?
शृंगारकरसः स्वयं नु मदनो ? मानो नु पुष्पाकरः ? ।
वेदाभ्यासजहः कथं नु विषयव्यावृत्तीनुह्लो
निर्मातुं प्रभवेच्चमनोहरमिदं रूपं पुष्पणे मुनिः ? ॥५॥

शाईलपित्रीद्वि

देव्या कान्तिस, चंद्र काय वनला
प्रला हिला निर्मिता ?
आला काय वमन या मदन तो
शृंगारराजा स्वतां ? ।
वेदाभ्यासजडन ज्यासि, विषयीं
ज्यातें नुरे आयडी
निर्मू केवि शक्ते पुष्पण मुनि तो
रम्याहती प्यही ? ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

ही (चंद्रमुखी) निर्माण करतोऱ्ही, व्रतदेव, हिला (चंद्राची)
कान्ति देण्यासाठी, स्वतःच चंद्र तर नसेल ना झाला ! किंवा,
तो शृंगाराचा मदन, किंवा वमनक्रतु तर झाला नसेल ? (ही
सुंदरी, मुनिभ्रम्या असेल, हें नरें वाटत नाही.) विषयापासून
परावृत्त झालेला, व वेदाभ्यासानें रक्ष झालेला, तो जड मुनि,
एवढें मनोहर सौंदर्य, कसे निर्माण करू शकेन !

शाईलपित्रीद्वि

निर्मित्सुः सुदतीमज्ञो विरचिते
यक्त्रे, शशिधाम्नितवः
कोणीभूतनिजाग्युजासनमधि-
ष्टातुं न शक्नो विधिः ।
मध्यं विस्मृतवान्; कुत्रो तु कठिनीं,
पीनी नितम्बो, कचान्
वचान्निर्मितगान्; मतिः स्फुरति हि
स्वस्ये नृणां चेतसि ॥ ६ ॥

शाईलपित्रीद्वि

निर्मा स्त्री विधि तो, तदा, मुल करी;
तें चंद्रसें मासुनी
त्याचें पद्म मिटे; नि आसन नुरे,
तेणेंचि मांवापुनी ।
मध्याला विरारे; कुत्रां कठिनसे,
जाडी नितंबां, तसे
केसां वक्र करी; स्फुरे मति नय
जों स्वास्थ्य देहीं वसे ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

ब्रह्मदेव, (आपल्या कमलासनावर बसून,) स्त्रीची मूर्ति करु लागला प्रथम त्यान तिचें मुख तयार केलें तें इतकें ततोत्तम चंद्रासारखें झालें, वी, त्यामुळें, त्याच्या बैठकीचें ते कमल मिटलें अशा तऱ्हेन, काम करताना, स्थिरसुख आसन नष्ट झाल्यानें, गोंधळून, स्त्रीचा मध्य भाग करण्यास तो विखरला (म्हणून स्त्रीची वटि इतकी बारीक) स्तनाचे जागीं त्यानें काहीं कठिन पदार्थ कोंबला, जाडजूड गोळा नितंबाच्या जागीं बसवला, व हात धिर न राहिल्यानें कैस बक (फुरले) करून बसला ! कुणाहि कलावताला, नीट बसायला आसन सुद्धा नसलें, म्हणजे काम करण्यास, स्वस्थता कशी वाटावी ? आणि, स्वस्थताच नाही तर स्फूर्ति तरी कशी यावी ?

शिखरिणी

अनाकाशे चन्द्रः सरसिजदलद्वन्द्वसहितो
गृहीतः पद्मार्धे कुटिलकुटिलैः सोऽपि तिमिरैः ।
सुधां मुखस्युच्चैरनिशमथ समोहजननीं
किमुत्पातालीय वदत जगतः कर्तुरुदिता । ॥ ७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

आकाशाविण चंद्र ! दोन रचिल्लें
त्याच्यांत नीलोत्पलें !
अधें मागुनि, वक्र गाढ तिमिरें
चंद्रासि त्या भाविल्लें ।
वर्षीं नित्य सुधा—जगास अधध्या
संमोह जी देतसे !
एकामागुनि एक काय विधि हे
उत्पात निर्मातसे ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

ब्रह्मदेवानें स्त्री निर्माण केली असें म्हणण्यापेक्षा एकाहून एक, वरचड, असे, उत्पाती चमत्कारच निर्माण केले, असें म्हणणें जास्त योग्य ! आकाशापासून चंद्र उत्पन्न केला ! (मुख) त्या चंद्रावर दोन कमळें बसविल्लें (नेत्र) त्या चंद्राचा पाठी मागचा भाग (कैस) बक, दाढ अशा अधारानें बाळून ठेवला ! तो चंद्र अभूतवृष्टि वरतो (अथर सुधा) पण हें अभूतहि जगा वेगळेंच ! खरें अभूत तृप्ति, शास्त्र, देतें, तर, हें अभूत माणसाची शुद्ध बुद्ध नाहीशी करणारा समोह देतें !

शार्दूलविक्रीडित

केशः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने
अंतर्बक्षमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः
मुक्तानां सतवाधिसरुचिरं वक्षोजकुम्भद्वयं
इत्थ तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते क्षोभं करोत्येव नः

शार्दूलविक्रीडित

गेले ते श्रुतिपार लोचन तुझे
ते संयमी केशही
जन्मानेंच विशुद्धसे द्विज तुझ्या
होती मुखाचे गृही ॥
मुक्तांचा नित वास हे सखि ! तुझ्या
वक्षोजकुम्भांवरी
पेशी शांत तुझी असून तनु, कां
प्रक्षोभ आम्हां करी ? ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

हे सुंदर ! तुझे केश संयमी (बांधून ठेवलेले) आहेत ! तुझे नेत्र श्रुतिपार गेलेले आहेत (श्रुति=कान, श्रुतिपार=आकर्ण नेत्र. दुसरा अर्थ श्रुति=वेद, श्रुतिपार=वेदपारंगत) तुझ्या मुखरूपी गृहामध्ये निसर्गत शुद्ध (पांढरे) अशा द्विजांची (दाताची, ब्राह्मणाची) नेहमी गर्दी असते, तुझ्या स्तनकुंबावर नेहमी मुक्तांची (मोत्याची, दुसरा अर्थ मुक्तावरणेंत पोचलेल्याची) बसवि असल्यान ते शोभत आहेत—असें सर्व तुझ्या देहावर शांत वातावरण असता, आम्हांला मान तें मनात प्रशुब्ध कां बरे करतें ?

उपजाति

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेश विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्यसौंदर्यदिदक्षयेव ९

हन्द्रवज्रा

ठेवुनि वस्तू उपमानभूत
त्या योग्य ठायीं सगळ्या तनूत ।
निर्मो विधी यत्न करुनि हीतें
एकत्र सौंदर्य पहावयातें ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

(उपमान म्हणजे ज्याची उपमा द्यावयाची तें, उदा० मुख चंद्रासारखे, यत्नि, चंद्र ह उपमान) ब्रह्मदेवानें हिला (पार्वतीला, उत्पन्न करताना सर्व उपमानभूत द्रव्यें आणून, हिच्या देहात

योग्य जागी ती, मोठ्या प्रयत्नाने बसवून, (उदा० मुख बनाना प्रत्यक्ष चंद्रच तेथें बसविला, गाल करताना प्रत्यक्ष गुलाबच तेथें ठेवले बगैरे) ही निर्माण केची, ते जणू काय, विद्वानलं सर्वे सौंदर्य, एवच ठायी एवचिन झालेले, पाहण्याची, इच्छा झाल्या झाली, म्हणून अतावें

दिवातरिणी

किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुटविभ्रं किमु मुग्धं ?
किमञ्जे किं मीनौ, किमु मदनवाणौ किमु दृष्टौ ? ।
रसगो वा गुच्छौ वा, कनकफलशौ वा किमु कुक्षौ ?
तडिद्धा तारा वा कनकलतिका वा किमवला ? ॥१०॥

आर्षा

हा चंद्र, पद्म किंवा
दर्पण किंवा असेल हें यद्दन ? ।
कमलें, मीनटि अथवा
सूर्यार कां असति दोन हे नयन ? ॥
पक्षिद्वय, कां गुच्छयि,
कनककुम्भ कां असें स्तनद्वय हें ?
ही धीज, तारका वा,
कनकलता, खीच काय ही माहे ? ॥ १० ॥

गणार्थ—

(मुंदरीच्या अवयवांस पाहून त्या त्या अवयवाचे मूळ रूप-मानभूत द्रव्य (श्लोक ९ पहा) त्या जागी आहे की काय, कणा भ्रम पडतो)—हा काय चंद्र माहे ? कीं कमल माहे ? कीं आरण्या माहे की सुदरीचें मुख माहे ? ही वाय कुमुदें, की, माये, कीं मदनाचे वाण, की सुदरीचे नयन ? ही काय पासराची जोडी, की गुच्छ, की मुग्ध कलश, की सुदरीचे स्तन ? ही काय धीज, की तारका, की सोन्याची बेरी, की खी ?

उपजाति

मानस्यैर्युक्तास्यै विचार्यै कार्यै-
मार्थाः समर्यादमिदं यदन्तु ।
सेव्या निवम्याः किमु भूषणाणा-
मुव स्मरसेरविळासिनीनाम् ? ॥ ११ ॥
मुभा० २६

उपजाति

मानस्यै गोडुनि विचार्यैर्युक्तै
रतै रतै ह्ये यद्गणं अम्हानं ॥
कुक्षीत जायं गिरिकन्दरांच्या
कां यौवनं मत्त विलासिनींच्या ? ॥ ११ ॥

गणार्थ—

विचारकृतांनी सरळ सरळ, मग्न होवून, मागावें की, होंगरांच्या कुक्षीत जावें, की, यौवनमत्त विलासिनींच्या ? (संन्यास भ्यावा की, रागाक्षय भोगावें ?)

शार्दूलविशीरित

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो धाताम्बुपर्णाशना-
सेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं मुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।
शाल्यत्रं सधृतं पयोदयियुतं भुञ्जन्ति ये मानसा-
स्वपामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विच्यसरेत्सागरम् १२

शार्दूलविशीरित

विश्वामित्रपराशरादि जगले,
पणें, जळें, चायुनें
तेही स्त्रीमुखपद्म गोड वसुनी
मोहनि गेले क्षणें ।
साई जो मरूच तूप असले
सुप्तास, तो निग्रही-
खोशी राहू शके कधीं तर, तरे
अन्वीयरी विच्यही ॥ १२ ॥

गणार्थ—

बाबु, बापी, पां अशा रूप, तापकी आहारावर राहिलेले, विकामिन, पराशर, दयादि महान् तपस्वी मुद्दा, जेवें मुंदर मुखकल पाहूनंभणीच मोहित झाले, मग मागण मागव जे वही, दूध, दू, जवें मुदास अथ खाजान, ठे, जेवें, कदा इतिप्रतिग्रह कण्ठार ? जर कदाचित ते रूप सडले, तर विष्य पर्वेनहि समुद्रावर तरणू शकिल !

चमत्कृतिका

नूनं हि ते कविपरा विपरीतयोवा
ये नित्यमाद्वरवला इति कामिनीस्ताः ।
वार्मिर्जिलोदतरतारकटट्टिपार्तः
शक्नदयोऽपि विजितास्त्वनलाः कथं ताः ? ॥ १३ ॥

वसंततिलका

वेडेचि येति कचि ते मजला दिसून
जे स्त्रीसि नित्य वदती 'अवला' म्हणून ॥
ताच्यापरी नजर ती पडतां जियेची
इंद्रादि होति जित, ती अवला कशाची ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

जे थोर कवि कामिनीला, 'अवला' असें नित्य म्हणतात ते,
मला तरी वेडेच वाटतात अहो ! जिची, ताच्याप्रमाणे वंचल,
अशी मुसती दृष्टि पडताच, इंद्रासारखे देवाचे राजे सुद्धा
जिकळे जातात, ती स्त्री 'अवला' कशी म्हणावी ?

—०—

तोटक

उडुराजमुखी, भृगराजकटि-
गैराजविराजितमंदगतिः ।

यदि सा वनिता हृदये निहिता

क तपः ? क जपः ? क समाधिरतिः ? ॥ १४ ॥

तोटक

रमणी शशिसुंदर सिंहकटि
गजराजसमान सुमंदगति ।
हृदयी घुसतां तप हो कुठलें ?

जप तेवि समाधि कुठूनि मिळे ? ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

चंद्रासमान मुख असलेली, सिंहासारखी कटि असलेली,
गजराजासारखी डोळदार मंदगति असलेली, अशी सुंदरी, जर
हृदयांत स्थान मिळवून बसलेली असेल, तर कुठलें तप, कुठला
जप आणि कसली समाधि ?

—०—

शालिनी

भूचातुर्याकुञ्जिताक्षाः कटाक्षाः
स्निग्धा वाचो लज्जिताश्चैव हासाः ।
लीलामन्दं प्रतिधत्तं च स्थितं च
स्त्रीणामेतद्गुणं चायुधं च ॥ १५ ॥

शालिनी

भूलीलेन पाहणें लोचनानां
लज्जाहासें योळणें गोड वाणी ।
हालित्यानें चालणें थांयणेंही
स्त्रीचीं सारीं भूषणें, आयुधें हीं ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

कौशल्यानें भूलीला करून, नेत्र संकुचित करून कटाक्षाने
पाहणें, गोड बोलणें, लाजत लाजत हंसणें, स्त्रीलेन मंद चालणें
व थांयणें, हीं सारीं जशी स्त्रीचीं भूषणें आहेत तशींच
आयुधेहि आहेत.

—०—

भार्या

दग्धो विधिर्विधत्ते न सर्वगुणसुंदरं जनं कमपि ।
इत्यपवादभयादिव मुग्धाक्षी निर्मिता विधिना ॥ १६ ॥

भार्या

“सर्वांगी सुंदरता,
जळला विधि तो कुणास देईना” ।
टाळाय निंदा ही,
घडवी जणुं तोच ही कमलनयना ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

“तो जळला ब्रह्मदेव, सर्वांगी सुंदरता कोणाहि माणसाना
देत नाही,” अशी ही निंदा टाळण्यासाठीं जणू त्यानें ही
सुंदरी (सर्वांग सुंदर) निर्मिली असावी.

—०—

भार्या

मीनवती नयनाभ्यां
चरणाभ्यां च प्रफुल्लकमलवती ।
शैवालिकी च केदौः
सुरसेयं सुंदरी सरसी ॥ १७ ॥

भार्या

मीनचि हे जणुं लोचन;
पदयुग उत्फुल्ल पंकजांपरि तें ।
शैवालासम केदोहि,
सुरस सरोवरचि सुंदरी दिसते ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

हिचे नेत्र हे जणू मासे, पदयुगल हीं जणू फुललेलीं कमले,
केस हे जणू शैवाल...मिळून विचार करतां, ही सुंदरी, जणू
सुरस सरोवरच आहे असा भास होतो.

—०—

बायां

अमृत वदधरमिन्धे

वचनेऽमृतं विलोभनेऽप्यमृतम् ।

अमृतमृतौ कुचकुम्भौ

सत्य सा सृष्टिरपरैव ॥ १८ ॥

बायां

अघरोष्ट्रात् सुधा ती,

वचनान्तं सुधा, सुधामयी दृष्टि ।

कुचकलशांतं सुधा, स्त्री

स्वरेण न्यासी सुधामयी सृष्टि ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

या सुदरीच्या अन्तरांत अमृत, बाणीत, दृष्टीत, अमृत, कुच-
कलशांत हि अमृतच अमृतपूर्ण बाणी ही सरोवर निराळीच
दृष्टि आहेचें वाटतें

शाबूळविश्रीदित

ग्रींरुनुदमेव कोकिलरुतं तस्याः श्रुते भाषिते

वेद्रे लोकरुचिस्तदाननरुचेः प्रागेन सदृशनात् ।

शुभ्रमौलनमेन तन्नयनयोरप्रे मृगीणा वर

नीं यद्यपि तावदेव ललिता यावन्न सा लक्ष्यते ॥

शाबूळविश्रीदित

बाणी पेडूनिया हिची, कटु गमे

तें कोकिलाकूनन !

चद्रा पाहणें, हिचें न दिसलें

लोकास, जों, आनन ।

नेत्राच्या पुढतीं हिच्या हरिणिनें

नेत्रा मिटाने वरें

सोन्याची लतिका गमे झुललिता,

जों ना दिला पाहिलें ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

ज्याच्या कानी या सुदरीची बाणी ऐकता थडली, त्याला
ग, कोकिलरुजितमुद्रा कणकटु वाटतें हिचें सुख पाहिले
माही, तोंवरच, लोकला चद्राकडे पाहवतें हिच्या लोभ्याच्या
दृष्ट, हरिणींनीं आपले लोळे मिटून घ्यावे हेंच वरें शुभ्रलतिका
तोंवरून ललित वागव, तोंवर माणसानें या सुदरीची
लुलतिका पाहिली नाही

अनुष्टुप्

सा दृष्टा येन वा दृष्टा मुषिताः मममेव ते ।

हृदय इवमेतेषामन्येषा चक्षुषोः फलम् ॥ २० ॥

अनुष्टुप्

पाहे स्त्री जो, न या, दोगां सारखें हानिफारक ।

जार् हृदय पक्षाचें दुःखाचें दृष्टिचें मुरत ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

सुदर स्त्रीला जो पाहतो, किंवा तो पाहत नाही त्या
दोघांची हि सारखीच हानि होते जो पाहतो तो अपल हृदय
गमावून वसतो, जो पहात नाही तो आपल्या नेत्रांचें मायक
गमावून वसतो

शाबूळविश्रीदित

तन्वी सा यदि गायति धृतिरुदुर्गाण्यनिर्णयते

यद्याविष्कुरुते सिक्तानि मलिनैरालक्ष्यते चन्द्रिका ।

आसे म्ळानमिबोत्तल नयनपि त्याचेसुते नेत्रयो-

स्तस्याः धीररलक्ष्यते यदि तद्विही विरम्य मा ॥

शाबूळविश्रीदित

गाते ही रमणी, तदा कटु गमे

वर्णसि वीणापरनि

दारी ही सित, त्यापुढें मलिनची

वाटे निशा चादणी ।

ताजें पन्न गमे मळलचि हिच्या

नेत्रांपुढें डेवता

भासे बीज पिनी कुणाहि, नचिरा

काती हिची पाहता ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

ही सुदरी गाते तेव्हां, त्या गायतापुढें, वीणावादन करून
लागतें, हिच्या म्ळिताच्या प्रकाशापुढें चद्रणी रान मुद्रां मलिन
वागते, हिच्या प्रकट नेत्रांतून, ताजें दृग्गवीन कमल धरलें
तर त्या कमलाचा ताजेपणा मुद्रां मळल वातो हिची तेजस्वी
शरीरकाति पाहिला, बी, वीची चमक मुद्रा निक्की वागते

शांडिल्यविरचित

घन्या सा गृहदेहली स्पृशति या

तत्पादपद्मप्रभा

जाता सा सरसी सदा विशति सा

यस्यां विहारेच्छया ।

वन्द्यः कोऽपि स एव यः खलु तया

नेत्रेण संभाव्यते

धिग्धिवेघसमेपु मां यदनय-

त्रैकं कथंचित्कथम् ॥ २२ ॥

शांडिल्यविरचित

तोची उंबरठा सुधन्य ! पदेही ज्यातें तिचे स्पर्शितो
होई सुंदर तें सरोवर सदा आना जियें जाई ती ।
तोची वंद्य ! पडे जयावर तिची दृष्टी रूपेची अहा !
केलें यांतुन एकही न मज त्या प्रदयास धिक्कार
हा ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

तो उंबरठा धन्य ! ज्याला त्या सुंदरीच्या पदप्रसक्त्या,
येतां जातां, स्पर्श, पडतो ! जेथे ती निच आनाला जाते, (तें
इकडे कां असेना,) तें, सुंदर सरोवरच होऊन जातें ! तो
मनुष्य वय, ज्याला त्या सुंदरीच्या दृष्टीची कृपा लाभते ! पण
हाय ! हाय ! या निन्हीपेची, ज्या प्रसन्नदेवानें मला एकहि वेतें
नाही, त्याचा धिक्कार असो

शृण्वी

त्वदीयमुखपट्टजे यदि विधोरलं वातेया

तमाश्रयसुधा यदा भवति किं सुधा नो मुधा ।

त्वदङ्गपरिरम्भणं भण्यं ह्यं सुधागाढनै-

स्त्वदीयदृगनुग्रहस्तदपि चिन्तितेन्द्रं पदम् ॥ २३ ॥

शृण्वी

तुद्रया पदनकांतिका पुनरति चंद्र तो वायसा ?

तुसैं अश्रयान निजिन असे सुधेच्या रसा ।

सुधेंत मुद्रणेंदि फोल गमलें त्वदाङ्गनें

मुद्रपद धिक्क गमेल तुद्रिया दृषारष्टिनं ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

हे सुंदर ! तुझ्या मुखवटाची प्रभा पाहिल्यानंतर, चंद्राची
मोठ तरी कोण काढील ? तुझ्या अश्रयालें अमृत प्राशन
केल्यावर, खरें अमृत सुद्धा व्यर्थ नाही कां होणार ? तुजें आलि-
गन मिळाल्यानंतर, प्रलम्भ सुधाभागरात डुबणें सुद्धा काय गोड
लागणार ? तुद्रया मुसला दृक्पाताची कृपा लाभल्यानंतर,
इंद्रपदाला हि तुच्छ म्हटल्याशिवाय मागून कमा राहील ?

वैदास्य

सितेन भावेन च लज्जया भिया

पराङ्मुखैर्यकटाक्षवीक्षणैः ।

यचोभित्तिर्गोकलहेन लीलया

समस्तभावैः खलु वन्दनं स्त्रियः ॥ २४ ॥

उपपाति

सितें, भयें, लाजुनि भाव हाजुनी

यळून अर्धेच फटाक्ष सोडुनी ।

ईर्ष्याविचें भांडुनि आणि खेळुनी

स्त्री घालिते (मूढ) मर्यास वंदनी ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

नाजूक हसून, भावप्रदर्शन करून, लाजून, भयात्म्यसारलें
करून, वळून अर्धेच फटाक्ष दाखून, रागावून भांडून, खेडकरण्या
दाखवून, अशा सर्व प्रकारांनी, स्त्री ही पुढ्याला (वेड लावून)
बघनात घालीत असते

अनुष्टुप्

नामृत न विषं निश्चिदेका त्यक्त्वा नितंविनीम् ।

सैनामृतलता रक्ता विरक्ता विषमहरी ॥ २५ ॥

अनुष्टुप्

सुधा या विष या लोरीं एक्या स्त्रीविण नान्य तें ।

प्रेमीं यरीं सुधा जी, ती जातां तें, विष वर्णिते ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

एक स्त्री मोडकी तर (निच्या एवढें) विलक्षण अमृत दि-
कोटें नाही व (निच्या एवढें) मयंकर विषहि दुसरें नाही ।
ही प्रेम करणे, तेव्हा अमृताचा वर्णन करणे, प्रेमभाग झाला
ही निगाचा ।

अनुष्टुप्

तकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमो नरः ।

स्माद् घृतं च वह्निं च नैकत्र स्थापयेद्बुधः ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

तकुम्भापरी नारी, जळता अग्नि हा नर ।

ता, अग्नीस बुध हा, ठेजो राखोनि जतर ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

स्त्री ही तुपाचा डभ व पुष्प हा धगधगता विलव म्हणून,
ह्याच्या माणवाना दोना एकत्र ठेवू नये

शाद्वलविक्रीडित

वक्रं चंद्रनिडम्बि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने

वर्णः स्वर्णमपाकरिष्णुरलिनो जेता कचाना चयः ।

वक्षोजाविभकुम्भविभ्रमहरो सुर्वो नितम्बस्थली

वाचा हारि च मार्दवं युवतिपु स्वाभाविक मण्डनम् ॥

शाद्वलविक्रीडित

बंदाला मुख हांसते, नपनटी पन्ना करी लज्जित
लोण्याला हृदयील रंग, कच ते भुग्यांसही जिकित ।

हैलानें स्तन हस्तिमस्तकपरी, मोठी नितम्बस्थली
वाणी मोहक मंजु, हीं युवतिला लेणीं निसर्गें

दिलीं ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

चंद्राला हसणारें मुख, कमलाना लात्रविगारे डोळे, लोण्याला
मागें टाकणारा वर्ण, भुग्याला चिकणारा काळाभोर केशकलाप,
हैलीच्या वक्षस्थलाचा वीन दागवणारे स्तन, भरदार नितम्ब,
मोहक मंजु वाणी हीं सर्व स्त्राचीं निसर्गदत्त लेणींच आहेत

वैतालीय

मधु तिष्ठति याचि योपिता हृदि ह्यालाहलमेव वेदलम् ।

अत एव निपीयतेऽधरो हृदय मुष्टिभिरेव पीड्यते २८

वसततिलका

राहे सुधा मधुर, त्या रमणीमुखात

होई ह्यालाहलचि वेदल अतरात ।

ओष्ठाल यास्तव सदा जन हे पितात

एस्तें धरुन हृदया परि मर्दितात ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

तरुणीच्या मुखात अमृत अमृत, पण हृदयात वेदल
ह्याहल, यासाठीच (स्त्री काय धोष जाणे ।) अधराचें प्राशन
केल जातें, हृदयाचें मात्र मुष्टीनीं मर्दन केल जातें

आर्या

अग्नेः सुकुमारवैरेः सा कुसुमानां श्रियं पशु हरति ।

विमल्यति कुसुमनाणो वाणालीभिर्मम प्राणान् ॥ २९ ॥

आर्या

मृदुतर अगर्नी ती

शोभा कुसुमांघील सजल हरी ।

परि कुसुमनाण मम या

प्राणां वाणांमुल्लेख विमल करी ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

एकीकडे पहावें तर ती मृदुती, स्वतःच्या अधिक मृदुल
अगर्नी कुसुमांचा मृदुतापनें हरण करते—आणि दुकडे पहाव
तों त्या कुसुमांचा वाण करून मदन भासे प्राण हेराण करीन आहे

वसततिलका

खेदाम्बुसान्द्रवणशालिखपोलपाली

दोलायितश्रवणकुण्डलमण्डनीया ।

आनन्दमधुरयति स्मरणेन वंचिदू—

रम्या दशा मनसि मे मदिरक्षणाया. ३०

वसततिलका

साचून धर्मरूपमौक्तिक रम्य शालीं

शोभा डुल्लत मणिमुडल गोड गाळी ।

तें कामिनीमधुररूप मनीं स्मरन

दुर्वर्ष्य मोद क्षणि अतुरतो नजीन ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

जमून जमून धमकण गालावर मौक्तिकानखे विकटले
आहेत त्यांतच, कायतले रत्नमुडल डुल्लत शोभत भर पडली
आहे, असें तें ह्रीणासाठीं सुंदर रूप मनात आजल म्हणून,
अवर्णीय अशा आनंद माह्या मनात अडगती

भार्या

सेयें सीधुमयी वा सुधामयी वा हलाहलमयी वा ।
दृग्भ्यां निपीतमात्रा मदयति, मोदयति, मूर्च्छयति च

भार्या

‘स्त्री, मय, वा सुधा, वा
हलाहल हि, वा तिन्ही धरी खास ।
पिडनिहि केवळ नयनी,
देई उन्माद हर्ष, मूर्च्छेंस ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

कामिनी ही मद्यां भरलेली, फी, अमृतानें भरलेली, फी,
विषानें भरलेली आहे ! (मला वाटतें तिच्यांत ही तिन्ही आहेत)
कारण, (प्रत्यक्ष मुखाने नव्हे,) तर नुसतें नेत्रांनीं, तिचें
प्राशन करतां क्षणींच, ती, (दारूप्रमाणें) धुटी आणते, (अमृता-
प्रमाणें) आनंद देते, व त्याच घेळीं (विषाप्रमाणें) वेगुद्ध पाडते ।

वसंतविरका

कल्याणि पाणिपतितानि विना विचार-
भेतानि मोक्षमुचितानि न मौक्तिकानि ।
गुंजेति सज्जनयते यदिह भ्रमं ते
हस्तारविन्दनयनोत्पलपोः प्रभैव ॥ ३२ ॥

भार्या

हे सुंदरी ! तुझ्या जीं पडलीं आहेत मौक्तिकें हातीं
अविचाराचें फदिही न फेरुणें युक्त तूं भुईवर तीं ।
भासति गुंजा तुज या, कारण, नेत्रोत्पलतली काळी
छाया वरुनी, खालुनि करकमलांची मिळे तयां
लाली ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

(सूरत कवींनीं, अतिशयोक्तीचा एक नवीनच प्रकार
बसिलेला, या श्लोकांतच्याप्रमाणेंच ‘पातु व’ या प्रकरणातील
श्लोक व अन्यत्र चमत्क्रियाभ्यप्रवरणातील श्लोकांत रिमल
येतो, तो असा, फी, छायेचें नेत्र नीलकमलासारखे, किंवा,
काजळांमैं किंवा, मूळचेंच काळे, एवढें म्हणून ते शोबत नाहींत
तर निव्या किंवा काळ्या कविच्या दिव्यांतून जशी निळी किंवा
काळी छाया इतर वस्तूवर पेटवली जाते तशी या श्लोकानें
होळ्यांतून काळी व हातांतून लाल छाया फेकली जाते असें कवि
म्हणतो (पातु व श्लोक ५) यानें संकराच्या निव्या कथापासून
निळी शिरीष काळी शिरेंसे पार्वतीच्या अंगावर पटल्याचें कवि

म्हणतो, (तसेंच चमत्क्रियाकाव्यातील श्लोकांत होळ्यातील निळी
काळी व ओठांतलीं लाल किरणें मोत्यावर पडून मोतीं गुंजा-
सारखीं दिसल्याची कल्पना आलेली आहे.) हे सुंदरी ! तुझ्या
हातांत हीं जीं मोत्यें आहेत, तीं तूं अविचाराने पेंचून देणें
योग्य होणार नाहीं तुला, हीं मोत्यें नसून गुंजा आहेत, असा
जो भ्रम उत्पन्न होत आहे, त्याचे कारण त्यांच्यावर, वरून,
तुझ्या नयनरूपी नीलकमलांनीं निळीं काळीं किरणें व खालच्या
वाजून तुझ्या वरकमलाचीं तांबडीं लाल किरणें पडलीं आहेत ।

पृथ्वी

स्थिरत्वमचिरसुतौ, तमसि कोऽपि बन्धग्रहो
विधौ किमपि सौरभं, मधुनि काऽपि वर्णात्मता ॥
शिरीषनवदामनि स्फुरति कोऽपि शैलोदयो
वयोऽभिनववेधसस्तदिह मन्महे कौशलम् ॥ ३३ ॥

भार्या

केले विजेस सुस्थिर,
अधारहि वंधनांत ठेवियला ।
चंद्रास गोड सौरभ,
मधासही रंग लाललाल दिला । ॥
ताज्या शिरीष माले-
मधुनी गिरि दोन उंच घर आले ।
नययौवनविधिचे हो
घाटे कौशल्य रम्य हें सगळें ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

नययौवन हें जणू दुग्रा वनप्रदेव आहे व त्याचें कौशल्यहि
काही आगळेंच आहे (जें वनप्रदेवाला साधले नाहीं तें त्यानें
करून दाखविले आहे)—(वनप्रदेवाची) अत्यंत चंचल जीं
विपुल, ती, यानें स्थिर वरून (सुंदर युवतीच्या) अर्धत
पछविली आहे (वनप्रदेवाचा दुर्धर्ष असा) अधार, यानें वननांत
धाडून (तदनीच्या वक्षस्त्रापांत आणून) ठेवला चंद्र सुगंधित
(कर्म तो युवतीच्या मुखाचे टापीं स्थापित) केला, मध
(निगर्गत शुभ्र, पण तो) यानें लालगुदक रंगवून (कामि-
नीच्या अथरीत आणून) ठेवला (वनप्रदेवाच) शिरीष वृक्ष
अचन कोमट, पण त्याच्या हातांतून यानें (अतंत बडिन
असे) दोन गिरि (श्रीमतीच्या रूपानें) उदयाग आणले ।

आचार्य

साहजिकरूपनखा भनति भनत्या विभूषणं भारः ।
सर्गांगसैरभिष्या दमनकनदयाः किमालि कुसुमेन ? ॥

आचार्य

जातीनें सुंदर तूं ;
अलंकार तुजसि भारसम असती ।
सर्वांगगंधित अशा
दयण्याला काय ने कुसुममहती ? ॥ ३४ ॥

गद्यांश—

हे रमणी ! तूं जाल्याच सुंदर आहेय, तुला अलंकाराची काय शोभा ? ते तुला भारच । ज्याच्या सवें अंगातच सुगंध भरलेला आहे अशा दयण्याला (काही भागांतच सुगंध असलेल्या) फुलांनें काय अधिक प्रतिष्ठा द्यावी ?

शिरारिणी

छलादे कस्तूरीतिलकमयलाः कजलरश्मि
दृशोः, कर्णद्वन्द्वे विमलमणिताटङ्कयुगलम् ।
गले भुक्तामाला शुचिसनमन्त्रे च सततं
वशीकृतुं विश्वं दधति रजल बाह्योपकरणम् ॥ ३५ ॥

शिरारिणी

कपाळीं कस्तूरीतिलक, नयनीं काजळ करी
सदा स्त्री ही कानीं मणियुत असें कुंडल धरी ।
गळां भुक्तामाला शुचिसनमही नित्य तनुस
धरी सामग्री ही वरनि, करणया विश्वचि वश ॥ ३५ ॥
गद्यांश—

कपाळी कस्तूरीचा टिळा, लोळयात काजळ, रानी रज-
कुंडलें, गळयात मोलाची माळ, नित्य खच्छ वस्त्र .. इत्यादि
ही, तरणी जी धारण करतात ती केवळ विश्व चिकित्स्यानीं
वरपरचीं वाह्य साधनें आहेत. (स्थूल अणुभूत साधन या
प्रकरणातील बहुधा प्रत्येक श्रेणी आहेत. पण खरी प्रहारक
व पुण्यास प्राणांतक शस्त्रें आयुधें श्लोक ३, १५ व २४ या
श्रेणीत वगिरी आहेत, अशा एवढेच त्रिविध प्रकार कामिनी
करीत असते.)

शादूलविक्रीडित

रिग्वेदोपलसुंदरः कचभरो
वक्त्रं सगोत्रं वियो-
र्वक्षेत्री मणिकुम्भदम्बरमुपौ
मध्योऽस्ति वा नास्ति वा ।
ओषीमंडलमूरुदुर्वहमहो
शोणाञ्जतुल्ये पदे
मन्ये मलुगिरो मरालमहिला—
ध्येयो गतेर्विश्रमः ॥ ३६ ॥

शादूलविक्रीडित

केसां रंग सुरेन्द्रनीलः सुप्त ही
घाटे जणू की शशी
रक्षांच्या कळशांपरी स्तन, फटी
आहे, नि, नाही अशी ।
मांड्यांना उचले नितंघ न, पदें
पद्मापरी लाल तीं
वाणी मंजुल, डोलही गतिमयें
जो ध्येय हंतीप्रति ॥ ३६ ॥

गद्यांश—

या सुंदरीचे केश इन्द्रनील मध्याप्रमाणें सुंदर नील छट
अगळेले, सुप्त, जणू चंद्राचे भाऊवंदः स्तन, रत्नकलशांची
कंति चोरणारे, फटी, आहे की नाही हें न समजण्याइतकी
बारीक, मोड्यांना उचलवत वाहोत असे भरदार नितंब, रक्त
कमलाती तुल्य अशी पाठले, मंजुल अशी वाणी आणि गति
अशी डोलदार की, हंतीनीं तिचा ध्यास ध्यावा

शादूलविक्रीडित

वक्त्रं पूर्णशरी, सुधाऽधरलता, दंता मणिश्रेणयः
कान्तिः श्रीर्गमनं राजः, परिमलस्ते पारिजातद्रुमः ।
याणी कामदुधा, कटाक्षलहरी तत्कालकूटं विपं
मन्ये सुंदरि ! हा ! श्रमाय मथितो मूढः सुरैः सागरः ॥

आप

मुख पूर्णचंद्र, अधरी
अमृत नि रत्नांपरी तुझे दांत ।
तेज धी, गति गजसम,
पारिजातसम सुगंध अगांत ॥
वाणीच कामधेनु,
कटाक्ष हालाहल, गमे म्हणुनी ।
सुंदरि ! देव खुळे ते
उगाच दमले समुद्र मंथोनी ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—

हे सुंदरी ! तुझे मुख हें पूर्णचंद्र, अधरांत अमृत, तुझे दांत (कौस्तुभ) रत्नासमान, तुझी कांति ही लक्ष्मी, तुझी गति (ऐरावत) गजासारखी, तुझ्या अंगाचा गंध पारिजातासारखा, तुझी वाणी ही कामधेनु, तुझा कटाक्ष हालाहलासारखा, (अशा तऱ्हेनें समुद्रमयनांतून निघालेल्या चौदा रत्नांपैकी, आठ, तुझ्या एकटीत एकदलेलीं असतां), मूर्ख देशींनीं समुद्र मयनाचे धम उगाच ध्वर्ष केले असेंच वाटते

(बरीच श्लोकींत कल्पना क्रमाने सांगून चौदाहि रत्नांना लावून, त्यांतून प्रत्येक बाबतींत श्रीचंद्र हे आपान्तरक्यांना पुढीत स्थानचित् खाजांत दाखविले आहे)

पहिले तीन श्लोक उपजाति व पुढील चार इंद्रवज्रा पतिव्रता स्त्री असतां गृहान्तीं लक्ष्मी शुभा पंचल कां रुचे ती ? । पयिष जे तेज दिसे खिंयंत दिसेल का तें बंधि कौस्तुभांत ? ॥ हुंगील जो स्त्री-मुख-गंध-यात रुचेल का त्या मग पारिजात ? । स्त्रीपावनानीं मदिरा पिऊन मुख सुरांशीं मनुजा रुचे न ॥ प्रेमें हरी स्त्री पतिव्रता सार धन्यंती औपधि दे विचार । स्त्रीच्या मुलींचा अखलंका चंद्र यघोनि लाजे सखलंका चंद्र ॥ स्त्री इप्सिताधिष्य सदैव देते दे कामपुष्प वेंचल इच्छिलें तें । स्त्रीनीं यघोनीं गति ती पिलोव परापतीं काय उरेल डोल ? ॥

स्त्री एकनिष्ठा हृदयीं धरी तो रमेकडे ओढ कशास घेतो ? । स्त्रीप्रेमपंखा गति शीघ्र जैशी उच्चैः श्रव्यालाहि असाध्य तेशी ॥ स्त्री प्रेमभंगे विष ओकिते तें हालाहलाहून हि घोर वाटे । स्त्रीधूधनुष्यें जित विश्व होतें शास्त्रांस अद्यापि न साधले तें ॥ स्त्री कमुकण्ठी परि सुखनाही शंखास शंखध्वनि मान येई । जो धन्य चाखी अधपमृतातें गोडी न साक्षादमृतांत स्याते ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—

(लक्ष्मी कौस्तुभपारिजातकमुरा धन्यवन्तरिधन्वमा गाव कामपुष्पा सुरेश्वरगणे रम्भादिदेवाहना ॥ अथ सममुखो विष हरिषु शत्रोऽभूत चामुषे । रत्नानीदं चतुर्दश .

हा श्लोक प्रसिद्ध आहे)

पतिव्रता स्त्री परात अवती, चंचल लक्ष्मी बक्षी रुचेल श्रीतलें पयिष तेज, कौस्तुभांत बसें दिसेल ? स्त्रीमुखगंधाणुं पारिजातास बोग विचारतो ? स्त्रीपावनमदिरा प्याल्यावर, सुरां सुरा बोणास आवडेल ? स्त्री वेंचल प्रेमातें रोग बरे बरां धन्यवन्तरि विचार औपधें देत बसणार । नमम्यचंद्र, अहल स्त्रीमुखचंद्रास पाहून, खजिल होतो, इच्छा करायी, तेवढे कामधेनु देणार, स्त्री मात्र इप्सिताहून नेहमी अधिष्य दें कामिनीची गति पाहून, ऐरावताचा डोल बसा उरेल ? एकनि स्त्री हृदयीं धरणारा, रमेकडे कशाला घेतो ? प्रीतिपंखा आसव शालेल्या स्त्रीची गति, उच्चैः श्रव्याग- (सामुद्रा अश्वा बक्षी साध्य होई ?) प्रेमभग होता, स्त्री जें विष ओकूं त्याच्यापुढें हालाहल मिग हाटवी पती ? स्त्री आपण शूयधनुष्या सारें विष विकिते, —तें, त्रिपुर्वे धनुष्य जें दा लाला बळून पायलें नाही स्त्री कमुकण्ठी (शलाग्रामांनें घु कटाची) असली तरी मुख वाटे, —पण पांचजन्य शास्त्र त शास्त्रां शरध्वनीशिवाय काय वेणार ? स्त्रीनें अधरामून विग राला, मर्या अधनाचीहि गोरी वाटत नाही म्हणून—

पौदाच रत्ने निपतीं समुद्री
अनंतरना अमुनी परी मी ।
कडे बघीला न, मर्या सुरांनीं
कां मयिला अल्प पुढा धमोनी ? ॥ ३९ ॥

प्रकरण २८ वें

जगन्मोहिनीची अंगप्रत्यङ्ग-म्हणजेच मोहनालें.

(१) वेणी-केशकलाप.

उपजाति

एणीदृशः पाणिपुटे निरुद्धा

वेणी विरेजे शयनोत्थितायाः ।

सरोजकोशादिव निष्पतन्ती

श्रेणी घनीभूय मधुघ्रतानाम् ॥ १ ॥

उपजाति

निद्रेतुनी स्त्री उडतां धरी जी

वेणी, दिसे खुंदरदा फटाज्जी ।

उठे घरी जी कमलातुनी ती

थिजोनि गोली जणुं भुंगपंक्ति ॥ १ ॥

पार्थ-

ही मृगयना निद्रेतून बटल्यावंतर आपली वेणी जेव्हा
नापल्या हातात धरते, तेव्हा एकाद्या कमलातून बाहेर उडून
जाता जाता, मृगांची पंक्तिच, थिजून गेल्याचा भास होतो

शार्दूलविश्रीढित

शालुभ्यामुपविश्य पार्थिनिहितश्रोणीभरश्रोत्रम-

णैर्षली नमदुन्नमस्तुचतटी, दीव्यन्नराङ्गवलिः ।

पाणिभ्यामपधूय कङ्कणक्षणाकारयतारोचरं

गला नहति किं निजालफभरं किं वा भदीयं मनः ॥ २ ॥

शार्दूलविश्रीढित

येसे टेकुनि जालु, ठेवित हळू

श्रोणीस टाचांघरी

तेजस्वी नखपङ्क्ति, बाहु, कुचही

होऊन खालीं घरी ।

हातांनीं झटकून कंठगण-

त्कारासवें कामिनी

बांधी स्त्रीय कचांस कीं मम मना,

शंका भरी ये मनीं ॥ २ ॥

गुणा० २७

गद्यार्थ-

(वेणी सोडून पुन्हा बांधतांना) ही कामिनी, जेव्हा गुडघे
टेकून बसते व टाचांघर श्रोणीला आवाहन, बाहु व कुचांना
वरगालीं घरीत, (रगविलेलीं) नखें झटकवीत, कंठकणांच्या
रगवारासह, आपल्या हातांनीं झटकून, जें काय बांधते तें
ती आपलें केष बांधते, कीं माझें हृदय आपल्या हातांनीं
झटकून घेऊन बांधते, हें काहीं मीं सणू घडत नाही ।

वैवालीय

कमलाक्षि विलम्बयतां क्षणं कमनीये कचमारयन्वने ।

हृदलम्पनिदं हजोयुगं शनैरय सपुद्रास्यहम् ॥ ३ ॥

वैवालीय

क्षण थांब; करी विलंबना

सखि ! तूं सुंदर केसावयना ॥

हृद मेघहि गुंतले तिथें

हळू त्यां सोडवुनीच घेई दे ॥ ३ ॥

गद्यार्थ-

हे कमलनयने ! हा जो तुला सुंदर केसाकलाप तूं बांधीत
आहेस तो थांबण्याची घाई करू नको. सावकाश बांध करण
माझें नेत्रद्वय त्यांत पडू अडून पडलें आहे, त्यांना मीं लावून
हळूच सोडवून घेनो (नाही तर तूं घाई केलेस म्हणजे ते
त्यांत कायमचेच गुरफटून पडायचे !)

वैवालीक

दधिते रदनत्विषां मिपा-

दधि तेऽमी निडसन्नि केसराः ।

अथि चालकवेपधारिणो

मकरन्दरसुहृदालयोऽलयः ॥ ४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

कान्ते ! त्वन्मुखपंकजांत वनण्या
नाजूकसे केसर
त्यांचा घेउन वेष दंतकिरणें
आलीं इथें सुंदर ।
शांकोनी निज मूळ रूप, धरुनी
त्वत्केशरूपाप्रति
चाखाया मुखपंकजस्थ अमृता
भुंगे जणू धांवती ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

हे प्रिये (तू) सित करताना अधोन्मीलित अशा तुझ्या
मुखावून बाहेर येणारी तुझ्या सुन्न तेजस्वी दातांचीं किरणें
हीं) तुझ्या मुखकमलातील केसर वनण्याकरिता दंतकिरणांचा
वेष घेऊन आलीं आहेत, आणि (तुझ्या गालाजवळून खोऱ्यावर
जाणारा वेणीचा शेपटा म्हणजे) तुझ्या मुखकमलातील मध
वाखण्यासाठीं आलेले भुंगेच, जणू, तुझ्या केसाचा वेष घेऊन
आलेले आहेत (असे वाटतें)

मन्दाकान्ता

मुग्धझारं चिकुरनिकरं विध्रती पाणिगर्भे
गात्राक्षिप्रस्तिमितवसनस्पष्टसर्वाङ्गशोभा ।
हानोत्तीर्णा कमलनयना तिर्यगावर्तितास्या
नो या कस्यासमशरसमाक्रान्तमन्तः करोति ? ॥ ५ ॥

आर्या

सुदृश्या निजकेशांचा
कलाप सुंदर धरून हातांत ।
ओलेतीची शोभा
सर्वांगीं स्पष्ट उडुनिया दिसत ॥
नाहुनि कमलाक्षी ही
तिरकें घळुनि मुखा, जर्धीं वधते ।
तत्क्षण हृदय कुणाचें
मदनशरें हत न सुंदरी करते ? ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

मोठला सुटलेला आपला सुंदर केशकलाप हातांत धरून,
ओले वस्त्र अगाला विफटल्यामुळे प्रत्येक अवयवाचें सौंदर्य
स्पष्ट उठून दिसत आहे, अशा अवस्थेंत मुक्तेंच राना वरून
बाहेर आलेली ही कमलनयना लेव्हा तिरकें वळून वधते, तेव्हा
कोणाचें हृदय ती मदनाच्या वाणांनीं विद्ध वरून टाडीत नाही ?

अनुष्टुभ

वेणी श्यामा भुजङ्गीयं नितम्बान्मस्तकं गता ।
वक्त्रचन्द्रमुषां लेढुं सान्द्रसिन्दूरजिह्वा ॥ ६ ॥
उपजाति
वेणीच काळी जणुं नागिणी ही
शीर्षां नितम्बाहुनि धांव घेई ।
(शेंदूर मांगांतिल जीभ जीस)
मुषा मुखेन्दूंतिल चाटण्यास ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

(मांगांत शेंदूर घातलेला व पाठीमागे नितंबापर्यंत पोचणारी
वेणी पाहून असे वाटतें, की,) ही एक काळी नागीणच नितंबा-
पासून (पाठीवर वळून) वर डोक्यावर वसून, (मागातल्या)
शेंदुराच्या रूपानें आपली लाल जीभ (वपाळापर्यंत) लाबवीर
मुखचंद्राची मुषा चाटण्याचा यत्न करीत आहे !

(२) भू-भुवया.

स्वागता

कामकामुकतया कथयन्ति
भ्रलतां मम पुनर्मतमन्यत् ।
लोचनान्धुरहयोरुपरिस्थं
भृंगशावकततिद्वयमेतत् ॥ ७ ॥

स्वागता

भू धनुष्य म्हणती मदनाचें
त्याहुनि मत विमिश्रचि माझे ।
नेत्रपंकजि खरोखर दोन
भृंगपंक्ति वसतात धरून ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

भुवयाच्या कामादीला मदनाचें धनुष्य असे म्हणतात पण
माझे मत निराळें आहे, की, नेत्रकमलाच्या वर वसलेल्या या
दोन भृंगपंक्तिच आहेत

उपजाति

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव
कान्तिर्भूगोरायसलेखयोर्वो ।
तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः
स्वचापसौंदर्यमदं भुमोच ॥ ८ ॥

इंद्रवज्रा

केल्यापरी अंजन काजळाचें
त्या नाचत्या दीर्घच भूलतांचें ।
पाहून सौंदर्य, गळे सराचा
तो गर्वही कार्मुकचास्तेचे ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

काजळाच्या कादीनें काढल्यासारखा, तिच्या प्रदीर्घ व
नाचला भुवयांचें सौंदर्य पाहून, खऱ्याच धनुष्य फार सुंदर आहे
असा मदनाला झालेला गर्व त्यानें मोडून दिला.

(३) नेत्र, दृष्टि, कटाक्ष.

अनुष्टुभ

नृतमाज्ञाकरस्ताः सुधुवो मकरध्वजः ।
यतस्तन्नेत्रसंचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥ ९ ॥

उपजाति

स्त्रीदृष्टि ही तीक्ष्ण मुद्गच वाटे
छिद्रें फटी टोंडुनि जी मनातें ।
हळूच आर्त्तांकित त्या सराचा
घागा शिरे त्यांतुनि (रेशमाचा) ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

या सुंदरीचा, मदन हा खरोखर अगदी आत्ताभारक येवक
आहेवें वाटतें. कारण, ती आपल्या नेत्राची मुद्गें पुरववयाला
मोसवून जी छिद्रें पाडिते त्यांतून नेमका मदन आपला
(रेशमी) धागा आंत घुसवितो ।

उपजाति

इन्दीवरें लोचनयोस्तुलायै
निर्माय यलेन विधिः कदाचित् ।
अतुल्यतां वीक्ष्य ततो रजांस्ति
निश्चिप्य चिक्षेप स पंकमध्ये ॥ १० ॥

उपजाति

नेत्रांस घाया उपमा प्रिथीनें
इंदीवरें निर्मिपलीं प्रयलें ।
अतुल्यता ती पडुनी, तयांत
घालोनि रेणू निरालांत नेत्र ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

वज्रदेवानें, स्त्रीनेत्रांना उपमा देण्याजोगें कांहीं तरी आणवें,
म्हणून मोठ्या प्रयत्नांनीं नीलकमळे उत्पन्न नेह्मीं खरी, पण
पडातो, तीं स्त्रीनेत्रांची त्या कमळांची तुलना करणें इतकें
हास्यास्पद दिवूं लागलें कीं (विह्वल) त्यानें त्या कमळांत पराग
(रूपी घळ) कोंडून त्यांना चिरालात फेंकून दिलें ।

वसंततिलका

श्यामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
किन्तु स्फुटं गरलमेतदध्यातुं य ।
नो चेत्कथं निपतनादनयोस्तद्वैध
मोहं मुवं च नितरां दपते युवानः ॥ ११ ॥

वसंततिलका

फाले नि शुभ्र इतुकेच न नेत्र हीचे
राहे तिथें परि विषामृत मिथ साचें ।
तें ना तरी नजर ती पडनाच कां, तो
व्यामोह, मोद, सरणांस सवेंच होतो ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—

सुंदरीच्या नेत्रांचें, (कांहीं भाग) काळा व (कांहीं भाग)
पांढरा, इतकेंच स्वरूप (वर्णन करून भागणार) नाही, तर
स्पष्टपणें त्यांत (काळें तें) विष व (शुभ्र तें) अमृत मिश्ररूप
आहेत असेंच म्हणणें योग्य आहे. तसें नमतें तर त्या सुंदरीची
दृष्टि पडताक्षणीच तरणांना मूर्छां (विषाचा गुण) व आनंद
(अमृताचा गुण) एकान वेळीं उत्कटतेनें वसे प्राप्त होतात ?

वैतालीय

श्रुतिलङ्घकृतप्रयासयोर्मलिनाभ्यन्तरयोरधीरयोः ।
स्मृतिलोपपरत्वमेतयोरुचितं लोचनयोर्मृगीदृशः ॥ १२ ॥

वसंततिलका

नित्य प्रयत्न करिती श्रुतिलङ्घनार्थ
अंतर्मलीन नि अधीरचित्ते जे नितान्त ।
पेसे गुणी (१) नयन जे हृदिगदनांचे
त्यां योग्य हे स्मृतिविलोपनकर्म साचें ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

(श्रुति=वेद वेदाद्याः किंवा बान; श्रुतिलङ्घन=उच्छृंखळ
वागणें; किंवा कान ओळोवून जाणें-तेथपर्यंत पोचणें-नेत्र)

आकर्षण असणें) अतमेलीन=पोटांत पाप असलेले, आतून काळे असलेले (नेत्र), अघीर=उतावळ्या खमावाचे, स्थिर नसणारे, चंचल (नेत्र) स्मृतिलोप=स्मृति (मनुस्मृति इ) मध्ये सांगितलेले अवमानणें, स्मृति=आठवण, ज्या तरणावर स्त्रीची दृष्टि पडते त्यांना स्मृतिभ्रंत (स्वत्व विपरणें) घडते इतके दर्शयित्वा ह्या सुंदरीचे नेत्र जे मूळचे अतमेलीन व अघीर आहेत व ज्याची स्मृति-लंघनार्थ सतत धडपड चालू असते त्यांनी (तरणांची शुद्धबुद्ध हरणें) हें स्मृति विलोपनकार्य करणें समुचितच आहे.

अनुष्टुभ्

अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान् क्रीणासि चेजृणाम् ।
युक्तमेतन्न तु पुनः कोणं नयनपद्मयोः ॥ १३ ॥

वसततिलका

अंगें सु-घर्षण तव देउनि सर्व मातें
म-प्राण तूं विकत घेसि, सुयुक्त कीं तें ।
देऊन नेत्रकमलांतिल मात्र कोण
मत्प्राण घेसि तर मान्य करील कोण ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

हे हेमांगि ! तूं आपले सुवर्ण (सोन्यामोलाचे) अवयव देऊन माझे प्राण विकत घेतलेस तर तें योग्य होईल (प्राण घालवले पण त्याची योग्य किंमत मला मिळाली असे वाटेल) पण तूं देतेस केवळ आपल्या नेत्रकमलाचा एक कोपरा (एक कटाक्ष) आणि तेवढ्यावर माझे प्राण विकत घेतलेस हें कोण मान्य करील ? हा तुझ्या काळ्या डोळ्यांनी केलेला 'काळा बाजारच' म्हणावयाचा !)

शिक्षिणी

करे वेणीमेषीसदृशनयना स्नानविरतौ
दधाना, हर्ष्यामि हरनयनेजोह्वतमपि ।
इयं मुग्धा दुग्धांयुधिबहलकलोलसदृश
दशा वारं वारं मनसिजतरं पल्लयति ॥ १४ ॥

भार्या

स्नानविधी उरकोनी,
पणीनयना करीं धरनि वेणी ।
सौर्धीं मुग्धा, दुग्धांयुधि-
कलोलचि अशा स्नेधानीं ॥
शिंपुनि पुन्हां पुन्हां ही
मदनतमला सुपल्लवित करिते ।
अरि शंकरनयनांच्या
तेजें पूर्वीच जाठिलें त्यातें ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

ही मृगनयना, स्नान उरवून, आपली वेणी हातांत घेऊन गळीवर येते; व (तेथून जे जे पुरुष दृष्टीप पडतील त्यांच्या हृदयांनील) मदनतमला, जरी मदन शंकराच्या नेत्रांच्या तेजानें पूर्वीच जळून गेला असला तरी, क्षीराब्धीतल्या खाटांच्या इतक्या चंचल अशा आपल्या दृष्टीनें पुन्हा पुन्हा (शिंपून) नवी पालवी आणून टाकवीत करीत आहे

शार्दूलविक्रीडित

व्यादीर्घेण, चलेन, वक्रगतिना, तेजस्विना भोगिना
नीलाब्जच्युतिनाहिना वरमहं दष्टो न तच्चक्षुषा ।
दष्टे सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो
मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे मन्त्रो न चाप्यौषधम् ।

शार्दूलविक्रीडित

भोगी, वक्रगती, सुदीर्घ, चमके,
नीलाब्जचरंगी सदा
तो स्त्रीनेत्रभुजंग दंश न करो
मातें जर्गी या कदा ।
सर्वें दष्ट तयास वैद्य मिळती
धर्मार्य लक्षावधि
दष्ट स्त्रीनयनें अशा मज दिसे
ना मंत्र ना औषधि ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

दीर्घ, वक्रगति, तेजस्वी, भोगी (नेत्र-भोगप्रधान) (सर्व पणा असलेला) नीलकमलाच्या रंगाचा, स्त्रीनेत्ररूपी भुजंग मला न चावला तर फार बरे होईल सर्पदंशावर उपाय करणारे वैद्य-धर्मार्य सुद्धा-सर्वत्र अनेक आहेत परंतु स्त्रीनेत्रसर्पनें क्षणिक दंश केलेल्या मला पोटे मंत्रही नाही, औषधही नाही !

छात्रा

सन्मार्गे तावदास्ते, प्रभवति पुरुषस्तान्देवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विघत्ते, विनयमपि समालम्ब्यते तावदेव ।
भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथजुषो नीलपक्षमाण एते
यान्हीलायतीनां इदि न घृतिमुषो दृष्टियाणाः पतन्ति ॥

सम्परा

सन्मार्गां तो धरी तो
नर, अवयवही तोंवरी वदय होत
लज्जाही तोंवरी ती
वसत, विनयरी तोंवरी तो मनांत ।
स्त्री सोडी नीलपंखी
सुललित, तिरपे, भूयवुष्यामधून-
धैर्याचे नाशकर्ते,
हृदयिं न पडले जोंवरी वृष्टिवाण ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—

जोंवर, कामिनीने, धूववुष्य खेवून, कानाला चाटून जाण्या-
इतके तिरपे, नीलपंखयुक्त, आणि पुरुषाच्या धैर्याचे नाशकर्ते,
असे, छीलेने सोडलेले कटाक्षवाण मनुष्याच्या हृदयावर पडले
नाहींत तोंवरच काय तो मनुष्य सन्मार्गाला धरून याई शकतो,
तोंवरच त्याचे अवयव त्याच्या व्यापीन अस्तात, तोंवरच
लज्जा किंवा विनय त्याच्या हृदयांत राहतात

आर्था

हृत्वा लोचनविशिष्टै-

गत्वा कतिचित्पदानि पद्माक्षी ।

जीवति युवा न वा किं

भूयो भूयो विलोकयति ॥ १७ ॥

आर्था

वेधुनि नेत्रदरें स्त्री,

थोडे चाहून माणुगीं वधते ।

“मेला की जगला तो

तरुण ?” जळोनी पुनः पुन्हां यधते ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—

स्त्री, आपल्या नेत्राणांनी, पुरुषाला विद्ध करून, थोडे पुढे
चालत जाऊन, मग तो जखमी केलेला तरुण, अजून जिवंत
आहे की नाही, हे पुन्हा पुन्हा बघून पाहते.

दुतविरचित

तरुणि ! सह्र संहर लोचने

वृणलवेपु कुठारपरिग्रहः ।

मयि मनोभरमार्गणीपिठिडे

न हि सतामुचितं मृतमारणम् ॥ १८ ॥

दुर्वाचिनि

तरुणि । आनर आनर लोचन

जणुं कुन्हाडचि कापविण्या वृण ! ।

स्मरशर हत हें मम जीवित

उचित कां सुजनां मृतमारण ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—

हे तरुणी ! आवर आवर आणले ते नेत्रद्वारा ! मृदु मवन
कापावशास कुणी कुन्हाड की वाषीत अगतात ? मला मदन-
शरींनी आधीच वेजार करून मेन्यामारवा करून सोडला
आहे सज्जनांना, मेलेल्या मारले शोभते काय बरे ! तुम

अनुष्टुप्

श्रुतः शुश्रूष्यं कर्णे करोपि फलभाषिणि ? ।

किमपाह्नमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ? ॥ १९ ॥

अनुष्टुप्

कां पद्म ठेविशी कर्णी

सांग तें मृदुभाषिणी ? ।

कटाक्ष न पुरे येथें

असें कां तुज वाटतें ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—

हे मृदुभाषिणी ! (तुमला कटाक्षाने पुरुषाला पायाळ
करण्याचें सामर्थ्य तुझ्यांत अमतां आणखी) हें कमल तूं
आणव्या कालावर की बरें ठेविले आहेस ? मला लोकावयाग
तुला कटाक्ष पुरेसा नाही असें की तुज वाटतें ?

पुनितामा

तदवधि कुशली पुराणमात्र-

स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ।

यदवधि न पदं दधाति चित्ते

हरिणकिशोरदशोद्देशोर्विलासः ॥ २० ॥

पुनितामा

तंवरचि द्विमतो पुराणशास्त्र-

स्मृतिमननोदित सदिवेक चित्ती ।

हृदि घर करिते न जोंवरी ती

मृगशिशु नेत्ररत्ना मिलास दृष्टि ॥ २० ॥

गद्यार्थ—

पुष्प, शाख, सृष्टि इत्यादींच्या मननानें, हृदयात उदित झालेला सुविवेक तोंवरच विचारा टिकतो, जाँवर, एकाद्या मृगशिशुनेनी कामिनीच्या विचारी कटाधान, हृदयात घर केलें नाही

(४) मुखकमल-मुखचंद्र.

अनुष्टुभ्

यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ्

चद्रिण्यांत वाढावीं कुमुदें दोन सुंदर ।

सुलोचना मुखा स्त्रीच्या शोभे तदुपमा तर ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

(सुखाचा चंद्राची नग्वे) तर चद्रमंडळावर जर दोन नील-कमले उगवलीं तरच सुलोचना स्त्रीच्या मुखाला चद्रोपमा शोभेल

वसततिलका

लोके कलङ्कमपदातुमयं शशाङ्को

जातो यतस्तव मुखं तरलायताक्षि ।

तत्रापि कल्पयसि तन्वि कलङ्कुरेखा

नार्यः समाश्रितजनं हि कलङ्कयन्ति ॥ २२ ॥

वसततिलका

टाळावया निजकलंक शशी स्थतां तो

हे कामिनी ! तव मुखार जन्म घेतो ।

तेथेंहि तू करिनि कज्जलयुक्त त्यास !

नारी वलकित करी निज आश्रितास ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

हे कामिनी ! आपला कलंक टाळण्यासाठीं म्हणून विचारा नम्र चद्र तुझ्या मुखावर जन्म घेतो, (स्त्रीमुखचंद्र निष्कलंक !) पण तेथेंहि तू (टोळ्यांत काजळ घातलेले थोडेंतरी पसरतेंच) त्यास काजळ पांसेवस ! हाय ! हाय ! आश्रयास आलेल्या माणसाला, कामिनी, वेढा ! बाळाची जाणीव, याचा नेम नाही

उपजाति

प्रिये सदा पूर्णतरं मनोहरं

ते निष्कलङ्कं मुखचद्रमण्डलम् ।

विलोक्य सखीद्वया निशापति-

र्गतः प्रतप्तो जलधेज्जलान्तरम् ॥ २३ ॥

उपजाति

प्रिये, सदा पूर्ण, सदा मनोहर

तुझा बघोनी मुखचंद्र निर्मल ।

लज्जेमुळें हा विधु तत अतरीं

अवधीच्या गे शुद्धतो जलान्तरीं ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

हे प्रिये, तुझा मुखचंद्र नेहमीच पूर्ण, नेहमीच मनोहर निष्कलंक असतो हें पाहून लज्जेनें तापून हा चद्र सज्जद बुढी घेत आहे

अनुष्टुभ्

कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न, न दृश्यते ।

बाले तव मुखान्मोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयम् ॥ २४ ॥

अनुष्टुभ्

उगवे पद्म पक्षीं हें ऐकिलें न, न पाहिलें ।

मुखपक्षीं तुझ्या नेत्रकुमुदद्वय पाहिलें ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

कमलातून कमल उगवतें असें कधीं ऐकलें नाही कीं का पाहिलें नाही. परंतु हे बाले ! तुझ्या मुखकमलावर मान दो नेत्रकुमुदें दिसतात खरी !

वार्ता

उचित गोपनमनयोः

कुचयोः कनकाद्रिकान्तितस्करयोः ।

अवधीरितविधुमंडल-

मुखमंडलोपन किमिति ? ॥ २५ ॥

वार्ता

हेमाद्रिकान्ति चोरिति

ते कुच तू लपविणेच योग्य जरी ।

जिंकी विधुमंडल, ते

मुखमंडल झांकिनी कशास तरी ? ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

सुवर्णपर्वत जो मेढ, त्याच्या तेजानी चोरी करणारे तुझे स्तन, तू लपविणें हे जरी योग्य असले, (चोरींना उजळ माव्यानें वसें फिरता येईल ?) तरी तुझे मुखमढळ (हे चोर नग्वे, तर, उलट, आपल्या निष्कलकत्वानें) चद्रमंडळाला जिझिणारे (असें विजयी वीर) असतो, त्याला लपविण्यानें तुला काय कारण ? (अवगुडनवतीस किंवा लाडून हाताने मुख झाकणाऱ्या स्त्रीस उद्देशून)

—०—

उपजाति

अनेन रम्भोस् तत्राननेन

सुपारमानोस्तुलया धृतस्य ।

अनस्य नूनं प्रतिपूरणाय

नाराः स्फुरन्ति प्रतिमानघण्डाः ॥ २६ ॥

उपजाति

प्रिये तुझ्या निर्मल या सुपारशी

तारापतीला धरितां तुलेसी ।

कमी पडे तो म्हणुनी तयाला

तारे जणू ते घजनें भरीला ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

प्रिये ! तुला हा निर्मल सुगन्ध एका पारल्यात व तारापति चंद्र दुसऱ्या पारल्यात घालून वजन करू पाहता, चंद्र कमी भरला म्हणून त्याच्या भरीला छोटी वजन म्हणून जणू अय्य हे तारे चमकत आहेत

—०—

उपजाति

तीरे तरुण्या वदन महास

नीरे सरोजं च मिलद्विकासम् ।

आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा

मरन्दलुब्धालिकिगोरमाला ॥ २७ ॥

यसततिलका

तीरावरी युवतिचे मुख ते सहास

नीरामधें विकसत्या सरसीरहास ।

पाहून धावति असें उभयत्र मुग्ध

हे भृंगमाला घनून मरन्दलुब्ध ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

तीरावर असलेल्या सुंदरीनें हास्यानें फुगलेलें गुग, व पाण्यामधें फुललेलें कमल, पाहून, मग पियास हापापलेले मुग्ध बालभ्रमर दोन्हीपडे धावणें करीत आहेत. (पाण्यातल्या कमळांतला मय प्यावा की तीरावरच्या कमळांतला प्यावा या विचारानें गोंधळतात)

वैतलीय

अनिशं नयनाभिरामया

रमया संमितिनी मुखस्य ते ।

निशि निःसरदिग्धिरं कथ

तुलयाभः फलयाऽपि पट्टजम् ? ॥ २८ ॥

यसततिलका

शोभा सदैव नयनांप्रति मोहनारी

ती ज्या मुखीं तव फुले दिवसां नि रात्री ।

अल्पांश तुल्य तरि त्या कधि पत्र कां तें ?

रात्रीस चारपण ज्यांतिल नष्ट होतें ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

सोळाशेना सतत आनंदादायक असें सोदरे ज्या तुझ्या मुखावर रात्रदिवस फुललेल्य राहिलें त्याच्या अल्पांशाची तरी तुलना, ज्याचे सोदरे रात्री नष्ट होत अशा कमलाशी कशी करता येईल ?

—०—

यसततिलका

कस्तूरिकातिलकमालि विधाय साय

खेराजना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।

श्रीद्वि भजन्तु कुमुदानि सुदानुदारा—

मुहासयन्तु परितो हरितो मुसनि ॥ २९ ॥

यसततिलका

कस्तुरी लाडुनि घरी स्मित गोड गालीं

सौधीं अशी वससि तूं जर सांजवेळीं ।

मोदें अतीव, कुमुदें फुलतील तेणें

चौफेर दिव्हुसदि तें उजळे प्रमेने ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

हे सुंदरी! सध्याकाळच्या वेळी कस्तूरीतिलक लावून सस्मित मुखानें तूं गर्भावर बस; की जेणें अत्यंत आनंदाने तुमुदें पुलकील आणि चौफेर सवें दिशाचीं मुखें प्रकाशाने उजळविल.

रघोदत्ता

वारयासि यमुनाप्रवाहत-

मयां वरोरु तरपण्यमंतरा ।

द्रागपाकुरु दुकूलमानना-

दाविरस्तु मम नावि चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

वसंततिलका

नेईन पार तरनी यमुनेस दूतें

मागे न मी तुजसि सुंदरि आतपतें ।

काढी मुलापरुनि हें क्षणें घरर दूर

नौकेंत या अचतरो परिपूर्ण चंद्र ! ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

(नावाची, नौकेंतून जाऊ इच्छिणाऱ्या अशुंठनवतीस म्हणतो—) हे सुंदरी, मी तुला या नौकेंतून यमुना उतरून परतीराला अवश्य नेईन आणि आतूर (नौकाभाई) हि तुझ्याकडून पेंगार नाही माझी मागणी इतकीच की, तुझ्या मुलावरचें हें वस्त्र लीडर दूर कर आणि या माझ्या नौकेंत पूर्णबंधाचा उदय होवो.

उपजाति

सुधामयोऽपि क्षयरोगशान्त्यै

नासाममुत्ताफलकच्छलेन ।

अनङ्गसंजीवनदृष्टशक्ति—

मुंसाभूतं ते पिबतीव चंद्रः ॥ ३१ ॥

उपजाति

कामाग्नि जो वाढविण्या समर्थ

सुधा असोनी क्षयनाशानार्थ ।

शशी नथेंतील वनून मोती

पितो सरे ! त्वमुत्तिची सुधा ती ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

जो चंद्र, कामाग्नि वाढविण्याचें सामर्थ्य जवळ वाढणेतो आणि ज्याच्या खत जवळ अभूताचा साठा आहे (तरी खतचा क्षयरोग त्याने शांत न झाल्याने) हे सुंदरि, तुझ्या नथेंतल्या मोथाचें रूप घेऊन, तोच चंद्र खतचा धय घालविण्यासाठी तुझ्या मुखातील अभूत जणू काय पीत आहे

(५) कपोल, दांत, स्मित, भाषण.

अनुष्टुभ

द्विधा विधाय शीतांशुं कपोलौ कृतवान् विधिः ।

तन्व्यास्त्रसनिष्पत्तिविन्द्वो रदनावलिः ॥ ३२ ॥

अनुष्टुभ

चंद्रा दुर्भंगुनी केले, विधीनं स्त्रीकपोल ते ।

धिजोनी तत्सुधाविदु, जाहले दांत घाटतें ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—

मगदेवानें चंद्राचे दोन तुकडे करून स्त्रीचे दोन घाल केले आणि तें करतांना त्यातील अभूताचे जे विदु उपटव घालीं पडतील थिकले त्यातून सुंदर शुभ्र दंतपंक तयार झाली ।

उपजाति

पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्या-

मुत्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-

स्वाप्नोपपर्यस्तरुचेः स्मितस्य ॥ ३३ ॥

उपजाति

फुलें फुलाचीं जणु पालवींत

मोतीं जडावे स्फुट पोंयळपांत ।

स्मितें दिसे सुंदरिची तशी ती

त्या लाल ओठांतुनि दंतपंकि ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

जाल कोवळ्या पालवीमध्ये शुभ्र फुले फुलाचीं, दिता उमटण्या पोवळ्यां मोती जडावे त्याप्रमाणें, ही सुंदरी जेव्हा स्मित करते त्यावेळीं जाल ओठांतून हाटणाऱ्या दंतपंकाची शोभा दिसे

वसंतनिलका

आलोक्य सुंदरि मुखं तव मन्दहासं

नन्दन्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ।

किं चासिताक्षि ! मृगालञ्छनसंभ्रमेण

चक्षूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥३४॥

वसंतनिलका

पाहून सुंदरि तुझे मुख मन्दहास

आनन्दती भ्रमर भातुनि पन्न त्यांस ।

त्वत्कृष्णनेत्र करितांच मृगांकाभास

मारी कितीक मिटण्याच चकोर खास ॥३४॥

गद्यार्थ—

हे सुंदरि ! तुझे नाजूक हास्यानें फुललेलें मुख पाहून जणूं तें कमलच डमललें असें समजून भ्रमर अत्यंत आनंदित होतात. आणि मुखचंद्रावरचे हारेणासारखे काळे डोळे पाहून तो खराच चंद्र उगवल्याचा भास होऊन (भ्रमनिरास होईपर्यंत) किती-तीरी वेळपर्यंत चकोर जिनेनें (चोचीनें) मिटक्या मारीत राहतात.

गिरिवेणी

सुमध्वे पागमङ्गैर्वचनविधिमङ्गीकुरु न वा
स्मितज्योत्स्नाकान्तं कुरु यदनमेवन्मयि न वा ॥

त्रिलोकीमूर्धन्या यदि विविधपुण्याधिकतया

मया दृष्टासि त्वं तदिह सफलं मेऽजनि जनुः ॥३५॥

भाषा

यद् मजसि हे सुमध्वे !

कुटिलवचनार्थं, वा, घरी मौन ।

स्तितरूप चादृश्यानें

मंडित कर वा नको करूं यदन ॥

त्रैलोक्यसुंदरी मज,

तुजसम दिसली महार्ह पुण्यानीं ।

केवळ या घटनेनें

गेला मम जन्म सार्थ होयोनो ॥३५॥

गद्यार्थ—

हे सुमध्वे ! तूं माझ्याशी इतिल वचनें बोलणार असशील ही बोल दिवा मौन धरणार असशील तर तुझाला घर; ग्मिनीची चांदण्यानें मंडित करून खत.चें मुख तूं मला दर्शविणार

सुना २८

असशील तर दागून दिवा नमेल दाखवाण्याचें तर नको दाखवूं. (मला दोन्ही गोष्टीचें आनां सुगम ग नाहीं. कारण) माझ्या मांडीं महापुण्याई असली पाहिजे व तामुळे दुसऱ्या सारखी त्रैलोक्यसुंदरी माझ्या दृष्टी पडली, या केवळ एकाच घटनेनें सुद्धा माझ्या जन्माचें साफल्य मला प्राप्त होऊन गेलेलें आहे !

रघोदत्ता

स्निग्धमालय सुतृक्षमेव वा

स्वत्कथैव सखि मे रमायनम् ।

शीतलं सलिलमुष्णमेव वा

पावकं हि शमयेदंशयम् ॥ ३६ ॥

रघोदत्ता

स्निग्ध, रुक्ष कसलेंहि भाषण

गे तुझेंच, मजला रसायन ।

शीत उष्ण जल हो कसलेंहि तें

निश्चयें शमवितेंच अग्निर्तें ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—

हे सुंदरि ! तुजें भाषण, मग तें प्रेमळ असो कीं रुक्ष असो (माझ्या घवें आधिष्ठाचीं वा) जणूं रमायनाप्रमाणें झालिं देणारें असतें. शाणीं मग तें उष्ण असो, थंड असो, अग्नीला निधिन विज्ञविचारच ।

(६) अधर

अनुदृम्

आच्छादयसि किं मुग्धे वस्त्रेणावरपट्टयम् ? ।

खण्डिना एव शोभन्ते वीरावरपयोधराः ॥ ३७ ॥

अनुदृम्

मुग्धे ! निजावर पयें को को घेतेस मांकुन ? ।

शोभती जलमार्गीच वीर, ओष्ठ तसे स्तन ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—

हे मुग्धे ! तूं आपला अचरोष्ठ, वस्त्रांनीं झाडून को को वस्त्रांनीं आवेई ? छापीर, अचरोष्ठ आणि स्तन यांना खरी शोभा जलमार्गिजेचें वस्त्रे; (वीरांना शस्त्रांच्या, अधराला दंतमण्डलाचा व स्तनांना नसणाऱ्या.)

अनुष्टुभ्

तत्रैष विदुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ।

करोति कस्य नो बाले पिपासाकुलितं मनः ? ॥३८॥

भार्या

मुग्धे ! त्वदधर वाटे मरुमार्गासमच्चि विदुमच्छाय ।

यास्तव मन कोणाचें तृष्णाकुल हा करील नच काय ?

गद्यार्थ—

(विदुमच्छाय या शब्दात कोटि, मरुमार्गाकडे विदुमच्छाय झाडाच्या छायेविरहित, अधराकडे-विदुम-पोवडीं त्यांच्या सारखी छाया म्हणजे रंग असलेला.) हे मुग्धे मारवाडातल्या बाळवटी हस मार्गाप्रमाणेच, तुला अधर हा विदुमच्छाय असल्याने कोणाचं मन तृष्णाकुल करीत नाही ? (तो इतका खाल व आकर्षक आहे-वो त्याचे पान करण्याची इच्छा कोणालाहि व्हावी)

अनुष्टुभ्

पल्लवे नास्ति माधुर्यं सुधायां नास्ति शोणिमा ।

विदुमे नास्ति मृदुता तत् त्रयं दयिताधरे ॥ ३९ ॥

वसतांतला

गोडी कधीं दिसतसे मृदु पल्लवांत ?

खालीहि सुंदर कुठें असते सुघेंत ? ।

कोडे मिळेल मृदुतालय पोंवल्यांत ?

हीं तीनही परि सदा दयिताधरांत ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—

झाडांच्या कोवळ्या पालवीत, रंगसौंदर्य व मृदुता असते पण माधुर्य नवतें, सुघेंत माधुर्य आढे पण रंगसौंदर्य नाही, व मृदुताहि नाही, पोंवल्यांत रंगसौंदर्य आहे तर मृदुता नाही-माधुर्य तर नाहीच नाही परंतु या तिन्हीचा संगम खोच्या अधरांत आहे

भार्या

चित्र कनकवन्तायाः पल्लव एवामृतं सदा स्ते ।

कुसुमसमुद्रमसमये नो जाने किं पर भावि ॥ ४० ॥

भार्या

वनकलतापल्लवही-

आधुर्य न कां ? स्वरेच अमृतास ।

पुष्पित होतां ती मग

काय घडे तें वळे न कोणास ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—

खोलीपी सुवर्णवल्लीची पालवी (अधर) सुद्धा अमृत सवते हें आश्चर्य नव्हे का ? मग तीच वल्ली पुष्पित झाल (अनुभवी) म्हणजे आणखी काय घडणार कोण जाने !

(७) बाहू, कण्ठ, हार, हृदय.

अनुष्टुभ्

दयिताबाहुपाशस्य कुतोऽयमपरो विधिः ।

जीवयत्यर्पितः कण्ठे मारयत्यपवर्जितः ॥ ४१ ॥

भार्या

खोशबाहुपाश न्यारा

विचित्र हो इतर वंधनांहून !

वसतां गळ्यास जगवी,

मुटतां, टाकी नरास मारून ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—

इतर सर्व वंधनांहून खोच्या बाहुपाशाचा (म्हणजे कांवाचा) प्रकार किती तिराळा आहे पहा-ज्याच्या गळ्यात तो बसतो त्याला तो जगवतो-नवजीवन देतो ! ज्याच्या गळ्यातून तो सुटतो त्याला मेल्यासारखें म्हणू शकतो !

मात्स्यमारा

मणिहारलता विभाति तन्मयाः

कुचसिंहासनसीमि तस्थिवांसम् ।

अभिपेक्षुमनद्देवराजं

गलशंखाद्वलितेन दुग्धधारा ॥ ४२ ॥

भार्या

तदणीस्तन सिंहासन

कन्या आरूढ मदन त्याघरतीं ।

राज्याभिषेक त्यातें

करण्या अजयय तिचे जधीं सजती ॥

शपासम वड्यांतुनि

जणु दुग्धचि येह दोन धारानीं ।

हेंच गमे रमणीच्या

कडीं मणिगुध्रदार पाहोनीं ॥ ४२ ॥

गद्यायें—

रमणीच्या गळ्यातील शुभ्र मणिहार पाहून असे वाटतें, कीं, तिच्या स्तनसिंहासनावर आरूढ झालेल्या मदनराजाला अभिषेक करण्यासाठीं तिच्या कण्ठपती सोबावून खाली सोडलेल्या या दुधाच्या धाराच, कंठाच्या दोन्ही बाजूंनीं स्तनसिंहासनावर ओतल्या जात आहेत. (राज्याभिषेकांत शंखांत जल किंवा दुग्ध भरून त्याच्या धारा राजाच्या मस्तकावर धरावयाच्या असतात.)

अनुष्टुभ्

घटीयन्नायते हारो नाभिकूपे सृष्टीदृशः ।

संसेचुमिव लावण्यपयसा यौवनद्रुमम् ॥ ४२ ॥

अनुष्टुभ्

नाभिकूपावरी स्त्रीच्या, हाराचें जलयंत्र तें ।

सौंदर्यजल घेवोनी यौवनद्रुम शिंपितें ॥ ४३ ॥

गद्यायें—

शुंदरीच्या गळ्यातील (नामीपर्वत खाली लोंग्यारा) हा, हा, जणू काय, नामीरुपी विहिरीवर, सौंदर्यजलानें, तारण्य-इशाला शिंपण्यासाठीं बसविलेले, जलयंत्र (रहाटगाड्यां व त्याची माळ) च आहे.

अनुष्टुभ्

हारोऽयं हरिणाक्षीणां छुतति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः ? ॥ ४४ ॥

आर्षा

रुळते हरिणाक्षीच्या

स्तनांसर्भोदार माळ मुक्तांची ।

मुक्तांची स्थिति ही तर

काय कथा मदनदाससम अनुची ? ॥ ४५ ॥

गद्यायें—

हरिणाक्षीच्या गळ्यातील मुक्तांची माळ तिच्या स्तनमोवतीं लोटत आहे. मुक्तांची (मोळाची; दुपटा अर्ध-मुक्ताकभेस पोचलेल्यांची) ही स्थिति, तर, आम्ही सर्वसाधारण माणसें, मदनाचे दास, जे आहो ते तेथे कायमचे गुंतून पडलों तर काय आश्चर्य ?

वसंतनिलका

इन्दीवरेण नयनं, मुसमन्जुजेन

कुन्देन दन्तमघरं नयपल्लवेन ।

अद्भानि चंपकदलेः स विधाय वेधाः

कान्ते कथं घटितवानुपलेन चेतः ? ॥ ४५ ॥

वसंतनिलका

नीलोत्पलांस नयनीं, मुखे अंगुजास

दंतांत कुंद, अघरीं नयपल्लवांस ।

अंगांत चंपक भरून तुझ्या, विषीनं

चितीं शिला कुटुनि ने भरली न जाणे ॥ ४५ ॥

गद्यायें—

(मनचरणी करूनहि वग न होणारीस उद्देशून किंवा चित्तावें वाटिन्य म्हणजे इतकीच वाटिन्य असा अर्थानें हा श्लोक असावा.) हे कान्ते, अगदेषानें तुला निर्माण करूनाना, तुझ्या डोळ्यांत नीलकण्ठें, मुळांत कमले, दातांत कुन्द कड्या, अघरांत चोंबडी पालवी, सर्वांगांत मोनचाफ्याच्या पाकळ्या भरल्या आणि इत्यांत (स्तनांत) तेवढी शिला कोटून भरली कोण जाणे ! (म्हणून तूं इतकी कटोरकदया निवा कटिन-खनी झालीस !)

(८) यक्षोज.

वैराग्य

यथा यथाऽस्याः स्तनयोः समुन्नति-

स्तया तथा लोचनमेति यत्रयाम् ।

अहो सहन्ते वद नो परोदयं

निसर्गतोऽन्तर्मलिना ह्यसाधवः ॥ ४६ ॥

इंद्रवंशा

उंचावली तत्स्तन हो जसे जसे

नेत्रांस चक्रवर्त्ति ये तसें तसें ।

जे बांतुनी कृष्ण असेच जन्मती

दुष्टांस त्यां सहा नसे परोक्षति ॥ ४६ ॥

गद्यायें—

ह्या शुंदरीच्या स्तनाची वाढ होऊन ते जसे जसे उन्नत होत जात आहेत तसे तसे हिचे नेत्रांत वक्रत्व येत चालत आहे. (ही कटाक्षानी पाहू लागली आहे.) (याचें कारण उच

आहे, की,) जे जन्मताच आतून काढे, (ज्याच्या पोटांतच पाप) अशा खलाणा, दुसऱ्याचा उदय होऊन उन्नति होत असलेली सहनच होत नाही

अनुष्टुभ्

मुखेन्दुचन्द्रिकापूरप्लाव्यमानौ पुनः पुनः ।

शीतभीताविवाग्न्योन्यं तस्याः पीडयतः स्तनौ ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ्

मुखचंद्रकरस्तनौ गारुण्या
(किंवा थंडीला) भिडनी स्तन ।

उबेस बसती जाणों

एकमेकांस खेडून ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—

बहून (हिमकर) मुखचंद्राच्या गार किरणांनी पुन पुन ज्ञान घडल्याने, जणू काय, गारठा होईल या भीतीने, (ऊब येण्यासाठी) स्त्रीचे स्तन एकमेकांना अगदी खेडून बसले आहेत

अनुष्टुभ्

स्वकीयं हृदयं भित्वा निर्गतौ यौ पयोधरौ ।

हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा तयोः ? ॥ ४८ ॥

अनुष्टुभ्

स्तन येती घरी जे स्व-हृदयालाहि भेदून ।

भेदतां अन्य हृदयां दया येत्यांस कोडून ? ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—

जे पयोधर, स्तन च्या हृदयालाच भेदून वर उठतात, त्यांना, दुसऱ्याचा हृदयभंग करताना, किंवा, दुसऱ्याच्या हृदयास भोसकताना, दया वसली जाटणार ?

उपजाति

काठिन्यमद्वैखिलैर्निरस्तं

कुचौ युवत्याः शरणं जगाम ।

अधः पतिप्याव इतीव भीत्या

न शक्नुवस्तापि हासुमेतत् ॥ ४९ ॥

उपजाति

काठिन्य सर्वांगिहि टाकलें तें

कुचांत जाई जणुं आश्रयातें ।

“खालीं पडूं” याच भयें, न तेहि

सोडावया स्या घजती कधीहि ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—

स्त्री बघात येत चालकी म्हणजे किशोरावस्थेतला सर्वांग-वातावा दडसपणा माठिन्य, जाऊन एक नवीनच मार्दव उदयास येतें हें जें सर्व अवयवांनीं टाकून दिलेलें काठिन्य तें जणू काय तिच्या स्तनांत आश्रय घेतें. आणि “आपण स्वतः (काठिन्य नसेल तर) खालीं पडूं” या भीतीनेच जणू काय स्तनहि त्या काठिन्याला सोडूं शकत नाहीत

रघोदत्ता

आवृणोति यदि सा मृगीदृशी

स्वाश्रयेन कुचकाञ्चनाचलम् ।

भूय एव बहिरिरेति गौरवा-

दुम्नतो न सहते तिरस्कृतिम् ॥ ५० ॥

वसवतिलका

झांकी जधीं पदर घेउन ती मृगाक्षी

सोन्याचिया गिरिसमान निजस्तनांती ।

झोलांत उंच तिथुनीहि पुनश्च येती

सोसून ‘घोर’ कधीं कां अपमान घेती ? ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—

सुचणें पर्वतासारखे आपले स्तन, ही मृगाक्षी, जेव्हा, पदर घेऊन झाडते, तेव्हा, त्यातुनहि ते उंच उठून येतातच, ‘घोर,’ ‘उच्चत,’ हे आपला अपमान कधीं सहन करतील काय ?

आर्या

पुष्पादनन्तर स्यात्फलं लतायां प्रसिद्धमिति लोके ।

चित्रं कनकलताया पुष्पोद्गमतः फलद्वयं पूर्वम् ॥ ५१ ॥

आर्या

लतेस पुष्पांमागुनि

येति फळें हें प्रसिद्ध या जगतीं ।

कनकलतेस फलद्वय,

आश्चर्यचि, कीं, फुलांचिया आधीं ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—

कोणत्याहि वेळीला फळे येतात, तीं पुण्यांच्या नंतरच येतात, ही गोष्ट जगप्रसिद्ध आहे पण काय आश्चर्य पहा, की, (होरापी) सुवर्ण-वेळीला पुण्योदम (अनुमती) होण्यापूर्वीच, दोन फळे (स्तन) द्याव लागतात !

भाषा

महत्तोः सुवृत्तयोः सति

हृदयप्रदयोग्ययोः समुच्छ्रितयोः ।

सज्जनयोः स्तनयोरपि

निरन्तरं सङ्गतं भवति ॥ ५२ ॥

भाषा

मोठे, सुवृत्त, सत्ये,

हृदि घेण्यायोग्य आणि उन्नतसे ।

सज्जन तैसे स्तनही

यांची सगळी सदैव राहतसे ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—

सज्जन आणि स्तन दोघेहि 'मोठे,' दोघेहि 'उन्नत,' (सज्जनाकडे यांगल्या वर्तनाचे, लुनाकडे गोल बाण्याचे) दोघेहि हृदयाशी घेण्यायोग्य, व दोघेहि 'उन्नत' असतात त्यामुळे सज्जनांसज्जनांची सगळी जशी निरंतर दिसते तशीच स्तनास्तनांची सगळी दिकते (म्हणजे ते एकमेकांत 'अंतर' ठेवीत नाहीत ! एकमेकांना खेदून राहतात)

अनुष्टुभ

अविचेकात्पीडयतां सिरमन्योन्यमंदलम् ।

कुटुपाणां कुचाना च पतनाय समुच्छ्रयः ॥ ५३ ॥

अनुष्टुभ

अन्योन्यमंडलाला जे अविचारेंच पीडिती ।

कुचाजांची कुचाहीही पडण्यासचि उन्नति ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—

(शेजारशेजाराचे) वाईट राजे, जसे एकमेकांच्या (मंडलास) प्रदेशास उपद्रव देतात (व स्वतःचा प्रदेश बाळवून वापुरते उन्नत झालेले दिसतात) तरी ही उन्नति त्यांच्या

पतनालाच कारणीभूत होऊन दोघेहि गाली कोसळतात-अग्नी ततोवतं, अग्नीच, ह्रींमनांची स्थिति असते (अन्योन्यमंडल= एकमेकांचा गोलारा, प्रदेश, समुच्छ्रय=उच उठणे.)

माल्यभारा

मनसः परमाणुतां यदन्तः

कथमद्यापि न तार्किकाप्रपन्ते ? ।

कनकाचलजित्वरस्तनीनां

सुवतीनामपि यत्र सनिवेशः ॥ ५४ ॥

वसंततिलका

य्या जिह्विती कनरुपवतही स्तनानां

स्या कामिनी मनिं जियें दसती शिरोनी ।

जे सांगती 'मन' असे अणुच्यापरी' तें

स्या तार्किकं अजुनि लाज करी न घाटे ? ५४

गद्यार्थ—

आपल्या स्तनांनी ज्या सुवर्ण मेरूलाहि जिह्वात, अद्या तरुणी ज्या मनांत ठाणें देऊन बसू पाहतात, तें मन 'अणु-परमाणुप्रमाणे सूक्ष्म' आहे असे जे तर्क्याजून प्रतिपादन करतात त्यांना (एवढ्या उपद्रव उपद्रव तर्कदुष्टवाची) अजून, लाज करी वाटत नाही, कोण जाणे !

भाषा

चञ्चलाश्चनशोला-

वस्या वक्षोह्रीं मुरं तन्व्याः ।

नो चेत्तारधिरूढा

कथमनिमिषतां भजेत मे दृष्टिः ? ॥ ५५ ॥

भाषा

तरुणी-स्तन हे हलते

सुवर्णमेरूच घाटती मजसी ।

मार्हीतर चटुनि तिथें,

अनिमिष मम दृष्टि जाहली कैशी ? ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ—

(सहृतामध्ये अथ एक कविपंडित दिसतो की, मेघपंथ ह्रींश पदला की, आनंदाधर्माविश्रामनें, होडे अनिमिष होतात निमिष=डोळ्याच्या पापण्यांची उपद्र-घाण अनिमिष=पापण्या

मिठीं अशक्य होणें) तरुणीचे स्नान हे प्रत्यक्ष इकडे दोन सुवर्णनेरूच असले पाहिजेत खास याला 'प्रत्यम्' पुरावा असा की, तसें नसतें तर त्या स्नानावर चढल्याबरोबर माझी दृष्टि (केवळ मेळ्वरच होते तशी) अनिमित्त कशी झाली?

शार्ङ्गविक्रीडित

उद्भिन्नं किमिदं मनोभवमृपक्रीडारविन्दद्वयं ?
सूते तत्कथमेकतः किल लसद्रोमावलीनालतः ? ।
चक्रद्वन्द्वमिदं ? क्षमं तदपि न स्यातुं मुखेन्दोः पुरो
लावण्याम्बुधिमप्रयौवनगजत्वावैमि कुम्भद्वयम् ॥५६॥

आर्या

सरनृप रमण्यास्तव हे
कमलद्वय काय उमलले पेसें ! ।
परि एकचि रोमावलि-
नाळेतुनि दोन जन्मती, कैसे ! ॥
चक्रद्वंद्व म्हणू तर
मुखेन्दुपुढतीं कसें द्वयचि टिकले ?
सौंदर्याग्धित नाहुनि
यौवनगजकुंभ खास घर उडले ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—

(छुदरीच्या स्नानाचे वास्तवस्वरूप तरी काय असावें ?) मदन मृपतीच्या क्रीडेसाठी उगवलेलें हे कमल्युगल असेल म्हणानें तर, एकाच रोमावलीरूपी नाळातून, एकाच वेळी, दोन कमले उगवणें कसें शक्य आहे ? वरें हे चक्रवाक पक्ष्याचें जोडपें म्हणानें तर मुखचंद्रापुढें हे जोडपें टिकले कसें ? (चंद्रोदया बरोबर चक्रवाकांना वियोग घडलाच पाहिजे) तेव्हा (या सर्व कल्पनां बरोबर नसून) तादृश्यरूपी हत्ती, सौंदर्यरूपी समुद्रांत बुडी मारून घर उठताना, प्रथम घर आलेले त्याचे हे कुम्भच असले पाहिजेत असा निर्णय मी करीत आहे

आर्या

जाता लता हि शैले,
जातु लतार्या न जायते शैलः ।
अधुना तद्विपरीतं
कनकलताया गिरिद्वय जातम् ॥ ५७ ॥

आर्या

उगवे लताच गिरिवर.
गिरि उगवेना कर्षी लतेवरती ।
आतां उलटेंच घडे—
कनकलतेंतून दोन गिरि फुटती ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ—

(नेहमी आपण पाहतीं की) बोंगरावर वेळी उगवतात, पण कधी वेळीवर बोंगर उगवत नाहीत, पण आता हें पहा कसें उलटें झालें तें ! या (तरुणीरूपी) सुवर्णवेळीवर एक नाही, चांगले दोन गिरि उगवले आहेत !

(९) कृष्टिः प्रायांतील वृष्टि.

उपजाति

वयःप्रकर्षादुपचीयमान-
स्तनद्वयस्योद्बह्नश्रमेण ।
अत्यन्तकाश्यं जलजायताद्वया
मध्ये जगामेति ममैव तर्कः ॥ ५८ ॥

उपजाति

वाढे घयाच्यासह भार ज्यांचा
तो नित्य वाहून जणू स्तनांचा ।
थकोनिया या कमलेश्वणेची
होई कटी ही कश फार सार्ची ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—

वाढत्या वयाबरोबर ज्यांचा भारहि वाढत जातो अशा दोन स्तनांचे ओझे, वाहून वाहून त्या अमानाच, मला वाटतें, या कमलाक्षीची कबर झिजून झिजून अगदीं बारीक झाली असली पाहिजे

उपजाति

परस्परसङ्गसुखान्नतन्म्रुवः
पयोधरौ पीनतरौ यभूवतुः ।
तयोरमृष्यन्नयमुन्नतिं परा-
मावेष्टि मध्यस्तनिमानमेति ॥ ५९ ॥

उपजाति

परस्परसंगसुर्यें खिलेचें
वक्षोज होती परिपुष्ट साचे ।
त्यांची न ही उन्नति पाहवून
वाटे तिची कंवर होइ सान ॥ ५९ ॥

वार्थ—

क्रीचे दोन स्तन एकमेकांच्या सगतीच्या सुखामुळे चांगले
पुष्ट व उन्नत (उच) होतात, परंतु, त्यांची ही उन्नति न
पाहवल्यामुळे, (मात्सर्याशीन जळत राहत) हिची कंवर बारीक
हाती असावी

आयां

दत्ता दर्शनमेते मत्प्राणा वरतनु त्वया क्रीताः ।
किन्त्वपहरसि मनो यद्ददासि रणरणकमेतदसनु ॥ ६० ॥

आयां

देउनि दर्शन सुंदरि !
मत्प्राणां घेतलेच तूं मित्र ।
परि मन हरसी देउन
नूपुररवमूल्य, काय हें उचित ? ॥ ६० ॥

वार्थ—

हे सुंदरि ! तू आपलं दर्शन मला देऊन माझे प्राण विकत
घेतलेस हें ठीक आहे वण नूपुरांचा मुक्ता रणरगर ह मूल्य
देऊन तू माझे मन हरण करलेस, हें उचित आहे की ?
(मुक्ता नूपुररव पैकुन मुग्ध झालेला तरण म्हणतो)

प्रकरण २९ वें

रति, मदन व त्यांच्या लीला

(१) रति, मदन यांचे प्रताप

वसवतिलका

देवी रतिरिजयते भृगुनामिचित्र-
पत्रावली पृष्ठपयोधरसीमि यसाः ।

भाति त्रिलोकविजयोपनतस्वकान्त-
प्रक्रान्तसायकनिशाणनकालिकेय ॥ १ ॥

शार्ङ्गविकीटव

जिकाया त्रिजगा निघे मदन, तें
घाणां सहाणेधरी-
घाशी त्यांतिल कालिमाचि, जणुं की,
ती शोभली कस्तुरी ।
जोनें चित्रित पत्रपंक्ति जिच्या
वक्षोजकुंभावर
पेशी ती रतिदेवता विजयिनी
राहो त्रिलोकावरी ॥ १ ॥

वार्थ—

त्रैलोक्याला त्रिजगत्वास निपताना, मदनान, आपले बाण
लीला करणाकरिता, पोतल्यान, सहाणेवर उत्पन्न झालेला
कालिमाच जणु, अशा कस्तुरीन जिच्या वक्षोजकुंभावर पातें
फुलें चित्रिलेली आहेव, अशी रति देवता, विजयी अनी !

मालिनी

कुरुगुरुराजाना चेळिदीक्षाप्रदाने
परमसुहृदनद्वो रोहिणीरहमस ।
अपि कुसुमपुष्पैकैर्वेदेयस जेता
जयतु सुरतलीलानाटिकासूत्रधारः ॥ २ ॥

मालिनी

गुरुपरि शिकरी जो कामलीला खियांस
परमसुहृद् झाला रोहिणीरहमास ।
मदन सुमधुरही जिकितो जो सुरेंद्र
जयतु सुरतलीलानाटिका-सूत्रधार ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

त्रियाना कामलीला शिकविणारा कुलगुरु, चंद्राचा महान् मित्र, कुसुमवागानीसुदां जो देवेंद्रासहि जिंकतो, असा तो सरतलीला-नाटिकेंतील सूत्रधार मदन विजयी होवो.

वसंततिलका

शम्भुस्वयंभुहरयो हरिणेश्वरानां

येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।

याचामगोचरचरित्रविचित्रिताय

तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥ ३ ॥

वसंततिलका

प्रह्ला हरी शिष्य, सदा मृगलोचनांचे
ज्यानें परीं यसविले घरनोकरांचे ।ज्याचीं विचित्र चरितें घचना अतीतें
पुण्यायुधासि भगवंत तया नमस्ते ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—

ज्यानें, प्रह्ला, विष्णु, शंकर अशा देवभ्रष्टांना सुदां, हरिणाक्षी शिष्यांचे घरगवी करून सोडले, आणि ज्याची विचित्र छीला वर्णन करताना वाणी इंडित होते अशा त्या भगवान् कुसुमायुध मदनाला नमस्ते !

वसंततिलका

ऊरुद्रयं मृगदृशः कदलस्य फणद्वौ

मध्यं च वेदितुलं स्तनयुग्मप्रस्थाः ।

लावण्ययारिपरिपूरितशतकुम्भ-

कुम्भो मनोजन्तुपतेरभिषेचनाय ॥ ४ ॥

भाषां

अभिषेका मदन्याच्या,
सामग्री सुंदरीचि पुरवीती ।ऊरुद्रय तरणीचे,
केन्नीचे रंग्य दोन जणुं होती ! ॥पूरित लावण्यजलें
पीनस्तन कनककुम्भ जणुं रामती ।तनुमध्य हीचि घेदी
कननी ते कदला ठेविले घरती ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

मदनराजाच्या अभिषेकाची सामग्री सुंदर सुवतीच्या अंग प्रसंगांतूनच येत असते—ऊरुद्रय (मांढ्या) हेच जणू का-
केन्नीचे दोन खांद, स्त्रीदेहाचा मध्यभाग ही जणू वेदी, ।
त्यावर पुष्टस्तन हेच जणू सौंदर्यजलानें भरलेले सुवर्णकुं-
भाहून ठेवले आहेत.

वसंततिलका

किं कौमुदीः शशिकलाः सकला विचूर्ण्य

संयोज्य चामृतरसेन पुनः प्रयत्नात् ।

कामस्य घोरहरहृत्कृतिदग्धमूर्तेः

संजीवनीषाधिरियं विहिता विधात्रा ॥ १ ॥

वसंततिलका

ज्योत्स्नेसर्वे सकल चंद्रकला कुट्टन

यत्नेन सुधारसहि त्यांतचि कां खलून ।

जो जाळिला मदन कोपुनि शंकरानें

संजीवनीचि जणुं त्यासि दिली विधीनं ? ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

शंकराच्या भयंकर कोपानें दाघ झालेल्या मदनाला पुनः
जिवन देण्यासाठीं प्रह्लादेवानें, शुभ्र चांदणें व चंद्राच्या सर्व
कला कुटून, त्यांत प्रयत्नानें अमृतरस खटून औषधि सिद्ध
केली की काय ?

अनुष्टुप्

एकं वस्तु द्विधा कतुं बहवः सन्ति धन्विनः ।

जयत्येकः स्मरो धन्वी द्वैतमेकैकरोति यः ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

करण्या दोन एकाचे यहु होती धनुर्धर ।

दोघां एक करी धन्वी धन्य एकचि तो स्मर ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

एकाला छेदून दोन करणारे धनुर्धर, जगमर मुक्कळ आहेत,
पण, दोनाचें अद्वैत करणारा एकच एक धनुर्धर जो मदन, तो
विजयी होवो.

अनुष्टुभ्

अपूर्वेयं धनुर्विद्या मदनस्य महात्मनः ।

शरीरमश्रुतं कृत्वा भित्तान्तर्गतं मनः ॥ ७ ॥

अनुष्टुभ्

महात्म्या मदनानीं हो धनुर्विद्या अपूर्वे ही ।

न देह छेदितां विधी जी आंतील मनासही ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

महात्म्या मदनानीं धनुर्विद्या खरोखर अपूर्वच घटली पाहिजे; कारण, ती देहाला जयम घट्टी न करता घेठ आंतल्या मनालाच परस्पर विद्ध करते !

पुष्पिताग्रा

परिमितविशिखो न चेन्मनोजो

यदि मृदुकुसुमेपुरेण न स्यात् ।

यदि च हरो न हरेत्तदीयमङ्ग-

मयनितले न किमाचरेत्तदानीम् ! ॥ ८ ॥

दार्ढ्यविक्रीडन

सारे वाणहि मोजकेहि नसते

• त्या मन्मथाचे जर

पुष्पांचे सम वा मृदूचि नसते

ते वाण त्याचे जर !

त्यांत जाळुनिया अन्तंग नसतें

केले शिवानें, तर-

जाणे कोण किती अनर्थ करता

स्वप्नदर करी सो स्वर ! ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

मदनाचे वाण अवघे पांच, इतके मर्यादित, मोजके, नसते, (इतर धनुर्वेदासारखे अनंत असते) आणि ते वाणहि पुष्पासारखा नाजूक वस्तूचे नसते, (इतरांसारखे पोलादाचे असते) आणि त्याला शंकरानें देहविरहित अन्तंग केले नसतें, (इतरांसारखा जर तो जिवंत पुरुष असता) तर त्यानें अवशर काय धुमाळू पातळ असता देव जाणे !

अनुष्टुभ्

छलरीतिप्रियप्रीतिसन्मद्वयविलम्बित ।

उन्वीहृदयहृदिहो हन्त दोलायते स्वरः ॥ ९ ॥

शुभा • ९९

वर्णनतिलका

रीती कुलांतिल, नि प्रेमहि बहूमाचें

हे दोन खांयचि करी जणुं बांधण्याचे ।

दोखा करी हृदयही जणुं कामिनीचें

छोके तिथें मदन घेत वसे सदाचे ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—

(वाटेक ठेव्हा वाटेक ठें करता येन नाही ही) कुठ्ठांतीची मर्यादा हा एक गांव, व त्रिपावळे प्रेमानें ओढ घेणारें मन हा दुसरा खाव, यांना कामिनीचें हृदय हा हिरोळा बावून मदन छोके घेन असतो

शिक्षारिणी

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविपद्यो

न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शांतिकर्तैः ।

भ्रमावेगाद्वे किमपि विदधद्भ्रमसमं

स्मरणस्मारोऽयं भ्रमयति दृगं धूर्णयति च ॥ १० ॥

शिक्षारिणी

न जाई मंत्रांनीं, हटवुं न शके औषध जया

उपायां शांतीच्या करुनिहि न जो जात घिलया ।

जयें अंगोपांगां प्रयत्न झटके येति तनुतें

स्मरणस्मारें त्या नजर फिरनी धुंद बनते ॥ १० ॥

गद्यार्थ—

मदनानें उत्पन्न केलेला अपम्यार (फेंपरे) असा भयंकर की लाच्यावर मंत्रांचा प्रभाव चालून नाही, औषदांनी तो हटत नाही, शांतीचे शेंकडें उपाय करून तो नष्ट होत नाही, त्यानें शरीराच्या भ्रम व प्रबल झटके येतान व भाणमाची दृष्टि फिरून धुंद बनते.

वर्णनतिलका

हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि

प्रालेयशीकरलुचसुह्निनांशुभासः ।

यस्वैन्धनानि सरसानि च चन्दनानि

निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ? ॥ ११ ॥

वसतनिका

यग्नं जलाटं, नलिनीदल पुष्पहार
 ययौ तुषार हिमशीत असाहि चंद्र ।
 अन् चंदने सरस, इंधन होत ज्याचीं
 त्या वृत्ति होय कुठुनी सरपायनाची ? ॥११॥

गद्यार्थ—

(वरील १० व्या श्लोकातील शांतीचे उपचार या श्लोकांत आहेत) पाष्यंत भिच्छेटी वस्त्रे, वसलाच्या पाकड्या, पुष्प-
 हार, अगदी हिमाभावे शीतल असे चंदनिरण, सरस चंदन
 याच वस्तु जेथे मदनप्राप्तीच्या सर्पणामारण्या आहेत, तेथे तो
 भ्रमि (या उग्रायांनी) कया सात होईत ? (उलट भडकेल मात्र)

(२) उत्कंडा, प्रतीक्षा, संकट, स्वागत

अनुष्टुभ

कदा नौ सगमो भावीन्यारीणं यत्तुमभ्रमा ।
 अवेल कान्तमनला लीलायज्ञं शमीलयन् ॥ १० ॥

उपनिग

‘केव्हां पुन्हां संगमयोग आतां ?’
 चौघांत सांगूं शकली न कांता ।
 पर्नाभि, लीलाकमलें स्वहस्तें
 इष्टार्थे दारी मिटवूनिया तें ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—

‘आपण नेह आता पुन्हां वेगळा होणार ?’ हें वार
 चौघांच्या देगन कान्त आदल्या प्रियम सगुं शकली नाही,
 म्हणून (लला वेगळा इष्टार्थ समजवा व इतरांना समजू नये
 म्हणून तितें पुढे केनी, सी) आपल्या हातांतील लीलाकमल वेगळे
 तितें मिटवून घेते ! (कमल रात्री मिटतें तेव्हा आतां रात्री !)

भाषा

“ममये पयोधराणा-
 मपतिता नैव शक्यते स्थातुम् ।”
 “उदंतिताऽपि क्षणे ?”

“नदि नदि मन्त्रि विच्छिन्तः पन्थाः ॥ १३ ॥

भाषा

“समयीं पयोधरांच्या
 न अपतिता शक्य ने मला होत ।”
 “कां ओढ लागली ने ?”
 “तैसें न ससे ! पथीं चिखल दाट” ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

(पयोधर=एक अर्थ स्तन, दुसरा ढग, पयोधराणा समये=
 स्तनाची वाड होत असता, दुसरा अर्थ=पावमाळ्यात, अप-
 तिता=पतिविरहित अवस्था, दुसरा अर्थ=पतित न होणे,
 पनहन न पडणे) प्रियामीलनाची ओढ दया शब्द वापरून
 एक छो सखीला सांगते—“पयोधराच्या समयीं अपतिता-
 वस्येन राहणे शक्य नाही !” सखी विचारते “को ग फार
 ओढ लागली वाटत ?” ती म्हणते “तसें नाही ग ! पाव
 साळ्यानें रस्त्यात चिखल पार, त्यामुळे पधरून पडल्या-
 दिवाच राहणे शक्य नाही !”

हारीणी

वदनरमलं पाणौ कृत्वा निमीलितलोचना
 यममिलिखितप्रल्यैरद्वैतं मुञ्चसि चेतसा ।
 चटुलनयने शून्या दृष्टिः कृता खलु केन ते
 क इह सुखी द्रष्टव्यानामुवाह पुरं पराम् ॥ १४ ॥

साहूळविकीर्तिन

नेत्रांतें मिटुनी, मुखांतुज असें हस्तांयुजीं टेकुनी
 चिचानें त्यजित्सी न ज्या, अचल तूं चित्रापरी घेतुनी ॥
 टप्री चचल मूळची तय कुणी केटी घडे शून्य ही !
 प्रेक्ष्यधेष्ट नि पुण्यपंत रुचला तो कोण नूतें महीं ? ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—

हे मुदर ! बोळे मिटव, हातांत आरते मुख टेवून चित्रा-
 सराची बघून, उग्राग तूं मनांतून काढून टाकूं शकत नाहीस
 तो योग बरे ! दुष्टी मूळची चचल दृष्टि, शून्य करणारा तो
 कोण बरे ! प्रेक्षनीयान मनांतून अगा दुःखा रतीनें ठरलेला
 पुण्यभाव योग बरे !

अनुष्टुभ

न जाने समुत्थायते दिवाणि वदति प्रिये ।
 मयागंधानि मे यान्ति नेत्रां विमु कर्जताम् ॥ १५ ॥

अनुष्टुप्

समस्त गोड चोले जें, प्रेमी, तें मज ना कळे ।
सर्वावयव हे माझे नेत्र कीं कणें जाहले ? ॥ १५ ॥
गद्यार्थ—

(नवपरीणीना आपल्या सलीख सांगते—) माझा प्रियकर जेव्हा प्रियमनुर असें माझ्या समक्ष बोलतो, तेव्हा, माझे सर्वच अवयव दोळे होनात, कीं, कान होतात, तें सांगता येत नाही. (सर्वावयवाची शक्ति, दोळ्यांत व कानांत एकत्रून, त्याला किती पाहूं व त्याचे शब्द किती ऐकूं, असें होऊन जातें.)

होरणो

स्मररसनदीपूरेणोदाः पुनर्गुंस्तेतुभि-
यंदपि विधुतास्तिष्ठन्त्यादापूर्णमनोरयाः ।
वदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परसंमुखा
नयननलिनीनालानीवं पियन्ति रसं प्रियाः ॥ १६ ॥

गाथां

स्मररसपुटांत बाहत,
गुरुसेतूचाच आसरा घळनी ।
असतां नवपतिपत्नी
सर्वे मनोरथ न पूर्ण होवोनी ॥
दिसतां परस्परं तीं
चित्रापरि पूर्ण अचल राहोनी
प्राशिसि रतिरस (दिवसां),
नयनांचे कमलनाल जुणुं करुनी ॥ १६ ॥
गद्यार्थ—

मदनरसाच्या नदीच्या पुरातें बाहत जाणारे नवपरीणीन पतिपत्नी, वदीलपारीं माणसें हीं, जुणूं त्या नदीतळे जे सेतू त्यांना आश्रय घेतात, व त्यामुळे तीं अधिक वाढवत जात नाहीत हें खरें; परंतु त्यामुळेच त्यांचे सर्व मनोरथ कांदीं पूर्ण होऊं शकून नाहीत तेव्हा (त्यांतल्या त्यान जेवढें मिळेल तेवढें शुल घेण्यासाठीं) केव्हाहिं ती एकमेकांच्या समोर आली कीं, चित्रासारंगीं तटस्थ होनात व आपल्या दोळ्यांना कमलनाल (नदी) वरून त्यांतून इकडून तिकडे व तिकडून इकडे प्रेमरग नेऊन तो पीन असतात ।

शाईलमिरीडित

शीतांगुर्मुग्धमुखले सव ह्यौ पद्मातुकारौ करौ
रम्भागर्भनिमं तयोस्तुगलं बाहू मृणालोपमौ ।
इत्याह्लादकरितिलाङ्गि ! रभमात्रिःशंकमालिङ्ग मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येहेहि निर्वापय ॥ १७ ॥

शाईलमिरीडित

शीतांगु मुख, नेत्र नीलकमलें; हे हात पद्मांसम
केरीच्यापरि ऊरु कोमल तुझे बाहू मृणालोपम ।
सर्वांगीं मृदु शीत, दे मज अर्णी निःशंक आलिङ्गन
माझी हीं स्मरतापदग्यनु ये, ये, दांतवी येउन ॥ १७ ॥
फद्यार्थ—

हे बहमे ! तुजें मुख हिमकर चंद्रच; नेत्र नीलकमलें, हात पद्मानमान, ऊरु (माझा) केरीच्या गळ्यासारखे, तुझे बाहू कमलतंतू प्रमाणें कोमल, अशी सर्वांगीं आम्हाद्वाराक तूं मला लीकर निःशंक आलिङ्गन दे, ये, ये, आणि, मदननापानें पोळवेलें माझे सर्व अवयव शांत कर.

अनुष्टुप्

मिलिते मौनमातिष्ठ वाणि ! प्राणसमे जने ।
अंतर्गतस्माद्वाहं न जानासि कदाचन ॥ १८ ॥

अनुष्टुप्

वाणि ! मौन घरी, मेढे प्राणप्रिय जधीं जन ।
अंतर्गच्या रसानंदा जाणिशी तूं कधींच न ॥ १८ ॥
गद्यार्थ—

हे वाणि ! माझा प्राणप्रिय नाथ मेढेल तेव्हा तूं मौन घर, त्याचें दर्शन व भाषण यांनीं जो आंतरिक रसानंद प्राप्त होतो तो तुला कळायचा नाही. (तेव्हा मध्यमध्यें बोलून त्यान त्यान आणूं नकोत. मला एवाम होऊन तो रसानंद पिरूं दे.)

शित्तिरेणो

अकस्मादागारे रहसि मिलिवाऽपि प्रियतमा
समाश्लिष्टा नागन्तुरुपिशुनभीतेन मनसा ।
अथैषा मामङ्गं, निपुणमथ सावह्नमथ वा
न जाने किं मेने प्रतिपद्यमवस्थाग्यनि मनः ॥ १९ ॥

आर्यां

येतां अचानक गृहीं,
प्रिया दिसूनहि, अस्सुनि एकांत, ।
आलिंगिलें न तिज मी,
करील चुगली कुणी, म्हणुनि भीत ॥
न कळे अजाण अथवा
सुजाण, उद्धट म्हणेल या मज ती ।
या शंकांनीं प्रतिपल
चुटपुट लागोनि राहिली चित्तीं ॥ १९ ॥

गद्यायं—

मी अचानकपणे घरीं आलों; प्रिया घरींच होती, घरांत एकांतहि होता, पण तरीहि, कुणी तरी पाहिल व चुगली करील अशी मीति मनात उभी राहून मी काही तिला आलिंगिलें नाहीं. पण तेव्हापासून मनाला मात्र सतत चुटपुट लागून राहिली आहे कीं, ती मला (याला शंगाराची सधि साधनां येत नाहीं म्हणून) अज्ञान समजू लागली आहे कीं घर निपुण (तिची उत्पुष्कता बाढवणारा धूर्त) समजू लागली आहे, कीं, (एकांतांत एवढ्या सौंदर्याला वश न होणें हा त्या स्वसौंदर्याचा अपमान मानून) ती मला उद्धट समजू लागली आहे? (आतां याचा उलगडा व्हायला लौकर नेट झाली पाहिजे.)

—•—

शाईलविक्कीडित

गच्छेत्पुनस्तथा भूयैव गदितं, मन्दं चलन्त्या तया
तेनाप्यश्रितलोचनद्वयपुटेनाहा गृहीता शनैः ।
संवेताय चलद्दृशा पिशुनिता ज्ञाता च दिक्प्रेयसा
गूढः संगमनिश्चयो गुरुपुरोऽप्येवं युग्मभ्यां कृतः ॥ २० ॥

शाईलविक्कीडित

भूच्या उन्नतिनेंचि मंद चलतां
जा, हें प्रिया योलली
डोळे मोडुनियां हलूं प्रियकरें
आम्हा तिची मानिली ।
मंकेत चुगली, दिशाहि यळत्या
दृष्टीतुनी त्या कळे !
गुढाये गुरुदेवतां हि युगें
संकेत हो पांघले ॥ २० ॥

गद्यायं—

(वडीलघान्या माणसादेखत, प्रियकर अयुक्त करूं पाहतां,) प्रियेनें हळूच दुसरीकडे वळत “जा तूं” असें भुवयांच्या उचलण्यानेंच जे म्हटलें तें, तिची आज्ञा म्हणून प्रियकरानें हळूच दोन्ही डोळे वाकडे करीत मान्य केलें; कारण त्या संवेतातून त्याला ‘चुगली होणार’ हें व ‘कोठें मेढायचें’ ती दिशा हें तिच्या वळत्या दृष्टीतून त्याला कळलें । अशा रीतीनें वडील माणसादेखत तदण मंडळी गूढ रीतीनें संकेत वांधतात

—•—

उपजाति

आलीपु केलीरभसेन घाला
मुहुर्ममालापसुपालभन्ती ।
आरादुपाकर्ण्य गिरां मदीयां
सौदागिनीयां सुपनामयासीत् ॥ २१ ॥

उपजाति

खेळांत घाला स्वसखीजनांत
मद्गापणांच्या नकला करीत ।
ऐकें दुरी मद्दच जेवणां ती
आली विजेची तिज लप्पत कांति ॥ २१ ॥

गद्यायं—

माझी नूतन परिणीत पत्नी, खेळांत, आपल्या मैत्रिणीं-च मंडळांत, माझ्या बोलण्याच्या नकला करीत अगतो, तिज दुसऱ्या माझे बोलणें कानीं पडून, जेव्हां, माझ्या वेण्याची वाहू लागली, तेव्हां, ती अशी काही चमकली, कीं, जणू काय वीजच

—•—

शाईलविक्कीडित

आघ्रावं कमलं प्रियेण, मुदृशा
स्मिताऽपनीवं मुरं
दत्तं विभ्रमकन्दुके नम्रपदं,
सीक्ल गूढी सनी ।
दत्ता चंपकमालिकोरसि, तया
प्रोद्धिभरोमाध्रया
मीललोचनया स्थितं, प्रणयिनो-
द्वेष्टि पूर्णं रमः ॥ २२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

हुंगे पद्म पती, तदा फिरविते
छी ती मुखा, हांसुन
चेंडूला नख लावितों, कम्पनि ती
सीत्कार, झांकी स्तन ।
घेतां चंपकमाल तो हर्दि, मिटे
ती नेत्र रोमांचुनी
प्रेमी हे दुरुनीहि पूर्ण रस हो
घेती असे चावुनी ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

प्रियकरानें कमल हुंगलें, तें पाहता, (चुंबनाची आठवण होऊन) प्रियेनें सस्मित (साजून) मुख दुसरीकडे फिरविलें, हातांतल्या चेंडूला त्यानें नख लावले तें पाहून (नखवण्याची आठवण होऊन) तिनें सीत्कार काढून स्तन झांकी घेतले, त्यानें चंपकमाल हृदयाशीं घेतली, तेव्हां (आलिंगनाची आठवण होऊन) रोमांचित होऊन ती डोळे मिटून (कम्पनेत तें मुख घेत) राहिली. प्रेमीकडे हे आग्रमापें दूरदूर असून सुद्धा रतिस बाबत होस पूर्ण करतात.

शार्दूलविक्रीडित

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता
दृष्टेय नेन्दीवरैः
पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो
नो ह्रन्दजात्वाविभिः ।
दत्तः खेदमुखा पयोधरभरे-
णार्घो न कुम्भाम्भसा
खैरेवावयवैः प्रियसा विशत-
स्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

केलें तोरण दीर्घसें स्वनयनीं,
ना नीलपद्मे तिनें ।
कुंदांचा न च पुष्पगुच्छ रचिला,
स्वीय स्मिताचा तिनें ।
अर्घातें स्तनघर्मेविंदु दिघले-
कुंभांतलें ना जल
स्वांगानींचि गृहागता स्वपतिला
केलें तिनें मंगल ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

(पुष्कळ दिवसांनी घरीं आलेल्या पतीच्या स्वागतार्थ) तिनें, दीर्घ तोरण बांधावयाचें तें नीलममळाचें न करतो, सत च्या नयनदुपुदाचेंच केले; हुंद जाई मारण्या शुभ्र फुलाचा गुच्छ न करतो तिनें खस्मितांचा केला; अर्धजल अर्पण करावयाचें तें कुम्भांतल्या जलांन न करतो, खेदविंदु पासरणाऱ्या पयो-धरकुंमानीं केले । अशा रीतीनें घरीं आलेल्या पतीचें मंगल स्वागत प्रियेनें आपल्या अंगानींच केले !

पुष्पिताम्रा

“गुरुजननयने पिपेहि निद्रे !
त्यरितमिहास्तमुपैहि पद्मवन्धो !”
इति वदति मनोभवाभितप्ता
चिरसमयागतपद्ममा मृगाक्षी ॥ २४ ॥

पुष्पिताम्रा

“गुरुजननयनांसि मीट निद्रे ।
त्यरितचि मावळ पद्मवंधु तू रे !”
नवधनु यदते अनेगतता
यद्दु दिवशीं प्रिय तो घरासि येतां ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

चार दिवसांनी प्रियकर जिचा घरीं आलेला अशी अनेगतता नवधनु विद्रेच्या म्हणते “तू घरांतल्या बडील माणवाचे डोळे लोकर शाक”. आणि पद्मवंधु सूर्याला म्हणते “तू लौक्य अस्तास जा”. (आणि आयची भेट लोकर होऊं दे.)

(३) मीलन; नवोढा (श्लोक २५ ते ३८)

आर्या

दूरादुत्कण्ठन्ते दयितानां सनिधौ तु लज्जन्ते ।
ताम्यन्ति वेपमानाः शयने नवपरिणया वध्वः ॥ २५ ॥

आर्या

दुरुनी आतुर होती,
पति घेतां जवळ, जाति लाजोनी ।
नवपरिणीत यदू या
कांपत सळमळत राहती शयनीं ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

नरीनच लग्न झालेव्या ब्रिया, दूर असेपर्यंत पतिमील-
नासाठी आतुर अवतात पण पतीच्या साक्षिण्यांत मात्र
लागतात; आणि घरघर कांपत तळमळून शयनीं पडून राहतात.

अनुष्टुभ्

विद्वज्जनसभामध्ये नारीप्रथमसद्गमे ।
रणे रिपुममाकीर्णे को न कावरेतां व्रजेत् ? ॥ २६ ॥

उपमाति

विद्वज्जनांच्या सभेतां सभेंत
स्त्रीसंग जेव्हां पहिलाचि होत ।
शत्रुपुढें घोर रणांगणांत
न कोण हो बावरेती मनांत ? ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

प्रथमच विद्वानांच्या सभेंत बसतांना, स्त्रीच्या प्रथम मीलन-
प्रसंगी, आणि प्रबळ शत्रूच्या समोर युद्धांत, कोण मनांत
बावरेन जात नाही ?

भार्या

भुजपद्मे गृहीता
नरपरिणीता वरेण रहसि वधूः ।
सत्कालजालपतिता
बालहृच्छीव वेपते नितराम् ॥ २७ ॥

भार्या

एकांतीं नयकमुल
प्रियकर निजगहपंजरीं धरितां ।
कांचि सी पद्मे, जैरि
हरिणी जाल्यांत तरक्षणीं पडतां ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—

बालहरिणी जाल्यांत पडतनाशरी, जरी सर्वघर घरघर
कणन अगते, अगदी हुबेहुब सीव मिठी, एकांतीं प्रियकरां
आपल्या बांदरेत मिठीत घेतल्या नरपरिणीत बालेची अगते

भार्या

ओमुक्क्यात्परिमिततां, प्रत्या गहोपमप्रतां च मुहुः ।
नरसहस्रमदोर्ध्वनोर्ध्वनानामुत्पयो अपरि ॥ २८ ॥

भार्या

उत्सुकतेनें मिडती,
परि कितिदां लाज वाडुनी मिटती ।
नवसंगत तरणांचे
नयन असे ते सुधन्य या जगतीं ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—

अलंत उत्सुकतेनें नवसंगत तरुणी-तरुणांचे जे नेत्र एक-
मेकांस मिडतात पण वारंवार लाज वाडून मिडतात, अशा ला-
जेचांच्या आनंदाचा जय अतो.

उपमाति

असंमुग्गालोकनमभिमुख्यं
निषेध एवानुमतिप्रकारः ।
प्रत्युत्तरं मुद्रणमेव वाचो
नराङ्गनां नय एव पत्न्याः ॥ २९ ॥

भार्या

दुसरीकडे पहाणें
वाचा अर्थचि पतीकडे वचणें ।
म्हणणें “नको नको,” हा
प्रकार म्हणजेच संमती देणें ॥
वसणें मुख मिटवोनी,
प्रत्युत्तर देंच मानणें चिर्ती
नयपरिणीत वधूच्या
नयलपरीच्या नव्या नव्या रीति ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—

नयपरिणीत वधू ही दुसरीकडे पाहून अगदी म्हणजे स्वतः
कडे ती पडान आहे असे पतीनें समजावयाचें अगते, तिचे ‘नको
नको’ म्हणणें ही समति समजावयाची अगते, तिनें तोंड बंद
करून बगनें यालाच पतीच्या प्रभावे उत्तर मिळतें म्हणारयाचें
अगते. अशा नयपरिणीत नयनपूर्व नव्या नव्या रीति अगते

निर्भरिणी

पटालेनें पत्नी नमयति मुग्गं जातविनया
दृष्टाक्षेपं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
न नमोऽप्यान्यातुं गितमुग्गमनीदक्षनयना
द्विया साम्यवन्तः प्रथमपरिहारे नयवधूः ॥ ३० ॥

गिराणि

पती, वल्ले ओढी, तधिं विनत ती स्थानन करी
वल्ले आलिंगी तें अवयव हसूं चोरुनि धरी ।
शके ना योद्धू ती-स्मितमुख सखीनाच बघते
नवोढा लजेनें प्रथममिलनीं फार कुढते ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

नववधू ही पहिल्या मीलनप्रसंगी लजेनें आतन्या व्यक्त
कुढत राहते. पतीनें वल्लाला हात घातला, कीं, ती विनयनें
मुख खालीं करून बसते. त्यानें वल्ले वल्ले मिठीत घेतले कीं,
ती हसूंच अंग चोहन घेते; पतीशीं कांहीं योद्धू घटत नाहीं,
आणि हंसणाऱ्या आल्या सखीकडेच बघत बसते ।

मन्दाक्रान्ता

घाला तन्वी मृदुतनुरियं त्यज्यतामत्र शंका
दृष्टा कापि भ्रमरभरतो मखरी भग्यमाना ? ।
तत्सादेवा रहसि भवता निर्दयं पीलनीया
मन्दाक्रान्ता विसृजति रसं नेक्षुयष्टिः समप्रम् ॥ ३१ ॥

मन्दाक्रान्ता

घाला, तन्वी, मृदुल असली सोडुनी या कुत्रांका
सांगा फोडें भ्रमर वसुनी मंजरी मंगली कां ? ।
एकांतीं यास्तवचि अर्धे भोगेणें कामिनीस
पैथिल्यानें पिळुनि रस कां सर्वे देईल ऊंस ? ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

(प्रियेची सखी प्रियकराला, प्रथम मीलनापूर्वीं सूचना देते)
हमची प्रिया ही बालवयाची, कुशांतु म्हणून फार कोमल आहे
अशी कुत्रांका सोडून घा ! सांगा घा ! भ्रमर बहून वनच्यानें
मंजरी वनी मंगलेली दिखली आहे ? तेव्हां तुम्ही हिला
एकतांत आगदी दया न दाखवतां ओगटून घ्या. दुबळेपणांनें
पिळून, कधीं ऊंस आपलां सर्व रस देतो काय ?

हरिणी

हरति रुचिरं गाढाक्षेपे यदङ्गकमाकुला
स्यगयति तथा यत्पाणिभ्यां मुखं परिचुम्बने ।
यदपि बहुशः पृष्टा किञ्चिद्वीक्ष्यपरिरुद्धं
रमयतितरां तेनैवासी मनोऽभिनवा वधूः ॥ ३२ ॥

शाईलविक्रीडित

चोरी सुंदर अंग, आकुलमनें, घेतां दृढालिंगनीं
रोषीं चुंबन, हात दोन अगुले, तोंडावरी ठेवुनी ।
बोले अस्फुट भोजकेंच, कितिदां पृच्छा करावी तदा
तेणेंची रमवी विशेष, पतिला कांता नवोढा सदा ३२

गद्यार्थ—

गाढ आलिंगनांत घेतांना, आपलें सुंदर अंग, आकुल मनानें
चोरून घेते; चुंबन घ्यावयास जातां, दोन्ही हात तोंडावर
ठेवून विरीय करते; अनेक वेळां विचारानें, तेव्हां, मोडेमेच, व
तेंहि अस्पष्ट बोलते; मा असा कृतीनींच नववधू आपल्या
प्रियकराच्या मनाला विशेष आनंद देते.

शाईलविक्रीडित

संदष्टापरपक्षया सचकितं हस्ताप्रमाधुन्वती
मा मा सुख्य शठेति कोपवचनेनानर्तितधूलता ॥
सीत्काराश्चित्तलोचना सरमतं वैश्रुम्बिता मानिनी ॥
प्राप्तं तैरमृतं थमाय मयितो मूढः सुरैः सागरः ॥ ३३ ॥

शाईलविक्रीडित

आश्चर्ये निजओष्ट चावुनि करां
वारावया हालरी
“चोप ! सोड ! नको नको, म्हणत जी
धू कोवुनी नाचवी ।
सीत्कारा करिते अशी घरुनियां
जे मानिनी चुंबितो
लामे त्यांस सुधा; खुळे सुर
कुका अजिथ श्रमे मंघिती ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—

आश्चर्यानें आपला अघर चावून, निवारण्यासाठीं जी आपले
हात हालवीत आहे—“चोप ! मोड, नको, नको,” म्हणत
रागावून जी आपल्या चुंबना नाचवीत आहे—तोंडांनें सीत्कार
करीत, डोळे आकुंचित करीत आहे अशी मानिनी जे बळे बळे
घरून चुंबितात त्यांना अमृत मिळते; बेव्या देवानीं समुद्र
मंथून उगावच आपली दमगूळ करून घेतली

शिरारिणी

अहं तेनाहूता किमपि कथयामीति विजने
समीपे चासीना सरलहृदयत्वाद्वहिता ।
ततः कर्णोपान्ते किमपि वदताऽऽप्राय वदनं
गृहीत्वा धम्मिल्ले मम सखि निपीतोऽधररसः ॥३४॥

शादूलविक्रीडित

“ये, काहीं वदतें” म्हणून मज घे
एकांति बोलवुनी

भोळा भाव धरून त्याजवळ मी
गेलेंच विभ्वासुनी ।

कानाशीं घडण्या मिपें, मुखचि मे
माझे तयें हुंगिलें

अंधाडा धरुनी तखे नम, रस्ता
ओठांतल्या प्राशिलें ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—

“काही सांगतो ये” म्हणून त्याने मला एकांती बोलविले
माहि भोळ्या भावें, ध्यान देऊन त्याच्या जवळ बसले; वाना-
जवळ काही बोलण्याच्या मिपानें त्याने माझें मुख हुंगलें आणि
सखे, माझा अंधाडा धरून त्याने माझा अधररस प्राशन केला ।

शादूलविक्रीडित

सुप्तोऽयं सखि सुष्यतामिति गताः

सद्यस्ततोऽनन्तरं

प्रेमावेशितया मया सरलया

न्यस्तं मुखं तन्मुखे

शतेश्लीकनिमीलने नयनयो-

धूर्तस्य रोमाश्चतो

लज्जाऽऽसीन्मम तेन साऽप्यपहता

तत्कालयोग्यैः क्रमैः ॥ ३५ ॥

शादूलविक्रीडित

“झाला निद्रित हा; निजो” म्हणुनियां

गेल्या सग्या, तत्क्षणीं-

मी रत्नातुर होउनी प्रियमुख्या

भोऱ्ही यथे चुंबुनी ।

रोमांचें परि नीज दोंग ठरतां,

जी लाज ये चिंचि या

तीदी धूर्त हरी समग्र, करुनी

तत्कालयोग्य प्रिया ! ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—

(शयनापारंपर्यंत मला पोंचवायला आलेल्या सख्यानीं माझा
प्रियकर झोंपलेला पाहून) “हा झोंपला वाटतें । वर सोपू या ।”
असें म्हणून त्या निपून गेल्यावर मी प्रेमावेगानें, (तो निजला
हें खरेंच वाटून) भोळ्या भावानें, त्याच्या मुखावर स्वतःचे
मुख ठेवून चुंबिलें । पण झाला तात्काळ रोमांच आल्यानें त्याचीं
झोंप खोटी होती हें कळून येऊन मला जी लाज उत्पन्न झाली,
ती झुडां त्यानें त्या प्रसंगी योग्य त्या क्रिया करून हरण केली ।

शादूलविक्रीडित

तैस्तैश्चादुभिरुत्तराया किल तथा वृत्ते रतिन्यलये
लज्जामधरया तथा निवसिते भ्रान्त्या मदीयांशुके ।

तत्पट्टांशुकमुद्रितहमपि स्थित्या गदुकोऽधुना-

“वेपो युज्यत एष एव हि तवे”त्येतन्न विस्मर्यते ॥३६॥

शादूलविक्रीडित

चुचकारूनहि, अज ती, म्हणुनि जें भंगे रतिक्रीडन
भ्रांतीनें मम यत्न नेसुनि घसे तेव्हां प्रिया लाजुन ।
मीही नेसुनि पैठणीच बसतां, ती जें वदे हांसुनी
कीं, “शोमे तुज हेंच यत्न” वच हे
जाती न चित्तांतुनी ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—

(मी थियेला रतिसाक्षांतले पाठ) चुचकारून नानाप्रकारें
समजविले पण ती अज (नयली) म्हणून ते तिला जमेना,
तेव्हां रतिक्रीडा थांबविणें भाग पडलें; तेव्हां भ्रांतीनें आणि
लाजेनें ती, आपली पाईपाईत माझेच यत्न नेसून बसली,
त्यामुळे अर्थांत मला तिची पैठणी नेसून बसावे लागले व तें
(माझे ध्यान) पाहून ती जें हंसून म्हणाली कीं “तुला हेंच
यत्न फार शोभतें”—ते शब्द काही वेळा मी वितरूं शकत नाहीं ।

शादूलविक्रीडित

अन्योन्यस्य निरीक्षणादपगत

नेत्रान्मुखे द्वीः स्थिता

संलापाद्बदनं विहाय कुचयोः

सीमामुपेत्य स्थिता ।

गाढालिंगनवस्ततः कुचतटीं

संलग्न्य नीचिं गता

भर्तुस्तत्र करे गते किमभर-

त्सा तत्र जानाम्यहम् ॥ ३७ ॥

शाहूलबिक्रीडित

अन्योन्यां वयतांच लाज नयनां सोडून ये आननीं
होतां भाषण, सोडुनी वदन ती ये आश्रयाला स्तनीं ।
आळिनी प्रिय तें, त्यजुनि कुच ती आलीच नीचीप्रत
नेतां हात पती तिथें- पळत ती कोठें न मी जाणित ॥
गदायं—

एकमेरांना (बरेच वेळां) पाहिल्यावर (त्या पूर्वी) माझ्या
बोळ्यात जी लाज भरून राहिली होती, ती बोळ्यांना सोडून
मुळामध्यें येऊन राहिली, पुढें (बरेच वेळां) संभाषणें झाल्यावर,
मुळाला सोडून लाज खाली उतरून स्तनांच्या आश्रयाला गेली.
पुढें प्रियकरांनं माझ आळिपुन दिल्यामुळें स्तनांतून लाज निघून
खाली निघ्यात जाऊन दहली, शेवटीं तेथेहि जेव्हां प्रियकराचा
हात पोचला तेव्हां मग ती लाज कोठें गेली तें मला
माहीत नाही !

शिखरीणी

कृतान्तो वा कान्तः समजनि न भेदः प्रथमतः—
स्तनो द्वित्रैर्मासैर्मनुज इति जग्राह हृदयम् ।
ततोऽसौ मत्प्रेयानहमपि तदीया प्रियतमा
क्रमाद्वर्षे प्राप्ते प्रियतममयं जातमपिलम् ॥ ३८ ॥

शाहूलबिक्रीडित

“आहे कांत कृतान्त वा ?” प्रथम हें
न हात झालें मला
जातां मासहि दोन तीन, हृदया
तो मानयी वाटला ।
मागेनी प्रिय तो, नि मी प्रियतमा
त्याची अहा ! जाहलें !
जातां वर्ष चराचरां प्रियकरें
व्यापोनियां टाकिलें ॥ ३८ ॥

गदायं—

(प्रथम मेढीत पतीनं केलेल्या भयंकर निर्दय प्रकारामुळे)
हा काय कांत आहे कीं कृतान्त (यम) आहे अशी मला
धांसा वाटत होती; पण, पुढें दोन तीन महिने गेल्यावर, हा
यम नाही—मानवच आहे, याची हृदयाला खात्री पटली.
आणखी काहीं दिवस गेल्यावर, तो माझा प्रियकर, आणि, मी
त्याची प्रियतमा झालें ! आणि, क्रमानें, वर्षे झाल्यावर, चराचर
विषय मला प्रियकरमय होऊन गेलें

(३ अ) प्रीतिरसज्ञा

शाहूलबिक्रीडित

आयाते दयिते मनोरथगतीर्नात्या कथञ्चिद्विनं
वेदग्ण्यापगमाज्जडे परिजने दीपां कथां हुरंनि ।
दृष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुकं
तत्पङ्कग रतिकतरेण मनसा नीतः प्रदीपःशमम् ॥ ३९ ॥

भावार्थ

येतां पति, कष्टे टिन
कंडुनि ती शन करीत येत मनीं ।
अचरट परी सरयांनीं
विलंब करितां रटाळ घातांनीं ॥
“इसलें मज” हें विव्दळत
त्यरें रेशमी स्वयंस्त्र हटफोनीं
सुरतानुर अंतरि ती
टाकी अगुला दियाच वित्रयोनी ! ॥ ३९ ॥

गदायं—

(फारा दिवसांच्या विरहानंतर पति परी आला तेव्हा)
(शरीच्या मेढीविशीं) मला तऱ्हेचे मनोरथ व वेत करीत तिनें
दिवसाचा वेळ तर कटारणा घेऊन. पण (शयनमंदिरांत पोच-
वायला आलेल्या) अचरट सव्यानीं कंटाळवाण्या कथांची जेव्हां
सांभण लावून उशीर करावयास सुरुवात केली, तेव्हा “मला काही
तरी इसलें ग याई !” असें विव्दळत आपलें रेशमी वस्त्र हाटकीन,
उरताद्वर मनाने तिने पाई पाईने आपला दिवाच विस्तून टाकला !

शाहूलबिक्रीडित

अंसाकृष्टदुकूलया सभसं गृहो भुजाभ्यां स्तनौ
आकृष्टे जघनांशुके कृतमघः ससत्तमुरुद्वयम् ।
नामीमूलनियद्वचक्षुपि तथा श्रीहानताज्ञया प्रिये
दीपः फूटवित्तातवेपितशिरः कर्णोत्पलेमाहतः ॥ ४० ॥

शाहूलबिक्रीडित

रंक्षींचें हस्तां दुकूल पतिनें,
हांतीं भुजांनीं स्तन
जोडीं तो जघनांशुका तथि करी
ऊर्द्वयकुंचन ।
नामीमूल यथे जघीं निरपुनी,
लाजून खालीं जळे
ज्याची ज्योत हले फुहून, गिझी
तो दीप कर्णोत्पले ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—

पतीनें खायावरचें बख काडले तेव्हा तिनें दोन्ही हातांनीं धाईधाईत स्नान झालून घेतले कंधारेचें बख त्यानें ओढले तेव्हा तिनें आपल्या माथ्या सकोचून घेतल्या, नाभि-मूलाकडे पति जेव्हा निरखून पाहूं लागला तेव्हां तिनें लाजून देह खाली बाकविला व दिव्याला फुकर घातला पण तेवढ्यानें त्याची ज्योत हलली (पण विश्रब्धे नाही म्हणून) तीवर तिनें आपल्या कानावरचें कमल फेकून मारलें (व दिवा विचविला)

मदामान्ता

छिद्रः कण्ठे किमिति न मया मूढया प्राणनाथः ?
 चुम्बत्यस्मिन्वदनविनतिः किं कृता ? किं न दृष्टः ? ।
 नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती
 पञ्चात्तापं वहति तरुणी प्रेम्णि जाता रसज्ञा ॥ ४१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“वेडी मी, प्रियनाथ वेडनि गळां,
 त्या कां न आलिंगिलें ?
 घुंबी तो तधिं कां मुखा नमविलें ?
 कां त्या न मी पाहिलें ? ।
 कां नाहीं बघलें ?” कृती नववधू
 होती तदा ज्या करी
 चिंती प्रीतिरसज्ञ आज युवती
 पस्तावुनी अवती ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—

“किती मी मूर्ख ! प्रियनाथाला गळ्याला मिठी मारून मी त्यावेळीं कां आलिंगिलें नाही ? तो युवन घेई त्यावेळीं का मुख खाली केलें ? कां नाहीं त्याला बोले म्हणू पाहिलें ? कां नाहीं त्याच्याशीं बोललें ?” अशा पीडीचा पथात्ताप, आज प्रीतिरसज्ञ झालेली तरुणी, पूर्वी स्वतः जेव्हा नवपरिणीत होती, तेव्हाचें आपलें चरित्र आठवून, कठीत आहे

शार्दूलविक्रीडित

गाढाश्रेपविदीर्णचन्दनरजःपुष्पप्रकर्पादिभ्यं
 शय्या संप्रति कोमलाङ्गि परुषेत्यारोप्य मां वक्षसि ।
 गाढोष्ठप्रहपूर्वमाकुलतया पादाग्रसदंशके—
 नाकृप्याम्बरमात्मनो यदुचितं धूर्तेन वयस्तुतम् ॥ ४२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“आश्चर्यें झडली उडी, तुज रुपे-
 शय्या वने वोचरी-
 मृदंगी !” म्हणुनी मला उचलुनी
 स्थापी स्वयंशायरी ।
 आवेगें दड चुंगुनी, पदनखें
 सारून वखें दुरी
 युक्तीने फसवून, धूर्त पुढर्ती
 जे युक्त तें आवरी ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ—

“गाढ आलिंगनानें (तुझ्या माथ्या) अगावरची चंदनाची उडी झडून, त्याच्या खफऱ्या सर्वत्र शास्त्रानें, हे कोमलाङ्गि ! तुला आतां शय्या वोचत छुपत असेल !” असे म्हणत त्यानें मला उचलून आपल्या वधावर स्थापन केली, आणि त्याचवेळीं त्यानें घट घुबव घेऊन रतिहृत्कार्या ओढीनें आपल्या पायाच्या नखांच्या चिमव्यानें आपलें बख ओढून दूर करून तत्कालयोग्य तें केले ।

शार्दूलविक्रीडित

कान्ते तरुणुपागते विगलित
 नीवी स्वयं यन्धना—
 द्वातो विरूधमेखलागुणधृतं
 किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।

एतवत्सखि वेदि साम्प्रतमहं

तस्याङ्गसङ्गे पुनः

कोऽयं, काऽसि, रतं तु वा कथमिति
 स्वस्वापि मे न स्मृतिः ॥ ४३ ॥

सगंधा

येतां भर्ता पलंगी, स्वयमिव गळली
 गांड होऊन सैल
 कांचीच्या सैल धाम्यावरचि लटकलें
 तें नितंबीं दुकूल ।
 जाणें हें एवढे मी- लगडुनि धनलें
 अग भगांत लीन,
 तो वा मी कोण ? झाले सुरत मग कसें ?
 अलपही तें स्मरे न ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—

प्रियकर पलंगवर येताक्षणी, माझ्या निया रांगीतून जाणव
होऊनच गळल्या, आणि गळलेले सैल बस मेसलेच्या दोऱ्याच्या
आभारावर नितंवावर लटकत राहिलें। सखे! मला जाणीव
आहे ती इतकीच की त्याचे व माझे अग एकमेकांत लीन झालें।
पण पुढें, तो कोण? मी कोण? झरत कमें झाल? यापैकी
काहीघटां मला आठवत नाही।

—०—
शादूलविशीडित

आश्रित्या रमसाद्विलीयत इवान्गन्वाप्यनङ्गेन या
यस्याः कृत्रिमचण्डयस्तुकरणाकूतेषु पितृन मनः ।
कोऽयं काऽहमिति प्रवृत्तसुरता जानाति या नान्तरं
रन्तुः सा रमणी, स एव रमणः दोषौ तु जायापती ॥४४॥

शादूलविशीडित

जी तता मदनज्वरेंहि विलगे,
घेतां दृढालिंगनीं
देखावे करण्यास कृत्रिम, कधीं,
जीतें रुचेना मनीं ।
कान्ता-चह्म हा न मेद सुरत-
क्रीडेत जी जाणते
ती साची रमणी-तरा रमण तो-
पत्नीपती अन्य ते ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—

जी खरें मदनज्वराने तापलेली अवताहि (उकडत आहे
ही तनार न सांगता) प्रियकराने धट मिठीत घेतली असता,
त्याच्या बक्षी पार विलीन होऊन जावे; जिला कृत्रिम देखावे
करण्याचा, मनातून उबवण आहे; सुरतक्रीडेत जी, कान्त
कोण व कान्ता कोण हा मेद जाणीत नाहीं—ती खरी रमणी।
आणि तो तरा रमण। इतर आपले पत्नीपति।

—०—
शादूलविशीडित

“सैराहं प्रमदा, नृणामधिगतावेती च ती नूपुरा-
वेपाञ्ज्माकमवृत्तिरेव; सहजग्रीटाधनः श्रीजनः ।”
इत्यं लज्जितया स्मृतेरूपगमे मत्वा तनुं संभ्रमात्
पुंमायः प्रथमं, रतिव्यतिकरे मुक्तस्ततो यत्नः ॥४५॥

शादूलविशीडित

“मी खी तीच। जनप्रसिद्धि पदीं
हे तेच ते पंजन
ही खीयोग्य नमे क्रिया, - सहज जी
लज्जा, हियां ती धन।”
ये खीत्व-स्मृति-लाजुनी गडयडे-
देहास ती पाहूनी
रत्यन्तीं पुरुषत्व हे प्रथम, ती
माया लजी मागुनी ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—

“ही मी तीच खी, लोकांना माहित वगळेले माझा पात्री
असलेले पंजनहि तेच। खरें म्हणजे असें हे कर्म क्रियांना
शोभत नाही कारण—सहज लज्जा, हेच मीचें खरें धन।”
मत्वा त-देन तिला हर्ष हर्ष श्रीराची स्मृति होऊन, सदेहांग
पाहून-लाजून रत्यान्तीं प्रथम तिने पुरुषत्व सोडले व मगच
आपल्या प्रियकरांना सोडले

—०—
जायां

मुक्ताः पतन्ति भूमी बालाः कलयन्ति केवलं मुक्तिम् ।
चुंबत्वंरमनि विपरीते किं न विपरीतम् ? ॥ ४६ ॥

जायां

मुक्ता भूमिस पडती,
केवल मुकील बाल मिळतीती ।
अवर चुंबी भूमिस,
विपरीत न काय होई विपरीती? ॥ ४६ ॥

हेच संदाकान्वेत—

मुक्तांचेही पतन घडतें हाय ! भूमीचरी तें
यालांनाही नकळत अहा ! केवळा मुक्ति येने ।
पृथ्वीलागीं वरनि गळुनी अवर स्पर्शितें तें
कांता होतां उलट, उलटें काय सांगा न होतें ? ॥४६॥

गद्यार्थ—

(मुक्ता म्हणजे मोती व दुसरा अर्थ मुक्ति पावलेले. बाल=
कंस व लहान मूढ, अवर=वन्न व दुसरा अर्थ आनादा.)
मुक्तांचें (मुक्ता) भूमीवर पतन घडतें, बालांना (मुक्ता) केवल मुक्ति
मिळते. अवरमुक्तां बसून यद्दून पृथ्वीचे चुंबन घेत, पतीच
उलटली म्हणजे उलटें काय होत नाही ?

(४) शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

शार्दूलविक्रीडित

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुच-

प्रोद्भूतरोमोद्भूमा

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगल-

च्छ्रीमन्निभम्बास्वरा ।

मा मा मानद माति मामलमिति

क्षामाक्षरोल्लापिनी

किं म्लाना, शयिता नु किं मनसि मे

लीना विलीना नु किम् ? ॥ ४७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

ये रोमांच द्यूनीयां स्तन, तिला,

गाढस्तनलिंगने

श्रोणीवस्त्र गळे रसोत्कट रतें

झाल्या धमाकारणें ।

बोले, “नाथ ! नको ! पुरे; अति नको”

ऐसें धकोनी यदा

झाली म्लान, विलीन, लीन न कळे

वा निद्रिता ती वदा ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—

गाढ आलिङ्गनामुळे स्तन द्यूत वारीक झाल्याने जिच्या अंगावर रोमांच उठले आहेत, रसोत्कट रताच्या ध्रमामुळे श्रोणीवस्त्र गळून गेलेले आहे-“न जी “नाथ ! नको, नको, अति नको, मला पुरे!” असे शब्द क्षीणपणे काढीत आहे अशी कान्ता पाहिली म्हणजे ती काय म्हणत झाली आहे, की, सोपली आहे, की माझ्या मनांत लीन झाली आहे की माझ्या देहात विलीन झाली आहे, काही कळत नाही.

इतिर्णी

सुरतविरतीं व्रीडावेशश्चमश्रुयहस्तया

रहसि गलितं तन्वया प्राप्तुं न पारितमंशुकम् ।

रतिरसजदैरङ्गैरङ्गं पिधातुमशक्तया

प्रियतमतनो सर्वाङ्गीर्णं प्रविष्टमष्टय्या ॥ ४८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

लज्जावेशपरिश्रमे कर लुले

झाले रतान्तीं यदा

एकान्तीं, गळलें श्ववस्त्र उचलूं

कान्ता शकेना तदा ।

अंगांनीं रतिमंद, ती निज जर्धी

झांकु शके लाज न

सर्वांगीं पतिच्या तनूत शिरली

लज्जाच ती सोडुन ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—

सुरत संपल्यावर, लज्जा, आवेग, व परिश्रम यांनीं कांतेचे हात जेव्हा अवर्दी लुले झाले तेव्हा, एकातांत, गळलेले वस्त्र मुढां ती उचलून (नेई) शकली नाही; आणि रतिरसाने अंगें जड झाल्याने ती जेव्हा स्वलज्जा हावू शकली नाही, तेव्हा ती बेपडक लज्जा सोडून प्रियकराच्या अंगांत सर्वांगांनीं शिरून बसली (व अशा रीतीने तिनें सर्व अंगें व लाज दोन्ही सोडून टाकली.)

मालिनी

श्रुतिशतमपि भूयः शीलितं भारतं वा

विरचयति तथा नो हन्त सन्तापशान्तिम् ।

अपि सपदि यथायं केलिचिश्चान्तकान्ता-

वदनकमलवल्गुचूमिसान्द्रो नकारः ॥ ४९ ॥

मालिनी

श्रुतिशत पठणे वा वाचणें भारतासी कथिहि मजसि देती शान्ति ना गोड तैशी ।

यकुनि सुरतयोगें, वृत्त होतां विकार

मृदुलतनुमुखीच्या गोड जैसा नकार ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—

शंकरदा वेद वाचून किंवा भारतादि पुराणें पढून तप सतापशांति माया कधीहि लाभली नाही, जशी सुरतधर्मानें थड सारे विकार वृत्त झालेल्या मृदुतनु कान्तेच्या तोंडून निपारें “आतां नरो,” अथे वद्धार देवात (वेदांच्या ‘नेति’ ‘नेति’ पेक्षां ही ‘नेति’ अधिक स्वरित शांतिदायी आहे)

हरिणी

करकिसलयं धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी
क्षिपति सुमनोमालाशेषं प्रदीपशिखां प्रति ।
स्वगयति सुदुः पत्युनेत्रे विहस्य समाकुला
सुरतविरतौ रम्या तन्वी सुदुर्मुहुरीक्षते ॥ ५० ॥

भाषा

हलवी हलवी कोमल
कर दोनहि अंशुकांस शोधाया ।
सुममालाखंडां ती
फेकुनि पाहे दिव्यास विझवाया ॥
व्याकुल, हंसत, कितीदां
झांकी पतिनयन लाज घाटून ।
सरतां सुरतहि रमणी
थेई पतिमुख पुन्हां पुन्हां घडून ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—

सुरत संपन्नानंतर आपले कोमल हात हालवून हालवून ती (खालचे व वरचे) दोन्ही बाजू शोधून घेते. (पण ती न संपन्नव्यापने, लज्जा रक्षण करण्यासाठी अंधार तरी करावा म्हणून) पुष्पमालाखंड दिव्याच्या ज्योतीवर फेकून ती विसर्ज घेते. (पण तेंदि न जमल्याने) व्याकुलपणे हंसत, पुन्हां पुन्हां (आपली अंगे निरखून पाहणाऱ्या) पतीचे नेत्र झांकते. पण (खतः मात्र) पुन्हां पुन्हां (अधासासारखे) आपल्या पतीचे मुख पाहते.

उपजाति

विधाय सा भद्रदनामुकूलं
कपोलमूलं हृदये शयाना ।
तन्वी तदानीमतुलां पुरारेः

साम्राज्यलक्ष्मीमघरीचकार ॥ ५१ ॥

वसंततिलका

माझ्या मुखा अभिमुखी; हृदयावरी ती
टेकून गाल निजली (थकुनी रतातीं) ।
हें एक भाग्य, अवघे सुरम्यपतीचे
साम्राज्यलक्ष्मीमघरीचकार ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—

(सुरत संपन्न) वेव्हा, माझी प्रिया आलें मग माझ्या मुखाकडे बघून माझ्या हृदयावर आपले गाल टेकून निजली; ह्या माझ्या भाग्यापुढे, पुरांचा अरि म्हणजे शत्रु, जो ईद्र, त्याचे साम्राज्यलक्ष्मीमघसुद्धां मला तुच्छ वाटले.

शाईलविक्रीडित

नेत्रध्यादपि राजते हि नितरां व्यालुप्तभूपाननं
संभोगश्रमभीलितं विजयते चक्षुः कटाक्षादपि ।
गाढालिङ्गनकीतुकादपि नवं दोर्बल्लिविहंसनं
प्रत्यालापरसादपि प्रियतरं मौनं कुरङ्गीदृशः ॥ ५२ ॥

प्रजापति

नेत्रध्याहून शोभे
मुख अति, जरिही दूत भूपा तिथून !
शोभा, नेत्रीं, कटाक्षा-
हुनि, थकुनि रतें, तेच जातां मिटून ! ।
गाढास्पर्शाहुनी हें
अभिनय रुचतें वाहु जाणें गळून !
वोलांहुन प्रियेच्या, मधुरतर रंगे
हें तिचें गोड मौन ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—

(अर्थात् ताच्या) घेताभूषेतें युक्त अशा मुखापेक्षा (सुरतानंतरचें) भूपा लोपलेलें असें प्रियेचें मुख अतिशयच छंदूर दिवतें. संभोगाच्या थमन (रूत होऊन) मिटलेले प्रियेचे नेत्र, हे तिच्या कटाक्षापेक्षाहि अधिक मोहक वाटतात. तिनें आपल्या बाहुलतीनीं प्रियकराला गाढ आलिंगन देण्यांतल्या कौतुकापेक्षा सुरतश्रमानें तिच्या गळून गेलेल्या बाहुबद्धीत नवीनच आकर्षण भातमान होतें; आणि समापणप्रसंगी प्रियेचें बोलणें ऐकण्यापेक्षा, सुरतश्रमापुढे विसा आलेलें गीन अधिकच प्रिय वाटतें.

शाईलविक्रीडित

शान्ते मन्मथसङ्गरे रणधृतां सत्कारमातन्वती
वासोऽदाज्यधनस्य, पीनकुचयोद्धारं, श्रुतेःकुण्डलम् ।
विश्वोष्टस्य च वीटिकां, सिंगुमुखी पाण्यो रणलक्षणे
पञ्चालमिनि केशपाशविचये युक्तो हि वन्यव्रतः ॥ ५३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

धात्रे जै रतियुद्ध, तृप्त करिते
आहेर हे अर्पुन-
स्त्री योद्ध्यां अपुल्या; सुवस्त्र जधना;
हस्तां रणत्वंकण ।
कर्णा कुण्डल; रत्नहारहि कुचां,
ओष्ठां विडा अर्पुन
मार्गे जे पडले रणीं, उचित त्या
केसां दिलें वंधन ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—

सुरतयुद्ध थावल्यानंतर, (एका पक्षाची प्रमुख जी) स्त्री, तिने आपल्या योद्ध्यांना (युद्धात उत्तम कामगिरी केल्याबद्दल) पुढीलप्रमाणे आहेर देऊन त्यांचा सन्मान केला । वितम्बाना महापद्म दिले; पुष्पकताना रत्नहार दिले. कानांना कुंकळे दिली; ओठांना (मानाचा) विडा दिला, आणि हातांना सुवर्णकंकणे दिली पण या सवे युद्धात जे 'मार्गे पडले' त्या कैसांना बंधनात ठेवले हे अर्थात उचितच झाले ।

भार्या

कचित्ताम्बूलाकः कचिदगुरुपट्टाद्भूमलिनः
कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च सालककपटः ।
वलीमङ्गलामोर्गरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
खिया नानावस्त्रं प्रथयति रवं प्रच्छदपटः ॥ ५४ ॥

भार्या

कोठें तांबूलाचा,
डाग, कुठें अगद-लेप लागून ।
वास कुठें चूर्णाचा,
अळित्याचा रंग पाय उमटून ॥
पडति सुरकुत्या कोठें,
वेणीमघळें कुठें सुमन गळतें ।
चादर अशा सुगुणार्नीं,
स्त्रीरतिची विविधता जगा कथिते ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—

कुठें तांबूलाचा लाल डाग, कुठें अगदलेपाचा काळगरपणा कुठे सुंगंधी चूर्णाचा वास, कुठें अळित्याच्या रंगानें रगविलेल्या पावलाचे ठगे, कुठें सरकुत्या, कुठें केसांतून गळलेली कुळे, अशा नाना सुगुणानीं शायेवरील वस्त्र (चादर) ही स्त्रीरताची विविधता जगाला दर्शविते.

(५) सजणे ! पहांट झाली !

उपजाति

आश्लेषशेषा रतिरङ्गनाना-
मामोदशेषा कुचकुङ्कुमश्रीः ।
तूणीरशेषः कुसुमायुधोऽपि
प्रभातशेषा रजनी बभूव ॥ ५५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

स्त्रीच्या सर्व रतांमधून उरलें
हे मात्र आलिंगन !
राहे एक सुगंधची कुचतटी
कस्तुरिलेपांतुन ।
गेले संपुनि घाण अन् स्पर्करिं
भाता उरें पोकळ
राहे घूसरशी प्रभात-सरनी
जातां निरोचें बळ ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ—

स्त्रीच्या नानाविध रतिक्रीडाप्रकारांतून भातां केवळ आलिंगन शिल्लक राहिलें आहे. स्नानावर वेळेच्या केशर वस्तूनि आदि द्रव्याच्या विलेपनामधून (तें झडून) भातां केवळ सुगंध शिल्लक राहिला आहे । रात्रभर शरसंधान करून करून मदनाचे बाण संपून गेले असून, त्याचा पोकळ भाता तेवढा उरला आहे । रात्रीचें (तिच्या नादण्याचें) सारें बळ संपून भातां केवळ शुरशट रगाची पदांड उरली आहे.

शिखरीणी

प्रियायाः प्रत्यूपे गलितकबरीबन्धनविधा—
बुद्धश्चदोर्वहीदरदलितचेलांचलमुरः ।
धनाकूते पश्यत्यथ मयि समन्दाक्षिवलितं
नमन्त्या यद्गपं न हि लिपितुमीशो मनसिजः ।

भार्या

बळलेली जाधि वेणी,
पुनश्च वांधी प्रिया पहांटेस ।
उंचाबुनि भुजवल्ली,
डुलती कुच, हाळवीत पदरास ॥
वधतां मी तें निःस्पुनि,
लाबुनि संक्रोसुनी नयन तीहि
नमते, तें चित्र तितें
रेखाटाया समर्थ न स्पर्हि ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—

(रात्रीच्या नौद्वेमुळें) विमकटलेली वेणी, प्रिया पहाटेस जेव्हा पुन नीट बांधते त्यावेळीं) मधून मधून मुजवली उंचा-
वल्यामुळे, स्वतांना हेलकावे बसून पदर हालतो। तें दृश्य बारीक
नजरेनें नी निरखून पहातों हें प्यानीं आल्यानें ती लाजून
नेत्रस्रोत करून बघून खाली वांकते त्यावेळचे तिचे मनोहर
चित्र काढण्यास प्रत्यक्ष मदनमुद्रा समर्थ होणार नाही.

—०—
शादूलबिक्रीडित

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुक्रेनाकर्णितं यद्वच-
सत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्त्वस्यातिमात्रं यधूः ।
कर्णालम्बितपद्मरागक्षकलं विन्यस्य चक्रवाः पुटे
श्रीढातार्ता प्रकरोति दाडिमफळउपाजेन वाग्वन्धनम् ५७

शादूलबिक्रीडित

रात्रीं दंपति जें घडे; गृहशुक्र
तें बोलतां, वेळुनी-
मोठपांच्या पुढतीं प्रभातसमयां,
जाईं यधू लाजुनी ।
फाणीचे मणि लाललाल भरपी ।
डाळिवदाण्यापरी
त्याच्या चोंचिता; युक्तिनें मुख असें
ती बंद त्याचे करी ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ—

रात्रीं पतिपत्नी एकाम्नांत जें बोलले ह्याची मकल घरच्या
पोटातें जेव्हा बसिल साणतांच्या देखत सकाळीं अगदीं सवि-
स्तर बघून दाखविण्यास सुरुवात केली, तेव्हा नवयधू विबाही
लाजेन मेल्यापारखी झाली (पण तेवज्यांत तिन प्रसंगावधान
देवून) स्वतःच्या कानांतल्या डुलातले लाललाल खडे, डाळिंबाचे
दागे म्हणून त्या पोटाच्या चोंचिता भरवले व पुळीन खाचें
तोंड बंद केलें ।

—०—
शिखरिणी

प्रयच्छाहारं मे यदि तव रहोवृत्तमखिलं
मया वाच्यं नोभेरिति गृहशुक्रे जल्पति शनैः ।
यधूयुक्तं श्रीढाभरनमितमन्तर्विहसित
दरशधोन्मीलनललिनमनिलायर्जितमिव ॥ ५८ ॥

शिखरिणी

“मला दे खाण्या, मी जर न तव एकांतचरिता
वदायें मोठ्यानें,” गृहशुक्र हळू शब्द वदतां ।
मुख खींचें लज्जानमित, परी आंतून हसत
मुखें अर्धे, शोभे कमल जणु तें वायुनमित ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—

“(काल रात्रीचे) तुमैं एकांतातलें सपूर्ण चरित्र, मी
मोठ्यानें ओरडून (जगाला) न सांगायें असें तुला वाटून
असेल, तर (मुकाब्यानें) मला सायला दे” असे हर्दब
घरच्या पोटातून बोलून दाखविलेले शब्द ऐकून, लज्जेनें खालीं
वांकलेले पण आंतून हसतें असें नवयधूचें मुख पाहून, वाच्यानें
वाचविलेल्या अर्ध्या समललेल्या कमलाची आठवण होते.

—०—
यधुदुग्ध

रतसिखरतर्वां प्रातर्लज्जानतमुखीं यधूम् ।
स्मरन्तीं रात्रिचरितं दृष्ट्वाऽऽप्नोति न को मुदम् ५९

आर्था

सुरतधांत, सकाळीं
लज्जानतमुख, चरित्र रात्रींचें- ।
स्मरणांरी यधुनि यधू
प्रमुदित होई न हृदय कोणाचें ? ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ—

सुरतकीडेनें दमलेली, लज्जेनें खालीं तोंड केलेली, सकाळीं
आपल्या गतरात्रीच्या चरिताच्या मधुरस्मृति मनात घोळवणारी
नवपरिणीता पाहून कोण आनंदित होऊ नाही ?

—०—
आर्था

सखि दशतशतमघरे किं त्वे गोपायसे प्रयत्नेन ?
संप्रति रजनिर्दहस्यं नयनालस्यं निवेदयति ॥ ६० ॥

आर्था

दंतम्रण अघरींचे
कां लपनिशि मे सखे प्रयत्नांनीं ? ।
गुपित तुझे रात्रींचे
घडे जगा अलस तो तुझ्या नयनीं ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—

हे सखे ! तुझ्या अघरावरील दंतम्रण, प्रयत्नांनीं कां उगाच
लपवीत आहेत ? (ते प्रयास व्यर्थ आहेत) कारण तुजें
(कालाच्या) रात्रीचें गुपित, तुझ्या डोळ्यांतला तो आलस
जगाला समत आहे—(त्याचें निराकरण वं कसें करणार ?)

प्रकरण ३० वें

रतिरंगभूमीमरील संगीत मानापमान.

शृंगारान्तर्गत हें एक अतिरम्य प्रकरण आहे अजाला जशी तिष्ठत-मीठ-मसाल्यानी विशेष रुचि येते, तद्वत्च, रतिक्रीडेला मान, कोप, हसवा (कधी खरा, कधी उसना) यांच्या योगानें आगळीच रुचि येते कधी कधी, सरलहृदया बबोदिला, तिच्या सख्या, या नाट्याचे पाठ देत असत. सर्वेस्वी वस वसा प्रियेपैक्षा, अनुनयोत्तर, मामिनी जें सुख देते (श्लोक ११ पदा) त्याची गोडी विशेष उपनं आणलेलें अवसान, कधी कधी आयत्या वेळी कपा द्या देतें, याचें मधुर वर्णन यांत आहे कधी कधी पाशा पडण्यापर्यंत, प्रियकराला, मामिनीची मनघरणी (श्लोक ११ व २२) करावी लागते. कधी, तेवढ्यानेहि ती प्रसन्न न झाली, तर सखीमारुत तो अनुनय करतो, व त्याहिबलीकडे तिचा हट्ट गेवयास, सहजशीलतेचा अंत होऊन, मग तोच स्वतः अमिमान धरून बसतो, व तिलाच शरण आणतो इकडे मामिनीला, मग फार ताणल्याबद्दल पत्तावा होतो, पण तरीहि ती, स्वतः अनुनय करायला जात नाही सखीला पाठविते, व प्रियकराला समजावतांना, ती सखी सुद्धा काव्य करूं लागते ! कधी कधी अनुभवते सुद्धा ! आणि, ज्या सखीचें दूतत्व ती करते, तिचीच, ती सबवी होऊन बसते, या तात्कालिक व दुसऱ्या खऱ्या सबवी असतातच ! त्याच्याकडे जाऊन आलेल्या पतीच्या निर्भर्त्सनेन, प्रकरणाचा शेवट झालेला आहे

शाईलविक्रीडित

आयातैव निशा मनो मृगदृशामुन्निद्रमातन्वती
मानो मे कथमेष संप्रति निरातङ्गं हृदि स्थास्यति ।
ऊहापोहमिमं सरोजनयना यावद्विधत्तेतरां
तावत्कामनृपातपत्रमुपमं बिम्बं विभासे विधोः ॥ १ ॥

शाईलविक्रीडित

“निद्रानाशचि कामिनींस घडवी
ती हाय ! आली निशा !
आतां मान कसा टिकेल हृदयीं
संपूर्ण निर्वेधसा ? ॥”
पेसे जोंवर हे विचार करिते
ती पद्मनेत्री मनी
कामाचें जणुं राजछत्र, उगवे
पूर्णंदु तों त्या क्षणीं ॥ १ ॥

गद्यार्थ—

“कामिनी, मामिनींच्या मनाला निद्रानाश घडविणारी राज बबल आली ! (दिवस तर, मन ताऱ्यांत ठेवून, प्रियकर मेढला तरी, मान टिकवून धरण्याच्या निश्चयांत, कसाबसा निघून गेला, आतां रानी, कामाच्या ओढीपुढें) मान नि शंकपणें, निर्बाधपणें, खात्रीन, हृदयांत कसा टिकाव घरील ?” असे हे जे विचार ती कमलनयना पुन्हां पुन्हां मनांत घरीत आहे, तेवढ्यात, जणुं बाय मंदनाचें राजछत्र असा पूर्णचंद्र उदयास आला !

आर्या

भण मानमन्यथा मे,
मीनं भ्रुकुटिं विधातुमहमसदा ।

शक्रोमि तस्य पुरतः

सखि न खलु पराङ्मुखी भवितुम् ॥ २ ॥

आर्या

मान कशी दाडूं मी ?

भ्रुकुटि, अयोला धरूं न मी शकतें ।

मुख फिरविणेंहि त्याच्या-

पुढांति सखे मजसि शक्य ना होतें ॥ २ ॥

गद्यार्थ—

सखे (तूं सांगतेस खरी पण) प्रियकर मेढल्यावर, मी नुसती मानांनं भ्रुकुटि चढविणें, किंवा मी अबोला धरणें सुद्धा, मला सहन होत नाहीं, तर मान धरण्याची गोष्टच सोड, त्याच्या पुढें, नुसतें, मुख दुसरीकडे फिरविणें सुद्धा, मला शक्य नाहीं

शाईलविक्रीडित

“मुघे ! मुग्धतयैव नेतुमखिलः

कालः किमारभ्यते ?

मानं घत्स्व, धृतिं वधान, ऋजुतां
दूरे कुरु प्रेयसि । ”

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिपद्य-

स्वामाह भीतानना-

“नीचैः शंस, हृदि स्थितो हि ननु मे
प्राणेश्वरः शोष्यति ॥ ३ ॥ ”

शार्दूलविक्रीडित

“मुग्धे ! मुग्धपणें सदा स्वपतिशीं

जाणार कां वागत ?

ठेरी मान, नि धैर्य, नू ऋजुपणें

वागू नको त्याप्रत !”

येसें हें उपदेशित्या स्वसखिला

ती भीत ऐसें वडे-

“बोले शब्द हळू-हळीस्य मम हा

प्राणेचा ऐकेल तें ॥ ३ ॥”

गद्यार्थ—

(निचाऱ्या सरलहृदया मुखेली निची सखी मानिनी व्हावयास शिकविते) “अग मुग्धे (आता तुझा मुग्धपणा पुरे कर) जन्मभर अशा मुरपणानेच का आपल्या प्रियाशी वागत जाणार आहेच ? हातूंच बेडे, अग चरा मानिनी हो घोर घडन रहा (अघोर होऊ नको) आपल्या प्रियाशी अशी ऋजु तेन वागत जाऊ नको—सखीचा हा उपदेश ऐकून ती (सखी मुग्धाच) मीतमीत तिला म्हणते, “सखे, हळू थोड-माझ्या हृदयातल्या प्राणेवराला ऐकू जाईल !”

शार्दूलविक्रीडित

भूमने रचितेऽपि दृष्टिरधिक मोलकण्ठमुद्रीक्षते

इद्व्यापामपि याचि सस्मितमिदं वग्यानन जायते ।

हार्कश्य गमितेऽपि चेतसि तनु रोमाञ्चमालम्बते

द्रे निर्वहण भविष्यति कथ मानस्य तस्मिन्नने ? ॥४॥

शार्दूलविक्रीडित

मी भ्रमग करीं, तरी अधिश्ची

हृष्टी वधे सोरलुक

वाणी वंद करीं तरी स्मित घरी

चाडाल माझें मुख ।

केलें चित्त कटोर मी, तर फुले

रोमाच अंगावरी

फैसा मान दिवेल नाय दिसता

ही घोर चिंता उरीं ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—

(रात्री काय काय करायचे याची रंगीत ठाळीम मी आर्षांच करून पहात) भ्रमग वग्न पहाते तर रष्टि (प्रियमिन्नास) अधिश्च उरुमुक्ता दाखवित, वागवच नार्ही म्हणून वाणी बंद वेळी, तर, जळलें माझें तोंड स्मित धारण करत हृदय सुभा • ३१

कटोर केलें, तरी सर्वांगावर रोमाच पुढून येतात (प्रियकर भेटण्यापूर्वी झुडा ही चिन्ता) तर मग प्रत्यक्ष नाच टांगून पडल्यावर मान कसा दिवणार ? ही चिन्ता लागली आहे ।

शार्दूलविक्रीडित

उत्कम्पो हृदये स्खलन्ति वचनान्यावेगलोलं मनो

गात्र सीदति चक्षुरक्षुब्धं चिन्ता मुख मुप्यति ।

यस्येपा सखि पूर्ववद्भारचना मानः स मुक्तो मया

बन्धा ता अपि योगितः श्रितितले यासामय समतः ५

शार्दूलविक्रीडित

मोठा रंप हृदीं, प्रमाद वचनीं,

प्रक्षुब्ध होईं मन

चिन्तेनें मुखसोप, अशु नयनीं,

गानामधें त्राण न ।

ज्याचा हा सखि पूर्वरंग असला,

तो सोडिला मान मी ।

ज्यांना मान्य असेल मान जणतीं,

नारीस त्या मी नमीं ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—

हृदयात भारी कप आलेला आहे, पोखर्यात घुसून हात व्हाहेत मन प्रक्षुब्ध झाले आहे, अग गडन नेहेल आहे, डोळ्यात पाणी भरत आहे, काळजीन तोंडाला कोरड पडलेली आहे (प्रत्यक्ष प्रियमिन्नानंतर माझें माननाटक कमें वगणार हा विचाराच सोडा वण तुमचा) पूर्ण राग ज्याचा एवढा भयकर, तो मान, हे सखे ! मी आचपासून सोडून दिला आहे ! (आपल्याला काही केल्या तें जमणार नाही) नमान ज्या (वैयंशालिनी) श्रियाचा, हा असला मान, आपल्या प्रियाला दाखविणें माय असेल, त्यांना माझा हात जोडून नमस्कार !

सप्तम्या

श्रुत्या नामापि यस्य स्फुटघनपुलक

जायतेऽङ्ग समन्वाद्

दृष्ट्वा यस्याननेन्दु भवति वपुर्निद

चन्द्रकान्तानुसारि ।

तस्मिन्नागत्य कण्ठप्रह्निकदपद-

स्यायिनि प्राणनाथे

अस्मा मानस्य चिन्ता, भवति मयि पुन-

र्वन्नमप्या वदामि ॥ ६ ॥

सधरा

२२ ऐकोनी नांव ज्याचें घन पुलक फुले
सर्ध माझ्या शरीरीं
ज्याचा वक्रेन्दु नेत्रां वधुनि तनु वने
चन्द्रकान्तानुकारी ।
ऐसा प्राणेश माझ्या अतिनिकट मिठी
मारण्यायोग्य येतां
संवे तो मान ! राहो, जर कथिं मज ये
चक्रदेहीच होतां ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—

ज्याचें नुस्तें नांव कानीं पडलें, तरी, माझ्या सर्वांगावर
दाट रोमांच फुडून येतात, ज्याचा मुखचंद्र पाहिला, कीं माझे
सर्वांग चंद्रकांत मध्याप्रमाणें पावडें लागतें, असा माझा प्राणेश
अगदीं मिठी मारण्याइतका जवळ आला म्हणजे मान धरण्याची
क्वणाच विश्व जाते केवळ मी वक्रकटोर स्थायला शिकलें
तरच मान धरणें शक्य होईल

शार्दूलविक्रीडित

भूमङ्गो गुणितश्चिरं नयनयोरभ्यस्तमामीलनं
रोद्धुं शिक्षितमादरेण हसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।
धैर्यं धर्तुमपि स्थिरकृतमिदं चेतः कथंचिन्मया
बद्धो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिस्तु दैवे स्थिता ॥ ७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

भ्रमंगा शिकलें चिरं; पदविलें
नेत्रांस आमीलन;
रोधूं आदरहास, मौन धरण्या
मी धेई अभ्यासुन ।
मी चित्तास कसें बसें शिकविलें
धैर्य रहाया स्थिर
योजी मी जर माननाटक—परी
तत्तिष्ठि दैवाघर ! ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—

मी पुष्कळ काळ, भ्रमंग करायला शिकलें, दोळ्यांना अर्ध-
वट मिटावयास पडवून ठेवले, सादर-हास उमई नये व
तोंडातून वक्र निघू नयेत याचाहि अंगारा केला, हृदयांत
धीर धरून स्थिर रहावें हेहि लाला कसें तें शिकविले, याप्रमाणें
माननाटकाची तयारी तर मी माझावून जवळ वेली आहे,
परंतु—परंतु तें मिठी मारणें दैवाच्या हातीं आहे ।

शार्दूलविक्रीडित

तद्वक्त्राभिमुखं मुखं वित्तमितं
दृष्टिः कृता पादयो—
स्तस्यालापकुतूहलाकुलतरे
श्रोत्रे निरुद्धे मया ।
पाणिभ्यां च तिरस्कृतः सपुलकः
स्वेदोद्गमो गण्डयोः
सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा
यत्कञ्चुके संघयः ॥ ८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

त्याच्या सन्मुख मी मुखा नमविलें—
नेली पदीं दृष्टि मी
तच्छब्दध्वनास आतुर, सखे,
हे रोधिले फान मी ।
रोमांचांसह घर्मेविन्दु पुशिले
गालांबरोनी फरें
चोळीची शतधा तुटे शिषण, त्या
कैसें करावें बरें ? ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—

(प्रियाची समोरासमोर गांठ पडली तेव्हां माझे न ऐकतां
त्याच्याशीं तें कदाचित् कोलेल म्हणून) मी मुज खाली केलें,
(नेत्र त्याच्याकडे पाहत राहिल) म्हणून दृष्टि पायाकडे लावली,
त्याचें भाषण ऐकण्यास आतुर झालेला कानांना मी आवडून
घरलें, अगाबर रोमोच आले वण घाम पुसण्याच्या मिपावें
हातांनीं त्यांना दबवून टाकलें—वण सख्यांनी ! चोळीच्या शिबणी
शंभर ठिकाणीं तटातट तुट्टें लागल्या, त्याला काय करावें बरें !

शार्दूलविक्रीडित

जाता नोत्कलिका, स्तनौ न लुलितौ,
गारं न रोमाश्चितं
वक्त्रं स्वेदकणान्वितं न सहसा
यावच्छठेनामुना ।
दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुपा
प्राणेश्वरेणाथ मे
तत्केनात्र निरुप्यमाणनिपुणो
मानः समाधीयताम् ? ॥ ९ ॥

शादूलविक्रीडित

उत्कंठा न; नच स्तनीं स्फुरण, ना
रोमांच अंगीं फुले
ना ये स्वेद मुखीं अचानकचि तों
मीं त्या शठा पाहिलें।
प्राणेशीं मन दर्शनंच हरिलें
धैर्यासर्वेची जर
वर्णायासचि गोड, मान, वद ने,
कैसा टिकाचा तर ? ॥ ९ ॥

गद्याचे—

(प्रियाच्या भेटीची वेळ झालेली नव्हती त्यामुळे) मी
उत्कंठित झालें नव्हतें; स्तनांना स्फुरण नव्हतें; अंगावर
रोमांच उठलेले नव्हते, मुख स्वेदविन्दूनी युक्त नव्हतें; अशा
स्थितीत, अगदीं अनपेक्षितपणे तो लबाड माझ्या दृष्टीस
पडला। (मानाचें नाटक बराचचाला वेळच नव्हता) आणि
अशा रीतीनें प्राणेश्वरानें तुझ्या दर्शनानेच माझ्या धैर्यासह
माझें मन हरण नेले—आतां सखे ! मूंच सांग, केवळ उपदे-
शिण्यापुरता गोड असा तो मान टिकून रहावा तरी कसा ?

शादूलविक्रीडित

सख्यस्तानि वचांसि यानि बहुशोऽ-
धीतानि युष्मन्मुखा—
दृक्ष्येऽहं बहु शिक्षिता क्षणमिव
ध्यात्वाऽपि मौनं धिता ।
धूर्तनैव च मण्डलीकृतकुचं
गाढं परिष्वज्य मां
पीतान्येव सहाधरेण हसता
वक्षस्थितान्येव मे ॥ १० ॥

शादूलविक्रीडित

जे जे शब्द तुम्ही मला
शिकविले माझ्या सरयांनी ! सदा
ते त्यातें कसुनी वदेन म्हणुनी
मी मौन सेधीं यदा—
तों धूर्त स्तन वेष्टुनी दड मला
आलिंगुनी खुविलें—
हांसोनी, वच मन्मुखस्य, अधरा-
संगेच ने प्राशिले ॥ १० ॥

। गद्याचे—

अह सख्यानी ! मानाचे म्हणजे जे जे शब्द तुम्ही मुलाक
वेळ मला शिकविले, ते चांगल्या नैपुण्यानें (स्वयां दागून)
त्याच्यामोडर बोटून दागविण्याची संधि पहात मी घोरी मध्य
बसलें, एतयांत ला धुतानें घेऊन, माझ्या मानाचे वेडा
घाटून, मला घट मिठीत घेऊन, माझ्या अवराध, मोडून
राहिलेले ते बन्दहि हंगन हंगन प्राप्तिन के

शादूलविक्रीडित

आयसा वलहं पुरेव कुरुते
न रंसने वाससो
भ्रूमङ्गं रतिरण्ड्यमानमधरं
धत्ते न केजमहे ।
अद्धान्यर्पयति स्वयं, भवति नो
यामा दृष्टालिङ्गने
तन्व्या शिक्षित एष सम्प्रति पुनः
कोपप्रकारोऽपरः ॥ ११ ॥

भार्वा

आधींच, कुपित, दगडे
पूर्वीपरि वल्ल सोडतांना न ।
अधरां डसतांच करी
भ्रमंगा, केस ओढतांना न ॥
रोधी न दृष्टालिङ्गन,
परि ती अर्पि स्वयेंच तनु अपुली
ही मानिनी नवीनचि
मस्तव्याची रीत घाटतें शिकली ॥ ११ ॥

गद्याचे—

(पूर्वीं सोडूनच नैसर्गिकरपेने ही वागत होती, त्याच्या वल्ल
आतां वागूं लागली हा काय चमत्कार !) पूर्वीं वल्ल मोडतांना
ही रागाच्या आव आणून मंडप बघी. आतां, आनीव कांहीं-
तरी वल्ल करत व मग वल्ल निवृत्ती मोडूं देते पूर्वीं केज-
ग्रहणाला ही झुडी चटवी, पण आतां अपरदंड करतानाच
तें उरकते व मग केजग्रहण निवृत्ती ! पूर्वीं वल्ल आलिंगन
देताना ही नको नको म्हणे, पण आतां आणा होऊनच अंग
अर्पित ! (त्या त्या वेळीं कोन केल्या विरोध वा विरोधमात्र
पुरुषाला अलंन प्रिय व दुस्कर वाटते. तें ह्या मुदना

असा रीतीन मला मिळून देण्याच्या मार्गान) ही माविनी
आपला रुग्ण प्रकट ररण्याची नवीनच रीत शिकून आली
अमावी असे वाटते.

मन्दारकान्त

चन्द्र ! खैर विहार गगने प्रेयसी नम्रवक्त्रा
नीलाम्भोज ! त्वमपि विकसामीलितक्षी मृगाक्षी ।
उक्तिं मुक्तां कुरु पिरु ! निजां मानिनी मौनिनीयं
युष्मद्भाग्यैः फलितमधुना यद् गृहीतोऽभिमानः ॥ १० ॥

शार्दूलविक्रीडित

चंद्रा ! खैर करीं विहार गगनीं जीं मत्प्रिया चांकते
हे नीलोत्पल ! वेष तूं उमलुनी, जीं ही स्वनेत्रां मिटे
मानी जोरर मानिनी, यद् पिरा ! तों दूहि मुक्त खर
भाग्याला फळ येई आज तुमच्या, जो रष्ट ही तोंवर १२
गद्यार्थ—

माझ्या प्रियेन जोवर मुल खालीं चांकिलें आहे तोवर
हे चंद्रा ! तूं पुढाल आकाशांत विहार कर ! (तिने मुल वर
केलें कीं तूं निष्प्रभ ठरणार !), हे डमुदा ! जोवर या
मृगाक्षीनें बोले मिटले आहेत तोवर तूं आपलें उमलून ये
(तिच्या विकसित नेत्रांतून हवें सोंडये टिकणार नाही !)
हे कोटिका ! जोवर या मानिनीन भौन धरलें आहे तोवर
मुक्तजानें तू पुढाल आपला पचमखर काढ ! (ती बोळ
लागली तर तुझे खर कर्णवद् लागणार !) माझी ही प्रिया
जोवर अभिमान धरून पुरंगटून घमली आहे तोवर आज
तुमच्या सत्ताच्याच भाग्याला फळ आलेलें दिगन आहे !

शार्दूलविक्रीडित

यावन्त्येष पदान्यलीकृतचने—

रालीजनेः पाठिता

तावन्त्येष कृतागसो हुततरं

संलप्य पत्युः पुरः ।

प्रारंभे परनो यथा मनसिज—

स्वेच्छा तथा वर्तितुं

प्रेम्णो मौग्ध्यविभूषण्य महाजः

योऽप्येष पान्तः प्रमः ॥ १३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

मानाचे (कोपाचे) वच जेवढे पठविले

लुब्ध्या सख्यानीं, तयां

दोषी त्या पतिच्या समक्ष सगळ्यां

घाईत बोलीनियां ॥

वतें ती रतिनें अधीर वनुनी,

प्रेरी स्मरेच्छा तसें

मुग्ध प्रेम करी मनोहर अहा !

चाळे किती गोडसे ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—

(मूळची ती सरलहृदया पण) तिच्या लबाड सख्यानीं
तिला मानाचे कोपाचे जे जे काहीं शब्द पठविले होते, ते ते
सर्व (पाठ वेत्यासारखे) घाईघाईनें (तिच्या दृष्टीनें) दोषी
पतीच्या समोर तिनें एखाद्याचे कसेतरी बोळून टाकले आणि
मदनाच्या इच्छेनें जशी प्रेरणा दिली तसें वागण्यास तिनें
सुस्थत केली ! अहाहा ! मुग्धत्वाचें भूषण लामलेलें प्रेम, वार
सहनसुंदर गोड चाळे करतें !

शार्दूलविक्रीडित

कृत्वा विप्रह्नक्षुपातकलुपं शय्यासनादुत्थिता

कोपाद्यापि विहाय गर्भभयनं द्वारे रूपेव स्थिता ।

दृष्ट्वा चन्द्रमस प्रभाविहिनं प्रत्युपवाताहता

हा रात्रिस्तरिता गतेति पतिता कान्ता प्रियस्फोरसि १४

शार्दूलविक्रीडित

भांडोनी, रडुनी, उठुनि शयना-

पासोनि कोपान्वित

खोडी रंगशूहा बरी थक्कली

जाऊन दाराप्रत ।

पाहे निष्प्रभ चंद्र, ती धरयरे

यातें, पहांटे, यदे—

“ गेली हाय ! निशा त्वरे ” !

परतुनी चक्षीं प्रियाच्या पडे ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—

(रात्रवर काहीतरी उगना राग घडून) भांडत, रडून
पाऊन ती मग शयनागृह लडली व रागारागांत रंगशूहा
सोहून निघली पण दाराशी जाऊन दबकली तेथून (पहाड
होन आप्पाण) निष्प्रभ झालेल्या चंद्र पाहून व पहाटेच्या वार

वाण्यानें घरघरत म्हणते—“हाय ! मिनी होकर राग सून
जेनी !” (मान, रोप निगर्जन करण्यास दुसरें कारण न
संगडल्यानें, एवढेंच निमित्त करून) ती परतली व प्रियकराच्या
प्रतीवर जाऊन कोमळली !

—•—

पतिकृत मानिनीची आराधना—

पृथ्वी

श्रोदरि निशा कृपा तदपि ते न मानः कृपाः
परो दिगनुरागिणी तदपि नानुरागोदयः ।
सन्नमिदममरं तदपि न प्रसन्नं मनो
तदन्ति चरणायुधास्तदपि मौनमालम्बसे ॥ १५ ॥

हार्दूलविक्रीडित

संपे रात्र तरी न मान तव हा
संपे फत्ता मानिनि ?
येईना अनुराग कां तुज, जरी
प्राची दिशा रागिणी ? ।
झालें अंतर स्वच्छ स्वच्छ मन ना
होई तुजें मे कसें ?
ये बाणी चरणायुधा, तरिहि तूं
कां मौन घेसी धसें ? ॥ १५ ॥

प्राथं—

हे मानिनि ! (एवढी मोठी प्रीती) निशा संजनी तरी तुझा
पान केवा अजून संपत नाही ? पूर्ण दिशा अनुरागिणी (तबिय
गाची) झाली तरी तुझ्यात अजून अनुरागाचा (प्रेमाचा)
प्रिय कसा होत नाही ? आकारा प्रसन्न झाले तरी तुजें मन
जें प्रसन्न होत नाही ? कोणदेकदा आरवू लागले तरी कुडा तूं
अजून मौन कां घरून बसली आहेस ?

—•—

दिलखरिणी

सादे वर्तस्व, प्रकटय मुद्दं संत्यज रूपं
प्रेये शुष्यन्त्यङ्गान्मृतमिव ते सिद्ध्यतु वचः ।
प्रेधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखां स्थापय मुखं
। मुग्धे प्रत्येक्षुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ १६ ॥

हार्दूलविक्रीडित

सोडीं कोप, ससे ! प्रसन्न घनुनी
आनंदघृष्टी घरीं
घयीं तूं तव वास्तुधेस सुखत्या
सात्या ममांगावरी ।
मातें सौप्यनिधानरूप घट्टरी
माझ्याकडे स्थानन
गेल्या कालमृगास मे परतुनी
येणें पुन्हां शक्य न ॥ १६ ॥

गद्यां—

प्रिये ! अजून तरी राग सोडून, प्रसन्न होऊन तुझी नेहमीची
आनंदी दृष्टि धारण कर; माझ्या या दुःख वास्तव्यास मरें
अवयवांवर तुझ्या बाणीचें अमृत शिंपव (आणि त्यांना नश-
जीवन दे) मला दुःखनिधान असलेले दुसरे सुख, क्षणभर तरी
माझ्याकडे बघव । कालरूपी हरिण एकादा निघून गेला म्हणजे
परतणें शक्य नाही

—•—

दिलखरिणी

कपोले पक्षाली करतलविरोधेन मृदित
निरीतो निःश्वासैरयममृतहृषोऽपररसः ।
मुहुः कण्ठे रुद्धसरलयति धाप्पः स्तनतटं
प्रियो मन्वुजांतस्तर निरुतोये ! न तु वयम् ॥ १७ ॥

गद्यां

पनायलि गालींची
कुस्करली मन विरोध करुनि करीं ।
प्रशिक्षि निःश्वासचि तव
अमृतापरि मधुर मधुर रस अवरीं ॥
अटकुनि कंठीं कित्तिदां
तुजें हुंदके स्तनांम नाचवनीं ।
झाला प्रिय कोपचि तुज
निपटघने ! न मी असून पति ॥ १७ ॥

गद्यां—

हे निराश्रय ! (आराधनेला दाद न देणाऱ्या मानिनि !)
(वास्तविक, मी तुजेंच पेरून जी कुस्करली जायची) ती तुझ्या
गालावरी (रंगाची वायलेडी) पक्षावडी, मला विरोध करून,
तूं जापच्या हाननीच वितळून टाकली आहेस; (जो मी प्राशन
करावयाचा) तो तुझ्या अशरीरीन अन्तोन्म मधुररस दुष्टा

मि श्वासांनी विकून टाकला आहे (मी तुला गळ्याशी घेऊन स्नायुगन दाबयाचें, त्याऐवजीं) अनेक वेळां गळ्याशीं अटकलेले तुझे ह्रुदके, स्नानां चलिंत करीत आहेत अशा रीतीनें, मी तुला प्रियकर असून, तुला आतां प्रिय राहिलों नसून, आतां कोर तुला प्रियकर झाला आहे (कारण माझे सर्व कार्य तो करीत आहे)

अनुवृथ

मम प्रेम तपोदास्यं स्पर्धया वर्धते द्वयम् ।

जैतव्यमनयोः येन न जाने पङ्कजानने ॥ १८ ॥

वमतिलका

घाले ! मम प्रणय आणि तुझी अनास्था स्पर्धेमुळे उभय चाडत जाति आतां ।

दोघांतुनी जय पुणा मिळणार भर्ता पमानने ! मज कधीं समजे न चित्तीं ॥१८॥

गद्यार्थ—

हे कमलनयने ! माझे प्रणयविषयीचें प्रेम आणि तुझी ही माहाविषयीची उदासीन वृत्ति या दोन्ही एकमेकांशीं जणू स्पर्धा करीन वाडत जात आहेत या दोघांत जय कोणाला मिळणार हें काही मज समजत नाही (तु आपल्या अनास्थेनें माझे प्रेम नष्ट करणार की, माझे प्रेम तुझ्या अनास्थेला जिंकून तुला माझी करणार हें पाहावयाचें आहे ।)

वमतिलका

हासे वृतागसि भयत्युचितः प्रमूणं

पादप्रहार इति मुन्दरि । लोचरीतिः ।

उत्तराङ्गोपलकादुरकण्टकाभि-

र्यस्त्वयते वय पद ननु सा व्यया मे ॥ १९ ॥

वमतिलका

भूत प्रमाद करितो तथि त्या, धन्याने-

पादप्रहार करणें जग योग्य माने ।

मग्नोमंठक गुपून तुझ्या पदातें

होईल भास तुज-हें मज दुःख दोतें ॥१९॥

गद्यार्थ—

(विदेनें, त्या मादच्याची शिषा कमल तरी, प्रसन्न व्हावें, इकडा वरपरून, अनुनयनी मज न मेली ।) नोछातें अस्वस्थ बसणार त्यांना, धादनें पादप्रहार करणार, ही गेट उचलून, पदाल जालें मान्य बघेगीं आहे (तेव्हा तूहि मला पाद

प्रहार कर ।) पण तुझ्या पादाच्या तुसला स्पर्शानें माझ्या अगाला तीक्ष्ण कष्टासारखे रोमांच उठणार ..आणि हे तुझ्या पायाला बोंबून दुखात होईल, अशी मला भीति वाटते । (तुझ्या पादप्रहारानेंहि माझे प्रेम जाणार नाही, व इतकी कोमल आहेस । या दोन गोष्टी सुचविल्या)

शिखरिणी

गतप्राया रात्रिः शशिमुखि ! शशी शीर्यत इव

प्रदीपोऽयं निद्रानशमुपगतो घूर्णत इव ।

प्रणामान्तो मानस्तदपि न जहासि ध्रुवमहो

कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि ! कठिनम् ॥२०॥

शिखरिणी

निद्रा गेली प्रायें, शशिमुखि ! शशी म्लानचि दिसे दिव्याला ये निद्रा म्हणुनि जणू हा घोरत असे ।

प्रणामें संपाया, तरी न निजमना त्याजिसि या स्तनांच्या साग्निर्यें तव कठिनता येह हृदया ॥२०॥

गद्यार्थ—

हे चंद्रमुखि ! रात्र बहुतेक गेल्यासारखीच आहे व म्लान झाल्यासारखा आहे. दिव्याला सोंप आल्यानें तो जणू काय घोरत आहे मानिनीचा मान, प्रियकर पाशी पडल्याबरोबर, खरें म्हणजे संपला पाहिजे, पण, तू मात्र तो अजूनहि सोरीत नाहीय त्यामुळे, हे कोपिते ! (कठिन) स्तनांच्या साग्निय्यान तुमें हृदयमुदी, कठिन झालेले आहे, हेंच तरे !

हरिणी

यदि सुविहिता शून्या दृष्टिः, किमु स्थिरांतुका ?

यदि विरचितो मौने यत्रः, किमु स्फुरितोऽधरः ? ।

यदि नियमितं ध्याने चेतः, कयं पुलकोद्गमः ?

वृत्तमभिनयैदं मानः, प्रसीद, विमुच्यताम् ॥२१॥

शार्ङ्गविहीनित

शून्या दृष्टि अमेल इष्ट, तर कां

एकाग्र ती कीतुके ?

मौनाचा जर यत्न हा, स्फुरति कां

हे जोष्ट पैसे मुळे ? ।

व्यानाचा तप त्यापणें जर मना-

रोमांच कां हे तर ?

येले नाश पुणे, प्रमत्त यतुनी

हा मान ये आनर ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—

(मानाचें होंग लघुदलीम आलें !) हे मानिनि ! (मानं शनविण्यासाठी म्हणून,) दृष्टि ग्रन्थ करणें तुला इष्ट असेल, तर (तें काही तुला जमलेंसें दिमत नाही.) मग ती एवढी दौघवृत्त व एकत्र अशी माझ्याकडे कां पहात आहे ! मौनाचा तर हा यत्न असेल, तर (तोहि फमला,) मग हे ओष्ट का ! कुत्र आहेत ? (वराग्याचें तोंग घेऊन) प्याज धरण्याचा तर तुझा यत्न असेल तर (अगदीच फजीती !) मग (माझ्या गलिण्यानें) तुझ्या गवांगावर रोमाच कां फुलले ? पुरे ! पुरे, गंगाचें नाटक केलेम तें दिलसें; प्रगळ हो आधि मान आवर.

—o—
यमंतिलका

कोपस्तवया हृदि हृनो यदि पङ्कजाग्नि !

सोऽस्तु प्रियस्तव, किमत्र विवेकमन्यत् ? ।

आक्षेपमपर्य मदर्पितपूर्वमुबै—

महं समपर्य मदर्पितचुम्बनानि ॥ २२ ॥

यमंतिलका

तू कोप घेसि हृदयी-प्रिय तोच तूतें-

राहो !-उपाय दुसरा वद् काय येयें ? ।

आलिगनें परत दे, हृद मीं दिलीं तीं

दे चुंबनें परत, मीं तुज अर्पिलीं तीं ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—

हे मानिनि ! तुझ्या हृदयांत (माझ्याऐवजीं) जर तूं कोपामच स्थान दिलें असतील, तर ठीक आहे; तोच तुझा प्रियकर होवो. माझ्यावर दुसरे काय म्हणणार ? (तूं आतां माझी नाहीस त्याअर्था) मी तुला पूर्वी दिलेलीं गाढालिगनें व सर्वे चुंबनें माझी आपली मला परत दे ।

—o—

तीच्या वतीनें मानिनीची सखीमार्फत समजावणी

शिरगिणी

असद्गुत्तो नायं नच वरगुणैरेष रहितः

प्रियो मुक्ताहारस्त्व चरणमूले निपतितः ।

शृङ्गारेणं मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयिता-

मुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयसंतापशमने ॥ २३ ॥

शिरगिणी

असद्गुत्तीचा ना, गुणरहित या हा नच दिसे
असा मुक्ताहार प्रिय तव पदीं ने पडतसे ।सखे ! स्वीकारों या प्रणय फर्मा ये तव मळां
हयाचा हृत्ताप तव न दुसरा मार्ग करला ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—

असद्गुति, गुण, व मुक्ताहार, या शब्दांत कोटि, मद्गुत=चांगल्या बांध्याचा; गोळीबंद; (मोलाकडे) असद्गुत=गोल नाही अगा; सद्गुति=चांगलें वर्तन असद्गुत=चांगल्या वर्तनाचा नसलेला; वाईट वर्तनाचा, (प्रियकराकडे) गुण=दोरा, वर-गुण=चांगला बळकट दोरा (मोचाच्या हागाचा.) वरगुण-रहित=विशेष मद्गुत अंगी नगलेला, (प्रियकराकडे) मुक्ताहार=गोचाचा हार, दुसरा अर्थ मुक्त=मोडिला आहे आहार उद्यानें (तुझ्या विरहानें उपास काढीत असलेला प्रियकर.) मानिनीची सखी, प्रियकान्या वतीनें, रागानें मादिनीनें पायदळीं टाकलेल्या मोऱ्याच्या हाराचें निमित्त करून, खुबीनें, रदयदलीं करते—“अग हा प्रिय मुक्ताहार जो तुझ्या पायाशीं लोळत आहे तो चांगल्या गोळीबंद मोऱ्याचा आहे व चांगल्या बळकट दोऱ्यात ओवलेला आहे. (तूं प्रियकराची माझ्यानें) तुझ्या हृदयाचा जो ताप झाला आहे, तो घात करम्याम या मुक्ताहारातून पुन्हा प्रेमानें तुझ्या मळ्यात तूं प्यावेस याविनाय दुसरा उपाय मला दिमत नाही. (मोठी शीतल असल्यानें हृदयाचा ताप कमी करतील) पण खरा अर्थ असा कीं हे माहे, हा तुझा (प्रियकर) आहार सोडून विचारा (तुझ्या मनभरणीसाठी) पायीं पडला आहे. तो वाईट वर्तनाचा नाही किंवा सद्गुणरहितहि नाही. तेव्हां त्याचा प्रेमानें पुन्हा स्वीकार करून त्याला तूं आपल्या मळ्यात मिठी मारावयाला त्यावाचीम, मला तरी, तुझ्या हृदयाचा ताप घात करावयास हा एकच मार्ग दिमत आहे.”

—o—
आर्या

पद्मशब्दलीनहृदयो

रूपालङ्कारमावनाचतुरः ।

कविरिच विनिहृतविद्र—

स्वरुणि ! तवार्थे स्थितस्तरुणः ॥ २४ ॥

आर्या

पद्मशब्दीं मन लावुनि,

रूपालङ्कारमावचतुर मनीं ।

उभिट्ट कविपरी तुज-

साठीं बघ तरुण हा उभा तरुणि ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—

हे मानिनि ! हा तुझा तरुण प्रियकर, कवीप्रमाणे रूप, अल-
कार भाव (सगळे शब्द द्वयार्थी) हे सर्व चतुरपणे जाणणारा
व कवीप्रमाणेच (कवि स्तुतिमाठी व हा तुजसाठी) सारखी
जाणणे काढीत श्रमगारा, कवि जसा पद व शुब्द (सुंदर साध-
काचेन म्हणून) यावर मन लावून बसतो, तसाच विचारा हाहि
तुझ्या पदशब्दावर (तुझ्या पावलाच्या धनीवर, तूं प्रसन्न
होऊन त्याला नेटप्यास देव्ही येतेस यावर) मन लावून
बसलेला आहे !

शिरस्तरिणी

अनालोच्य प्रेम्णाः परिणतिमनादस्य सुहृद्-
स्त्वयाऽकाण्डे मानः किमिति सरले सप्रति कृतः ? ।
समाकृष्टा इते प्रलयदहनोद्गामुरशिराः
स्वहस्तेनाद्वापस्तदलमधुनाऽरण्यरुदितैः ॥ २५ ॥

शार्दूलविशीडित

प्रेमाचा परिणामही न घडतां,
ना मानतां छेदियां
यां मे दासिसि हा अचानक अतां,
तूं मान नापास या ? ।
प्रलेपाग्निसमान दाहक असे,
अगार हे ओढुनी
घेसी तुंच स्वयं ! अरण्यरुदितें
दे यापुढे सोडुनी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—

हे माये, ! (तुम्ही एवढेचोग मानप्रिय झाली आहा) ही
तुमच्या प्रेमाची परिणति प्यानी न देता, गरं गयी दहदानी
(मानाचा अतिरेक बरं नसे असे) मानासाठी तुला मागि-
तमें, त्याचा अनादर करून, तू आत्म्या नापासी, अचानकपणे
मरणाची अंगा अभिमान घडून बगली आहेस ? अशा तुझ्या
वा कर्मान, प्रत्येकमार्गारणे दाहक निगारेच तूं आपल्या
हानिने आपल्या अगार ओढून घेतले आहेस. ज्ञानां दुने
आत्मदर्शन पुरे कर ! (कारण तें ऐक्यार बोन ?)

फार ओढून धरल्यानदल मानिनीचा पथात्ताप
आणि
सखीद्वारां तिनें केलेली प्रियकराची समजावणी.

शार्दूलविशीडित

निःश्वासा वदनं दहन्ति, हृदयं
निर्मूलमुन्मथ्यते
निद्रा नैति, न दृश्यते प्रियमुखं,
नक्तं दिवं स्थिते ।

अङ्गं शोपमुपैति पादपतितः
प्रेयांस्तदोपेक्षितः

सद्यः कं गुणमाकलय्य दयिते
मानं वयं कारिताः ? ॥ २६ ॥

सम्भरा

निःश्वासें तोंड भाजे;
हृदय उपटिलें जाई आमूल वाटे
ना ये निद्रा, दिसेना
प्रियमुख, दिवसां रात्रि स्थित्य दाटे ।
अगां ये शोय, पायीं
प्रियकर पडतां मी उपेक्षी, प्रियाशी—
दावाया मान, लाभास्तर
सति ! कुठल्या, लात्रिलें मन्मनासि ? ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—

निश्वासा इतके उष्ण येताहेत कीं, त्यांनीं माते तोंड भाजून
आहे, असे वाटतें कीं हृदय मुळापासून उपटल जात आहे.
होय येत नाही, प्रियकराचे मुन पाहण्यास मिळत नाही, रात्र-
दिवस मनाला खेद होत आहे अगांना फोरेड पडत आहे
प्रियकर चांगला माझ्या पायाशी (जोक १९ व २२ पदा)
आला अगतांना मी त्याची उपेक्षा केली (आतां तोच उलट
अभिमान घडून येतल्यानें, होणार तरी काय ?) हे ममदने !
त्यापासून काय लाभ होणार होना म्हणून तुम्ही मला माझ्या
प्रियकराची मान धरायला लावले ?

शिरस्तरिणी

तयाऽमूदग्माकं प्रथममभिभक्ता तनुरियं
तनोऽनु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।
इदानीं नाथस्त्वं ययमपि फलत्रं, विमपरं
मयानं प्राज्ञानां कुलिशवटिनानां फलमिदम् ॥ २७ ॥

आप

मस्तचिं

गितीं शरीर हें अपुलें ।

झम तूं,

हि प्रिया तुझी झालें ॥

तूं, पत्नी

एवढेच हें उरलें !

मम या

मलचि हें मला मिळलें ॥ २७ ॥

प्रियकराशी कठोरपणें वागत आलें त्याची चावली आहे) शाररी प्रियकर व मी गिव होते. नंतर तो माझा प्रियकर व मी ॥, असें (अद्वैताचे द्वैत) झालें. नंतर त्याची पत्नी इतकें तुटक मारें आज उरलें माझ्या वस्त्रकठोर आभाचेंच फल हें असें (एकजीव असत्तानाच मी मेलें कां नाही ?)

शिपरीणी ।

“हूं कृष्ण,” “कृष्ण,”

“प्रियतम ! ननु श्वेत” “मय किं ?”

“गमिष्यामो” “यामो”

“भवतु गमनेना” “थ भवतु” ।

पुरा येनैवं मे

चिरमनुसृता चित्तपदवी

स एवाग्यो जातः

सखि ! परिचिताः कस्य पुरुषाः ? ॥ २८ ॥

लघ्वरा

“हूं काळें !” “होय काळें”

“प्रिय ! चुकसि ! असे शुभ्र !” “हो शुभ्रची हें”

“जाऊं या” ; “जाऊंया की” ;

“स्वगित कर” ; म्हणे “घांवणें युक्त आहे” ।

सान्या छंदांस माझ्या

अनुसरत सदा वागला जो जपून—

तो आतां पाळटे ! मे

सखि ! पुरुषमना ओळखी सांग कोण ? ॥ २८ ॥

शुभा० ३२

गद्याये—

मी म्हटलें, “हूं काळें आहे,” की प्रियकरानें म्हणावें, “होय हें काळेंच.” मी म्हटलें, “प्रियकर तूं चुकलाय, हें पांडरें आहे ।” की लगेच त्यानें म्हणावें, “हूं पांडरें याने काय सशय ?” मी म्हटलें, “चला जाऊं या” की, त्यानें म्हणावें, “चाललोच ।” मी म्हटलें, “जाणें रहित व्हावें” की त्यानें म्हणावें “होय, तसेंच कर.” पूर्वी माझ्या वारीक-सारीक छंदांच्या तालावर नाचत, याप्रमाणे, जो वागला, तोच प्रियकर, आज पाळटेल्या आहे ! हाय ! हाय ! सखे ! पुरुषांच्या हृदयाची पारछ बोगला झाली आहे !

शाहूद्विक्रीडित

मानव्याधिनिपीडिताहमधुना

शक्नोमि तस्यान्तिकं

नो गन्तुं, न सखीजनोऽस्ति चतुरो

यो मां यत्नान्नेष्यति ।

मानी सोऽपि जनो, न लाघवभया—

दभ्येति मां च स्वयं

काळो याति; चलं च जीवितमिदं

क्षुण्णं मनश्चिन्तया ॥ २९ ॥

शाहूद्विक्रीडित

जाऊंही शकतें प्रियाप्रत न मी,

या मानरोगामुळे

नाहीं एक सखी अशी चतुर, जी

नेईल मातें यळें ।

मानी तोहि—कमीपणास्तवचि ना

येईल माझ्याकडे !

जाई काळ; नि आयु चंचल,—मना

ही घोर चिंता जडे ॥ २९ ॥

गद्याये—

(मी स्वतःच लावून घेतलेल्या) या मानरोगापाशीं, मी, आतां प्रियकराकडे, स्वतः जाऊं शकत नाही; सखी एकाही, अशी चतुर कोणी नाही, की, जी मला यत्नाने ओढून प्रियाकडे वेळून जाईल प्रियकरहि आतां मान घेऊन बसण्यानं, माझ्याकडे येणें त्याला वमीरपणें वाटणार, म्हणून तो होऊन येणार नाही । काळ चालला आहे, जीवन चंचल आहे ! (पुनर्मौलन कसें व्हावयाचे याची) आतां मनाला घोर चिंता वाटत आहे.

शार्दूलविकीरित

रोलम्बो मधुपः पिकस्तु परभृद्भ्रानुसारी मरु-
द्वंसाः केवलपक्षपातनिरताश्चन्द्रोऽपि दोषाकरः ।
चेतो नैति शुक्रस्त्वहैकपठिताख्यायी पयोदो जडः
कं वाऽहं ग्रहिणोमि हन्त कठिनस्वान्ताय कान्ताय मे ?

आर्या

मधुकर मधु पी, कोकिल
परभृत्, रंघेंच वायु शोधितसे ।
हे हंस पक्षपाती;
दोषाकर चंद्र हा सदैव असे ।
मन येईना, शुक्ली
पठितचि यदतो; पयोदही जड ते ।
धाडू फडोरहृदयी
नायाप्रत, हाय ! मीहि कोणातें ? ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—

माझा फडोरहृदयी नायाला समजावयासाठी कोणाला
धाडावें ? म्हणून, विचार करता, भुगे केवळ मध पीत वसणार !
कोकिल दुसऱ्यानें पोसलेले, म्हणून, हलक्या जुळातले । वायु
केवळ छिंदी शोधणारा, हस हे केवळ पक्षपाती, (पक्ष फडफडव-
णारे), चंद्र हा दोषाकर, (दोषपूर्ण) फक्त शत्रू कार्यकारी, मन
येऊ शकत नाही, (तें माझा जवळ नाही, त्यानेंच नेले आहे)
पोपड केवळ सांगितलेल पाड म्हणणारा, दग पाण्यानें जड
हालेला । मला हवे तसे गुण असलेला दुष्ट आणायचा दुष्टून !

हरिवी

मलयमरुतां घ्राता वाता विकासितमल्लिका-
परिमलमरो ममो मीढमस्त्यमुत्सहसे यदि ।
घन ! घटयितुं तं निस्तेह्ये; य एय नियतेने
प्रमयति गरां, किं नदिश्रं, स एय घनंजयः ॥ ३१ ॥

शार्दूलविकीरित

नेले घाटुनि घायु ते मलयिंचे;
हा मीढमही संपला
पूर्णांतुलसुमल्लिगपरिमला
घेऊन तो चालला ।

निस्तेहा यळथावया जर असे
उत्साद, जा तूं घन !
गायी जो फिरवील, वायु सिधटे ?
तोची मला मजुन ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—

(वसतातले,) मलयवहन येणारे वारे घाटून गेले, फुललेल्या
मल्लिकापुष्पांचा सुगंध व मीढम जोडीने चालतो झाले (प्रियजन-
सहवाससुखाला योग्य दिवस तर निघून गेले !) पण तरी
(हरकत नाही,) हे मेघा ! तुला जर, माझ्या निवेदित प्रियकराला
त्यानें मन वळवून माझ्याकडे परत आणण्याबाबत, उत्साह वाटत
असेल, तर अवश्य तें कर, मला काय जो कोणी गायी वळवून
आणील, तोच अर्जुन (अर्जुनानें अज्ञातवासांत विराटाच्या
गायी वळविल्याची कथा आहे.) (“ मेघालोके भवति सखिनोऽ-
प्यन्यथाश्रुति चेत् ” याचा लाम घेऊन जर हें काम मेघाकडून
साधलें तर बरेंच झालें)

मन्दकान्ता

वाच्यं तस्मै सहचरि ! “भवद्भूरिविलेपवह्नी
रौहिरिद्रे मम वपुरिदं कामहोता जुहोति ।
प्राणानस्मै तदहमुचितां दक्षिणां वातुमीहे
तत्रादेशो भवतु भवतो यत्प्रमेयामयीशः” ॥ ३२ ॥

आर्या

सखि ! सांग त्यास कीं “त्वत्—
जेहें विरहान्नि येह भडकून ।
मम तनुरूपचि आहुति
देई त्याच्यांत मदन यजमान ॥
घाटे अनुरूप त्या
प्राणांची दक्षिणाच मीं घावी ।
परि तूं त्यांचा स्वामी,
म्हणुनि अनुज्ञा तुझीच त्या व्हावी ॥ ३२ ॥”

गद्यार्थ—

हे सहचरि ! माझा निरोप म्हणून त्या माझ्या प्रियकराला
सांग की, “ तुझ्या स्नेहामुळे (तेलाने) माझा विरहान्नि अग्नि-
वच भडकत आहे आणि यदनस्त्री यजमान त्या अग्नीत माझा
देहाची (रोज पोडपोडी) आहुति देत आहे (अर्थात हा यज्ञ
संपला, की,) त्याला अनुरूप अग्नी, माझ्या प्राणांची दक्षिणा
देण्याचा, मी, मनाशी सज्जन केला आहे, पण त्या प्राणांचा
स्वामी, तूं असल्याने, तुझी संमति या कामी हवी आहे ”

आर्या

तव विरहमहमाना मा तु प्राणान्निमुत्तरती ।
विन्दु तथाविधमग्नं न सुलभमिति ते न मुञ्चन्ति ॥ ३३ ॥

बायां

न सहे विरह तुझा हा,
म्हणुनि सखी सिद्ध सोडण्या प्राण ।
सुंदर तनु ही दुर्मिळ
म्हणुनि तिला प्राण हेच सोडिति न ॥३३॥

गद्यार्थ—

(सखी प्रियकराला नांगते) माझ्या सखीला तुझा विरह उद्भव होत नाही म्हणून ती प्राण सोडूनच बसली आहे सोडण्यास सिद्ध आहे.) पण इतका सुंदर देह आपल्याला कुठे मिळणार ? या विचाराने तेच दिला सोडून जात नाहीत (यामुळे तिचा नादलज आहे)

हरिणी

वेरहविषमः कामो व्रामस्तनूकुरुते सनुं
देवसगणनादक्षश्चायं व्यपेतधृणो यमः ।
यमपि व्रशगो मानव्याधेर्विचिन्तय नाथ ! हे
केसलयमृदुर्जीवेदेवं कथं प्रमदाजनः ? ॥ ३४ ॥

बायां

मूळचि कदातनु, विरहें
सर रिपु कदातर हिला करीत असे ।
निर्घृण यम गणनापटु
इकडे मोजीत हाय ! दिवस यसे ॥
मानव्याधिप्रस्तवि
इकडे तूं हा ! विचार कर नाथा !
पल्लवकोमल अवला
प्राणां जगवूं कधी शके आतां ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—

माझी सखी आधीच तन्वही ! त्यात विरहाच्या शस्त्राने नदन रिपु, तिला आणखीच कुश करीत आहे; आणि इकडे, मग झूट व गणनापटु असा, दिवस मोजीत बसला आहे. इकडे तूं मानरागला कधी पडला आहेस ! तेव्हा आतां, हे माझ्या सखीच्या प्राणनाथा ! विचार कर, अशा परिस्थितीत पल्लवकोमल उखीने आपले प्राण कसे जगवावेत ?

मन्दारान्ता

यारघावद्भवति कलया पूर्णकाम. शशाङ्क-
लान्तानद् द्युतिमयप्रपुः क्षीयते सा मुगाक्षी ।
गन्धे घाता घटयति विधुं सारमादाय तस्या-
स्त्रसाधावन्न भवति सखे ! पूर्णिमा तावदेहि ॥ ३५ ॥

मन्दारान्ता

जैसा जैसा, मिळतुनि कला, चंद्र तो पूर्ण होई
तैसी तैसी तनु झडतसे कांतिपूर्णा हिची ही ।
घाटे घाता द्युति जणुं हिची काढुनी त्याम द्रेत
येई नाथा ! म्हणुनि मिलना पौर्णिमेच्याच आंत ! ३५

गद्यार्थ—

(सखीघाटी रद्बदली करतांना सखीच कवयित्री हाटेने दिसते !) जसजसा, चंद्र, एकेक कला मिळवीत मिळवीत, पूर्ण होत जात आहे, तशी तशी, माझ्या सखीची कांतिमय तनु, कलाकलांनी झडत जात आहे जावरून, असे वाटतं की, विघाता दिव्यातले तेज काटकाढून बंधाची भरती करीत असावा. तेव्हा नाथा ! माझ्या सखीला भेटायला आदचे तर पौर्णिमेच्या आतच ये (नाहींतर पुढे ती काही आगेवर दिवावयाची नाही.)

मन्दारान्ता

हृदाम्भोजे वदनमलकानायतान्धाहुमूले
द्वारे स्वेर नयनमघरे तर्जनीं सन्निधाय ।
दीर्घोच्छ्वासं विरवविषयाद्यादमुष्कण्ठितोष्णं
मुग्धाक्षी त्वां ह्रदि विदधती वाष्पमाविष्करोति ॥३६॥

बायां

टेकुनि मुख करकमलीं
खांघावर केरा लांव भोडोनी ।
अघरीं तर्जिनि धरनी,
उत्कंठित उष्ण दीर्घ निःश्वसुनी ॥
सोडुनि कचि विषयांची,
मुग्धाक्षी, ही तुलाच आडुनी ।
दारी फिरवित हृष्टी,
काढी नयनांतुनी सदा पाणी ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—

हाताने मुख टेकून, लावसडक केरा खांघावर सोडून, पुढचे बोट खालच्या ओठावर टेवून, विषयसुखाभिप्रायी विरक्त होऊन, उष्ण दीर्घ श्वास सोडीत, दारावर भिरभिर गृष्टे निवडीत, माझी मुग्धाक्षी सखी तुला आडून सारखी होळ्यातून पाणी काढून बसली आहे.

शांडिल्यविक्रीडित

पत्रं न श्रवणेऽस्ति, वाष्पमुत्सृजेतौ नेत्रयोः कज्जलं
रागः पूर्वं इवाधरे न; पदयोस्तन्वया न चालककः ।
वातोच्छ्रितपि निपुरेति भवता मिथ्यैव संमान्यते
सा लेखं लिखतु च्युतोपकरणा न्यायेन केनाधुना ?

शांडिल्यविक्रीडित

कर्णी पत्र धरी न; काजळ टिके
ना अधुपूर्णेक्षणौ
ना पायीं अजिता, न रंग अधरीं
पूर्वपरी या क्षणीं ।
मिथ्या निपुत्र ती गमे तुज; लिही
घातां न ती यास्तव
केशी पत्र लिहील साधनविना ?
हा म्याय कां रे तव ? ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—

(इतकी दशा होईपर्यंत, प्रियेने, मग, मला पत्र को
पाठविले नाही? असे प्रियकरांने विचारले, त्याला सखीद्वी
उत्तर देते !) माझी मखी तुझ्या विरहाने इतकी विरक्त झाली
आहे की, ती आजकाल कानावर पाने बगैरे श्रृंगार करित
नाही, अर्धमुळे डोळ्यांत काजळ टिकत नाही; पूर्वीप्रमाणे ती
अधराला रंग लावीत नाही, की, पायाला अजित्याने रंगवीत
नाही. वेळोवेळी समाचार न कळविल्याचा निपुत्रतेचा आरोप तू
विचारावर करतोस, पण, साधनेंच नवतऱ्यावर (पान हा कागद
च काजळ, अधररंग किंवा अजिता ही आहे) ती पत्र कसे
लिहील ! मग असा आरोप करणे हा काय न्याय झाला ?

इंद्रजना

हारायशेषा ननु कण्ठनाला

तस्मादशेषा रसना तदीया ।

लावण्यशेषा तनुगात्रयष्टि-

स्त्वदध्यानशेषं परम तदायुः ॥ ३८ ॥

धर्मविलका

कंठी तिच्या अह ! केवळ एक हार

जिथेचरी उरमसे तव नाम मात्र ।

सौंदर्य केवळ उरें तनु गात्र यांत

स्वदध्यान एक उरलें तिज जीवनांत ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—

हे भाईया सखीच्या प्रियकरा ! (तू तिला घातलेला) केवळ
एक हार तेवढा तिच्या गळ्यात असतो; (इतर सर्व अलंकार
तिने दूर केले आहेत.) तिच्या जिथेवर तुझे नाव मान उरलें
आहे; (इतर कधी ती बोलतच नाही) तिच्या अगम्यंगात
सौंदर्यच केवळ उरलें आहे; (सर्व वृष्टि-पुष्टि निपून गेली आहे;)
तिच्या जीवनांत एक तुजें ध्यान हाच काय तो, आधार तिला
उरला आहे. (इतर सर्व विषयांना तिने संन्यास घेतला आहे !)

दूतत्व करतांकरतां सवती झालेली सखी !

शांडिल्यविक्रीडित

निःशेषच्युतचन्दनं स्ननतटं

निर्मृष्टरागोऽधरो .

नेत्रे दूरमनस्त्रने पुलकिता

तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! गान्धवजन-

स्यान्नातपीडागमे !

वापीं स्नातुमितो गतासि न; पुन-

स्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ ३९ ॥

कथरा

यक्षींचं सयं गेलें मलयज, अधरीं

रहिला रंग नाही;

गेलीं नेत्रांजनेही पुलुनि, कुलुनि ये

उंच रोमांच देही !

दूती खोटाखी तूं ! प्रियजनहृदिच्या

जाणिशी न व्यथेस

स्नाना गेलीस घापीवरी न; हलकटा

त्या पुन्हा गांठिलेस ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—

(स्वतःच्या सवतीने, स्वतःच्या प्रियकराला समजावून,
परत स्वतांजने आणण्यासाठी दूती म्हणून जी सखी पाठविली,
तीच त्याचसाठी रममाण झाली, व सक्त होऊन बसली; व
परत येऊन “ विद्विरीर अंगेष्टीला गेले होते ! ” अशी बता-
वणी करते, तिच्यावर मतिमार ।) तुझ्या स्नानवरील चंदन
संपूर्ण नष्ट झाले आहे; अधरावरील रंग पार पुसून गेला आहे.
डोळ्यांतले काजळ सांजवर धरूनले आहे, आणि तुझ्या सर्वांगा-
वर रोमांच पुसून आला आहे. हे दूति ! तू माक खोटे बोलत
आहेस ! तुझ्या सखीच्या (माझ्या) सनाना न कळवास्तरी

तुं निर्दुष्ट व स्वार्थी झाली आहेस ! मला बरोबर करू नको आहे-
तू विहिरीवर मानाला गेली नवतीस तर ला हलकट्याकडे पुन-
गेली होतीस (व त्याचवाशी रतून परत आली आहेस)

शाईलबिक्रीडित -

“रित्रं केन मुखं ?” “दियाकरकरे”-

“स्ते रागिणी लोचने ?”

“रोपातद्वचनोदिता” “द्विलुलिता

नीलालका” ?-“वायुना ?”

“भ्रष्टं कुडुम”-“मुत्तरीयरूपणा”-

“ल्लान्ताऽसि ?” “गत्यागतै”-

“युक्तं तत्सकलं, किमत्र वद हे

दूति ! क्षतस्वाधरे ?” ॥ ४० ॥

शाईलबिक्रीडित

“कोमेजे मुख कां ?” “उन्हांत फिरनी ?”

“कां लाल ही लोचन ?”

“तच्छब्दांवर कोपुनी ?” “विखुरले

कां केश हे ?” “वायुन ?”

“कुंकू भ्रष्ट ?” “ढळोनि हा पदर ?” “कां

तू धात ?” “ये जा मुल्ले ?”

“सारे खुलचि, दूति !

हे क्षत वधे ओष्टीं कसे जाहले ?” ॥ ४० ॥

गवार्थ-

(आपल्या प्रियवराशी रतून आलेल्या सखीला मानिनी विचारते) “कां ग, तुजें मुख अर्ध कोमेजलें वरानें ? ” दूती पतावणी करते, “उन्हांन ! ” “तुजे जोले लाल कां ? ” “तुझ्या प्रियकराच्या शब्दांचा मला राग आला, त्यामुळे ! ” “यः, हे तुजे केश कां विखुरले कां ? ” “वाऱ्यामुळे ” “तुजें कुंकू कां फरकलें आहे ? ” “पदर ओढून घेतल्यान ” “तू एवढी बरलीस कां ? ” “सारखें ये, जा, ये जा, करण्यान ” “हे दूति ! हें सर्व तुजें म्हणणें गोम्य मानू या क्षणभर, पण तुझ्या अश्रूवार हे दतत्रण कसे झाले तें सांग पाह ! ”

इतर सवती

शाईलबिक्रीडित

दुष्टकासनसंस्थिते प्रियतमे, पश्चादुपेसादरा-
देवसा नयने पिधाय, विहितनीहानुगंधच्छलः ।

ईषद्वक्रिमकन्धरः सपुलकां प्रेमोहसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तांऽपरां चुम्बति ॥ ४१ ॥

शाईलबिक्रीडित

एकनस्थित पक्षि दोन, ययुनी आला पती मागुनी
एकीच्या नयनां, निनोद करण्या येई परें झांपुनी ।
प्रेमोहसमभरें दुजी सपुलका जे-दां हंसूं लागली
धूर्तनिं वळुनी हळूच तर्ध ती गालांनरी चुंनिली ॥ ४१ ॥

गवार्थ-

(दोघी सवती समवृत्तदार व प्रेमळ, व पती दोघीवर प्रेम
वरणारा अवल तर हे शक्य) दोघीहि प्रियतमा एकाच बैठकीवर
बसलेल्या पाहून, पति हळूच मागून आगा व निनोद करण्यासाठी,
एकीचे जोले त्यान झांपरे. दुसरी प्रेमोसाहान गालांनच्या
गालात हसू लागली, वेगळा त्या धूर्तनि, तेमगच आलेल्या निरा,
हळूच तर्ध बळवून चुनिले । (आणि दोघीनाहि खप केले)

शाईलबिक्रीडित

साहार्द वचनं प्रयच्छसि न मे,

नो याछितं यच्छसि

प्रायः प्रोच्छसिपि हृतं हुतनद-

ज्जालासमं रात्रिपु ।

कण्ठालेपपरिग्रहे शिथिलता,

यन्नादराचुम्बसे

तत्ते धूर्त ! इदि स्तिवा प्रियतमा

काचिन्ममेवापरा ॥ ४२ ॥

शाईलबिक्रीडित

आनंदें मज घोलती न, नच वा देखी मला ईश्वित
उण्णोच्छ्वासचि दीप्र देशि अनलज्वालांपरी रात्रित ।
कंडीं सैल मिठी, न चुंगनिं तुला आस्थिहि पुरींपरी
धूर्ता ! त्यद्वर्द्धिं मत्समा प्रिय दुजी राहेच कोणीतरी ४२
गवार्थ-

(आपल्या प्रियकराच्या वर्तनावे, बारीक निरीक्षण करता,
प्रियेला सद्य येत आहे, कीं ताला दुसरी कोणीतरी प्रियतमा
असावी) आतांरा तू (पूर्वीप्रमाणे) माझ्याशी आनंदान
बोल्त नाहीस, किंवा मी मागवे तें मला देत नाहीस, रात्रभर
अग्निज्वालासारखे उण्ण असे नि धांस भरार सोडीन असोय,
गळ्याला मिठी मारावयाची तीहि घट नाही, चुंबन प्यायचें तर
लात आस्था दितत नाही-----या सर्व पाणवट्यावन्न, धूर्ता,
माझ्यासारखी दुसरी कोणीतरी प्रियतमा तुझ्या हृदयात घर करून
बसली अवस्थी पाहिजे

माल्यभारा

परिणीत तदीयमोघविभ्रं

यचनानि सख्ययन्त्रपागवोऽसि ।

उचितं तदिदं मुमुक्षु ! मन्वे

रसना निम्बफलेन जाह्नयेति ॥ ४३ ॥

शाईलविक्रीडित

“राघेचं भयतोष्ठरिवफलं त्वं

आलास रे प्रायुनी

सांगे शब्द तुहाच, जो भडपळे

येतां मुलाभांतुनी ।

कृष्णा ! योग्यचि हे” असें लिज्जतुनी

त्या सत्यमामा घरे—

“याया ! विषफलास भक्षुनि सदा

जिघ्रसे ये जाह्य तें ॥ ४३ ॥”

गद्याये—

(राघेचें जाऊन आलेल्या कृष्णास सत्यमामा म्हणते—) तूं राघेचें अपरम्प विषफल प्राप्त, आतां, (त्या रतीच्या पुंरीमुळे) अडपळत बोलून माझ्याकडे आला आहेस ! हे तुझे अडपळत बोलून अगदी योग्यच आहे; कारण, विषफलास (तोंडलीं खाण्यानें) जिनेण जडपणा येतो, हे जगप्रसिद्धच आहे

हुतविशेषित

सुरसि बाहुल्ये ! निमनर्पकं ?

रमसि लोचन पाम ! भय सितम् ।

तमहमागतमप्यपराधिनं

न परिरक्षुमनं न च वीक्षितुम् ॥ ४४ ॥

धमननिन्द्या

मे व्यथं तूं सुरसि बाहुल्ये ! वशास !

हे पामलोचन ! हानी स्थिर न्हि येस ।

आला पुनश्च जरि तो अपराधि येथें

आलिगिण्यान, घडण्यान, दावेन स्वातें ४४

शाईलविक्रीडित

“तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुग-

प्रक्षेपमुदाङ्कितं

किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकर-

व्याजेन गोपायते ?” ॥

इत्युक्ते “क तदि” ल्युदीर्घं सहसा

तत्संप्रमार्ष्टुं मया

साऽऽक्षिप्त्वा रभसेन तत्सुखप्रश-

त्तन्यं च तद् विस्मृतम् ॥ ४५ ॥

शाईलविक्रीडित

“त्या स्त्रीच्या स्तनींची उठी, तय उरीं

आली तद्दालिगनीं;

मत्पादानतिच्या मिपें लपविण्या

ती इच्छिती कां मनीं ?”

“कोडे ती ?” म्हणुनी तिला पुसटण्या,

घेई तिला मी त्वरें—

यसारीं; मग त्या सुखांत घुडतां,

मागील ती विसरे ॥ ४५ ॥

गद्याये—

(गवकीकडून आलेल्या शिवावर रागावण्याचा निधय देणारी अवसरच बंद करतात (श्लोक ४४) त्यामुळे प्रत्यक्षन ले निधय फिरवून कणा जातो तें वा य पुढील श्लोकांत आहे) पत्नी म्हणते, “ त्या स्त्रीच्या आलिगन रित्यानें तिच्या रुजावरील दाट घनलेणू दुष्ठा छाजीवर लागला आहे, तो, (माझा आराधनेमाटी) माझ्या पावा पडण्याची दुसि कम्म, त्या पादलोचन बाय लव हा ! ” “आहे कुठें तो ! ” असे म्हणत ती रंगपुष्पन टाकण्यामाटी, प्रियेलच मी पाईपाईनें छाटीली येते ! आणि या माडागिनमुगान वृद्धन ती (शिवरी) आधीचें तरे निगमन घेनी.

शाईलविक्रीडित

जान्ते मागमि दापिते, प्रियमराविशं विधायागते
भ्रान्दाऽऽन्दिम्य मया ररस्यसुरितं वरसद्गमाकाहुन्य
“मुग्धे ! दुष्परमेतरि” सतिनमं प्रोशमहामं दत्ता-
दाभिप्य वदन्निमि तेन विनयेनात्त प्रदोषागमे ॥ ४६ ॥

भावां

धिग्धिक्कृत दोषी पति,
 येह सखीवेश धमनि, त्या फसुनी ।
 कवळुनि "पतिसंगातुर
 मी" हें मम गुपित त्या वसे कथुनी ॥
 "मुग्धे दुष्कर तें" हें -
 वडुनी उद्धाम हास्य करित वळें—
 आलिंगुनि लुच्छ्यानें
 पहिल्या रात्रीच आज फसवीलें ॥ ४६ ॥

गपार्थ—

(सवतीकडे गेल्याच्या) पापासाठी मी माझ्या प्रियाचा
 धिक्कार केल्यानंतर (तो निघून गेला; पण) माझ्या प्रियसखीचा
 वेश घेऊन परत आला; त्याला मी फसवें; आणि, (ती माझी
 सखीच समजून) तिला मिरवीत घेऊन " (जरी मी प्रियकराला
 निर्भरसना करून हाकललें, तरी) मला त्याच्यावाचून राहवत
 नाही. मी त्याच्या संगस आतुर झालें आहे ।" हें माझे गुपित
 मोज्या विश्वासाने मी तिला (त्याला) सांगितलें. " (तूं अप-
 मान केलास, आता) त्याला परत आणें नोंदें फडीण ।"
 असें म्हणत मोज्यानें हंसून त्या लुच्छ्याने, पहिल्या रात्रीच,
 घडानें मला आलिंगन देऊन फसविलें ।

रघोदत्ता

सत्यमेव गदितं वया विभो !

जीव एक इति यत्पुत्रावयोः ।

अभ्युदारनिहिता नम्रव्रणा-

स्तावके वपुषि पीडयन्ति माम् ॥ ४७ ॥

रघोदत्ता

नाथ ! सत्य वदलास तूं असें

"जीव एक उभयांत कीं वसे" ।

हे नम्रवण दुजीव जे करी

स्वसन्तूस, मज पीडिती परी ॥ ४७ ॥

हेच वसतनिलकैतव—

तूं बोललास सखया मज सत्यची हें
 कीं "आपणांत वध एकच जीव आहे" ॥

तूतें नम्रवण करी दुसरी कुणी ती

ते सत्य पीडक परी मजलाच होती ॥ ४७ ॥

गपार्थ—

(वकीकीचें हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. सवतीकडे जाऊन
 आलेल्या पतीम पत्नी म्हणते) हे नाथा ! तूं पत्नी मला म्हणाला
 होतास की, "आपल्या दोन देहांत जीव एकच आहे." तें

अगदीं सरें आहे. (पण त्याचा एक नवीनच पुरावा आत्र मला
 उपलब्ध झाला आहे तो असा की,) तूं मक्तीशीं रममाण झाल्यानें
 तिनें ह्मण्य देहावर जे अनेकनगमन केले, त्यांची पीडा माझ्या
 देहाला होत आहे । (आहोत की नाहीं आपण एकत्रीच !)

रघोदत्ता

वीक्ष्य वसुसि विपन्नधामिनी-

हारलक्ष्म दयितस्य धामिनी ।

कण्ठदेशनलयीकृतां क्षणा-

दाचकुर्य निजशब्दुहरीम् ॥ ४८ ॥

शार्दूलमिहिरि

आलिंगी स्वपतीस तें, स्वसवती

जो हार वर्शी घरी-

त्याची रूण पतीच्या जर्चि दिसे,

पत्नीस, वक्षायरी ।

वेढा जो पतिर्कडि बाहुलतिका

विस्तारणी घातला

तो (विचू इसल्यापरी) झणें तिनें

फडोलेनियां घेतला ॥ ४८ ॥

गपार्थ—

पति सवतीकडे जाऊन आल्यावर, सवतीनें त्याला आलि-
 गन देताना, जो हार विषया यक्यात होता, त्या हाराचे वग
 छाप, रुणा वगैरे पतीच्या छातीवर दिशताच, पत्नीनें (नेहमी-
 प्रमाणें तो आपल्यापरीवर) आपल्या बाहुवर्णीचा जो वेढा
 पतीच्या वंदाभोवतीं पाणन होत तो (विचू इतक्यापारला)
 झटवितो काढून घेतला.

शार्दूलमिहिरि

लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभिनः केयूरमुद्रा गते

वक्त्रे कज्जलशालिमा, नयनयोस्त्वाम्बूदरागोऽवरः ।

दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो

लीलादामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समान्ति गवाः ॥ ४९ ॥

शार्दूलमिहिरि

माझीं लाज दिसें समोवति; उठे

केयूरमुद्रा गळां

वाळें काजळही मुलास; नयनीं

तांजुल तो रंगला ।

कोपा कारण सोंग हें स्वपतिचें

पाहे प्रभाती प्रिया

लीलेच्या कमळींच कुंकुनि तिचे

निज्यास गेले लया ॥ ४९ ॥

गद्यांश—

(सक्तीच्या पायी पडल्याने) कणाडवीमार लाखेच हाग पडले, गळ्यावर (सक्तीच्या मिठीतुळे) नेत्रपुंचे छाप, तोंडाला काचट बडोडगना तांबूलरंग (उलट मुलट एवढेगच्या भिळेच्या नेत्रांच्या चुबनांनी) असले हे, पण्टि घरी आलेल्या, पतीचे, ध्यान पाहून पत्नी त्रिचारी शूद्र रागावली, पण सीताकमलात उप्पा नि ध्याम सोहून सोहून विनं राग आवरला काय करणार ?

साहूलविक्रीडित

रोदन्तो प्रथम ममोरसि तव

प्राप्त्ये विपृद्धो स्तनो

सलापास्तुर हे विमो ! सुमिलना-

न्मोर्ग्यं पर त्याजिताः ।

घात्रीरण्डमनास पाहुलनिरे

कण्ठे तथासञ्चिते

निर्दाक्षिण्य ! कुतः स्मृतिर्न विमिरा-

प्येषा न पण्यास्तुर ॥ ५० ॥

साहूलविक्रीडित

पक्षी जग्मुनि उच पादति तुल्या

भेटीस माहे स्तन

यापीची मसु सुगंधना त्रिस्तण्या

लापी तुमो मालन !

आहे सोडुनि धेट पाहुलतिहा

कंठी तुल्या वेष्टिली !

गहरी माग न हा तुला, स्मृति तुला

ही निर्दोषा कोडली ? ॥ ५० ॥

गद्यांश—

(पत्नीला पाहून दुःखाचा ओहटे रंगून गारा दिवनांनी परत परी भाग्यचा पत्नी पत्नी शरणले) — माझा पत्नी जगून, दुःखा भेटीमागी माहे स्तन उच टोमो गांधिले । माझा पत्नी तुला पाहून माझे मी शिरले, आह सोडून घेट दुःखाचा मालन ! माझा बाहुलतीनी मित्रता घाल्या ! हे निर्दोषा ! तुला मी, त्रि, तुला मी हा मरु ! ही इकडची भावना भाग्य तुला तुला मी ?

साहूलविक्रीडित

किं मे वचनुर्यं चुम्बसि यत्नामिलेय ! लज्जा कते ?

यत्नामिले ! मुम मुम शर्ये ! किं धूर्त ! पादगंधने ?

सिमाडः तव रात्रिगागरावधामिनेव पादि प्रिया

सिमांतपोमिनपुष्पदामनिचरे वा पदपदानो रति ५१

साहूलविक्रीडित

येरोनी मम चुपिती मुख वळें,

निलेज ! लज्जा न वा ?

लुचन्या पडन सोड ! सोड !

शपथा कां धूर्त ! घेसी फुका ? !

रात्री जागरणें करून थकले

जा त्याच नूं स्त्रीप्रति !

निर्माल्यीं त्याजिल्या फुलांत कधि रे

कां पदपदाना रति ? ॥ ५१ ॥

गद्यांश—

कोड्या ! तुला (सक्तीकडून) यकून माझे मुल चुपि तोम, तुलीलाच कोठे गे ? सोड माझा पद ! काला उगाच कोड्या शपथा येनी ? रात्रीच्या रात्री तुलासाठी जागरणें करून मी थकले ! जा, त्याच बांडाळणीकडे परत जा ! निर्माल्यीं त्याजिल्या फुलांत (रोम नवा मध शोषणाच्या) भ्रमरांचे प्रेम करून उरणार !

हाली

भयतु, विदित, व्यर्थाळपरिल, प्रिय ! गम्यता

तनुपि न ते दोषोऽस्माकं विधिस्तु पराङ्मुखः ।

यदि तव तथाऽऽरूढ प्रेम प्रपन्नमिमां दशा

प्रकृतितरले वा नः पीडा गते हतजीविते ? ॥ ५२ ॥

साहूलविक्रीडित

व्यर्थाळपरि पुरे, कळे मज खरे,

जा नूं प्रिया ! 'ती' कडे

दोषी अस्य न तूं, परादमुख परी

हे देव माझ्याकडे !

तैसें प्रेम तुजें प्रगाढ जर ये

पदा दहालागून-

मागे नूं तुझ पशास थचट भसें

गेले तरी जीवन ? ॥ ५२ ॥

गद्यांश—

(सक्तीकडे बाळक असेल्या पत्नीला पद पदपदाने) पुरे, मज नरे कडे ! कडे ! घरी कोडून काय टांगोस ! तु (आज्या मज विदेश गुण) जा ! तुला मज विदेश दण नारी ! देव नव माझ्याकडे पाह ! शिथिली आहे ! तुला बांधाविली ते पुरोच मज प्रेम, आज, अला दशा जर पदपदाने अह, मज, मज नव माझ्याकडे मज जळी हे जीव मज, तरी मज तुला मज पाह !

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश

मूळ संस्कृत श्लोकांची अ ते ह मूचे व प्राप्तिस्थान.

भाषाश्ररे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	भाषाश्ररे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
ॐ गणानां स्वा	(वैदिक)	१	६	अनाकसे चन्द्रः	(शा प ३३२४)	२७	७
ॐ तत्सवितुः	(संख्या)	१	६	अनाप्रातं पुणं	(अ. शा २. १०)		
ॐ यो भूतं च	(वैदिक)	१	३		(शा. प ३३३१)	२७	४
ॐ रानाधिराजाय	(वैदिक)	१	२	अनाद्योच्य प्रेम्ण. (सु ११३०)	(अमर ८०)	३०	२५
अं पाष्टुदुक् (शा. प. ३६७४)	(अमर.)	२९	४०	अनाहूता खयं		११	८
अक्षरगणवम०	(भट्ट. स. ६१)	५	३०	अनिरं नयना०	(मामिनी श्रृ. ७६)	२८	२८
अक्षरैमकरोत्		२५	२२	अनिस्मन्तीमपि		२५	३६
अक्षमादागारे	(अमर.)	२९	१९	अनुकृष्टा. खल०		५	३
अक्षया पीर्यं	(प. तं. ८. ८४)	२०	१७	अनुकृष्टे विधौ		१५	७
अक्षराणि परी०		६	१८	अनुक्षणगवु०		२५	३५
अक्षिमुवन०		१	१२	अनेकसख्यो०	(हि प्र. १०)	६	१९
अग्ने गीतं (शा. प. ४१७६)	(भट्ट. वं. ६७)	२	७४	अनेन रम्भोद	(शा. प ३३२९)	२८	२६
अहं वैश्वे	(मो. प्र. २५८)	२३	२५	अन्यस्य लगति		५	१५
अज्ञानि दत्ता	(मामिनी. श्रृ. ९२)	२८	१३	अन्योन्यस्य निरी०		२९	३७
अङ्गुलीमिरिव	(सु. १९६३)			अपा निधि वारि०		४	९
	(कुमार. ८. ६३)	कात्रिदास २३	२१	अपि जीवितमा०		३	२५
अङ्गैः सुकुमार०	(मामिनी. श्रृ. ८०)	२७	२९	अपूर्वं कोऽपि	(शा. प. ३५९)	२	१
अज्ञातघृत०	(हि. प्र. १३)			अपूर्वतना०		५	३५
	(शा. प. १४८३)	व्यास ८	७	अपूर्वं घनु०	(सु. २४५५)	२५	१५
अतोऽपि तज्ज्ञता०	(सुभा. २६७९)	व्यास २०	२७	" "	(अष्टवदत्त)	२९	७
अज्ञः सुकुमारा०	(हि. ३. ५६)			अप्रियवचन०	(भट्ट. नी. १०५)	४	५९
	(शा. प. २०८)	६	२५	अनला वद		२४	१५
असलिव्यानि	(शा. प. १९९)	४	३७	अभिप्रेताय—	(सु. ९) मिट्टत	१	४३
अतिरिचया०	(शा. प. १५०२)	चाणक्य १७	९	अभूतानी पित्रा (सु. २२१८)	(शा. प. ३७१७)	२३	१४
"	(सुभाषितावलि २८९४)	२१	३८	अभ्याममावृत्ति	(योगवा.)	२०	२८
"	(शा. प. नी. ८३)	२१	३४	अमन्यि सुरवै०		२५	१३
अतिविगुलं कुच०	(शा. प. ७६)	अरसीष्टुर २२	१३	अमरैरमृतं	(सु ४२९) अष्टवदत्त	५	१६
अन्यन्तमन्यन०		४	५०	अमीशां प्राणानां	(भट्ट. वै. ७)	१४	१०
अयुक्तौ यदि न	(शा. प. १२४६)	२५	३९	अमृतं तदधर०		२७	१८
अथापदं प्राप्य		४	५३	अम्ब ! आम्बति		२२	८
अष्टमुखभंग०	(सु. ५०३)	(शा. प. २५३)	११	अयं निजः परो०	(शा. प. २७३)	४	१२
अद्यापि नोज्झति	(को. ५०)	४	३७	अयं मे वागुम्भो	(रसगं.) जगन्नाथ	२	५६
अधिगतपर०	(भट्ट. नी. १४)	(शा. प. १९७)	४	अयं हि रसनो० हा श्लो ८६	रसजावा.		
अनन्त०	(कुमार १. ३)	कालिदास २३	२		(सदर्थ चूक)	२	६४
अनन्ता. पितरो	(योगवा.)	१७	१०	अयममृतनि०	(भट्ट. नी. ११६)	(भट्ट. सं. २०९)	१९

आद्याक्षरे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
अन्यथा		१२	५	आकांत मरणेन	(भर्तृ वै ३३)	१८	५
अस्मिन् तिष्ठ०	(शा प ४४६) (हि)	१९	३४	आक्रोशितोऽपि		५	४३
अस्य ददित (पव	१ २५५) (सु ४४८)	८	६	आश्रित कमल		२९	२२
अयो न सति	(शा प ४०७) माय	२६	१५	आच्छादयति किं		२८	३७
अयोनानीदिपे	(भर्तृ वै ५३)	६	२१	आब मानुषते		३	१८
अर्थाहरणघ्नो		७	१५	आज्ञा कीर्तित पाठ०	(भर्तृ नी ४०)	२४	५३
अर्थो गिरानपि०	(जगन्नाथ १)	२	१८	आनां विद्यामकं	(ज्ञानेश्वरी)	१	४४
अर्थ सज्जन०		२०	२९	आत्मनुदि० सत्ताय		६	३
अज्ञानं विन्दुक्त०		१३	२७	आदिवास गता० (भर्तृ वै ८१) (सु ३३२७)	१७		७
अवज्ञानाद्वाहो०		२४	३३	आदिमप्यतिथि (सु २५७) (शा प २४७)	४		६९
अविद्य नवन	(वा नी ४७)	१०	१३	आधिपत्याधिशते०	(भर्तृ वै ३४)	१९	२९
अविज्ञाननि		२४	२४	आपद् क्षण०		१८	६
अयवेकालीड०		२८	५३	आपद्रुत हसति		९	१३
अराठमलोम०	(शा प ४७०) श्रीहर्ष	९	१९	आपद्रुत खलु	(रमणा०) जगन्नाथ	४	२४
अरुनुसालोक्त०		२९	२९	आपो हि धा	(सध्या)	१	४
अशज्जन सज्जन		२१	१९	आमरणान्ता	(हि ११८०)	४	६३
अमतो मा सद्०	(वैदिक)	१	३१	आमेखल सच०	(हुमर १४) कालिदास	२३	३
असद्गतो नाय	(सु १६०७) (अनर)	३०	२३	आयत्ता कलह	(अमर १०६)	३०	११
अनाधु साधु	(शा प ३२९)	२१	३२	आयाते दयित (अमर ७७) (शा प ३६८०)	२९	२९	३९
असाधयोग्य	(कै म पी ओक्त)	१८	१९	आयातेष निशा		३०	१
असारे खलु	(घ वि. १२)	१७	६	आनुवंशगत	(भर्तृ ३५०)	१७	८
अस्तिगिरि०	(महिप्रसन्न)	१	४२	आपुण क्षण	(योगदा)	१७	१८
अस्तेवैतेश्वर०	(हि ११३८)	१७	१	आरम्भपूर्वा	(भर्तृ नी ४०)	२१	७
अस्त्रोदयावत		२३	१९	आरोप्यते शिला	(हि २४७) व्यास	३	१६
अस्तुपुत्र्या	(हुमर ११) कालिदास	२३	१	आलस्य यदि न		२०	३३
अस्मा मयविधौ	(शा प ३२६८)	२७	५	आलस्य स्थिरता०	(सुक्ति ११५ १४)	९	११
अद्वैतारपने	(योगदा)	२६	१४	आलस्य हि मनु०	(भर्तृ नी ७४)	२०	३१
अह तेनाहता	(अमर, ९८)	२९	३४	आलीपु केनी०		२९	२१
अहमेव गुरु	(भामिनी) जगन्नाथ		२१	आलोच्य सुंदरि ! (भामिनी शृ ७३)	जगन्नाथ	२८	३४
	(का प्र १० ५५६)	५	२३	आलोच्यमलका० (शा प ३७०२) (अमर ३)	२२	२८	५०
अदिभूतानो०		१	२३	आहूयोति यदि		२८	५०
अहो खलुमुत्र०	(पव १३४०)	५	९	आशा नान मनु०	(भर्तृ सु ४०५)	२६	१
अहो नु बट		१०	७	आशाया ये दसा	(कविता २७)	२९	४
अहो बत विधि०		४	३८	अच्छिदा रमया०	(अमर)	२९	४४
अहो विशाल		२५	३७	अच्छेदयोग्य रति०		२९	५५
	आ			आनन्दमेव दृष्टि०	(पव १४१)	२४	३३
अहम्य भूषात		२५	७	हसादपि मरो०		१९	४३
अहम्यपतिन	(मध्या)	१	३०	अस्वदिनदयि०		२	१३

आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
	इ				उद्वेजयत्यङ्गुलि० (कुमार १११)	कालिदास	२३
इतरतापशता०	(भा ३.१२१)	२	४५	उपकर्तुं प्रिय	(शा प २३१)	४	६१
इदं कृष्ण कृष्ण (अमर १४)	(शा.प ३५४४)	३०	२८	उपकारकृहीतेन	(चा नी २२)	२४	४९
इदमाप प्रवहत्	(सध्या)	१	९	उपचार कर्तव्यो		२१	५
इन्द्रियाणां हि	(भगवद्गीता)	६	८	उपदेशो हि मूर्खो०	(पञ्च १४२०)	८	४
इन्दीवरैर्न नयन	(शृंगार ३) (स १६१०)	२८	४५	उपमा काश्चिदासस्य		७	२०
इन्दीवरैर्लोचनयो		२८	१०	उपमैका शैलप्री		७	१९
इन्द्र भिन भैना०	(वैदिक)	१	५	उपाधिदानां विष्णो०	(पञ्च २१५७)	११	२०
इयमुन्नतसध्व०	(शा प २२०) देवेध्वर	४	६८	उपेक्षित क्षीणजलो	(पञ्च १२५८)	२४	४५
इह सुरगणैः	(शा प. १९८)	७	७		ऊ		
	ई			ऊर्ध्ववृक्षमृगदन्त (अमर १३७)	(शा प ३६१३)	२९	४
ईशो पदप्रणय		९	३०		ऊ		
	उ			ऊर्णशेषधामि०	(पञ्च ३२४०)		
उचित गोपन०		२८	२५		(शा प १४९१) वाणक्य	२४	४१
उन्नीयन्ते स्म		१९	१६		ए		
उत्थैरप्ययन	(सु २३७८)	११	९	एक भूमिपति	(पञ्च १२३३)	२४	३०
उडुत्ताजुद्धी		२७	१४	एक वस्तु द्विधा०		२९	६
उर्वीना गुण०	(शा प ३९५)	१४	८	एक खलोऽपि		५	६
उत्कम्पो हृदये	(अमर)	३०	५	एकचक्रो रयो	(स क ४१६९)	१३	१६
उत्कर्षवान् निज०		४	६७	एकातपन जगत	(रघु २) कालिदास	२४	१३
उत्कृष्टमध्यम०		२१	१०	एकेन निष्ठता	(शा प २७१)	१५	३
उत्खात निधि०	(मर्तुं वै ५)	३६	४	एकेनापि हि श्रेण		१३	७
उत्तिष्ठ स्रग्मे०	(सु ३१५५) (पञ्च २२४)	१०	१९	एकैकस्योपकार०	(रामायण)	१६	१०
उत्तिष्ठत्या रताते	(शा प १३५) निशानारायण	२२	४	एको विश्वसतः (भामिनी अ ६५) जगन्नाथ			
उत्थाय हृदि	(शा प ४०१)	१०	२		(रतगगाधर)	५	२५
उत्थायोत्थाय	(शा प ६६८)	१८	६	एको हि दोषो	(षट् नी १७)	८	११
उत्सिच कुशमा०		२३	४०	एको हि दोषो		१०	१२
उद'कच्छन्ना भू	(मर्तुं ३२०)	४	७९	एणीदृश पाप्मि		२८	१
उदयति यदि	(विक्रम २४९)	४	५	एतावानेव पुरुषो		१३	२९
उदये सविता		४	३३	एवविध सर्व०	(कै म मा ओक)	१८	२१
उदीरितोऽर्थ (पञ्च १४४)	(शा प २००)	६	१	एहि गच्छ पत०	(ह १२७८)	११	२१
उद्वेष्टे भुज०		२५	७१		औ		
उद्गमितापिल	(मर्तुं नी ४९)	५	४५	औस्तुक्पात्परि०	(भामिनी गृ ४३)	२९	२८
उद्भिन्न किमिद		२८	५६		क		
उद्यमः साहस		२०	१२	कतिचिदुद्धत०		२	४८
उद्यमेन हि सिध्य (पञ्च २१३८)	(शा प ४५७)	२०	२	कदर्यितस्त्रापि (मर्तुं नी १०६) (हि २६७)		१३	५
उद्योग खलु		२०	३				
उद्योगादनिवृ०		२०	१८				
उद्योगिन पुष्ट० (शा प ४५५)	(षट् नी १३)	२०	४				

आद्याक्षरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	
कदा नो सङ्गमो			२९	१२	नाठिन्यमत्रै०	(शा प ३३४१)	२८	
बन्धासृष्टिमिम			१०	१७	कान्त वक्ति कयो०	(धर्म ५)	१९	
कपोऽङ्गण्ड	(कुमार १९)	कालिदास	८३	६	कान्ताकटाक्षविशिखा	(भर्तृ नी ७६)	१३	
कपोले पत्राली (अमर ८१)	(सु १६२७)		३०	१७	कान्ते तत्वमु०	(शा प ३५४७) (अमर १०१)	२९	
कपोले मार्जार	(भा प्र १७९)				कान्ते सागति शायिते	(अमर ४६)	३०	
	(शा प ३६४०)	भास	२३	२४	कान्तृच्छाम स्ररा	(शा प १४७)	२	
कमलभूतनया			२५	२३	काम नृपा सन्तु	(कुव ५२) (रघुवश)	२५	
कमलाक्षि विलम्ब्य०			२८	३	कामशर्गुकृतया		२८	
कमले कमलो०			२८	२४	काले वर्षतु पत्रेन्य		१	
करकितलय धूवा (अमर ९०)	(शा प ३७०६)		२९	५०	कान्धार्यस्वाद०		२	
करचरणकन	(सु १८५२)		१	२४	काश्यादभिजायते		२०	
करवालकराल			२५	१४				
करान्प्रसार्य रविणा (शा प ७४२)	भट्टनारायण	१०	१					
करारविन्देन	(सु ३४९९)		१	१६	किं धौमुदी शशि०	(शा प ३२६९)	२९	
कराविव हारी			२१	८	किं जमना च		२०	
करिष्यति कल०			२३	२०	किं तथा सुमहत्या		९	
करे वेणीमेणी०			२८	१४	किं तस्य तपसा		२४	
करे आध्यात्मसाग	(भर्तृ नी ६५)		४	१४	किं मधुना किं विषु०		४	
कर्कशातर्कविचार०			२	३१	किं मे वक्रमुपेत्य		३०	
कर्णसूचक शिथि०	(शा प २७९) भर्तृ २.३४१)		१५	१३	किं वाच्य		१०	
कर्णादन्तुदमेव			२७	१९	किं वृत्तान्तै (रसगगाधर)	(शा प १२२७)	२५	
कर्मायत फल	(भर्तृ नी ६०)		७	११	किं शेषस्य भू०		४	
कृत्रहान्तानि हर्म्माणि	(पव ४७२)		२१	६	किटिल धरणी०		४	
कल्पद्रुम कल्पित०			२१	१८	किमकारि न कार्य०		११	
कल्याणि। यानि०			२७	३२	किमिदु किं पत्र		२७	
कवय कालिदासा०	(शा प १७९) कृष्णभट्ट		२	३७				
कवय परितुष्यन्ति (शा प १५८)	घनदत्त		२	२९	कीट सुमनस सगात्	(हि प्र ४६)	२१	
कवयति पण्डित०			२	३६				
कवि करोति			२	३०				
कविता वीरिता			२	२३	कुल कुल्य	(कुव० ३)	२८	
कवीश्वराणां वच०			२	८५	कुमुदचनमपत्रि	माप (शिपु ११ ६४)		
कस्तूरिशानिक०	(भासिनी शृ ४)		२८	२९		(शा प ३७२४)	१९	
कस्तूरियन्ति भाते			२२	५	कुसुम । कुवा०	(शा प १२६९) रत्नाकर	२५	
“कस्तुरी” “शुली” (शा प ९५)	मारली		२२	१९	कुल्लुकरत्नानां	(शा प ३०७७)	२९	
कस्मादिदं दुरती			१६	५	कुल्लुतिप्रिय०		२९	
कस्यापि बोद्धव्यं०			३	४	कुल्लुनै सद्	(चा नी ५८)	२१	
					कुसुमशरविजये		२२	
का					कुसुमप्रवहसेव (भर्तृ नी ३१)	(शा प २६४)	४	
काधिमृगच्छयति०			१९	३७	कुसुमानस्य प्रवेदेन		३	
काच कापन०	(हि प्र ४२)		२१	२०				

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
कृतान्तो वा कान्तः	रु		२९ ३८	क्षारं बलं कारि०		४	७०
कृत्वा विप्रहमशु० (सु. ११५०) (शा. प. ३७१६)		३०	१४	क्षारो कारिनिधिः		४	११
कृपणः स्वधू०		१२	४	क्षरिणात्मयतो०	(मर्तु. नी. ६७)	२१	२
कृपणेन समो (व्यास) (कविता. २९)				क्षुद्रामोऽपि	(मर्तु. नी. २९)	१४	५
(शा. प. ३८६)		१२	२	क्षुद्राः सन्ति	(शा. प. ७७३) (सु. २८५)	४	७१
कृमिहृत्क्षितं (मर्तु. नी. ९)		५	४४	ख			
कृशोदरि ! निशा कृशा		३०	१५	खट्वज्वरदं		५	२
कृष्णेनाम्य ! गतेन (श्रीसिल. १६) चंदक		२२	१७	खटः सक्रियमाणो	(शा. प. ३७६)	५	५०
के				खटः सर्वमात्राणि	(महाभा. १. ३०६९)	५	११
केचिजिज्ञासा.		१५	९	खलनरपं प्राच्यदुर्		२१	२३
केनाक्षितानि		१	२९	खलनां कण्टकानां	(चा. नी. १५. ३)	५	२०
केयूरा न विभू०	(मर्तु. नी. १६)	२	१५	खलोगापाः सोडाः (सु. ३२६१) (मर्तु. वै. ९)	२६	३	
केशाः संयमिनः	(मर्तु. श्रं. १२)	२७	८	खन्याटो दिवसे० (सु. ३१४१) (मर्तु. नी. ९०)	१९	१२	
कै				खिन्नं वेन सुगं	(अमर.)	३०	४०
कैवर्तककंठा०		१९	११	खिन्नं चापि सुभा०	(मर्तु.)	२	१३
को				ख्याता वयं समयु०	(शा. प. ३६४६)	२३	१८
कोपस्त्वया हृदि	(अमर. ११३)	३०	२२	ग			
कोऽर्शान्प्राप्य न	(पंच. १. १५७)	५	५६	गंगा च धारयति		९	२६
पो धीरस्य मन०	(हि. १. १७५)	१३	१	गंगा पारं शरी तारं	(मर्तु. सं. ४७६)	४	७४
कौ				गगनमिव नट०		१०	८
कौर्मै संरोच० (शा. प. १३०५) (हि. ३. ४८) व्यास २४		४७		गच्छत्पिरीलिसा	(सु. ३३८६) व्यास	२०	१९
'क'चीं जोडाक्षरं-				गच्छेत्पुस्तया (अमर.)		२९	२०
कोशन्तः शिद्रवो		१७	१९	गजभुजक्रमयो० (मर्तु. नी. ८७)		१९	७
क'मताः पृथिवी०		१८	३	गणपति नाप० (सु. १५२) (शा. प. १९२)	२	३८	
कचित्ताम्बूलाकः (अमर. १०७) (शा. प. ३७००)		२९	५४	गतः स कालो		१९	४३
कचिपृथ्वी शय्या (सु. २९४०) (मर्तु. नी. ८१)		४	८	गतप्राया राशिः (चा. प. ३७१३) राण			
कचिद्विद्वद्गोष्ठी	(मर्तु. वै. ५१)	१७	१३	(सु. १६१२)	३०	२०	
क' निष्ठते		२२	२०	गतस्ते रात्रानः		१७	२८
क' सरणि वन०		२१	१७	गन्धः सुगंधं	(चा. नी. ९. ३.)	१९	६
क्षणं बालो भूत्वा (सु. ३१३९) (मर्तु. वै. ४८)				गाढान्धकाराभिदुर०		१६	०
(शा. प. ४०९४)		१७	१६	गाडात्रिन्नराम०	(अमर. ४०)	२९	४
क्षणशः कणसाः		६	२९	गाडात्रिन्नविहीर्णं	(अमर. ७४)	२९	४
क्षत्रियसोरसि	(शा. प. ३९६३) व्यास			गिरयो गुरकः	(आमिनी. प्रा. ९२)	४	
(सुक्ति ९२. ३७)		२४	५१	गिरा देवी बीणा०	(जगन्नाथ ३)	२	
क्षपा क्षामीहृत्	(शा. प. ३८६९)			गिरिमंदात्			
(सुक्ति ६१. १८) पालिनि		२३	३३	गीर्तिर्गुणो			
(मर्तु. नी. १८)		२	७५	गीर्तनपाणीषु			
क्षान्तिथेत्स्वचेन				गुणदोषी गुणो०			
				गुणगुणोऽपि			
				गुणवद्गुण०			

आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
गुणवानपि नो०		३	१३	बयन्ति ते सुकृ० (शा प १६६) (भर्तृ नी)	२	३४	१
गुणा कुर्वन्ति	(शा प २९०)	३	३	नाम्ब धियो हर० (भर्तृ स ४२) (भर्तृ नी २३)	२१	२५	१
गुणा गुणज्ञेषु	(गुणरत्न ५)	३	१	जाज्य हीमति (भर्तृ स २४) (भर्तृ नी ५४)	३	२७	
गुणानामज्ञाता	(जगन्नाथ १)	३	११	जात कुर्म स (शा प ४१५४) (भर्तृ वै ९०)	१७	४	
गुणेषु यत्न	(मृच्छ ३ २३)	३	२८	जात शाली कद०		११	१५
गुणेष्वनादरे		३	२०	जाता नोत्कलिका	(अमर ८४)	३०	९
गुरव सति बहव		६	२३	जाता कृता हि		२८	५७
गुरुजननयो		२९	२४	जातिर्यातु रसा० (शा प ३३२) (भर्तृ नी ३९)			
गुह्यतामुपयाति	(शा प ३९८)	११	२५	(भर्तृ स २५)	९	३	
गुह्येक कवि०		२५	११	जानन्ति पशवो (शा प १४४८) चाणक्य	२४	१४	
गृह्णन्तु सर्वे	(कुव ७३)	३	७२	जानुभ्यामुपविद्य	२८	२	
गोमि क्षीडितवान्	(शु २२९१) अमृतदत्त	९	२९	जिह्वैव सतां	५	२३	
गौरव प्राप्यते	(सूक्ति ११६ ३)	१५	६	जीवन्तोऽपि मृता	(पव १ २८९)	१०	११
	घ			ज्वलति चक्षिते० (स शा ७) कालिदास	१३	१८	
पदीयन्नाप्यते		२८	४३	त			
पुनरुन्मसमा	(पद्म घ ५४)	२७	२६	त एव पदविद्यासा		२	२४
पृष्ट पृष्ट पुन०		४	२	त एवामी बाणा		१९	३१
	च			तक्षकस्य विप	(चा नी १७ ८)	५	५३
वद्यत्काश्चन०		२८	१५	तथाभूदस्याक	(अमर ६९)	३०	२७
चत्वारो घनदा०	(भर्तृ स ४९०)	९	७	तदवधि कुशली	जगन्नाथ	२८	२०
चन्द्र । स्त्री विहर		३०	१२	तद्वचामिमुख	(अमर ११)	३०	८
चरतीनां क्षीमे		२३	३२	तन्वी सा यदि		२७	२१
चरन्त्येक पादेन	(शा प १४६३) चाणक्य	७	३	तप्ता मही विरहिणा	(शा प ३८२४)	२३	२८
चरन्तु गिरय		१३	२३	तरति मातङ्ग०		१३	२०
चापयमुध०		९	१७	तरुणि । सहर०		२८	१८
चाण्डालस्य दग्ध०		१०	२०	तस्मादिषु	(शा प २२९)	४	४९
चित्रं कनकलायां		२८	४०	तव धेतसि हे		२५	६
चित्र चित्र बत	(का प्र १० ५३६)	१९	१९	तव विरहमसह०		३०	३३
चित्रं तपति	(कु ७५)	२५	२४	तवैव विदुष्यप्रायो	(शा प ३३१०)	२८	३८
चिन्तनीया हि	(शा प १४४०) चाणक्य	७	२	तस्याद्भो । यमराज ।	(के स पा धोक)	१८	२६
चिरधान्तो दुरात्		२३	३६	तस्या शत्राश्च० (कुमार १ ४७) कालिदास	२८		
चूरोत्तमि०	(भर्तृ वै १)	१	२१	तस्या साद्रविले०	(अमर २६)	३०	४५
च्युता दत्ता	(शा प ४२३)	२६	१९	तानि तानि कमला०		२३	२९
	छ			तानीन्द्रियाणि (पव ५ २६) (भर्तृ नी ४०)	९	२३	
छिन्नोऽपि च दन०		४	२९	ताम्बूल दयिता०	(उ) दि	२	८९
छिन्नोऽपि रोहति (भर्तृ सं २४६) (नी ८७)		४	१७	तारयामि यमुना०		२८	१०
	ज			तावत्प्रतिमयेत्		१५	४
जगत्तमोमि	(शा. प ४१७०)	७	८	तावदाश्रिते	(शु २२९६)	१४	३
जन्मशर्मापद०		७	१८	तावत्प्रति संशोच	(योगा)	२६	१३

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
तावन्महता महती		११	११	दाक्षिण्यसुप्रम्य	(मृच्छ १ ३६)	१०	१
विर्यका मज्जु		९	३१	दासे कृतायति	(सा ६ १० ३२)	३०	१९
तीक्ष्णानुद्विजते	(सुद्रा ३ ५) शूद्रक	९	२७	दिक्कालचनव०	(मर्तु नी १) (सु ३)	१	१३
तीरे तक्ष्या	(भामिनी श २१)	२८	२७	दिक्चक्र मृग०		२३	३७
दुहन्वमितरा	(शिगु २ ४८) माघ	४	७२	दिग्गते खेत्तती		२	४९
दुहन्मना दुहन्०	(सु २९९)	४	६२	दिवाहराद्रयति (कुमार १ १२) काळिदाम		२३	९
तृण चाह परे		१६	८	दीना दीनमुखे (सु ३१९६) (मर्तु वै २०)		११	६
तृण लघु तृणात्	(शा प ४००)	११	१२	दीपा स्थिर (स्थित)	(सु २५८)	४	४७
तृणानि नोन्मूल० (सु २६१) (पच १ १३३)		४	२३	दीर्घा वदनमालिका	(अमर ४५)	२९	२३
तृणार्ति सारंगे	(शा प १२०७)	१५	१७	दुरा दुःख०		१०	१५
तृणार्ति छिन्धि (मर्तु स ४४) (मर्तु नी ७७)		४	१९	दुर्जन परिहर्तव्यो (दि १ ८९) (मर्तु नी ५३)		५	१२
तृणोः त्वमपि	(शा प ४२४)	२६	१८	दुर्जनकृतसमर्पण		२१	२९
तै पृथ्वी (भूमी) पतयो		२	६७	दुर्जनवृत्ति० (सु ३९०) (शा प ४७६)		५	१४
तै वन्यास्ते महा (शा प १६५) (सु १४६)		२	३५	दुर्जनसहवापा०		२१	२६
तैस्तैश्चाद्भुभि०	(अमर ४)	२९	३६	दुर्जनहुताश०	(शा प १५३) बराहमिहिर	२	४७
त्यजन्ति क्षय्यन्		५	१७	दुर्गतिवृत्ति०	(महामा ना ४०८)	२१	३३
। राजा वयम० (शा प २०४) (मर्तु वै ५०)		१४	९	दुर्गतिवृत्ति०	(सु ३४२) (दि ३ १६४)	५	५८
लक्ष्मीर्लक्ष्मीफिन्		२५	१९	दुरादुःखं	(अमर ४)	२९	२५
। क्षीर्तिराजहस्या		२५	२८	दुर्गतरनिवृद्ध० (कुप ५७) (शा प ३८२) गोमट		१७	१
। पृथ्वीरूपकृत्		२७	२३	दृश्यन्ते भुवि		५	१०
। रासुदर। साधु	(शाप्ति १ २४)	२६	१३	दृष्टकासनस०	(अमर १९)	३०	४१
द				देव। त्वत्तरनी०	(सु २६४०)	२५	२९
ग्य राण्डव०		१०	६	देवी रतिर्विजयते		२९	१
ग्यो विविर्विषते		२७	१६	देवी वाचमुपासते	(कुप ५९)	२	८०
च्चा दधेनमे०		२८	६०	देहपादपस०	(योगशा २६)	५	
दद ददद	(मर्तु स)	५	४९	देहीति वक्तुनाम०	(शा प ३९२)	१५	१४
म्यत्योर्निशि	(अमर १६)	२९	५७	दैव कलति सवन		१९	१४
यितावाहुपाश०	(शा प ३३३०) भास	२८	४१	दैव सधेरयति		१९	३८
यिते। रदन०	(भामिनी श ७८)	२८	४	दैवे समर्प्ये		१९	३३
ये जगद्रुपि		२३	२७	दोषमपि शुणवति	(सु २४४)	३	१४
। क्षिप्य स्वजने (मर्तु नी २२) (सु २९४६)		२४	५१	दोषाकर शिरसि		१	७६
। ता नीचोऽपि	(शा प २८१)	१५	८	दोषावमनमा०		५	५२
। तुरापति०		१५	१५	दोषा गुणाय		३	१५
। तुरन्ततचि०	(सूक्ति ११६४)	१५	२	दीमन्त्राश्रय० (मर्तु स २३) (मर्तु नी ४२)		२४	५३
। न भोगो नाश (पच २ १५७) (मर्तु नी ४३)		९	६	द्रष्टव्यं चिन्म०	(मर्तु स ७)	२७	२
। नाय रक्षनी (शा प ४६३) श्रीदेवगणदेव		४	५५	द्राक्षा म्लानमुञ्जी		२७	१
। दानोपभोगरक्षिवा (सु ४७३) (दि २ ११)		१५	५	द्रुत यस्यानेना०	(भा ३ ११४७)	२३	३०
। दारा पुनेषु रता		१८	१५	द्रुमा पाण्डुव्रजया	(शा प ३३१५) कपोलवृत्ति	२८	३०
। दारिद्र्य। शोचामि	(मृच्छ १ ३८०)	१०	५	दिवा विधाव	(सूक्ति १०९८)	२८	३०

आद्याक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
धन यदि गत	(कविता ४३)	१०	२२	न खलपमप्यध्व०	(हि १ १७२)	२०	२०
धनानि भूमौ	(भर्तृ वै ३५)	१८	१६	न हि ज्येष्ठस्य	(शा प गुण)	३	१२
धनु पुष्प मौर्वी	(भोज १७१)	४	२१	न हि भवति		४	१०
धन्या सा गृह०		२७	१२	न ह्यभ्यात्म०	(महाभा)	७	१३
धन्यास्ते क्वयो		२	४२	नागुणी गुणिन		३	२९
धर्मं तिष्ठन्ति		२४	९	नात्यन्त सरलै०	(सु २७५८) व्यास	२४	४३
धवलयति समग्र		१६	६	नात्युच्चसिखरो०	(सु २२६०)	२०	२६
धातस्तात० समस्त०	(भर्तृ स ५४५)	११	१४	नाद्रव्ये निहिता	(हि प्र ४४)	२०	१४
धौसम्प्रयोजिता		६	९	नामृतं न विष (भर्तृ स ९१)	(भर्तृ शृ ७५)	२७	२५
न				ना यथा यतते		२०	२२
न कश्चिच्छब्द० (भर्तृ नी ५७) (शा प १३७६)				नाय प्रयाति		२	५
न कश्चित्कस्यचि० (वृहस्पति नी ११४)	२४	२६		नाराजके जनपदे		२४	१७
न कश्चिच्च बहि०		१४	६	नालिङ्गन्ति कुच०	(शा प १२४३)	२५	३१
न गम्यो मन्त्राणां (भर्तृ स १२६)				ना चेद जन्मापि	(कै म पा ओक)	१७	२९
न जाने समुदा०	(भर्तृ शृ ८८)	२९	१०	नाह वैशि न	(कै म पा ओक)	१८	२५
न तथा बाष्पते	(सु ३१६५) व्यास	१०	२१	नि शेषस्त्युत्तचदन	(अमर १०५)	३०	३९
न तपासि		४	५१	नि श्वासा वदन	(अमर ९२)	३०	२६
न सप्तरेदस्य		२४	४२	नि स्त्रोऽप्येकशत	(अष्टारन ९)	२६	३१
न सेवस्तेब्रह्मी	(सूक्ति १०९)	१३	१५	निद्राप्रियो य		२०	३३
न स्वह कामये		१	३७	निन्दन्तु नीति० (भर्तृ नी ८३) (भर्तृ स २६५)		१३	३
न देवाय न धर्माय (गृह्य पू वा अ १०९)	५	५		निम्यन्ते यदि	(प्र राघव १२०)	२	२६
न दैवमिति स० (शा प ४५४) कृष्णमिश्र	२०	८		निपानमिव म०	(हि १ १७६)	२०	२३
न-वा-प्रत्यस्थिति० (सु ४४१) भट्टभास्कर	५	४		निमुक्तदस्ता०	(रसगगाधर) जगन्नाथ	२	५७
न पुत्रायतनैर्धर्य० (शा प १५२४)	९	२१		निर्गुण इति	(महा ना ९ ३४)	२४	२९
न भूतपूर्वो		२६	३	निर्माय नूतन०	(रसगगाधर) जगन्नाथ	७	५९
नमस्ते सदा (राष्ट्रीय स्वसेवक संघ प्रापना)	१	४०		निर्मित्यु सुदती		२७	६
नमस्तोमो देवान् (भर्तृ नी ९२)	१९	२५		निष्णातोऽपि च	(भाषिनी १ ८५)	५	१
नम्रत्वेनोन्नमन्त (भर्तृ नी ६९)	४	१६		नून हि ते० (भर्तृ स ११८) (भर्तृ शृ १०)		२७	१३
नरपतिद्वित० (शा प १३५३)	२४	२२		नूनमाशाकर०	(भर्तृ शृ ११)	२८	९
नरसिपा नीच०		२४	३१	नृप कामाक्ष्यो (हि १ १४२) (शा प १३९०)		२४	३२
न लभन्ते विनो० (ह श ३६)	२०	२५		नृपटीपो धन०	(पंच १ २४४)	२४	७
न निज दर्शयेत् (पंच १ ४३३) (शा प ३३९)	९	४		नेना वस्य वृह० (भर्तृ स ४९) (भर्तृ नी ८८)		१९	२८
न विपममृत (शा प ३७७) भर्तृहरि	५	१३		नेपम्यादृषि (भूक्ति ८०२) (शा प ३७५५)		२९	५३
न येति यो यस्य (शृ चा ११८)	३	९		नेर्गुण्यमेव सार्ध०	(भाषिनी अ ८३)	३	१०
न द्याधिर्न विप		८	१५	नैव व्याचरणत०		२	७१
न संगारोत्तम (भर्तृ स २६३) (भर्तृ वै ३)	१७	१७		नैवावृति (भर्तृ स ४०) (भर्तृ नी ९६)		२०	७
न राज्ञादुर०		४	५४	नो सेवा विहिता		९	१३
				नीह दुर्जन० (रविना १०) (शा प ३६२)		५	५१

आवाक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आवाक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
	प						
पयनिकलश्च	(सू ७ ५८१)	१०	८	पानाहोऽय	(म ४३९) (शा प ३६१)	५	॥
पञ्चो बन्धग्न्यं	(म क ४ ११३)	११	७	पापाजिवारयति	(मर्तु नी ६६)	२१	१
पञ्चमि सरुते		१८	१८	पात्र्यति त्वेति		२०	८१
पञ्चालमे पत्नी	(अमर ४१)	२९	३०	पिपुनचम		८	४६
पण्डिते नैव		१८	१४	पनाऽग्नयन		९	१६
पण्डिते हि गुणा	(स पाठ्ये ५३) (शा प २०१)	७	२०	पुष्यानि याति		२०	३०
पन न धरणे	(सू ११८९)	३०	३७	पुन्र आमे वन	(मर्तु वै २४)	१४	११
पञ्च नैव यदा	(मर्तु नी ८९)	१९	२४	उत्त प्रेरय०		११	२४
पद दुवार०	(कुमार १९) कालिदास	२३	४	पुरा कवीनां	(द्वय १७४)	२	८२
पदमज्जुलमुपै०		२०	२४	पुरागमित्येव	(मालनिष्ठा १०) कालिदास	२	५३
पदविज्ञता		२	६६	पुरायाणां		२०	१६
पदचट्टलीन (शा प ३४९७)	(सूचि ४६६)	३०	२४	पुरो ना पथान्		२	१०
पद्माकर दिन०	(मर्तु नी ६५)	१६	१	पुण्य प्रबालोप०	(शा प ३३१८)		
पद्मे । मूढजने		९	९		(कुमार १४६) कालिदास	२८	३३
परबादे दश०	(सू ३८९)	५	४८	पुष्पादनन्तर		४८	११
परस्परं स्रव०		७	९	पुस्तक्या नु या	(शाग्न्य ८३)	६	११
परस्परामत्र०		२८	५६	पुस्त्यावाहन	(पराशर १) श्रीगणेशाय	१	३९
परस्मिन् सुप्त	(उ चा ४ २३)	११	१९	पुत्रजननित	(शा प ४०८)	२०	१
परिशील कथित्	(मर्तु नी ३७)	९	३४	प्रविध्य श्रीप	(३ चा १४१)	२	४
परिचरितग्या	(मर्तु नी १०८)	४	७७	पृथ्वीपते । गुम०		२०	३४
परिपतति (भोज्य १६१)	(शा प ३५८८)	३३	१७	पोता दुम्बर०	(पञ्चरत्न २)	५	१९
परिपीय सदीय०		३०	४३	पौत्र्य कथम०	(पञ्च २४)	६	३२
परिस्मिन्विशि०		२९	८	प्रज्ञाना विनया०	(शु ७) कालिदास	४	६
परिवर्तिनि कुमार	(सू ५००)	१७	७	प्रणपत । न त्वदता०	वैदिक	१	३३
परिपुन्यन्त्यर्था०	(रसगंगाधर) जगन्नाथ	२	५८	प्रतिनगरमन्ती		२०	८१
परी, ३ सजुल	(शा प ४०५)	१०	३	प्रतीयमान पु०	(सु ११७) अनन्दवचन	८	७३
परोक्षशब्दय०	(शा प १४०८) व्यास	१६	९	प्रथमदिवस०		१	७
परोपकाराय कल०	(विक्रम ६६)	१६	२	प्रथमवसत	(विक्रम ९१)	४	८
परोऽपि हितवान्	(सु २७०५) व्यास	२४	२५	प्रदान प्रच्छन्न	(मर्तु नी ५४)	४	५८
पठ्ये नास्ति		२८	३९	प्रयच्छाहार म	(अमर)	९	५८
पवनचपलवेग		२३	३१	प्रमय मणिमु०	(मर्तु ना ८)	८	२
पर्याप्त नलिनी०		२३	१९	प्रसाद कर्तव्य	(अमर) (सूचि ५७०३)	३०	१
पातात्र वच	(भामिनी शा ६)	१	१७	प्राक्तन वैदिक		२०	२१
पातालान्न विमो०	(शा प २५७)	१४	१२	प्राशपादयो पठ०	(हि १८१)	५	३४
पातितोऽपि करा०	(मर्तु ना ८३)	४	२२	प्राज्ञा हि ज्योति		७	१८
पातु नो निरुध०		१	१४	प्रापितेन नदुःखाद्		१५	११
पात्र म तापयति		४	७६	प्राप्तव्यमयं		१९	२१
पादादस यदु०	(शिपु २ ४६) माघ		२	प्राप्ता प्रिय सक्त०	(मर्तु वै ६८)	१७	२१
	(शा प २६५)	१४	२	प्राय कर्तु०	(मर्तु नी १११)	१३	९

[illegible]

आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
हाजनस्य स०	(पंच ३५९)	२१	१६	य प्रीणयेत् (भर्तु स २७९)	(भर्तु नी ६८)	४	१०
हाराज । श्रीमन् ।	(भोजप्र ८२)	२५	३३	य स्नात शीत०	(सु २११) वामीवि	२१	२०
हिमान यदु०		१	४१	य सुदत्तद्व०		१९	३
शंश मृगाणां	(शा प १५३६)	३	१७	यच कामसुख	(महाभा १२६१०३)	२६	२०
शतस्त्रणकर०	(स १०१)	२२	७	यजीव्यते क्षण०	(पंच १२४)(शा प १४८१)	१७	३
शता शत्रु पिता	(चाणक्य १११)	६	२२	यत्रागुकाक्षेप०	(कुमार ११४) कान्दिदाग	२३	११
शशासम वासि		६	३४	यत्राभीयो जनो०		२१	५०
शस्त्रसमुत्सार्य	(भर्तु स ८४)	२७	११	यत्रानेके (भर्तु स १७१)	(भर्तु वै ४०)	१७	२०
शानव्याधिनिपी०	(अमर १५७)	३०	२९	यथा वाष्ट च (महाभा १२१३१८)	मगरद्रीता	१७	२४
शापात्ता च मही०	(भोजप्र ३८)	१८	४	यथा यारधद०	(सुश्रु ११३)	७	१२
श भूस्तज्ज्व०		२१	२४	यथा गौरुक्षते	(वा नी ५८४)	२४	३
श यात पान्या		१	२०	यथा चित्त तथा	(विन्म २५३)	४	४०
शार्जोरो लभते		५	३१	यथा देशस्तथा		२४	११
शार्तेश्वमण्डल०		२५	२०	यथा धेनुवह्ने०	(महाभा)(पंच २१३२)	१९	२०
मेम प्रीतिरसा०	(दि १२१४)	२१	१	यथा भीम विना	(महाभा १३३०१)	२०	११
मेलिते मौनमा०		२९	१८	यथा यथास्या	(शा प ३२८५)	२८	४६
मेषाश्च प्राप्य		८	५	यथा ह्यनुदधा		२४	१६
मिन जलरत	(कविता ६०)	६	३३	यथा ह्यमिष०	(म सा) (रसान्द नागर १८५)	९	२५
मिनवती नय०	(रसगगावर २ प)	२७	१७	यथा क्षेपेन चक्रेण (पंच)	(शास १ ३५१)	१०	१३
मियतां वधम०	(नैपथ २३८)	१५	१०	यदचेतनोऽपि (भर्तु स ६५)	(भर्तु नी ३७)	१३	१३
क्रा पतति		२९ ४६(२)		यदमी दशति	(शा प २४४) देवैधर	४	४०
क्राफल किं		८	१२	यदा किञ्चित्तोऽहं (भर्तु स ५)	(भर्तु नी ८)	६	२७
क्षेदुचद्रिका०	(सुप्ति ५३ ४६)	२८	४७	यदि प्रभुरदार०		३	७७
क्षेपे । सुर रतया	(अमर ७०)	३०	३	यदि रामा यदि	(शु चा १७ १६)	१७	२
क्षेद्रादै चिबुर०		२८	५	यदि अविहिता	(अमर)	३०	२१
क्षेप छलम	(ब्रह्मट १)	८	१३	यदि स्यामण्डले		२८	२१
क्षेप्य पद्य		८	८	यदेतच्चन्द्रात०	(भोजप्र २३६)	२५	२६
गमीनसज्ज० (भर्तु स ३२)	(भर्तु नी ६१)	५	२७	यदेतच्चन्द्रात०	(शा प १४०१) हर्ष व चोर	४	६७
गा ग्यै सङ्ग०	(पंच १३०५)	२१	११	यदुर्गमजनी		२६	१७
ग्विण्डो जल० (भर्तु स ३०४)	(भर्तु वै ८८)	११	४	यद् धात्रा (भर्तु स ५६)	(भर्तु नी ४९)	१९	२३
गुधु धारी०	(शा प ३८०) बाणमट	१८	१२	यद्यपि धनेन		९	३२
ग्लोर्धिमेषि किं० (सु ३२९५)	(शा प ४१७३)	१८	१७	यद्वाभ्या पापम०	भद्र (सप्या)	१	१०
ग्लुगलो०		१५	१९	यद्वात्र प्रथमा०		२२	९
गन कालविल०		११	२७	यन्मनीषिपदा०		७	१४
य				यमाश्रित्य न वि०	(पंच ११२)	२४	२७
इत्वा स्रष्टन	(पंच १९३)	२४	२८	यस्य नास्ति विषे०	(महाभा २ १९४५)	७	२१
पठति लिख०		६	७	यस्य नास्ति स्वय	(दि ३१११)		
श्रयन् की०	(कुमार १८) कालिदास	२३	५		(शा प ४१३) चापकम	६	७
श्रु सुधि	(नैपथ १२ ९७)	२५	३०	यस्य वक्त्रहरे		२	१४

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
यस्याधोरधिदुर०		२	८१	राज्ये न हि सुख		२४	३६
यस्यास्ति वित्त (भर्तु स ५१) (भर्तु नी ४१)				रात्रिर्निष्पद्यति (भर्तु स ७१२) (श प ११८१)	१५	८	
(शा प ३३३)	९	१		रात्रिर्नारजनिःकरा		२	७६
यस्यास्ति सर्वत्र (भोजप्र. ७५) (हि)	८	१४		राधा पुनातु (कृष्ण वर्णा २७५)	२२	१२	
या कुन्देन्दुवृक्षार०	१	१५		रामात्तर शूर०		१३	१९
यातय्यान्ममन०	२३	२३		रे कृप ! जीवना० (भामिनी न) जगन्नाथ	३	८	
यामेव रात्रि	१८	७		रे चेत कथयामि (भामिनी शा ९)	१	१९	
याक्त्वाम्भिमिदं (भर्तु स १९४) (भर्तु वै ७३)	१७	११		रे रे खला !		२	७०
यावदावद्व्रवति	३०	३५		रोलम्बो मधुष		३०	३०
यावन्त्येष पदानि (अमर ४८)	३०	१३		रोहन्तौ प्रथम (अमर १११)	३०	५०	
या स्वयद्यनि (शा प ४७१)	९	१८					
युगपत्स्वगन्ध०	२७	१०		लङ्गिम् । सुमल		९	१४
युज्यते वेग्न	१७	२६		लङ्गीवन्तो न जा०		९	१०
युज्यते पक्षि०	१५	१२		लङ्कापते सङ्ग	(शा प १६१) विहङ्ग	२	६९
ये धीनि दया० • (शा प २२८)	४	२८		लज्जा कीर्तिर्जन०		२५	७
येनाश्लेन सर०	१९	३५		लज्जागुणीय०	(भर्तु स ३१८)	१३	२४
ये नाम कचिदि० (भवभूति)	२	५४		लजे । त्व मज्ज		९	२३
ये बालभावात् (विक्रम १२३)	६	१७		लनां पुष्पवती		२३	३४
येषां कामलका०य० (प्र रापव ११८)	७	६५		लब्ध जन्म सह (शा प ७५९)	१९	३३	
येषां न विद्या (भर्तु स ६९७) (भर्तु वै १३)	६	१२		लब्धोत्साहो नीच (शा प ३५) रविशुभ	५	३९	
ये सन्ता बहुधा० (कै म पां श्लोक)	१८	२४		लभेत सिक्तानु (भर्तु नी ५) (भर्तु स ३१९)	८	१०	
यो न ददाति (शा प ३८७)	९	३३		ललाटे कस्तूरी		२७	३५
यो न पिता (वैदिक)	१	४		लाक्षाकर्म० (अमर ६०)	३०	४९	
यो न सुवर्ते (हि)	६	४		लाङ्गूलबालन (भर्तु स ५७)	१४	७	
यो नामने न च (पञ्च १११)	१७	२७		लाङ्गूलविक्षेप (कुमार १ १३)	२३	१०	
यो ष दिवतमो (शकुन्तल्या)	१	८		लिम्पतीव तमो० (शा प ३६०३) विक्रमादिल मिष्ट			
मौन जरया (सु ३१४३)	२६	२२		(मृच्छ १ ३४)	२३	२६	
मौनं धनसंगति (हि प्र १०)	२४	१२		लीलाङ्गुलित (भामिनी प्रा ७०)	२	४०	
र				लोके कल्हजम० (कुव ९०)	२८	२२	
रसति शृणगा (शा प ४७२) दानक्य १२		६		लोभादिभ्यो नरो		२६	११
रसतिजतरा (शा प ३७४५) शाङ्गधर २९		५९		लोभेन बुद्धिचलति (हि १ १४२)	२६	१०	
रत्नावर किं कुशले (नीतिप्र १)	१६	४		म			
रत्नमंदाहं (भर्तु स ५२) (भर्तु नी ८०)	१३	७		वक्त्र चन्द्रविड० (भर्तु शृ ५) (भर्तु स ९०)	२७	२७	
रथस्यैव चर (भो प्र १९९) (शा प ५०३)	४	४३		वक्त्र पूर्णेशरी (प्र २७) शो	३७	३९	
रत्रिपि न दह०	५	४०		वक्त्रा वधमहा		१८	११
रथेभ्यो तेज	२३	२७		वक्त्र पापमही० (भामिनी दा ८) जगन्नाथ	१	१८	
राजस्वकीर्ति०	२५	४		वक्त्रादपि कटो० (उद्गरा २१५) भवभूति	४	६	
राज्यं दुपुष्टि (भर्तु स ५८) (भर्तु नी ४६)	२४	२		वदनधमल पाणी (अमर)	२९	१४	
राशो वपुरवन्धुना (पञ्च १ ३७७)	२४	५		वदन प्रसाद०		४	३९

आद्याश्वरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याश्वरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
वदनाच्च बहि०		११	२३	विने। हयतरा०		६	११
वनेचाराणी वणि०	(कुमार १ १०) बालिदास	२३	७	विद्राविदे शत्रु०		१८	१०
वनेषु वनदेवता		२०	३२	विद्रज्जनमभा०		२९	२६
वदे मातरम्	(भानन्दमठ बरीमचन्द्र)	१	११	विद्रत्त व सुव०	(सु ३४२६)	७	१७
वय प्रकर्षात्	(शा प ३३४४) कुमारदास	२८	५८	विद्राचिणिगा०	(ग ३२ ८४)	१	२७
वयोद्विधास्तो०	(शा प ३३४) चाणक्य	९	२४	विद्रानेव विज्ञा०	(सु ५१)	७	१६
वरे कदमभेज्ज		८	१६	विधाय वैर	(सिगु २ ६१)	२४	६०
वरे दरिद्र श्रुति०	(स ३४४०)	८	९	विधाय सा मद्र०	(भामिनी २ ३१)	२०	५१
वरे दासिग्रामन्या०	(शा प १४४१)	१०	१४	विधी विन्दन		१९	१७
वरे पयच्छेद (मर्तु ३२१) मर्तु नी ३६)		५	४१	विना यर्षणीर	(ग ५३७)	१३	४
वर परतदुग० (मर्तु स ३२०) (मर्तु नी १४)		८	३	विपक्षुमरिखी०	(सिगु २ ३४)	२४	३९
वरे वन व्याघ्र	(नीति १ १५)	१०	४	विषती किं विधा०		१९	२०
वरमद्दिमुखे	(शा प २५५)	५	५७	विपदि धैर्य० (मर्तु नी ६३) (मर्तु स १४)		४	५७
वर्चनीयी मति०	(शा प ३६७)	५	२४	विपुलद्वया०	(भो प्र १७) (शा प १४९)	२	४६
वसु यच्छु वा	(जगन्नाथ)	२	६३	विप्रियनप्याक०		४	२७
वहति भुवन० (भो प्र २०७) (मर्तु नी ३५)		४	१३	विरम विरसा० (मर्तु नी १३) (मर्तु स ३२७)		१३	५
वहति विपथरान्	(भामिनी) जगन्नाथ	५	४७	विरलरिखी० (शा प ३७१८) मोजकविषय		२३	१
वहेदमित्र रक्षे० (महाभा १२ ५२६४) व्यास		२४	४६	विरहविषम (शा प ३५७७) (अमर ६७)		३०	३४
वाक्चक्षु भोज०		९	१५	विश्वती पुर०		२	२७
व गुह्यारोस्तव		१९	४१	विश्रामान्ता यता		११	१६
वाक्वाद्वाच्य०		२१	४	विद्याभिरामयुग०	(जगन्नाथ)	३	२
वाङ्माधुर्यात्	(शा प १४२७)	२	१६	विज्ञामिनपरा० (मर्तु स ३३०) (सु ६७)		२७	१३
वाप तल्ले सह०		३०	३७	विज्यारामन		७	११
वाग्वा सज्जन० (मर्तु स ४३) (मर्तु नी ६२)		४	५६	विज्ञाय यौरप	(शा प ४७६)	०	१०
वाणी मनेव		२	६०	वीर्य वधति	(जगन्नाथ)	३०	४८
वातान्तर्दायक०		१७	१५	वृक्ष क्षाणकल (पत्र रत्न ४) (शा प १५४३)		२१	३६
वासनावायुरा०		१७	२२	वेणी द्यामभुङ्क्ष		२८	११
वासरगम्यम०		४	६४	वेत्यानामिव विद्या०		६	३०
वासस्थमै भिम्०		१०	१८	वेद्या वदति		१९	३१
विहृति नैव	(शा प ३२३)	२१	४०	वैरिगा न हि		२४	३८
विहृति पदा०		४	४८	वतिपति पदा० (मान्दी १ २७) मवमूल		१	१८
विचरन्ति विला०	(सा द १० ८०)	२५	४०	वयवयतिररा	(शा प ४९१)	४	७८
विजेतव्या लका	(भो प १७०)		४०	व्यादीर्घेण चेतन	(मर्तु १ ८६)	२८	१७
	(स २२७८)	४	७	व्याल बालमृगाल०	(मर्तु स ६७) नी ६	५	२८
वितरति शुभ	(शा प ४१४)	६	२६	व्यासादीन् कवि०	(शा २०५) (सु २३८५)	२	७९
विदुषा वदनात्	(जगन्नाथ)	७	४	वोपनि वास	(भामिनी प्रा ९३) जगन्नाथ		४२
विद्या नाधिगता (मर्तु स १७५) (मर्तु वै ४५)		११	३	व्योमैकान्तविहा०	(मर्तु स ७२८)	१८	१
विद्या नाम मर० (मर्तु नी २०) (मर्तु स ७०)		६	१४	व्रनलाष	(शा प १५०३) चाणक्य	२०	६
विद्या विवादाय	(गुण रत्न ७)	४	३६	व्रनन्ति वे मू०	(शा प १४०३) भारवि	२४	४४
				व्रनन्ति न निवन०		१७	२३

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण श्लोक
शक्यो धारयितुं (भर्तुं स ७५९) (नी ११)	८	१	स एव धारयति		१३ २६
शक्तेषु जायते	१५	१	स किं सखा	(किरात १५)	२४ २०
शनैः शनैश्च	(पंच १ २३८)	२४	सकृन्जल्पन्ति	(वे ३४)	२४ ३५
शब्दशास्त्रमन०	२	८६	सखि दशनसुत०		२९ ६०
शमयति गजान् (विरुमो ५ १८) कालिदास	१३	२२	सखे साहजिक		२१ १३
शम्भु श्वेतार्क०	४	५२	सख्यस्थानि वचांसि	(अमर)	३० १०
शम्भु स्वयम्भु०	(भर्तुं शृ १)	२९	सङ्गमाङ्गण० (सदुक्ति०)	(शा प १२२५) मयूर	२५ १२
शशिना न निशा	२३	३५	सङ्ग्रामे शुभदे०	(भो प्र १५१)	२ ५०
शशी दिवस०	(भर्तुं स १०)		सजीवित रोग०	(कै म पां भोक)	१८ २२
	(शा प १५३०) (नी ५६)	१९	सञ्जनस्य हृदय		४ ३०
शखिहेतास्तु	चापकव्य	६	सात्का० यमास्वाय	(वि के छत्रे)	१ ८८
शास्त्रे नमयस० (भर्तुं स ७६२) (शा प ३७०३)	२९	५३	स्वपूरुष खलु	(भामिनी प्रा. ७३)	४ ३१
शास्त्राभ्यधीला०	(हि १ १७१)	७	सत्य सति गृहे	(शृ ति १७)	२ ४१
शास्त्रोपस्कृत० (भर्तुं स १३) (नी १५)	६	२०	सत्यमेव गदित		३० ४७
शिरसि निहितोऽपि	(शा प ३६९)	५	सत्यावृता च (भर्तुं नी ४७) (हि २ १८३)	२४	१
शिला बाला जाता	४	४६	सत्सगात् भवति (शा प ३२८) (वृ चा १२७)	२१	२८
शिथिलो शिथिला वा	भवभूति	३	सद्वृत्ताऽपि	(नल च. १ ११)	२ २
शीतोऽशुर्मुख०	(रत्ना ३ ११)	२९	सद्भिस्तु लीलया		५ ३२
शुद्ध स एव	(सु २७३)	४	सहस्रजात		२४ ३४
शुल पुच्छमिव	(वृ चा ७ १९)	६	सन्त खय प्रका०		४ ७३
शरं त्यजामि	(स ३४७८)	१२	सन्ततावसि (भर्तुं स ३३) (शा प ३३०)	२१	९
दयाम सित च	(भामिनी प्रा ७६)	२८	सन्तु नाम भुव०		१ २८
धौवर्धनकरो	२९	१६	सन्त्यज्येऽपि बृह० (भर्तुं नी ३४) (भर्तुं स ५३)	१३	६
श्रुतिमात्रेण शब्दा०	२	२१	सन्द्वाऽधर०	(अमर ३६)	२९ ३३
श्रुतिलङ्घन०	२८	१२	सन्मार्गे ताव०	(शा प ३३००) धर्मकीर्ति	२८ १६
श्रुतिशतमपि	(भामिनी शृ ३१)	२९	सन्निहिस्ताव०	(कुमार १ १६)	२३ १३
श्रुत्वा नामापि	(अमर ५९)	३०	सयये पयोधरा०		२९ १३
श्रुत्वा सुदरात्	२५	१७	समानी व आकृति	(वैदिक)	१ ३४
धैर्यश्च प्रेयश्च	८	१७	समारंभा भग्ना	(भर्तुं स ७८१)	२६ २३
श्रोत्र श्रुतेनैव (भर्तुं स ५४) भर्तुं नी ७१	१६	३	सम्पत्सु महतां (भर्तुं नी ६६) (भर्तुं स ३३५)	४	१८
ऋष्ट कष्टे किमिति	(अमर ५८)	२९	सम्पदा सुस्थित (शिखि २ ३२) (शा प ४६१)	९	३५
श्लोकस्तु श्लोको	२	८४	सम्पदि यस्य न	(पंच २ १८०)	१३ २१
श्लोका मुद्रत० (कै णं श्रीखंडे)	२	२१	सम्प्राप्तमवमान	(रत्ना)	१३ २८
श्वशुरगृहनिवास	१४	४	सम्पन्ननिष्पन्न		२ १७
			सरल्यो किं		२१ १२
			सरसाऽपि कवे०		२ ३२
			सरसा सालवारा		२ २५
			सरस्वतीमातु०	(सु १७०) मलक	२ ८७
			सरस्वती स्थिता	(शा प १२१८)	
			श्रम्यतस्तु (सु २४३३)	२५	२
सर्वतोऽपि पयसा	(स पाठो ४८)	५			
सत्कारकदृष्टस्य	(हि १ १५४)	२			

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
सर्गस्थितिप्रत्य०	(कै. म. पां. ओक)	१७	३०	एचिमानविभेद०		१३	१२
सर्गदुर्जनयो०	(मर्तु. सं. ७८४)	५	८	सूतो वा सूतपुत्रो		२०	९
सर्वकर्मणि		२१	२२	सूत्रति तावद० (मर्तु. नी. ९२)	शा. प. ४०००	१९	२
सर्वेष्टोऽपि बहु०		१९	१८	सर्वं सीकुमयी		२७	३१
सर्वदा सर्वदो० (भो. प्र. ३१३)	(शा. प. १२२१)	२५	१	सैवाहं प्रमदा	(अमर ८९)	२९	४५
सर्वं ध्यायन्ता	(महाभा. ११.४८)	१७	२५	सौहार्दल्लग्नयेवा०		२१	१५
सर्वेऽत्र स्रवितः	(वैदिक)	१	३६	स्मलन्ती खल्लेकात्	(गंगालहृति)	३	३०
सर्वोपमाद्रव्य०	(कुमार १.४९)	२७	९	स्वनयुगमश्रु० (सु २४८२)	भट्टवाण (औ २०)	२५	१८
सर्वोडा दमिता	(वा. प्र. ७.३२१)	२२	१४	स्तोकेनोन्नति० (पंच. १ १६१)	(शा. प. ३७३)	५	२९
सस्यानि स्वयम्		२४	१०	स्तोत्रं मोहकं	(शा. प. ४१९२)	(योगसायन)	९
सहते शरदात०		१४	१	स्मिन्त्वमचिर०		२७	३३
सहस्रकरपूर०		२५	२८	स्निग्धमालप		२८	३६
सा हि गमनविहारी	(दि. १.२१)	१९	१०	स्निग्धेन्द्रोपल०		२७	३६
सा मता शुभमयी		१९	३९	सृष्टशक्ति गतो	(सु २७५२)	(शा. प. १४४७)	५
सा दृष्टा येन० (स. १२५४)	(शा. प. ३३६८)	प्रभाकर २७	२०	सृष्टवति श्रुत०	(मर्तु. सं. ३४६)	१३	३१
साधुरेवायिभिः (शा. प. ३९९)	(मर्तु. सं. ७२)	११	२२	स्रष्टिः समरकन०	(शा. प. ११०)	२२	६
साधूनां दर्शनं	(शुक. ६८१)	२१	३१	स्रुति वि बाहुल्ये	(शा. प. १५७३)	३०	४४
सा रम्या नगरी	(मर्तु. वै. ३९)	१८	२	स्मरन्सन्तरी०	(अमर.)	२९	१६
साहजिकप्रप०		२७	३४	स्मितं किञ्चिद्वेकं	(मर्तु. सं. ९३; दृ. ६)	२७	३
साहित्यसंगीत०	(मर्तु. सं. ७९६; नी. १२)	२	४४	स्मितेन भावेन		२७	२४
साक्षात् वचनं	(अमर)	३०	४२	स्वकीयं हृदयं	(दृष्ट. १२०)	२८	४८
सिंहः सिधुरपि (शा. प. २८३)	(मर्तु. सं. ७५; नी. ३८)	१३	११	स्वदेशजातस्य		३	२३
सिध्यन्ति धर्मसु	(अ. शा. ७.४)	३	२१	स्वभाषकठिन०	(शा. प. ३९५)	(कविता. ११)	५
सीदन्ति सन्तो०		१९	४०	स्वर्गस्मायुक्ता० (मर्तु. नी. ३०)	(मर्तु. सं. १५०)	१३	८
सृष्टं न कृतं		१	२७	स्वस्त्यस्तु ते निर्ग०	(रघु.)	१५	१६
सुखार्थी वा स्वजे०		६	१६	स्वस्वव्यापृति०	(भामिनी. प्रा. ५६)	१९	९
सुखेन न वाति (शा. प. ३५७७)	(मर्तु. नी. ६२)	४	६६	स्वावतमेरान्त०	(मर्तु. नी. ७)	६	२८
सुखाधायकान्ति०	वैद्यनाथ	२२	१८	स्वायं धनानि	(भामिनी. प्रा. ९६)	११	१३
सुधामयोऽपि क्षय०	(शा. प. ३३०५)		२८	स्वेच्छे कथमी०	(शा. प. १०४)	२२	२
	(मर्तु. सं. १०४)	२८	३१	स्वेवाभ्युत्थान्त्र०	(भामिनी. सं. ३)	२७	३०
सुष्टोऽयं सति.	(अमर. ३७)	२९	३५				
सुप्रसन्नवद०		२४	१९	ह		-	
सुभाषितमय० (शा. प. १४१)	(पंच. २.१३४)	२	८	हृष्टादाहृष्टानां	(भो. प्र. २४८)	२	३९
सुभाषितरसा०	(शा. प. १५६)	२	१०	हतो वा प्राप्यसि	(मगवदीता)	१३	३०
सुभाषितेन गीतेन		२	११	हत्वा लोचनविशि०		- ३८	१७
सुभाष्ये वा समक्षैः		२८	३५	हरति स्मिन्	(अमर.)	२९	३२
सुतरितरतो (शा. प्र. ३७०७)	(अमर.)	२९	४८	हरे पादादनिः		७	१०
सुलभाः पुरया (भो. प. ५७)	(शा. प. १३६०)	२४	२१	हर्षवर्ति न (शा. प. २०३)	(मर्तु. नी. १६)	५	१३

आद्याक्षरे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरे	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
हस्ताम्भोजे वदन०		३०	३६	हिंसाशून्यमयज०	(भर्तृ स ३५२)	१७	१२
हस्ती वन्य स्फटिक०	(शा प १२५०)	२५	९	हृदय कौस्तुभो०	(शा प ११९)	२२	१२
हस्ती स्थूलतर	(इ चा ११३)	६	३	हृदयानि सता०	(शा प २३४) तथागतैर्ब्रह्मिंह	४	४२
हारावशेषा ननु		३०	३८	हृदि लज्जोदरे		११	१७
हारा जलार्द्रवसन	(अमर ९८)	२९	११	हे दारिद्र्य !	(शा प ४०२)	१०	१०
हारोऽय हरिणाक्षी०	(साहित्य कौ ११८)	२८	४४	हमाम्भोरह०	(भर्तृ स ८२३) कालिदासः	२३	२८
हालाहल खलु	(भामिनी प्रा ९०)	५	३७	हे राजानस्य०	(सु १६७) विहण	२	६८
हालाहल नैव		९	२०	हे हेरम्ब ! किमम्ब ?		२२	१५

सूचीतल्या संक्षिप्त ग्रंथनांवाचे खुलासे व ग्रंथकर्त्यांचे नांव

अनर्घ रा = अनर्घराघवम् (सुरारि - ९ वें शतक)
 अमर = अमरशतकम् (अमर - ८ वे शतक)
 अरसी = अरसीठकुर (अरिसिंह ? १३ वें शतक)
 अल कौ = अलकारकौस्तुभ (विश्वेश्वरपण्डित - १८ वे शतक)
 अल स = अलकारसर्वसम् (राजानक इ स ११५०)
 अ शा = अभिज्ञानशाकुंतलम् (कालिदास) (१ लें ते ५ वें शतक)
 अष्ट रत्न = अष्टरत्नम्
 आनन्द (देवीश) = देवीशतकम् (आनन्दवर्धन ९ वे शतक)
 आसी प्र = आसीनगरप्राकारप्रशस्ति
 उत्तर रा = उत्तररामचरितम् (भवभूति ८ वे शतक)
 औचिख्य = औचिख्यविवारचर्चा (क्षेमेन्द्र ११ वे शतक)
 कथार्ण = कथार्णव (शिवदास)
 कयास = कयासरित्सागर (सोमदेव इ स १०२८-१०६३)
 कवि क = कविकण्ठाभरणम् (क्षेमेन्द्र) (११ वें शतक)
 कविता = कवितामृतकूप
 कवीन्द्र = कवीन्द्रकण्ठाभरणम् (विश्वेश्वरपण्डित) (१८ वें शतक)
 का द = काव्यादर्श (दण्डिन्-७ वें शतक)
 का नीति = कामन्दकीयनीति (इ स ४००)
 का प्र = काव्यप्रकाश (मम्मट व अश्वट १०५० स ११००)
 काव्यप्र = काव्यप्रदीप (गोविंदभट्ट १५ वें शतक)
 काव्याल सु. = काव्यालकार (रुद्र इ स ८५०)
 काव्याल = काव्यालकारसंग्रह
 (वामन इ स ७७९ ते ८१३)
 काशीस = काशीखड (स्कंदपुराणांत)

किरात = किराताशुनीयम् (भावि इ स ५५०)
 कुटनीमत = कुटनीमतम् (दामोदरगुप्त इ स ७७९ ते ८१२)
 कुमार = कुमारसम्भवम् (कालिदास) (१ ले ५ वे शतक)
 कुव = कुवल्यानन्द (अप्पन्या दीक्षित) (१६ वें शतक)
 कृष्ण कर्णा = कृष्णकर्णामृतम् (सीताशुक् बित्त्वमगल)
 (०१ वें शतक)
 खण्डप्र = खण्डप्रशस्तिकाव्यम् (हनुमत्कवि)
 गह्व = गह्वरपुराणम्
 गीत = गीतगोविन्दम् फुवा अष्टपदी
 (जयदेवमिश्र १२ वें शतक)
 गुण = गुणरत्नम् (भवभूति ?)
 गोभट्ट = गोभट्ट किना गोपभट्ट
 घटपा = घटखर्परकाव्यम् (घटखर्पर)
 चाणक्य = चाणक्यनीतिसार (चाणक्य)
 चातका = चातकाष्टकम्
 चा नी = (लघु) चाणक्यशतकम् (चाणक्य)
 चोर प = चोरपचाशिसा (विहण इ स १०७६ ते ११२७)
 छलित = छलितरामनाटकम्
 ज्योतिस्तत्त्व (रघुनंदन भट्टाचार्य १५ वे शतक)
 दपती = दपतीशिक्षा (नीलरतनदामा इ स १८४३)
 दर्प द = दर्पदलनम् (क्षेमेन्द्र) (११ वें शतक)
 दशरु = दशरूपकम् (घनजय इ स ९७४)
 दशकु = दशकुमारचरितम् (दण्डिन्)
 द क श = दृष्टांतकलिकावतम् (कुल्लमदेव) (१० वें शतक)
 घनजय = घनजयचिन्मयायोग (कासन) (४ वे शतक)

धर्मवि = धर्मविवेक (हलायुध इ स १००० ते ११००)
 धूर्तस = धूर्तसामायम (ज्योतिरीश्वर १४ वें शतक)
 ध्वया = ध्वन्यालोक (आनन्दवर्धन)
 न र = नवरत्नसौनम
 नल च = नलचम्पू किंवा दमयन्तीकथा (त्रिविक्रमभट्ट)
 नव साहसार्ह = नवसाहसार्हचरितम् (पद्मपुत्र इ स १००५)
 नागा = नागानन्दम् (हर्षवर्धन ७ वें शतक)
 नीतित = नीतितरंग (विश्वेश्वरदत्त)
 नीतिस = नीतिसकल्प
 नीतप्र = नीतिप्रदीप (वेतालभट्ट)
 नैव = नैवर्णीयचरितम् (भीहर्ष १३ वें शतक)
 प रत्न = पचरत्नसौनम
 पच = पचतंत्र (विष्णुधर्मा)
 पचपैणी (पैणीदत्त)
 पयस = पयसप्रह (कविभट्ट)
 पावैती प = पावैतीपरिणयम् (यामनभट्ट) (१५ वें शतक)
 पुण मा = पुण्यमाताकाव्यम् (चंद्रशेखर) (१४ वें शतक)
 पूर्वचानरा = पूर्वचानकाव्यम्
 प्रबो = प्रबोचनद्रोहम् (कृष्णमिश्र ११ वें शतक)
 प्र भ = प्रसंगाभरणम्
 प्र रा = प्रसन्नरावणम् (जयदेव) (१३ वें शतक)
 बाल रा = बालरामायणम् (राजशेखर १० वें शतक)
 बृह नी = बृहत्सप्ततीतिसार (गड्डपुराण)
 ब्रह्माण्ड = ब्रह्माण्डपुराणम्
 भट्टि = भट्टिकाव्यम् (भट्टि - ७ वें शतक)
 भर्तृ नी = भर्तृहरिनीतिशतकम्
 भर्तृ वै = भर्तृहरिराजशतकम्
 भर्तृ शु = भर्तृहरिशृंगारशतकम्
 भर्तृ स = भर्तृहरिशृंगारशतकम्
 भळ = भळशतकम् (भळ इ स ८८३ ते ९०२)
 भवि य = भविष्यपुराणम्
 भाग = भागवतपुराणम्
 भामिनी = भामिनीविलास (जगन्नाथपंडित १७ वें शतक)
 भाव = भावशतकम् (भावमिश्र)
 भो प्र = भोजप्रसन्न (बाळ १६ वें शतक)
 भ्रमरा = भ्रमराष्टकम्
 मनु = मनुस्मृति (मनु)
 म धी च = महाधीचरितम् (अवभृति) (७ वें शतक)
 महा ना = महानाटकम् (हनुमत्कवि) (११ वें शतक)
 महा भा = महाभारतम्
 सुभा० ३५

मालती = मालतीभावव (अवभृति) (७ वें शतक)
 मालवि = मालविकाग्निमित्रम् (कालिदास)
 मुकुद = मुकुदमाला (कुलशेखर) (९ वें शतक)
 मुद्रा रा = मुद्राराक्षसम् (विशालदत्त ९ वें शतक)
 मृच्छ = मृच्छकटिकम् (शूद्रक)
 मेघ = मेघदूतम् (कालिदास)
 मोहमुद्र = मोहमुद्रम् (शंकराचार्य ?)
 यात्र = यात्रवल्क्यस्मृति (यात्रवल्क्यमुनि)
 योग्यान्त्र = वराहमिहिर (६ वें शतक)
 योग वा = योगवाग्निप्र
 रघु = रघुवशम् (कालिदास)
 रत्ना = रत्नावलि (हर्षवर्धन)
 रामा = रामायणम् (वाल्मीकि)
 रसग = रसगंगाधर (जगन्नाथपंडित १७ वें शतक)
 रा त = राजतरंगिणी (बहण) (१२ वें शतक)
 राघवा = राघवविलासकाव्यम् (विश्वनाथ कविराज)
 रामरक्षा (वाल्मीकि)
 बराह = बराहपुराण
 बानरा = बानराष्टकम्
 बानर्य = बानर्यष्टकम्
 बायु पु = बायुपुराणम्
 विक्रम = विक्रमचरितम् (लेखाराम)
 विक्रम उ = विक्रमोर्वशीयम् (कालिदास)
 विक्रमाड्ड = विक्रमाड्डदेवचरितम् (विहण)
 विदग्ध सु = विदग्धमुखमण्डनम् (धर्मदास)
 विष्णु पु = विष्णुपुराणम्
 वृ चा = वृक्षवाणकयशतकम्
 वे = वृक्षवाणकयशतकम्
 वे स = वेणीसंहारम् (महानारायण) (८ वें शतक)
 शशि व = शशिवंश (सेनेद्र)
 शो श = शोतिशतकम् (विहण) (१२ वें शतक)
 शा प = शार्ङ्गधरपदवि (शार्ङ्गधर - इ स १३६३)
 शिशु = शिशुपालवधम् (माधव - ७ वें शतक)
 शुक्र = शुक्रभक्ति
 शू = शृंगारतिलकम् (रुद्रभट्ट) (९ वें त १० वें शतक)
 शौनदी नी = शौनकीयनातिसार (गड्डपुराण)
 श्रीकठ च = श्रीकठचरितम्
 (मसक इ स ११३५ त ४६)
 स पा = सप्ततपस्योपकारकतत्त्वबोधिनी
 स क = सरस्वतीकण्ठाभरणम् (मोह इ स १००५ ते १०५५)

सप्त रत्न = सप्तरत्नम्

सहृदया = सहृदयानन्दम्

साहि कौ = साहित्यकौमुदी (बलदेव)

सा द = साहित्यदर्पणम् (कृष्णानन्द) (१७ वें शतक)

साधनपञ्चकम् (शंकराचार्य)

सु = सुभाषितावलि (बल्लभदेव इ स ११६०)

सुवृत्ततिलकम् (क्षेमेन्द्र)

सुशु = सुशुतसहिता

सूक्ति० = सूक्तिसुकावलि (जङ्गण)

सूर्यश = सूर्यशतकम् (मनूर ७ वें शतक)

स्कान्द = स्कान्दपुराणम्

हनु ना = हनुमन्नाटकम् (हनुमत्कवि)

हरवि = हरत्रिजय (रत्नाकर - ११ व शतक)

हमेव = हरिवंशम्

हि = हितोपदेश (नारायणशर्मा) (१० वें ते १४ वें शतक)

परिशिष्ट ३.

एकविंशत्या प्रकरणापर्यंतच्या मूल संस्कृत श्लोकांची वृत्तनामें—

प्रकरण पहिले.—(१) वैदिक, (२) वैदिक, (३) अनुष्टुप्, (४) वैदिक, (५) वैदिक, (६) वैदिक, (७) वैदिक, (८) वैदिक, (९) वैदिक, (१०) वैदिक, (११) राधगीत (१२) मालिनी, (१३) अनुष्टुप्, (१४) अनुष्टुप्, (१५) शार्दूलविक्रीडित, (१६) उपजाति, (१७) शार्दूलविक्रीडित, (१८) शार्दूलविक्रीडित, (१९) शार्दूलविक्रीडित, (२०) उपजाति, (२१) शार्दूलविक्रीडित, (२२) शार्दूलविक्रीडित, (२३) आर्या, (२४) मालिनी, (२५) अनुष्टुप्, (२६) वसततिलका, (२७) वैशालीय छंद, (२८) रथोद्धता, (२९) वसततिलका, (३०) अनुष्टुप्, (३१) वैदिक, (३२) वैदिक, (३३) वैदिक, (३४) अनुष्टुप् (वैदिक) (३५) अनुष्टुप्, (३६) अनुष्टुप्, (३७) अनुष्टुप्, (३८) वैदिक, (३९) अनुष्टुप्, (४०) भुक्तप्रयातसरस, (४१) अनुष्टुप्, (४२) मालिनी, (४३) अनुष्टुप्, (४४) मराठी ओवी

प्रकरण दुसरे.—(१) अनुष्टुप्, (२) अनुष्टुप्, (३) अनुष्टुप्, (४) अनुष्टुप्, (५) वसततिलका, (६) अनुष्टुप्, (७) अनुष्टुप्, (८) अनुष्टुप्, (९) अनुष्टुप्, (१०) अनुष्टुप्, (११) अनुष्टुप्, (१२) आर्या (१३) शार्दूलविक्रीडित, (१४) रथोद्धता, (१५) शार्दूलविक्रीडित, (१६) मालिनी, (१७) आर्या, (१८) वसततिलका, (१९) आर्या, (२०) अनुष्टुप्, (२१) अनुष्टुप्, (२२) वसततिलका, (२३) अनुष्टुप्, (२४) अनुष्टुप् (२५) आर्या (२६) शार्दूलविक्रीडित, (२७) अनुष्टुप्, (२८) शार्दूलविक्रीडित, (२९) अनुष्टुप्, (३०) अनुष्टुप्, (३१) आर्या (३२) अनुष्टुप्, (३३) अनुष्टुप्, (३४) अनुष्टुप्, (३५) अनुष्टुप्, (३६) आर्या, (३७) अनुष्टुप्, (३८) आर्या, (३९) शिखरिणी (४०) शार्दूलविक्रीडित, (४१) शार्दूलविक्रीडित, (४२) शार्दूलविक्रीडित, (४३) अनुष्टुप्, (४४) उपजाति, (४५) वसततिलका, (४६) आर्या, (४७) आर्या, (४८) वसततिलका, (४९) शिखरिणी, (५०) अनुष्टुप्, (५१) वसततिलका, (५२) शिखरिणी, (५३) उपजाति, (५४) वसततिलका, (५५) आर्या, (५६) शिखरिणी, (५७) शिखरिणी, (५८) शिखरिणी, (५९) वसततिलका (६०) शिखरिणी (६१) शिखरिणी (६२) वसततिलका (६३) माल्यभारा, (६४) अनुष्टुप्, (६५) शार्दूलविक्रीडित, (६६) आर्या, (६७) शार्दूलविक्रीडित, (६८) मदाकाण्ठा, (६९) वसततिलका, (७०) वसततिलका, (७१) शार्दूलविक्रीडित, (७२) इन्द्रजना (७३) उपजाति, (७४) (७५) शार्दूलविक्रीडित, (७६) आर्या (७७) वृद्धी, (७८) शिखरिणी, (७९) शार्दूलविक्रीडित, (८०) शार्दूलविक्रीडित, (८१) मन्दाकाण्ठा, (८२) उपजाति, (८३) उपजाति, (८४) अनुष्टुप्, (८५) उपजाति, (८६) रथोद्धता, (८७) वशव्य, (८८) उपजाति, (८९) शार्दूलविक्रीडित

प्रकरण तिसरे.—(१) उपजाति, (२) वसततिलका, (३) अनुष्टुप्, (४) वसततिलका, (५) मालिनी (६) शिखरिणी, (७) वसततिलका, (८) अनुष्टुप्, (९) उपजाति, (१०) अनुष्टुप्, (११) शिखरिणी, (१२) अनुष्टुप्, (१३) माल्यभारा, (१४) आर्या, (१५) आर्या, (१६) अनुष्टुप्, (१७) उपजाति, (१८) अनुष्टुप्, (१९)

आर्या, (२०) अनुष्टुप्, (२१) वसततिलका, (२२) उपजाति, (२३) उपद्रवजा, (२४) अनुष्टुप्, (२५) अनुष्टुप्, (२६) अनुष्टुप्, (२७) शार्दूलविक्रीडित, (२८) उपजाति, (२९) अनुष्टुप्, (३०) शिखरिणी

प्रकरण चौथें—(१) अनुष्टुप्, (२) मन्दाक्रान्ता, (३) शार्दूलविक्रीडित, (४) माग्निनी, (५) माग्निनी, (६) अनुष्टुप्, (७) शिखरिणी, (८) शिखरिणी, (९) उपजाति, (१०) माग्निनी, (११) शार्दूलविक्रीडित, (१२) अनुष्टुप्, (१३) हरिणी, (१४) शिखरिणी, (१५) वसततिलका, (१६) सगंधरा, (१७) आर्या, (१८) अनुष्टुप्, (१९) शार्दूलविक्रीडित, (२०) शिखरिणी, (२१) वसस्थ, (२२) अनुष्टुप्, (२३) वसस्थ, (२४) वसततिलका, (२५) आर्या, (२६) पृथ्वी, (२७) वसततिलका, (२८) शार्दूलविक्रीडित, (२९) वसततिलका, (३०) म्यागता, (३१) वसततिलका, (३२) आर्या, (३३) अनुष्टुप्, (३४) आर्या, (३५) वसततिलका, (३६) उपजाति, (३७) अनुष्टुप्, (३८) अनुष्टुप्, (३९) आर्या, (४०) अनुष्टुप्, (४१) शिखरिणी, (४२) अनुष्टुप्, (४३) शिखरिणी, (४४) अनुष्टुप्, (४५) आर्या, (४६) शिखरिणी, (४७) उपजाति, (४८) अनुष्टुप्, (४९) आर्या, (५०) वसततिलका, (५१) अनुष्टुप्, (५२) अनुष्टुप्, (५३) उपजाति, (५४) वसस्थ, (५५) उपजाति, (५६) शार्दूलविक्रीडित, (५७) रघोदत्ता, (५८) शिखरिणी, (५९) आर्या, (६०) मालिनी, (६१) अनुष्टुप्, (६२) उपजाति, (६३) अनुष्टुप्, (६४) आर्या, (६५) शिखरिणी, (६६) आर्या, (६७) आर्या, (६८) वैतालीय छन्द, (६९) रघोदत्ता, (७०) उपजाति, (७१) शार्दूलविक्रीडित, (७२) अनुष्टुप्, (७३) अनुष्टुप्, (७४) अनुष्टुप्, (७५) वसततिलका, (७६) वसततिलका, (७७) आर्या, (७८) आर्या, (७९) शिखरिणी,

प्रकरण पांचवें—(१) अनुष्टुप्, (२) पुष्पिताम्रा, (३) आर्या, (४) वसततिलका, (५) अनुष्टुप्, (६) वसततिलका, (७) वसततिलका, (८) अनुष्टुप्, (९) अनुष्टुप्, (१०) शार्दूलविक्रीडित, (११) अनुष्टुप्, (१२) अनुष्टुप्, (१३) हरिणी, (१४) आर्या, (१५) आर्या, (१६) माल्यभारा, (१७) अनुष्टुप्, (१८) अनुष्टुप्, (१९) शार्दूलविक्रीडित, (२०) अनुष्टुप्, (२१) माल्यभारा, (२२) अनुष्टुप्, (२३) शार्दूलविक्रीडित, (२४) अनुष्टुप्, (२५) शार्दूलविक्रीडित, (२६) अनुष्टुप्, (२७) आर्या, (२८) शार्दूलविक्रीडित, (२९) अनुष्टुप्, (३०) हनविगमित, (३१) शार्दूलविक्रीडित, (३२) अनुष्टुप्, (३३) रघोदत्ता, (३४) वसततिलका, (३५) अनुष्टुप्, (३६) वसततिलका, (३७) वसततिलका, (३८) आर्या, (३९) आर्या, (४०) आर्या, (४१) शिखरिणी, (४२) आर्या, (४३) वसततिलका, (४४) माग्निनी, (४५) वसततिलका, (४६) आर्या, (४७) पुष्पिताम्रा, (४८) आर्या, (४९) मालिनी, (५०) अनुष्टुप्, (५१) अनुष्टुप्, (५२) अनुष्टुप्, (५३) अनुष्टुप्, (५४) अनुष्टुप्, (५५) शार्दूलविक्रीडित, (५६) शार्दूलविक्रीडित, (५७) हरिणी, (५८) शार्दूलविक्रीडित

प्रकरण सहावें—(१) वसस्थ, (२) अनुष्टुप्, (३) शार्दूलविक्रीडित, (४) अनुष्टुप्, (५) अनुष्टुप्, (६) वसततिलका, (७) आर्या, (८) अनुष्टुप्, (९) अनुष्टुप्, (१०) वसततिलका, (११) अनुष्टुप्, (१२) उपजाति, (१३) शार्दूलविक्रीडित, (१४) शार्दूलविक्रीडित, (१५) अनुष्टुप्, (१६) अनुष्टुप्, (१७) उपजाति, (१८) अनुष्टुप्, (१९) अनुष्टुप्, (२०) शार्दूलविक्रीडित, (२१) सगंधरा, (२२) अनुष्टुप्, (२३) अनुष्टुप्, (२४) उपजाति, (२५) आर्या, (२६) हरिणी, (२७) शिखरिणी, (२८) उपजाति, (२९) अनुष्टुप्, (३०) अनुष्टुप्, (३१) शार्दूलविक्रीडित, (३२) शार्दूलविक्रीडित, (३३) शार्दूलविक्रीडित, (३४) इदवञ्जा

प्रकरण सातवें—(१) मालिनी, (२) अनुष्टुप्, (३) अनुष्टुप्, (४) अनुष्टुप्, (५) मालिनी, (६) अनुष्टुप्, (७) पुष्पिताम्रा, (८) उपजाति, (९) उपजाति, (१०) अनुष्टुप्, (११) अनुष्टुप्, (१२) उपजाति, (१३) अनुष्टुप्, (१४) अनुष्टुप्, (१५) अनुष्टुप्, (१६) अनुष्टुप्, (१७) अनुष्टुप्, (१८) अनुष्टुप्, (१९) उपजाति, (२०) अनुष्टुप्, (२१) अनुष्टुप्

प्रकरण आठवें—(१) शार्दूलविक्रीडित, (२) पृथ्वी, (३) अनुष्टुप्, (४) अनुष्टुप्, (५) अनुष्टुप्, (६) पृथ्वी, (७) अनुष्टुप्, (८) अनुष्टुप्, (९) वसस्थ, (१०) पृथ्वी, (११) उपजाति, (१२) इदवञ्जा, (१३) शार्दूलविक्रीडित, (१४) उपजाति, (१५) अनुष्टुप्, (१६) अनुष्टुप्, (१७) वैदिक (उपजातिसदृश)

प्रकरण नवत्रे—(१) उपजाति (२) वसस्थ (३) शार्दूलविक्रीडित (४) अनुष्टुम् (५) आर्या (६) आर्या (७) अनुष्टुम् (८) अनुष्टुम् (९) शार्दूलविक्रीडित (१०) अनुष्टुम् (११) शार्दूलविक्रीडित (१२) वसतिलका (१३) शार्दूलविक्रीडित (१४) वसतिलका (१५) आर्या (१६) समभरा (१७) उपजाति (१८) अनुष्टुम् (१९) आर्या (२०) उपजाति (२१) अनुष्टुम् (२२) वसतिलका (२३) समभरा (२४) अनुष्टुम् (२५) अनुष्टुम् (२६) वसतिलका (२७) शार्दूलविक्रीडित (२८) अनुष्टुम् (२९) अनुष्टुम् (३०) वसतिलका (३१) शार्दूलविक्रीडित (३२) आर्या (३३) आर्या (३४) शिखरिणी (३५) अनुष्टुम् (३६) अनुष्टुम्

प्रकरण दहावें—(१) शार्दूलविक्रीडित (२) अनुष्टुम् (३) अनुष्टुम् (४) वसस्थ (५) उपजाति (६) शार्दूलविक्रीडित (७) उपेन्द्रवज्रा (८) आर्या (९) आर्या (१०) अनुष्टुम् (११) अनुष्टुम् (१२) उपजाति (१३) अनुष्टुम् (१४) अनुष्टुम् (१५) अनुष्टुम् (१६) अनुष्टुम् (१७) शार्दूलविक्रीडित (१८) शार्दूलविक्रीडित (१९) शार्दूलविक्रीडित (२०) अनुष्टुम् (२१) अनुष्टुम् (२२) वृध्वी (२३) आर्या (२४) अनुष्टुम्

प्रकरण अकरावें—(१) अनुष्टुम् (२) शिखरिणी (३) शार्दूलविक्रीडित (४) शार्दूलविक्रीडित (५) मालिनी (६) शार्दूलविक्रीडित (७) शार्दूलविक्रीडित (८) अनुष्टुम् (९) शार्दूलविक्रीडित (१०) वसतिलका (११) आर्या (१२) अनुष्टुम् (१३) वसतिलका (१४) शार्दूलविक्रीडित (१५) मदाकान्ता (१६) अनुष्टुम् (१७) अनुष्टुम् (१८) अनुष्टुम् (१९) अनुष्टुम् (२०) अनुष्टुम् (२१) अनुष्टुम् (२२) अनुष्टुम् (२३) अनुष्टुम् (२४) अनुष्टुम् (२५) वैतालीयछद्म (२६) शार्दूलविक्रीडित (२७) अनुष्टुम्

प्रकरण बारावें—(१) आर्या (२) अनुष्टुम् (३) अनुष्टुम् (४) अनुष्टुम् (५) वृध्वी (६) अनुष्टुम्

प्रकरण तेरावें—(१) शार्दूलविक्रीडित (२) उपजाति (३) वसतिलका (४) शिखरिणी (५) उपजाति (६) शार्दूलविक्रीडित (७) अनुष्टुम् (८) शार्दूलविक्रीडित (९) अनुष्टुम् (१०) वसतिलका (११) आर्या (१२) शार्दूलविक्रीडित (१३) आर्या (१४) अनुष्टुम् (१५) शिखरिणी (१६) अनुष्टुम् (१७) वसतिलका (१८) आर्या (१९) उपजाति (२०) उपजाति (२१) आर्या (२२) हरिणी (२३) अनुष्टुम् (२४) वसतिलका (२५) हरिणी (२६) अनुष्टुम् (२७) अनुष्टुम् (२८) अनुष्टुम् (२९) अनुष्टुम् (३०) अनुष्टुम् (३१) आर्या

प्रकरण चौदावें—(१) आर्या (२) अनुष्टुम् (३) अनुष्टुम् (४) मालिनी (५) शार्दूलविक्रीडित (६) अनुष्टुम् (७) वसतिलका (८) शार्दूलविक्रीडित (९) शार्दूलविक्रीडित (१०) शिखरिणी (११) समभरा (१२) शार्दूलविक्रीडित

प्रकरण पंधरावें—(१) अनुष्टुम् (२) अनुष्टुम् (३) अनुष्टुम् (४) अनुष्टुम् (५) अनुष्टुम् (६) अनुष्टुम् (७) अनुष्टुम् (८) अनुष्टुम् (९) अनुष्टुम् (१०) स्वाफता (११) स्वाफता (१२) अनुष्टुम् (१३) अनुष्टुम् (१४) अनुष्टुम् (१५) अनुष्टुम् (१६) उपजाति (१७) शिखरिणी (१८) शिखरिणी (१९) शार्दूलविक्रीडित (२०) अनुष्टुम्

प्रकरण सोळावें—(१) वसतिलका (२) उपेन्द्रवज्रा (३) उपजाति (४) उपजाति (५) शार्दूलविक्रीडित (६) मालिनी (७) वसतिलका (८) अनुष्टुम् (९) अनुष्टुम् (१०) अनुष्टुम् (११) अनुष्टुम्

प्रकरण सतरावें—(१) अनुष्टुम् (२) आर्या (३) वसतिलका (४) शार्दूलविक्रीडित (५) अनुष्टुम् (६) अनुष्टुम् (७) शार्दूलविक्रीडित (८) शार्दूलविक्रीडित (९) आर्या (१०) अनुष्टुम् (११) शार्दूलविक्रीडित (१२) शार्दूलविक्रीडित (१३) शिखरिणी (१४) मदाकान्ता (१५) अनुष्टुम् (१६) शिखरिणी (१७) शिखरिणी (१८) अनुष्टुम् (१९) शार्दूलविक्रीडित (२०) मदाकान्ता (२१) वसतिलका (२२) अनुष्टुम् (२३) अनुष्टुम् (२४) अनुष्टुम् (२५) अनुष्टुम् (२६) अनुष्टुम् (२७) वसतिलका (२८) शिखरिणी (२९) इन्द्रवज्रा (३०) उपजाति

प्रकरण अठरावें—(१) शार्दूलविक्रीडित (२) अनुष्टुम् (३) अनुष्टुम् (४) शार्दूलविक्रीडित (५) शार्दूलविक्रीडित (६) अनुष्टुम् (७) उपजाति (८) अनुष्टुम् (९) अनुष्टुम् (१०) उपजाति (११) आर्या (१२) अनुष्टुम् (१३) अनुष्टुम् (१४) अनुष्टुम् (१५) आर्या (१६) उपजाति (१७) अनुष्टुम् (१८) अनुष्टुम् (१९) उपजाति (२०) उपजाति (२१) उपजाति (२२) उपजाति (२३) शार्दूलविक्रीडित (२४) शार्दूलविक्रीडित (२५) शार्दूलविक्रीडित (२६) शार्दूलविक्रीडित

प्रकरण एकोणिसात्रे.—(१) शार्दूलविकीरित, (२) हुनमिलिनि (३) उपजाति, (४) पृथ्वी, (५) मालिनी, (६) उपजाति, (७) हुनमिलिनि, (८) वसततिलका, (९) शार्दूलविकीरित, (१०) मालिनी, (११) वसततिलका, (१२) शार्दूलविकीरित, (१३) शार्दूलविकीरित, (१४) अनुष्टुप्, (१५) मालिनी, (१६) दम्भरा (१७) वसत, (१८) अनुष्टुप्, (१९) मंदफान्ता, (२०) अनुष्टुप्, (२१) उपजाति, (२२) अनुष्टुप्, (२३) शार्दूलविकीरित, (२४) शार्दूलविकीरित, (२५) शिलरिणी, (२६) शार्दूलविकीरित (२७) शार्दूलविकीरित, (२८) शार्दूलविकीरित, (२९) शार्दूलविकीरित, (३०) शार्दूलविकीरित (३१) वसनतिलका, (३२) शार्दूलविकीरित, (३३) वसनतिलका, (३४) उपजाति, (३५) वसनतिलका, (३६) शिलरिणी, (३७) शार्दूलविकीरित (३८) अनुष्टुप् (३९) रथोदता, (४०) उपजाति, (४१) अनुष्टुप्; (४२) शार्दूलविकीरित (४३) अनुष्टुप्.

प्रकरण विसात्रे.—(१) रथोदता, (२) अनुष्टुप्, (३) अनुष्टुप्, (४) वसनतिलका, (५) अनुष्टुप्, (६) वसनतिलका, (७) अनुष्टुप्, (८) अनुष्टुप्, (९) अनुष्टुप्, (१०) अनुष्टुप् (११) अनुष्टुप् (१२) अनुष्टुप्, (१३) अनुष्टुप्, (१४) अनुष्टुप्, (१५) मालिनी, (१६) अनुष्टुप्, (१७) अनुष्टुप्, (१८) अनुष्टुप्, (१९) अनुष्टुप्, (२०) उपजाति;—(२१) अनुष्टुप्, (२२) अनुष्टुप्, (२३) अनुष्टुप्, (२४) पुष्पिताम्रा, (२५) अनुष्टुप्, (२६) अनुष्टुप्, (२७) अनुष्टुप्, (२८) वसनतिलका, (२९) अनुष्टुप्, (३०) अनुष्टुप्, (३१) अनुष्टुप्, (३२) प्रहरिणी, (३३) उपजाति,

प्रकरण एकविंशत्रे.—(१) शार्दूलविकीरित, (२) शार्दूलविकीरित, (३) वसनतिलका, (४) अनुष्टुप् (५) आर्या, (६) अनुष्टुप्, (७) उपजाति, (८) अनुष्टुप्, (९) शार्दूलविकीरित, (१०) वसनतिलका, (११) उपजाति, (१२) रथोदता, (१३) अनुष्टुप्, (१४) मालिनी, (१५) अनुष्टुप्, (१६) अनुष्टुप्, (१७) मालिनी, (१८) उपजाति (१९) उपजाति, (२०) अनुष्टुप्, (२१) स्वागता, (२२) अनुष्टुप्, (२३) आर्या, (२४) आर्या, (२५) वसनतिलका, (२६) आर्या (२७) अनुष्टुप्, (२८) प्रहरिणी (२९) अनुष्टुप्, (३०) अनुष्टुप्, (३१) अनुष्टुप्, (३२) शिलरिणी, (३३) वसनतिलका, (३४) आर्या, (३५) वसनतिलका, (३६) शार्दूलविकीरित, (३७) अनुष्टुप्, (३८) आर्या, (३९) आर्या, (४०) अनुष्टुप्.

या पुढील प्रकरणांत मस्कृत श्लोकांचें वृत्त जाणवयाज्याच दिलें आहे

परिशिष्ट चौथें— शुद्धिपत्रक.

पान	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
१	१	आन-	आ न
१	१	सीदसादनम्	सीद सादनम्
२	८	कल्याणकारण	कल्याणकारक
३	१३	उपजाति	इन्द्रवज्रा
७	३२	व्यशेमहि	व्यशेम
१९	४४	शगहीन	शृंग ज्या न
२१	५३	उपजाति	उपेन्द्रवज्रा
२४	६४	हा श्लोक भल्लया सदभात दिल्यामुळें अजीबात रद्द समजावा	उपेन्द्रवज्रा
२९	८५	उपजाति	(स दृष्टी देखील)
३२	११	उपजाति	इन्द्रवज्रा
३३	१७	शोभावें शिरिं	शिरिं सजावें
३७	१	उपजाति	इन्द्रवज्रा
३८	९	निल्य हे	जन्मता
४१	२१	सर्वेन वाके	सर्वेन वाके
४२	२३	रथोद्धता	स्वागता
४३	३०	विपरीतमेतद्	विपरीतमेतज्
४४	३६	उपजाति	इन्द्रवज्रा
४८	५३	न हो कधीं दूरचि	राहे कधीं दूर न
४८	५४	वैतालीय	पुष्पिताम्रा
५५	२	क्षणक्षणाला	क्षणक्षणाला
५५	८	वैतालीय	माल्यभारा
५७	२१	फुलाच्या	क्षिरीष फुलाच्या
५९	२८	(मराठी ओळ ३) शिरते	शिरतो
६०	३४	मराठी चौथी ओळ सर्व रद्द समजावी त्या ऐवजीं— सारे खलासमचि डास करी चरित	डास (दोन्ही ठिकाणीं)
६०	३४	माक्षी (दोन ठिकाणीं)	दाखवितो
६०	३४	दाखविते	आर्या
६१	३९	अनुष्टुभ्	पुष्पिताम्रा
६२	४७	वैतालीय	कोठलें ?
६९	१६	कोटलें ?	कानउपाडणी
७०	२१	कानउपाडणी	इन्द्रवज्रा
७२	३४	उपजाति	त्यागिनमनुरागिन
८५	१९	त्यागिनमनुरागिन	उपजाति
८५	२०	इंद्रवशा	धरावयास
८७	३०	धरावयाम	इंद्रवज्रा
९०	७	उपजाति	इंद्रवज्रा
९१	१३	उपजाति	(माझ्या हातची)
९३	२२	(माझ्या हातची)	इंद्रवज्रा
९३	२३	उपजाति	

पान	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
९७	१५	आतां नाळ कमले	मातें गुह्य न व कां
९७	१६	एकवार ती	एकदाहि ती
९८	२२	इतन	इतरन
१०५	१७	गजा बधी जणि	गजा जणि
११२	१०	याचकानें	याचकाचें
११३	१५	उपजाति	उद्भवा
११४	१९	(गजार्थ दुधरी ओळ) टाळे व म्हाव यांच्या मध्यें—	मेरु राहिला दूर
११६	५	धमुनी धमुनि	धमुनी धमुनि
११६	५	म्हावून	म्हाणून
१२१	१८	क्षण विवत गुदा	क्षण सुदा विवत
१२२	२५	चटोनी	चटोनि
१२४	३	(दोन ठिकाणीं) अगाप	(दोन्ही ठिकाणीं) अगापि
१२८	३८	दुसंग्या	दुसुंग्या
१४३	२४	वैतालीय छंद	पुणिनामा
१५४	४	जररी भारमणे	कसरीभारभसे
१५४	५	कथा	कथा
१५६	९	पाहिले अक्षर	पहिले अक्षर
१५६	११	चल्या खंड	चलवापरड
१५८	१९	शिवाया."	शिवाया"
१६३	१५	प्रसन्न होत चालले	प्रसन्न होत वाटले
१६३	१७	(दोन ठिकाणीं) पुणिनामा	(दोन्ही ठिकाणीं) पुणिनामा
१६३	१७	पतङ्ग—	पतङ्ग —
१६९	४१	आविष्यहि श्व	आविष्य तश्चि
१७५	३०	(गजार्थान) खानंश्चेच्छा	खानंश्चेच्छा
१७७	४१	—०—	—०— नष्टो
१८०	७	अन्त्या पानि	अन्त्यापानि .
१८५	१७	दोन बोटांचें अंतर	चार बोटांचें अंतर
१८९	३१	घेतली आहे ते	घेतली आहे, की, ते
१९१	३८	गुह्या शत्रूच्या	गुह्या शत्रूच्या
१९८	१	ज्याचें दर्शन	ज्याचें दर्शन
२०१	१०	कां असें स्मरण	कां असें स्मरण
२०३	२०	सार्यंक	सार्यंक
२०७	३६	नील छटा	नील छटा
२१०	७	अलता मम	अलता मम
२११	५०	यांची संगत	यांची संगत
२२५	८	बाणहि मोत्रवहि	बाणहि मोत्रवेच
२२६	१४	टटी चचल	टटी चचल
२२६	२५ (शीर्षक)	मीलन, नवोडा	मिलन, नवोडा
२३०	२५ व २६	मीलन (२ ठिकाणीं)	मिलन
२३१	३० व ३१	मीलन	मिलन
२३२	३६	वेगो युग्मन	वेगो युग्मन
२४३	११	रत्नसंगमन	रत्नसंगमन
२४९	२७	जळले मीहि मिया	जळली मीहि मिया
२५३	४०	" सारें युग्मि	" सारें युग्मि

या ग्रंथाविषयी विद्वद्वांचे कांहीं अभिप्राय—

नागपूरचे म. म. डॉ. मिराशी M A D Latt —“ आपलें भाषांतर उत्कृष्ट साधल आहे तें मूळा इतकेंच सरस उतरलें आहे भाषांतराच्या (उच्च) कसोटीस आपलें भाषांतर उतरलें आहे, हें लिहिण्यास आनंद होतो ”

पुणें विद्यापीठ संस्कृतप्रमुख, पद्मभूषण डॉ. रा. ना. दाडेकर —“ सुभाषितांची निवड व्यापक दृष्टीची व अभिरूचीची यातक आहे अनुवाद बव्हंशी मूलार्थवाही व सुगम ज्ञाण आहे ओढाताण नाही उत्तमज्ञ व हसरीपे दोष टाळले आहेत ”

पुणे भांडारकर इन्स्टि. भूतपूर्व प्राचार्य स. प. महाविद्यालय. प्रा. र. दा. करमरकर —मराठी भाषांतर फारच चांगलें झाले आहे भाषा ओघवती व प्रसादपूर्ण आहे संस्कृत व मराठा दोन्ही भाषावरील प्रयत्नाचें प्रभुत्व ठायीं ठायीं दिसते अशा प्रशंसा पुणें विद्यापीठान शक्य तितकें अनुदान देऊन प्रसिद्धिकार्यास मदत करावी

म. म. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, पुणे —सुभाषिते निवडक घेऊन, तितकेच सोपें व ठसठशीत पद्यमय भाषांतर यात आहे आशयाशी प्रामाणिक राहून अत्यंत प्रासादिक शब्दरचना केलेली आढळते स्वाग्रहण प्रयत्नांची तन्मयता व भाषाप्रभुत्व व्यक्त होतें मराठी स्पष्टीकरण देऊन सुभाषितांतील गूढार्थ स्पष्ट केले आहे तो उपयुक्त आहे प्रथम लोकप्रिय होईल अशी खात्री वाटते

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी (वाई) —भाषांतर उत्कृष्ट साधल आहे, मराठी वाचकांला, संस्कृतमधील हें सुभाषित साहित्य आपल्या या रसिक शैलीतून प्राप्त होणार आहे याबद्दल फार समाधान वाटतें मार्मिकता, सूक्ष्मव्यवहार-ज्ञान, उच्च नैतिक विचार, व कल्पनाचातुर्य यांचे फार मोठे धन संस्कृत सुभाषितांत साठलेले आहे तें या प्रयत्नांने मराठी वाचकांच्या स्वाधीन होणार आहे

प्रा. ह. दा. वेलणकर, संस्कृत विभागप्रमुख, मुंबई विद्यापीठ —भाषांतर, गद्य व पद्य उत्तम साधलें आहे शक्य तेथें समस्येची अदून, रस व अर्थ याची हानि झालेली आढळली नाही सानान्य वाचकांला हें पुस्तक फार उपयुक्त होईल, यांत संशय नाही

प्रा. र. दा. देशपांडे रुद्रया कॉलेज, मुंबई —श्री विंशे याच्या पद्यमय अनुवादाविषयी एक गोष्ट निःसंशय-रीत्या सांगता येईल की, तो सुलभ व सरळ आहे हे मूळाशीं ताडून पाहिले खास पटावें भाषांतर ‘प्रसाद’मय आहे हें “ स्थिति नो रे दया ” या एका भाषांतरावरून स्पष्ट होईल

प्रा. रा. श्री जोग पुणे —निवडक मार्मिक दृष्टि व्यक्त करते भाषांतराची हातोडी अनुलनीय आहे भाषेत सहजता व सफाई आहे भाषांतर अर्पदृष्ट्या सैल न होण्याबद्दल आपण दक्ष आहा, पण अगदी शब्दास शब्द ठेवून, भाषांतरात येणारा अवघडपणा, आपण टाळला, ही समाधानाची गोष्ट आहे धन्यवाद

पुणें विद्यापीठ-मराठी प्रमुख प्रा. दा. गो. तुळपुळे —एवढ्या व्यापक सर्वेक्षणा प्रमाणावर, संस्कृत सुभाषितांचे भाषांतर, मराठी वाचकांना देण्याचा हा उपक्रम अद्वितीयच आहे

उपप्रमुख-संस्कृत कोश-डेकन कॉलेज डॉ. राहुकर पुणे —अथ विंशे याच्या संपादकवृत्तीचें, रसिक-तेचें व साक्षेपाचें यातक आहे अर्थसादर्थ, कल्पनासादर्थ व रचनासादर्थ अनुवादातहि आले आहे

दरभंगा-मिथिला इन्स्टि. भूतपूर्व प्रमुख डॉ. प. ल. वेद्य —नैतिशतकाच्या वामनपांडतांच्या अनुवादापेक्षा श्री विंशे यांचा अनुवाद कितीतरी पटीन सरस व श्रेष्ठ आहे यात शका नाही

“ I have been reading your Samskrita Marathi Subhasita Kosa off & on and I think that is the best way of enjoyning Subhasitas and I must say, you have done a wonderfully good job of it The selection is excellent, and the Marathi rendering leaves nothing to be desired The prose meaning is helpful in the understanding of the original text.

With all good wishes for the success of your edition,

Dr S M Katre M A Ph. D (London) Director—

Deccan College Postgraduate & Research Institute Poona 6

